

CRNA GORA
I OSMANSKO CARSTVO
Iskustvo međdržavnih odnosa
Zbornik radova

Biblioteka
Kultura i istorija

CRNA GORA
I OSMANSKO CARSTVO
Iskustvo međdržavnih odnosa
Zbornik radova

Izdavač
Matica crnogorska

Za izdavača
Novica Samardžić

Urednik
Dragan Radulović

CRNA GORA I OSMANSKO CARSTVO

Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa
CRNA GORA I OSMANSKO CARSTVO
Iskustvo međdržavnih odnosa

Podgorica, 23. i 24. novembar 2015.

Podgorica
2017

POČASNO PREDSEDNIŠTVO

Dragan Radulović

*Predsednik Matice crnogorske
(Matica Crnogorska Baškani)*

Doc. dr Goran Barović

*Dekan Filozofskog fakulteta
Univerziteta Crne Gore
(Karadağ Üniversitesi
Felsefe Fakültesi Dekanı)*

ORGANIZACIONI ODBOR

Novica Samardžić

*Generalni sekretar
Matice crnogorske
(Matica Crnogorska
Genel Sekreteri)*

Prof. dr Živko Andrijašević

*Prorektor Univerziteta Crne Gore
(Karadağ Üniversitesi Prorektörü)*

SEKRETARIJAT

Danka Barović

*Poslovni sekretar
Matice crnogorske
(Matica Crnogorska)*

Mr Ivan Tepavčević

*Filozofski fakultet
Univerziteta Crne Gore
(Karadağ Üniversitesi
Felsefe Fakültesi)*

SEMPOZYUM ONURSAL BAŞKANLARI

Prof. Dr. Hayati Develi

*Yunus Emre Enstitüsü Başkanı
(Predsednik Instituta Yunus Emre)*

Prof. Dr. Yener Yörük

*Trakya Üniversitesi Rektörü
(Rektor Trakija univerziteta)*

Prof. Dr. Refik Turan

*Türk Tarih Kurumu Başkanı
(Predsednik Turskog istorijskog društva)*

DÜZENLEME KURULU

Doç. Dr. Rıdvan Canım

*Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma
Enstitüsü Müdürü
(Direktor Instituta za balkanska
istraživanja Trakija univerziteta)*

Doç. Dr. Cihan Özdemir

*Podgoritsa Yunus Emre
Enstitüsü Müdürü
(Direktor Yunus Emre
instituta Podgorica)*

SEMPOZYUM SEKRETERLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Bülent Akyay

*Trakya Üniversitesi
Balkan Araştırma Enstitüsü
(Institut za balkanska istraživanja
Trakija Univerziteta)*

Serdar Özdemir

*Podgoritsa Yunus Emre Enstitüsü
(Junus Emre institut Podgorica)*

UVODNA RIJEČ

Volio bih da se naš dijalog odvija u duhu zajedničke nam vizije budućnosti koju je veliki evropski pisac Orhan Pamuk efektno izrazio sljedećim riječima: „Kao što ne mogu da zamislim Tursku koja ne sanja o Evropi, tako znam da neću moći da vjerujem u Evropu koja ne sanja o Turskoj“. Dragi prijatelji, isto vrijedi i za Crnu Goru.

U toj epohalnoj viziji nema ni za Tursku ni za Crnu Goru ničega utopističkog, nikakve samoobmane, jer Evropa „nije neka sunčana, svijetla, raskošna i uzvišena ideja“, ona „za mene znači napetost, silu koja se bori između ljubavi i mržnje, čežnje i poniznosti“, kako kaže Pamuk.

U tom duhu, okrenemo li se našim istorijskim temama, zar se ne nameće analogija s višekovjekovnim bivstvovanjem Crne Gore u susretu sa *Pax Ottomanae*, na njenom vrhuncu u 16. i 17. vijeku? Nije li moćno Osmansko carstvo bilo i velika ideja, koja je značila napetost, sila koja se bori između privrženosti i mržnje, veličine i odbojnosti?

Bez poznavanja odnosa Crne Gore i Osmanskog carstva u periodu od 400 godina nije moguće razumjeti način oblikovanja državnog i nacionalnog samorazumijevanja crnogorskog naroda, te izgradnju njegovog političkog i kulturnog identiteta. U stalnom prkosnom i uspješnom odmjeravanju snaga s nadmoćnim imperijalnim Centrom, Crna Gora afirmiše svoju istorijsku individualnost na periferiji carstva, posebno u vrijeme njegovog opadanja.

Ti se odnosi ne mogu svesti samo na protivimperijalnu slobodarsku borbu koja je oblikovala republikanski i viteški duh starih Crnogoraca. Kažu da je Crna Gora u pomenuta četiri vijeka vodila oko 400 ratova na svojim granicama sa Osmanskim carstvom. Dakako, ne uvijek sa centralnom osmanskom vlašću, nego češće sa regionalnim gospodarima iz najbližeg susjedstva, sa vojskama iz Bosanskog i Skadarskog sandžakata; najzad, jedni drugima smo i najviše smetali, i bili najpotrebniji da se međusobno potvrdimo kao ljudi i junaci.

Odnosi koji su se uspostavljali između Crne Gore i Osmanskog carstva nikada nijesu bili jednoznačni: veze koje su se stoljećima razvijale odavno već prevazilaze ratove i oružje, postajući kulturna, civilizacijska i ekonomska prožimanja. Logika i smisao, sjaj i bijeda velikih imperija ne mogu se u potpunosti shvatiti posmatraju li se samo iz Centra. Na primjeru Pax Romanae, istoričari su ubjedljivo pokazali da je to carstvo na svom oktavijanskom vrhuncu bilo i izraz nada, aspiracija i interesa njegove velike periferije (naprimjer, Grčke). Stoga nas mora zanimati kako je Osmansko carstvo bilo doživljavano na njegovoj granici, u našem Karadagu. Ubjedljivo svjedočanstvo poznavanja carstvjušćeg Stambola i poštovanja prema njemu, kao jednog od uslova mogućnosti crnogorskog patriotskog i nacionalnog samopoštovanja, ostavio nam je knjaz Nikola tokom svoje druge posjete Carigradu (1899. godine), u lucidnoj napomeni. Nikola najprije kritički osuđuje neprijateljski stav tadašnje Evrope prema Turskoj kao „sistematsku i zainteresovanu nepravdu svega hrišćanstva i takozvanog civilizovanog svijeta da udara po Turcima svim i svačim“, da bi potom zaključio: „A na kraju krajeva, čemu to neprijateljstvo? Turčin potiče od elitne, hrabre i plemenite rase“.

Proces moderne izgradnje crnogorske države-nacije (od kraja XVIII do početka XX vijeka) baštini veliku tekovinu imperijalnog razdoblja: vjersku pluralnost, etničku raznovrsnost i princip tolerancije. Zbog toga je i savremena Crna Gora suštinski nezamisliva bez razumijevanja toga bogatog nasljeđa: zemlja u kojoj se plodno preplicu velike religije, multietnička i građanska po svom ustrojstvu, čvrsto usmjerena ka cilju evroatlantskih integracija.

U Matici crnogorskoj smatramo da mnogi aspekti odnosa Crne Gore i Osmanskog carstva nijesu istraženi i valorizovani na odgovarajući i potpun način. Uglavnom su nam nepoznati bogati istorijski arhivi u Turskoj đe se nalaze mnoge bitne stranice za razumijevanje crnogorske istorije. Zbog toga je uvijek zanimljivo i podsticajno za razmišljanje saznati kako su nas drugi razumijevali u prošlosti, i kako nas razumijevaju danas, pod uslovom da su naučno-objektivni i zainteresovani za dijalog.

Od ovog skupa očekujemo da podstakne i naše i turske naučnike na kreativnu i plodnu saradnju, bez opterećenja dnevnim politikom i ideološkim matricama koje dominiraju u savremenom svijetu. Od te saradnje očekujemo, u njenom kontinuitetu, da temeljno produbi našu istorijsku samospoznaju, imajući uvijek na umu mudre riječi Hane Arendt: „U opasnosti smo da zaboravimo, a takav zaborav... značio bi da smo se, ljudski govoreći, lišili jedne dimenzije u ljudskom postojanju, dimenzije dubine. Jer, sjećanje i dubina su isto, ili drugim riječima: *čovjek ne može dosegnuti dubinu osim pomoću sjećanja*“.

U to ime najtoplije Vas pozdravljam i želim Vam uspješan rad...

Dr Radenko Ščekić

ISTORIJSKI INSTITUT
UNIVERZITET CRNE GORE

CRNA GORA NA GEOPOLITIČKOJ MAPI TURSKJE – INTERESI, SARADNJA, IZAZOVI

REZIME

Vjekovni uticaj Turske (Osmanskog carstva) na prostor Balkanskog poluostrva i Jugoistočne Evrope ogledao se kroz kompleksan odnos: od sukoba, osvajanja i ratova, pa do prožimanja i širenja kulture, umjetnosti, ekonomije. Tokom četiri vijeka (XV–XVIII) apsolutne Osmanske dominacije ovim prostorom, širenje i uticaj kulture, običaja, umjetnosti, religije – prožimao je sve društvene pore, namećući se kao dominantan reper balkanskih društvenih standarda. Kraj hladnog rata, ekonomsko snaženje Turske i njen uticaj i značaj za muslimane u Balkanskim državama – doveli su do jačanja njenog političkog i geoekonomskog uticaja na ovom prostoru. Izbijanje u prvi plan značaja Turske, kao regionalne političko-ekonomske i vojne sile, osnažilo je i dalo podstreka idejama i projektima koje neki kritičari nazivaju svojevrsnim amalgamima – poput *neosmanizma* i *panturkizma*. Značaj Balkana za Tursku zasnovan je u političkom i ekonomskom kontekstu i odnosu Turska–Evropa. Balkan (Rumeli) je za Tursku „vrata ka Evropi“ sa saobraćajnog, ekonomskog, političkog aspekta. Crnu Goru sa nekadašnjom Otomanskom imperijom vežu vjekovi borbe za oslobođenje, a u savremenosti jake privredne i kulturne veze.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Turska, Osmansko carstvo, neosmanizam, geoekonomija*

Civilizacijski sukob nakon Hladnog rata

Pobjeda Zapada u hladnom ratu nije proizvela trijumf, već iscrpljenje.¹ Uzrok stagnacije Zapada na polju globalne ekonomije nije to što se sporo razvija, *već što se drugi brže razvijaju*. Sa sličnim problemom nosila se i Velika Britanija krajem 19. vijeka, kao najveća sila toga vremena. Pretpostavlja se da će Azija do 2020. godine imati 4 od 5 ili 7 od 10 najvećih ekonomija, a do tada će azijsko društvo ostvarivati 40% globalne ekonomske proizvodnje. *Mi želimo da se modernizujemo ali ne i da se pozapadnjačimo*, jedna je od osnovnih sentenci napredujućih azijskih ekonomija.²

Kreirajući nakon završetka Hladnog rata, nove „iskon-ske“ neprijatelje Zapada i „demokratskog svijeta“, zapadni geopolitički planeri su markirali islamske države kao „pogodne“ za novu ulogu i zamjenu za nekadašnje zemlje istočnog lagersa. Po S. Hantingtonu, jedna od odrednica koja muslimane čini „konfliktnim“ (po Zapad), jeste veliki natalitet u većini muslimanskih društava, koji je proizveo nadmoć u broju ljudi od 16

¹ Zapad je 1900. imao 30% svjetskog stanovništva, 1993 – 13%, dok se 2025. predviđa da će pasti na 10 procenata. Slično je opadanje i na polju ekonomije – naime, 1950. Zapad je u svjetskoj industrijskoj proizvodnji učestvovao sa 64 procenta, a 2013. sa samo 30 procenata. (prema S. Hantington, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica 2000, str. 92, 95)

² Kultura i religija takođe čine temelj Organizacije ekonomske saradnje (*Economic Cooperation Organization*), koja okuplja deset ne-arapskih muslimanskih zemalja: Iran, Pakistan, Tursku, Azerbejdžan, Kazahstan, Kirgistan, Turkmenistan, Tadžikistan, Uzbekistan i Afganistan. (više na: <http://www.ecosecretariat.org/>).

do 30 godina.³ Anketa istraživačkog centra *Pju (Pew)*⁴, sprovedena u šest muslimanskih i isto toliko zapadnih zemalja, uključujući i SAD, na plastičan način iskazuje svu realnost savremene zbilje.⁵ Ovakve i slične konsta-

³ Od 1999. do 2004. broj stanovnika Francuske uvećan je za 1,13 miliona, od čega 410.000 čine stranci koji su se naselili u Francuskoj. U prosjeku godišnji priliv stranaca je 82.000. Stranci u Francuskoj čine 9.6 odsto stanovništva – odnosno 4.5 miliona. Prema istraživanjima i CIA-e i UN-a, svaka članica Evropske Unije ima stopu rađanja značajno ispod potrebne stope od 2,1 djeteta po ženi. Prema *CIA World Factbook*-u, Njemačka je u 2007. godini imala stopu rađanja od 1,39 djece po ženi, dok su Španija i Italija imale stope rađanja od 1,29 djece po ženi. Prosječan broj rađanja u Evropskoj Uniji je 1,5 djece po ženi, ali taj broj ne odražava realno stanje, jer je uvećan prisutnošću miliona ne-evropskih useljenika sa visokom natalitetom u velikim urbanim centrima Evrope. Kroz gotovo četiri decenije, muslimani su najbrže rastući dio stanovništva Zapadne Evrope. Posljedica toga je da muslimanski glas postaje sve važniji. Ovo je najprije postalo očito na izborima u Njemačkoj u septembru 2002. godine, kada je socijalistički kandidat Gerhard Šreder za dlaku pobijedio konzervativnog protivnika Edmunda Stoibera za samo 8864 glasa. Njemačka je dom gotovo 700.000 tursko-njemačkih glasača uz još gotovo 3 miliona turskih imigranata bez (ili trenutno bez) prava glasa. Muslimani su mahom glasali za Šredera. (više na: www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/)

⁴ Pew Research Center for the People & the Press (www.people-press.org/).

⁵ E. Kohut direktor tog centra povodom pomenute ankete ističe: *Zapadnjaci vide muslimane kao fanatične, nasilne i netolerantne. Muslimani smatraju Zapadnjake sebičnim, nemoralnim, gramzivim, nasilnički raspoloženim i – takođe fanatičnim. Očigledno, međusobne optužbe su brojne.* Amerikanci su viđeni u negativnom svjetlu u svim zemljama u kojima je sprovedena anketa Turskoj, Egiptu, Jordanu, Indoneziji, Nigeriji i Pakistanu. Podrška Americi opada i u muslimanskim zemljama koje su bliske Americi. U Turskoj, članici NATO-a, samo 12% ispitanika ima povoljno mišljenje o SAD, dok u Jordanu koji tradicionalno gaji bliske veze sa Vašingtonom, svega 15% stanovništva pozitivno ocenjuje SAD. Anketa centra *Pju* ukazuje da većina muslimana nikada nije prihvatila američko opravdanje za rat protiv

tacije odslikavaju real-politiku i surovost geopolitičkog nadmetanja, kao i agresivan nastup „demokratskog svijeta“ prema različitim kulturama i religijama.

Može se iznijeti zaključak i stav da su simboličke konstrukcije i teze, poput „sukob civilizacija“ i sličnih – trebalo da pomogne Zapadu (u prvom redu SAD) koji se nakon pada komunizma, našao u krizi indentiteta, da se definiše pomoću novog neprijatelja, odnosno „nove prijetnje“. Tako je dotadašnjeg glavnog neprijatelja, komunizam, odnosno SSSR, kao njegovu personifikaciju trebalo zamijeniti „novim neprijateljem“ – islamskom civilizacijom. Sjeveroatlanskom vojnom savezu (NATO) bilo je neophodno da se pod hitno iznađe i „stvari novi neprijatelj Zapadne civilizacije i kulture“ u svrhu opravdanja postojanja pakta. Evropljani su koncipirali klasičnu geopolitiku za ostvarivanje pretežno evropocentričnih interesa.⁶ Šiitski Iran je proglašen „osovinom zla“, dok su režimi u Libiji, Siriji, Egiptu okarakterisani kao „nedemokratski i diktatorski“. Turska republika, kao jedna od vodećih islamskih država, svojom rastućom ekonomijom, regionalnom vojnom snagom, istorijskim tekovinama nekadašnje imperije – predstavlja jednu od

terorizma, jer ga mnogi vide kao američki pokušaj da se u direktnom obračunu oslabe muslimanske zemlje. *Zapadne sile SAD I EU trebaju ostvariti veću političku, ekonomsku i vojnu integraciju i koordinirati svoje politike tako da države iz drugih civilizacija ne mogu iskoristiti naše razlike. Osama bin Laden vratio je Zapadu zajednički identitet.* (više na: Global Viewpoint Los Angeles Times, 22. oktobra 2001. i na: www.digitalnpq.org/articles)

⁶ Međutim, Evropljani su na zemljinoj kugli manjina, a istorija evropskog kolonijalizma u sebi sadrži toliki broj zločina, laži i ljudske patnje da je u pravu bio Gandhi (Gandhi) koji je, kada su ga pitali što misli o evropskoj civilizaciji, odgovorio da bi to *bila dobra ideja* (da civilizacija u Evropi postoji, prim. aut). (više u Filip Kovačević, *Teoretičari klasične geopolitike*, str. 15–21)

svjetlijih tačaka savremene geopolitičke slike. Smještena na geostrateški važnom prostoru između kontinenata, civilizacija, religija i različitih geopolitičkih interesa i uticaja, Turska nastoji da na osnovu svoje ekonomske i vojne moći proširi i pojača uticaj na prostorima koje je nekada pokrivala Osmanska imperija, u prvom redu na prostore Kavkaza, turanske srednje Azije i naravno prostora Balkanskog poluostrva.

Balkansko poluostrvo i Turska – prožimanje kulturnih uticaja i vjekovi sukoba

Balkan i Balkansko poluostrvo su već ustaljeni geografski pojmovi. Kao trajno obilježje turske vladavine ostao je i geografski naziv jugoistočnog dijela Evrope: poluostrvo „Balkan“⁷. Prostor Balkanskog poluostrva predstavljao je zonu sukobljenih geopolitičkih interesa. Postoje i različita gledišta da li je nacionalizam isprovocirao konstantne tenzije na ovom prostoru ili je često ratovanje isprovociralo nacionalizme? Citirajući Vinstona Čerčila, koji je isticao da: *Balkan proizvodi više istorije nego što može konzumirati*, može se i zaključiti da se u kontekst Balkana može staviti bilo koji drugi dio svijeta, jer je *Balkan dio svijeta koji se bori protiv onih koji stvaraju istoriju*.⁸ Vjekovni uticaj Turske (Osmanskog carstva) na prostor Balkanskog poluostrva (Rumelije) i jugoistočne Evrope ogledao se kroz kompleksan odnos: od sukoba, osvaja-

⁷ Poluostrvo je dobilo ime po planinama koje se prostiru od centralne Bugarske do istočne Srbije. Naziv „Balkan“ je turska riječ u značenju „lanac šumovitih planina“, (*Encarta World English Dictionary*, Internet: <http://www.websitation.org>).

⁸ Prema: „Nacionalizam je slijepa ulica historije“, prva od deset naučnih debata pod nazivom „Rat koji je promijenio svijet“, Sarajevo, 28. jun 2014. (više na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/nacionalizam-je-slijepa-ulica-historije>)

nja i ratova, pa do prožimanja i širenja kultura, umjetnosti, ekonomije. Tokom četiri vijeka (XV–XVIII) apsolutne osmanske dominacije ovim prostorom, širenje i uticaj kulture, običaja, umjetnosti, religije... prožimao je sve društvene pore, namećući se kao dominantan reper balkanskih društvenih standarda. Slabljenje vojne i političke moći Osmanske imperije tokom XIX vijeka, imalo je za posljedicu postepeno povlačenje i suzbijanje osmanskog uticaja sa ovih prostora. Novostvorene balkanske države su nastojale da u što većoj mjeri afirmišu svoje lične, nacionalne osobenosti, da prihvata zapadne uticaje i umanje i suzbiju dotadašnje, vjekovne osmanske društvene standarde i norme. Međutim, ostali su brojni običaji, na stotine i hiljade turcizama u balkanskim jezicima, kao i neke preuzete i ustaljene karakterne crte. Pojam „Balkan“⁹ je u međuvremenu, nakon raspada Osmanskog carstva, od geografskog evoluirao u politički pojam: balkanizacija u smislu političkih podjela i usitnjavanja država; „Turska je balkanska zemlja“ u geografskom, istorijskom i kulturnom pogledu. Zbog toga je za Tursku, Balkan jedan od najvažnijih regiona. Turska posebno vidi bliske veze sa Balkanom u socijalnom, kulturnom i demografskom pogledu. Ona se, između ostalog, poziva na migracije

⁹ U zvaničnu upotrebu kao geografski pojam, *Balkan*, za evropske krajeve južno od Dunava i Save, uvodi Njemac Johan Avgust Cojne (*Johann August Zeune*) 1809. godine. Cojne je želio da i jugoistočni prostor evropskog kopna, analogno (slično) Pirinejskom i Apeninskom poluostrvu, dobije naziv po glavnom planinskom masivu koji se na njemu prostire. Naziv „Balkan“ je preuzeo od francuskog geologa Amija Buea koji je tako nazvao Staru planinu. (<http://www.bastabalkana.com/2011/10/o-poreklu-reci-balkan-i-balkansko-poluostrvo/>) Neki autori ovaj prostor Evrope, omeđen sa sjevera Savom i Dunavom, a sa juga, zapada i istoka morima (Jadranskim, Jonskim, Egejskim, Crnim) – daju ovome prostoru naziv Ilirsko tropolje. (vidjeti više u: Jovan Dragašević, *Ilirsko tropolje*, Ratnik, Beograd 1901)

Turaka krajem 19. vijeka, usled, „promjena i povlačenja Osmanskog carstva“. Preko sedam miliona Turaka je tom prilikom migriralo sa Balkana u Anadoliju, i oni još uvijek održavaju intenzivne i bliske odnose sa svojom rodbinom u balkanskim zemljama.¹⁰ Dodatne migracije Turaka sa Balkana u Tursku uslijedile su tokom 50-tih iz Jugoslavije i krajem 80-ih godina 20. vijeka iz Bugarske (prema turskim podacima oko 300.000).¹¹

Značaj Balkana (Rumelije) za Tursku zasnovan je u političkom i ekonomskom kontekstu i odnosu Turska–Evropa. Balkan je za Tursku „prolaz ka Evropi“ (*the gate to Europe*), jer preko Balkana vode saobraćajnice u evropske zemlje. Mir i stabilnost među balkanskim zemljama zbog toga je vrlo značajan za bezbjednost Turske i za kontinuirani ekonomski i politički razvoj odnosa sa Evropom. Turska prema sopstvenoj percepciji osjeća privrženost Balkanu i potrebu i dužnost da aktivno djeluje u rješavanju balkanskih problema u uspostavljanju harmoničnih odnosa i integracije.¹² Takođe, moderna Republika Tur-

¹⁰ Takođe, i na poziciji energetskog čvorišta Bliskog istoka, Srednjeg istoka i rusko-kaspijskog prostora. Sve to podrazumijeva „redefinisavanje svog mjesta u Afro-Evroaziji, stavljajući sebe u centar više raskršća geopolitičkih regiona a ne kao dodatak Evropi i krajnji predio Zapada“. (više u: Declaration, 2nd International Balkan Congress “Socio-economic Cooperation and Development in the Balkans”, April 24–26, 2009, Internet: <http://www.tasam.org/Final>, 21. 6. 2010)

¹¹ Naravno da veliki dio ovog iseljenog stanovništva čini slovensko islamizirano stanovništvo. (više u: Jeftić-Šarčević, N., *Zapadni Balkan u „Turskoj strateškoj viziji“*; MP 4, 2010 i u www.doiserbia.nb.rs)

¹² Svoje obaveze prema Balkanu Turska zasniva na dubokim vjekovnim istorijskim i kulturnim vezama nastalim u multinacionalnom i multikonfesionalnom Osmanskog carstvu i na statusu savremene regionalne sile u vojnom i ekonomskom domenu (Emiliano Alessandri, *The New Turkish Foreign Policy and the Future of Turkey-EU Relations*. DOCUMENTI IAI 10 /03 – Februari 2010, p. 10, Istituto Affari Internazionali).

ska svoju snagu i moć temelji i na ukupnim resursima: ljudskim, ekonomskim, intelektualnim i istorijskim.

Kraj hladnog rata imao je, značajan uticaj na tursku spoljnu politiku na Balkanu, gdje je kolaps istočnog bloka i jugoslovenske federacije stvorio drugačije uslove, nove krize, vakuum vlasti i nove izazove za tursku politiku. Očuvanje stabilnosti na Balkanu postalo je od suštinskog značaja za Tursku spoljnu politiku.¹³ Nova Turska spoljna politika prema Balkanu, zapadnom Balkanu i okruženju postavljena je na pet opštih principa, koji omogućavaju širok manevarski prostor mirnodopskog djelovanja¹⁴:

- ako nisu uravnoteženi bezbjednost i demokratija, Turska nema mogućnosti uspostavljanja uticaja u svom okruženju;
- nulti politički problemi sa susjedima omogućuju Turskoj uspješno nastupanje prema okruženju;¹⁵

¹³ Nakon priznanja otcijepljenih republika bivše SFRJ, Turska je pružila logističku podršku u bombardovanju bosanskih Srba 1995. godine. Takođe, 1995. Turska je sklopila vojni sporazum sa Makedonijom, a 1996. sa Bosnom i Hercegovinom. U vrijeme rastuće krize na Kosovu, Turska je u proljeće 1998. godine, u okviru NATO-a, i bilateralno, pojačala vojnu saradnju sa Makedonijom. U isto vrijeme, pružala je političku i vojnu podršku Albaniji, Makedoniji i Federaciji Bosne i Hercegovine. Turska i Sjedinjene Države preduzele su zajedničku akciju naoružavanja i obuke hrvatsko-muslimanske vojske u Bosni i Hercegovini. U bazi blizu Ankare vršena je obuka jedinica bosanske vojske. (O tome izvještava dnevni listi *Milliyet* od 11. februara 1996. i *Milliyet* od 9. juna 1997)

¹⁴ Nakon 2000. godine uspostavljeni su novi odnosi Srbije i Turske u izmijenjenim konfiguracijama odnosa u skladu sa postojećim stanjem u regionu. (više u: Jeftić-Šarčević, N., *Zapadni Balkan u 'Turskoj strateškoj viziji'*, MP 4, 2010, str. 703)

¹⁵ To je, prema D. Tanaskoviću „aktivno postavljanje u odnosima sa susjednim zemljama, kako bi se svi problemi koji u njima postoje, a

- razvijanje odnosa sa susjednim regionima i ići dalje od toga;
- privrženost multidimenzionalnoj spoljnoj politici što uključuje: strateške odnose sa SAD kroz bilateralnu saradnju i kroz NATO, proces učlanjenja u Evropsku uniju, dobrosusjedske odnose sa Rusijom, sinhronizaciju politike u Evroaziji kao integralnom dijelu konzistentne spoljne politike;
- okvirno djelovanje principa „ritmičke diplomatije“ (diplomacije brzog prilagođavanja datim uslovima i okolnostima – *prim. autora*). U tom okviru Turska je ostvarila više uticaja u međunarodnim organizacijama.

Turska sebe vidi u ulozi prijatelja zemalja zapadnog Balkana i moćnog stabilizirajućeg faktora Balkana kao regionalna sila koja ima i gradi potrebne potencijale za postizanje svojih namjera. Tu ulogu na Balkanu Turska u značajnoj mjeri zasniva na istorijskoj i kulturnoj povezanosti sa regionom kao i sa namjerama političkog posredovanja i jačanja uticaja u tom prostoru.¹⁶ Istorijske veze Turske i Balkana duge su oko pet vjekova. One imaju svoju dubinu, mada se različito kritički ocjenjuju.¹⁷

opterećuju bilateralne veze i ograničavaju manevarski prostor Turske politike na regionalnom i globalnom planu, sveli na nulu.“ (D. Tanasković, *Turska na putu neosmanizma*. Dnevni list: *Politika* 25. 5. 2010)

¹⁶ U kontekstu percepcije i osjećaja koji dijeli većina balkanskih muslimana prema svome zaštitniku u liku moćne Republike Turske, mogla bi poslužiti i sljedeća ilustrativna izjava: Prilikom ponovnog izbora za predsjednika Mešihata IZS, muftija M. Zukorlić je ukazao: „Mi Tursku doživljavamo kao svoju majku, koja je prije 100 godina, zato što je morala, ostavila svoju djecu. Sada dolazi da nas vidi, Bosnu kao najstarije dijete, ovo albansko što je ojačalo i nas u Sandžaku, kao najmlađe dijete, koje se najviše voli. Kada imate takvu braću i ojačane roditelje, to je predivan osjećaj.“ (<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1046377>)

¹⁷ O tome piše turski autor *Emruhan Yalcin* povodom sklapanja vojnog pakta između Jugoslavije i članica NATO-a Grčke i Turske 1953. go-

Srpska historiografija osmansku vladavinu prikazuje kao ropstvo. Sličnu percepciju dijele i grčka, bugarska, rumunska i crnogorska historiografija. Takođe bi se mogli u većini balkanskih država pronaći argumenti i činjenice koje osporavaju „civilizatorsku ulogu osmanskog osvajanja“. Naime, dolaskom Osmanlija u ovaj dio Evrope, tadašnje srednjovjekovne države su se nalazile na veoma visokom društvenom i kulturnom nivou. Tako da bi se moglo naći uporišta i za teze, da je dolazak i nadiranje Osmanlija čak i zaustavilo civilizatorske procese i kulturni progres u tadašnjoj državi Crnojevića, srpskoj despotovini, Vizantiji, Bugarskoj, Bosni. Visok kulturni nivo književnosti, Obodska štamparija Crnojevića, prepisivačke škole, vizantijsko kulturno nasljeđe koje je prožimalo tadašnja srednjovjekovna društva hrišćanskih država poluostrva, ostavile su brojne kulturne tekovine i djela. Slične argumente i teze bi mogli iznijeti i za prostor tadašnje Ugarske države, Dalmacije, Slavonije, Slovenije. Ipak, nesumnjivo je, da je novi osvajač, tokom više vjekova upravljanja ovim prostorima ostavio duboke kulturne, društvene tragove, običaje, navike. Islamizacija velikog dijela domicilnog stanovništva, islamska kulturna baština, arapski i persijski uticaji u književnosti, arhitekturi, jezicima, običajima – samo su dodatno obogatili već postojeći kulturni nukleus.

dine (Balkanski pakt), kada je Jugoslavija bila ugrožena od strane SSSR-a: „Osmanska imperija donijela je regionu stabilnost i jedinstvo i otud poboljšala životni standard naroda u regionu i obezbijedila zaštitu od spoljnih osvajača. (više u: Staff Col. Dr. Emruhan Yalcin, *The developments after the Second world war and their effects on the turkish foreign policy and on the Balkan*, u: Zbornik radova – Balkanski pakt 1953/1954, Institut za strategijska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, Beograd 2008, s. 29.)

Republiku Tursku danas karakteriše težnja za modernizacijom i moći. Ona je najveća i najmoćnija zemlja u neposrednom okruženju Balkana u prostornom demografskom, ekonomskom i vojnom domenu. Nova spoljnopolitička koncepcija Republike Turske, dobrim dijelom se zasniva na djelu Ahmeta Davutoglua *Strateška dubina*. Ona je definisala polazište da je Turska u prošlosti gotovo šest vjekova bila jedna od najvećih imperija i vodeća islamska sila. Davutoglu naglašava da Turska više ne može biti periferna država čija se politička uloga svodi na most između civilizacija, nego da mora „povesti aktivnu spoljnu politiku i postati centar političkog odlučivanja“.¹⁸ Osnivač *Stratfora* Dž. Fridman u knjizi *Narednih stotinu godina* predviđa da će u bližoj budućnosti, glavnu riječ na Balkanu voditi ne Evropska unija ili SAD nego Rusija i Turska. Povratak snažnog ekonomskog, ali i političkog uticaja ovih bivših imperija vidljiv je već danas na prostoru jugoistočne Evrope. Obje sile nastoje da igraju svoje geopolitičke igre na ovom prostoru. Pri tome, Ruska Federacija nije ometala politički povratak Turske na Balkan i širenje njenog uticaja, očigledno, imajući u vidu ruske interese da se postavi kao zaštitnica ugroženih pravoslavaца na ovom prostoru, kao i u osmanskom periodu. U nastupu prema zapadnom Balkanu Turska vidi svoju aktuelnu ulogu u posredovanju i izmirenju.¹⁹ Ahmet

¹⁸ Raskidajući sa spoljno-političkom orijentacijom kemalističke Turske, Davutoglu preporučuje partnerstvo s velikim silama (SAD, Evropska unija, Rusija, Kina) i obnovu sfera svog uticaja, koje bi se teritorijalno poklapale s najvažnijim provincijama nekadašnjeg Osmanskog carstva. U tom konetkstu, domicilno muslimansko stanovništvo pojedinih regija poslužilo bi kao „građevinski materijal“, za zidanje nove turske regionalne i globalne moći. (<http://www.nspm.rs/prikazi/strategijska-dubina-turske-spoljne-politike.html?alphabet=1>)

¹⁹ Ambasador u Beogradu, Ahmet Umar, iznosi podatak da u Turskoj živi oko 9,5 miliona ljudi porijeklom sa Balkana kao i da je turska

Davutoglu je istakao u izlaganju komponente *Strateške dubine* u Sarajevu riječima „Imamo više Bosanaca koji žive u Turskoj nego u Bosni, više Albanaca koji žive u Turskoj nego u Albaniji.“²⁰

Što se tiče Evrope, nametljivo nastupanje Turske na Balkanu, gdje se ponovo govori o *obnovi zlatnog doba Osmanske imperije*²¹, naravno u novom, savremenom ruhu, izaziva određeno podozrenje.²² Velike sile, a na prvom mjestu SAD, Velika Britanija, Francuska i Njemačka, nemaju još izgrađen zajednički stav o ovakvim

zajednica prisutna u Bosni, Srbiji, na Kosovu i cijelom regionu. – Filip Rodić (Tanjug), *Povratak starih prijatelja* (<http://www.standard.rs>, 4. 3. 2010)

²⁰ Kako studiozno ističe A. Davutoglu: „Mogu se identifikovati tri karakteristike Balkana. Jedna je da Balkan, kao regija, predstavlja tampon zonu (Buffer Zone) u geopolitici. Balkan je tampon zona u prolazu iz Evrope ka Aziji, iz Azije ka Evropi, od Baltika ka Mediteranu i čak prema Africi, sa Severa na Jug, s Istoka na Zapad, to je geopolitička tampon zona: Druga karakteristika je geoekonomska. Balkan je region transakcija u geoekonomskom smislu i treće: „Balkanski region je region i geokulturnih interakcija.“ Prof. dr Ahmet Davutoglu, October 29, 2009 by Daily News Montenegro, p.2.

²¹ „Mi želimo novi balkanski region, utemeljen na političkim vrijednostima, ekonomskoj međuzavisnosti, saradnji i kulturnoj harmoniji. To je bio osmanski Balkan. Mi ćemo obnoviti ovaj Balkan. Ljudi to zovu neosmanizmo. Osmanski vjekovi Balkana su uspješna priča. Sada je treba obnoviti“, ističe A. Davutoglu. (<http://historia-futura.blogspot.com/2011/03/povratak-starih-prijatelja-turska-na.html>)

²² U tom kontekstu turski ambasador u Beogradu, Ahmet Suha Umar kaže: „Turska se na Balkan vraća kulturno, mi delimo istu kulturu. U srpskom jeziku, na primer, ima još 8.000 reči turskog porekla. U turskom je 3.000 srpskih reči. Istoriju ne možete negirati... Politički ne želimo dominaciju u ovom regionu. To bi za nas bio samo problem. Mi smo to uradili jednom i ne želimo više.“ (vidjeti više na: <http://www.novistandard.com/povratak-starih-prijatelja-turska-na-balkanu.html>)

spoljnopolitičkim zaokretima Turske.²³ Tačno je da Turska uvažava političke interese i zahtjeve anglo-saksonskih zemalja, ali je istovremeno spremna i da im se suprotstavi ukoliko to zahtijevaju njeni sopstveni strateški politički interesi. Turska ih nikada neće žrtvovati da bi ugodila svom pokrovitelju s druge strane Atlantika.²⁴ Sve ovo potvrđuje da Turska teži da samostalno vodi svoju spoljnu politiku, te da bi takav njen nastup trebalo očekivati i u bliskoj budućnosti. Kod određenih krugova u regionu i Evropi provijava zebnja u pogledu neoosmanističkog koncepta. Sam po sebi, *neoosmanizam* nije ni dobar ni loš. Čak bi se moglo priznati da i ima neku

²³ U razgovoru pomoćnika američkog državnog sekretara za politička pitanja Vilijama Bernsa sa podsekretarom turskog Ministarstva inostranih poslova Feriduna Sinirlioglua naglašeno je da se Evropska unija protivi snažnijem angažovanju Turske na Balkanu, kao i da SAD sa oprezom gledaju na to. Prema dokumentu kojeg je američki ambasador iz Ankare poslao u Vašington, u februaru prošle godine, nakon susreta dvojice diplomata Sinirlioglu je Bernsu otkrio da postoji odlučnost turske vlade da se suprotstavi stalnim naporima EU da isključi Tursku na Balkanu. U dopisu se otkriva da je pojačano tursko angažovanje između BiH i Srbije rezultiralo time da je Turska uvjerila tadašnjeg predsjedavajućeg Predsjedništva BiH Harisa Silajdžića, koji je dan ranije bio u Ankari, da odustane od isticanja srpskog „genocida“. (<http://historia-futura.blogspot.com/2011/03/povratak-starih-prijatelja-turska-na.html>)

²⁴ U tom kontekstu bi trebalo i tumačiti neke izuzetno zanimljive političke manevre turske vlade, koji su neprijatno iznenadili SAD: povlačenje svog ambasadora iz Vašingtona „na konsultacije“ zbog usvajanja rezolucije u američkom Kongresu kojom je progon Jermena u Turskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata ocijenjen kao genocid; zatim, zaoštavanje odnosa sa Izraelom povodom ugrožavanja položaja Palestinaca u pojasu Gaze; davanje podrške predsjedniku Irana Mahmudu Ahmadinežad (inače otvorenom američkom neprijatelju), te pristupanje gasnom aranžmanu sa Rusijom „Južni tok“. (vidjeti više na sajtu Nove srpske političke misli <http://www.nspm.rs/prikazi/strategijska-dubina-turske-spoljne-politike.html?alphabet=1>)

vrstu legitimiteta. Ako Njemačka može da štiti interese Slovenaca i Hrvata, a Rusija interese Srba, zašto Turska ne bi mogla da štiti interese Bošnjaka i Albanaca. Ovo je u suštini legitimno pitanje. Zbog toga ne bi trebalo možda unaprijed osuđivati neoosmanizam.²⁵ I pomenuti A. Davutoglu je na tom fonu istakao, da je: „Osmansko carstvo bilo prvenstveno balkanska zemlja“.²⁶ M. Todorova u *Imaginarnom Balkanu* konstatuje: „da je pola milenijuma osmanske vlasti donijelo poluostrvu, kako ime, tako i najduži period političkog jedinstva“. Todorova dalje podvrgava analizi mehanizam osmanskog nasljeđa, ističući da „ono nije stvar rekonstruisanja prošlosti, već konstruisanja prošlosti kroz historiografiju, prozu, novinarstvo, svakodnevni diskurs“²⁷. Iako se samo 3% njene teritorije nalazi na Balkanskom poluostrvu, savremena Turska nastoji da osigura ulogu regionalnog političkog, vojnog i ekonomskog predvodnika. Treba citirati opet A. Davutoglu: „Ne bi se smjelo zaboraviti da je sudbina Osmanske države zapečaćena na Balkanu. Turska koja ne bi bila u stanju da na Balkanu stvori zagranične zone uticaja, ne bi mogla uticati ni na šire međunarodne odnose, a ni na regionalne balanse“.²⁸ Značaj Turske prelazi regionalne okvire, kako u političkom, tako i u ekonomskom pogledu. Od prostora srednje Azije, preko Kavkaza, pa sve do prostora jugoistočne Evrope prisu-

²⁵ Ima mišljenja koja naročito apostrofiraju pragmatičnost moderne turske spoljne politike smatrajući je kontinuitetom nekadašnje osmanske tradicije, čime se neoosmanizmu želi pribaviti određeni vid i ruho istorijskog legitimiteta. (L.A.Stone, *Turkish Foreign Policy: Four Pillars of Tradition*, Journal of International Affairs, 6. 2. 2001, str. 16–17)

²⁶ Vidjeti više u: D. Tanasković, *Neoosmanizam – povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik, 2010, str. 89–90.

²⁷ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Čigoja, Beograd 1999, str. 26–27.

²⁸ Ahmet Davutoglu, *Strategijska dubina*, str. 322.

tan je pojačan ugled i uticaj Turske. Nova geopolitička koncepcija, Davutogluova „strategijska dubina“ Turske spoljne politike, potpomognuta impresivnim privrednim rastom države i značajem i ulogom u okviru Sjevroatlanske vojne alijanse, kao i konstelacijama globalne „šahovske table“ – vraća Tursku na prostor Balkana.

Novi vid geopolitike, u formi geoekonomije, izvoza kapitala, investicija, slobodne trgovine, predstavlja polje za nove vidove interakcije sa balkanskim državama. Modernizacija i ekonomski razvoj Turske stavljeni su u prvi plan, tako da je geopolitika ustupila mjesto – geoekonomiji. Radi se, naime, o težnji da se poveže tradicija jake države i modernog doba. To više nije težnja ka bukvalnom usvajanju i imitiranju Zapada i zapadnih vrijednosti, već nastojanje da se u turskom privrednom razvoju što više koriste moderna dostignuća u pogledu novih tehnologija i znanja. Geoekonomija koja sublimira ekonomske, geografske, strateške, političke i kulturne resurse jednoga prostora, postaje nezaobilazan segment i polje spoljnopolitičkog djelovanja u savremenom svijetu. Zajedničko obilježje geopolitike i geoekonomije je što su obje metod analize i tumačenja odnosa snaga u međunarodnoj ravni. Geoekonomija je istovremeno i svrha i sredstvo geopolitike kao prakse. Politička moć se od pamtivjeka koristila radi ostvarivanja ekonomskih ciljeva. Geoekonomija se oslanja na ekonomska sredstva. Ona isključuje nasilje.²⁹

Ne manje značajan vid „povratka“ uticaja Republike Turske na Balkan, jesu i različiti oblici kulturno-umjetničkog djelovanja, a koji bi se mogli podvesti pod vid *difuznog* propagandnog djelovanja. Radi se o upotrebi

²⁹ Blagoje S. Babić, *Odnosi Kine i EU – geoekonomska osovina u razvoju*, MP 3, Beograd 2010, str. 419.

difuzne i indirektne propagande i prikrivenih vidova propagandnog djelovanja, koje koriste „širok spektar nepolitičkih sadržaja u nepolitičkoj formi ali sa određenim političkim ciljevima i zadacima.“³⁰ Televizijske serije, tv novele, filmovi, pozitivno djeluju na promjene ustaljenih predrasuda i stavova i afirmišu novi pogled na Tursku i njenu ulogu na Balkanu.

Neki autori, *neoosmanizam* najsažetije određuju kao ideološki amalgam islamizma, turkizma i osmanskog imperijalizma. Pod *neoosmanizmom* podrazumijeva se: *kompleksna, makroideološka platforma, prema kojoj, savremena Turska, kao legitimna civilizacijska nasljednica nekadašnjeg Osmanskog carstva – treba da reafirmiše cjelokupno duhovno, kulturno i političko nasljeđe.* Neoosmanizam privlači pažnju kao spoljnopolitička doktrina. A kao ključne odrednice neoosmanističke doktrine izdvajaju se: islamizam (ali i panturkizam), pragmatizam i princip dvostrukih standarda u spoljnopolitičkom nastupu Turske. One „gotovo neprimjetno, ali uporno i sigurno, razgrađuju sekularno ustrojstvo države ostavljajući samo fasade *kemalističkih* institucija kao golu formu“. ³¹ Neoosmanizam kao konstanta Turske spoljne politike, prožet je kroz sve pore Turskog društva. Što je legitimna tendencija, jer

³⁰ One djeluju na duži rok i proizvode trajnije efekte, cilja se na dublje nivoe ljudske psihe, na duboko ukorijenjene stavove, kolektivne predrasude. Ona nema konkretne, trenutne političke ciljeve ili barem oni nisu odmah uočljivi, ima samo drugačiji oblik i njoj prilagođene sadržaje političke propagande: tako se opšti politički ciljevi ne propagiraju otvoreno i direktno eksplicitnim sadržajem poruke, javnost se ne uvjerava direktno u progresivnost neke politike, ideja, stavova i sl – već posredno isticanjem markantnih rezultata koje ostvaruje zajednica, vlada, institucija – što treba da doprinese afirmativnom odnosu prema određenoj državnoj politici. (vidjeti više o ovim oblicima propagandnog djelovanja u: Z. Slavujević, *Politički marketing*, Čigoja, FPN, Beograd 2005).

³¹ D. Tanasković, *Neoosmanizam*, str. 8.

Turci na osmanski period gledaju kao na svoje zlatno doba, izgradivši iz nomadskog načina života, jednu imperiju koja se prostirala na tri kontinenta. Stoga treba razumjeti taj neoimperijalni žal koji provijava u Turskoj spoljnoj politici, jer postoje neke transistorijske vertikale i procesi dugog trajanja.

Crna Gora i Turska

Značaj određenog prostora, bez obzira na njegovu veličinu, determiniše prije svega njegov strategijski položaj, bogatstvo resursima, specifičan historijsko-etnički ili religijski aspekt. Burna prošlost prostora Crne Gore, uslovljena je prevashodno njenim geografskim položajem, kao mediteranske i balkanske zemlje.³² Malo je krajeva, poput prostora Crne Gore koji obiluju povoljnim geografskim položajem, geografskom i klimatskom raznovrsnošću i očuvanošću prirode. Površina kopna Crne Gore je 13.812 km², a unutrašnjeg teritorijalnog mora 4.800 km². (Radojičić 2002:7). Neveliki prostor Crne Gore, na mjestu geopolitičkih dodira različitih interesa, civilizacija, kulturnih uticaja – imao je kao rezultat složenu demografsku strukturu. Različiti kulturni i civilizacijski nivoi, uticali su na kreiranje određenih regionalnih razlika stanovništva. U periodu 1496–1878/1912, prostor sadašnje Crne Gore se nalazio pod okupacijom Osmanske imperije. Vjekovi otpora podlovcenske i nahijske Crne Gore obilježeni su stradanjem naroda, izgradnjom junačkog etosa i širenjem slobodne teritorije. Ova teokratska zajednica i plemenski savez se u borbi protiv moćne Osmanske imperije, povremeno oslanjao na po-

³² Mada, jugoistočni dio Evrope, nazvan Balkansko poluostrvo, nema karakter pravog poluostrva, J. Cvijić (1931), ističe da je upotreba ovog pojma, imala za posledicu „održavanje ove nedovoljno precizne predstave o jugoistočnoj Evropi“ (Cvijić, 1931: 4).

moć Mletačke republike i Austrijske carevine, koje su, opet, u skladu sa svojim interesima, pomagale i koristile borbeni duh gorštačkog stanovništva protiv Osmanlija. Od početka 18. vijeka, kao zaštitnik pravoslavnog stanovništva na ovim prostorima, aktivno se uključuje Ruska carevina, sa svojim geopolitičkim interesima. Ruska imperija je pomagala širenje slobodnog crnogorskog prostora, spašavajući ga u nekoliko navrata od potpunog vojnog sloma, finansijski pomažući izgradnju crnogorske države, institucija administracije, prosvjete i kulture. Uporedo sa time, kreirao se i svojevrtni kult Rusije na ovim prostorima, „kao slovenske i pravoslavne zaštitnice protiv osmanlijskih okupatora“. Tokom vjekova krvavih borbi, pubuna, pobjeda i poraza, odnosi malenog crnogorskog prostora sastavljenog od nekoliko nahija i moćne Osmanske imperije koja se prostirala na nekoliko kontinenata – naravno da se nisu mogli sagledavati u istoj ravni. Centralna Osmanska vlast je na ovaj prostor gledala, kao na periferni, na svoju pobunjenu pokrajinu koju treba vojno disciplinovati. Blizina Mletačkoj republici, Austrijskom carstvu i porastu Ruskog uticaja, jačali su i značaj nahijske Crne Gore. Taj proces je išao uporedo sa permanentnim slabljenjem Osmanske imperije tokom 18. i 19. vijeka, smanjenjem uticaja centralne vlasti i porastom moći lokalnih, često odmetnutih turskih feudalaca. Tako da je već tokom sredine 19. vijeka, faktički nezavisna Crna Gora postajala bitniji činilac u projekcijama i interesima velikih sila. Proširenjem i sticanjem nezavisnosti nakon 1878. diplomatskim umijećem knjaza Nikole, sticana je naklonost evropskih država, ali i korektan odnos sa Osmanskom imperijom. Koalicijom nekadašnjih turskih podanika, balkanskih pravoslavnih država, Osmanlije su 1912. skoro potisnute iz Evrope.

Nakon stvaranja Turske republike 1923, uslijedile su decenije korektnih odnosa, kraljevine a potom i komunističke Jugoslavije. Crna Gora je kao sastavni dio državnih tvorevina nakon 1918. dijelila zajedničku spoljnu politiku prema Turskoj.

Prve decenije XX vijeka su na Balkanu obilježene ratovima i masovnim pokretima stanovništva uzrokovane političkim i ekonomskim preseljenjima. Mjere kolektivizacije na selu (1945–1953), eksproprijacija i druga imovinska ograničenja direktno su pogađale preostale turske zemljoposjednike u Jugoslaviji. Zakoni o reviziji agrarne reforme (1945) i ograničenje zemljišnog maksimuma na 10 hektara (1953) naročito su podstakli neodlučne da se masovnije iseljavaju u Tursku.³³ Broj „Turaka“ treba uzeti sa rezervom, jer se od 1950. veliki broj Albanaca i Pomaka (bugarskih muslimana) pomoću tzv. „ispravke nacionalnosti u matičnim knjigama“ svrstao među pripadnike turske narodnosti. Odlika ovog našeg

³³ Iseljavanje je podsticano i ostalim mjerama kojima su se socijalističke vlasti razračunavale sa „vjerskom zatucanošću,“ i patrijarhalnom tradicijom muslimana: ukidanjem šerijatskih sudova, donošenjem zakona protiv nošenja feredže, zabranom kupoprodaje žena, ukidanjem vjerskih škola i muslimanske štamparije u Sarajevu, uvođenjem obaveznog školovanja, donošenjem zakona o braku, uvođenjem seoskih zadruga, donošenjem propisa o obrezivanju lje-karskom intervencijom i slično. Pored zanemarivanja uloge islama u životu muslimana, socijalistički režim im je nametnuo i uslove privređivanja koji su privatnu svojinu tretirali kao „špekulantsku“. Turski trgovci iz doba jugoslovenske kraljevine su po automatizmu svrstavani u kategoriju „kapitalističkih ostataka“, pa im je u novom režimu bilo onemogućeno poslovanje. (više na: Vladan Jovanović *Iz FNRJ u Tursku*, www.pescanik.net i u: Vladan Jovanović, „Jugoslovensko-Turski demografski aranžmani do sredine 50-tih godina XX vijeka“, Zbornik: *Turska regionalna sila?*, Institut za evropske studije, Beograd, 2013, str. 205–216.)

prostora je, inače bila prevaga značaja vjerskog identiteta nad nacionalnim. Turski uticaji su bili jači u gradskim sredinama, pa su Albanci po varošima Srbije i Makedonije usvajali turski jezik i nacionalno osjećanje, poslije čega se gotovo nisu razlikovali od Turaka.³⁴ Konfuzna definicija potencijalnih iseljenika – „narod turske kulture“ (1938) ili „turske narodnosti“ (1953) – služila je i kao opravdanje turskim vlastima da periodično obustavljaju useljavanje albanskih emigranata.³⁵ Činjenica je da je u

³⁴ Do najizraženijih tursko-albanskih asimilacija došlo je u Skoplju, Kumanovu i Tetovu, a mnogi istaknuti turski begovi i age imali su zapravo albansko porijeklo. Godine 1951. oživljena je ideja o iseljavanju Albanaca i muslimani su masovno počeli da se izjašnjavaju kao Turci da bi bili uzeti u obzir za emigriranje po lakšoj proceduri. Tako je između dva popisa stanovništva na Kosovu (1948–1953) broj ljudi koji su se identifikovali kao Turci narastao čak 26 puta! Ovo iznuđeno izjašnjavanje trebalo je da sačuva Jugoslaviju i Tursku od neprijatnih međunarodnih reakcija povodom ekspatrijacije Albanaca. Budući da je procedura za iseljavanje u Tursku bila najjednostavnija za pripadnike turske manjine, i makedonski Pomaci su se na popisu 1953. masovno izjasnili kao Turci u svih 129 sela u kojima su činili većinu. (više na: Društvo Srpsko-Turskog prijateljstva Inat – više na: <http://www.inat.org.rs/>)

³⁵ Od 1951. rijeka muslimana iz Sandžaka, BiH, Kosova i Crne Gore počela je da se sliva ka Makedoniji, jer je u ovoj republici bilo najlakše dobiti otpust iz državljanstva. Od 1951. do kraja 1956. u NR Makedoniju je došlo 18.110 ljudi: sa Kosova 11.526, iz Sandžaka 4.540, Crne Gore 1.184 i BiH 860. Većina njih se naselila u gradovima, prije svega u Skoplju (81%). Kao i predratne migracije, put muslimana ka Turskoj je i poslije Drugog svjetskog rata vodio željeznicom iz Povarđara ka Solunu, a potom, uz presijedanje, do Istanbula. Iseljenici su dobijali pasoše za jednokratnu upotrebu sa oznakom „bez državljanstva“, dok su pravo na posjetu Jugoslaviji sticali tek nakon pet godina provedenih u novoj domovini. U želji da se konfuzni sistem iseljavanja uprosti, preporučeno je da se otpust iz državljanstva izdaje istom metodom kojom je riješeno pitanje folksdojčera u Vojvodini i iseljenika za Izrael. (Vladan Jovanović, „Jugoslovensko-Turski demografski aranžmani do sredine 50-tih godina XX vijeka“, Zbornik:

periodu 1952–1965. skoro 390.000 Turaka i Albanaca dobilo otpust iz jugoslovenskog državljanstva.³⁶ Nažalost, migratorna tendencija se nastavila i tokom posljednje decenije XX vijeka.

Turska kao jedina sekularana islamska država i članica NATO pakta, je doživljavana kao jedna datost i netipična država orijentalnog, islamskog svijeta, u smislu kakvog su ga sa jugoslovenske tačke gledišta doživljavali. Ataturk je radikalno raščistio sa islamom u politici. Međutim, proteklih decenija, Republika Turska je zadržala sekularnu Ataturkovu fasadu, ali je tendencija ka sve većoj islamizaciji turskog društva koje se sve više progresivno islamizuje očigledna. Tokom raspada Jugoslavije, Turska počinje aktivno da se uključuje na ovaj prostor, pomažući finansijski, logistički, vojno i politički muslimanske zajednice u Bosni, Raškoj oblasti, Kosmetu, Makedoniji, stajući kao zaštitnik balkanskih muslimana i lobirajući u međunarodnim organizacijama za njihove interese.

Početak novog milenijuma, dolazi do određenog zakreta u Turskoj spoljnoj politici prema prostoru zapadnog Balkana, gdje ona nastoji da se predstavi kao svojevrsni spasilac i stabilizirajući faktor, da stavi svoje dobre usluge u konstruktivnom smjeru, pomirenja, nastojeći da uskladi i revitalizuje i relaksira odnose između pravoslavaca i muslimana na ovim prostorima, mada su,

Turska regionalna sila?, Institut za evropske studije, Beograd, 2013, str. 205–216.)

³⁶ Validnom informacijom možemo smatrati i podatak turskog popisa stanovništva iz 1965. koji je u tom trenutku registrovao 240.000 imigranata jugoslovenskog porijekla. (više na: „Iz FNRJ u Tursku“ <http://pescanik.net/iz-fnrj-u-tursku/> i u: Vladan Jovanović, „Jugoslovensko-Turski demografski aranžmani do sredine 50-tih godina XX vijeka“, Zbornik: *Turska regionalna sila?*, Institut za evropske studije, Beograd, 2013, str. 205–216.)

posljednjih godina, oštrije izjave turskih zvaničnika izazivale diplomatsku buru u regionu. Stoga bi težište saradnje Turske i ovih turbulentnih i nedovoljno stabiliziranih balkanskih prostora, trebalo fokusirati prvenstveno na ekonomsko polje, zaobilazeći politička, vjerska i ideološka pitanja. Međutim, kako je savremena geopolitika isprepletana ekonomskim, političkim, vojnim, kulturnim interesima, to je ipak lakše planirati nego ostvariti u realnosti. Treba imati u vidu i širu geopolitičku dimenziju – da je Turska kandidat za pridruživanje EU od 1999. godine, a još 1959. je podnijela zahtjev za članstvo u evropskim integracijama (iako se samo 3% Turske teritorije nalazi u Evropi). Moglo bi se konstatovati i da je Turskom uticaju prepušten prostor Balkana kao neki vid kompenzacije za neizvjesno članstvo u EU. Takođe, i interes SAD da ovaj balkanski prostor kontroliše jedna regionalna sila, članica NATO. Ruska Federacija se proteklih decenija nije protivila širenju i jačanju turskog uticaja na ovom prostoru. Očigledno, imajući u vidu svoju strategiju, da se nakon jačanja Turskog uticaja, lakše nametne kao zaštitnica pravoslavnih država na Balkanu. Slična geopolitička igra, iz osmanskog perioda, gdje se velike sile nameću kao zaštitnice svojih jednovjernih, samo u savremenom obliku i kombinaciji, geoeconomije, kulturne i vjerske bliskosti.

Turska na prostoru Balkana, pa i Crne Gore, nastupa strategijski, osmišljeno, u skladu sa svojom moći i veličinom, kreirajući projekte dugog trajanja, dok male zemlje, poput balkanskih, ne mogu sebi dozvoliti neku spoljnopoličku strategiju i geopolitičke igre, postupajući prema većim silama prvenstveno taktikom preživljavanja i kratkoročnih dobitaka. Novi vid geopolitike, u formi geoeconomije, izvoza kapitala, investicija, slobodne trgovine, predstavlja polje za nove oblike sarad-

nje među balkanskim državama. Velike države mogu sebi dozvoliti politiku dvostrukih standarda, prema manjim, smatrajući sa svoje strane diplomatski čin izvinjenja kao slabost, ali sa druge strane zahtijevajući od drugih obavezno, elemente izvinjenja. Mada savremena Turska ima dosta elemeneta koji joj idu u prilog da zaista ponese epitet regionalne sile (ekonomija, vojna moć, veličina) – ipak postoje i brojni elementi koji joj ne idu u prilog. Nespretnom spoljnom politikom poslednjih godina, Turska se iz zemlje koja ima „nula problema i neprijatelja“, za veoma kratko vrijeme pretvorila u zemlju koja ima „nula prijatelja“ u susjedstvu, pokvarivši odnose sa Sirijom, Izraelom uz tradicionalno loše odnose sa Grčkom i Jermenijom i uz najnovija dešavanja zategnutih odnosa sa Ruskom Federacijom. Takođe i komplikovana unutrašnja trvenja u Turskom društvu (jak uticaj Abdulaha Gulena³⁷ ali i ekstremnih *Sivih vukova*³⁸).

³⁷ Derviški redovi se obnavljaju u obliku vakufa, pobožnih zadužbina koje prerastaju u prave holdinge, centre finansijske i neformalne društvene moći, kao u kasno osmansko doba. Predvodnik *Fethulahdžijskog* reda, neke vrste islamskog *Opus Dei*, Abdulah Gulen, koji ponajviše boravi u Americi, izrastao je u jednog od najuticajnijih muslimanskih duhovnih lidera našeg vremena. Zahvaljujući pomalo misterioznoj finansijskoj moći i simpatijama koje uživa na Zapadu kao prototip modernizovanog, tolerantnog i prihvatljivog „muslimana za XXI vijek“, a i u „prosvijećenim“ intelektualnim krugovima turske desnice istovremeno naklonjenim i islamizmu i nacionalizmu, ovaj propovjednik kontroliše više od tri stotine škola u Turskoj i dvije stotine na prostorima od Balkana do Kine, kao i osam univerziteta. Otvorio je čak i 11 škola u iračkom Kurdistanu, a 2008. godine i prvi univerzitet u ovoj oblasti“. (D. Tanasković, *Neosmanizam*, str. 21, 22.) Njegov uticaj u Turskom društvu, intelektualcima, administraciji, policiji je izuzetno jak.

³⁸ Službeni naziv te organizacije je *Klub idealista*. U pitanju je ultranacionalistička i neofašistička grupa koja je blisko povezana sa Partijom nacionalističkog pokreta i opisana je kao njeno militantno

Naravno da ne treba sagledavati savremenu politiku Turske na ovim prostorima, kroz prizmu XIX vijeka, kroz osmanlijska osvajanja teritorija, okupaciju i sl. Turska, kao velika, regionalna sila, sa rastućom ekonomijom važnim strateškim položajem, naravno da ima pravo i mogućnosti na vlastite geopolitičke projekcije u regionu. Stoga treba kompleksnije gledati na interese jedne tako velike države. Sagledavati i znati: širenje Turskog ekonomskog uticaja kroz investicije u infrastrukturu, kupovinu fabrika, izgradnju kulturnih i vjerskih objekata, ali i širenje i popularizovanje turskog serijskog programa putem medija – da sve to predstavlja dijelove jedne zajedničke, ozbiljne strategije dugog trajanja, jedne velike države, koja nastoji da povrati i proširi svoj uticaj na prostore kojima je nekada vladala, kroz ekonomsku, kulturnu i medijsku formu. U tom smislu, prostor Crne Gore nije izuzetak i uklapa se u jačanje i širenje uticaja Republike Turske. Naravno da treba nastojati da se ovakvoj strategijskoj dimenziji, prilagode svoji, crnogorski interesi. Ali mora se imati u vidu, da na geopolitičkom polju Crna Gora sa Turskom ne može biti ravnopravan partner, iz više razloga. Turska je oko 60 puta prostorno veća od Crne Gore. Turska Republika ima 130 puta više stanovnika nego Crna Gora. Godišnji turski budžet je oko 160 puta veći od crnogorskog.³⁹

omladinsko krilo. Osnovana je tokom 60-tih godina od strane pukovnika Alparslana Turkeša i stajala je iza nasilja tokom 70-tih. Vjeruje u superiornost „turske rase“ i teži ujedinjenju svih turkijskih naroda Male i centralne Azije u jednu državu. (više na: www.time.rs)

³⁹ Prema uporednim podacima MMF-a, Svjetske banke, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>, <http://www.tradingeconomics.com/turkey/government-budget>.

	POVRŠINA km ²	STANOVNIKA	GDP	BUDŽET 2015	BDP/ STANOVN.
CRNA GORA	13.804	620.000	5 mld USD	1.32 mld EUR	4.700 USD
TURSKA REP.	814.578	81 milion	820 mld USD	225 mld USD	10.500 USD

Činjenica je da Republika Turska Crnu Goru sagledava u sklopu šire strategije prema zapadnom Balkanu. Petina stanovništva Crne Gore je islamske vjeroispovijesti, veliki broj građana Turske je porijeklom sa crnogorskog prostora. Postoje decenijske veze uspješne ekonomske saradnje. Proteklih godina, Turska je ekonomski i kulturno, značajno prisutna u Crnoj Gori, brojnim investicijama u industriju, kulturu, obrazovanje, infrastrukturu. U Ozalovo vrijeme je 1992. osnovana i *državna Turska agencija za saradnju i razvoj* (TIKA), organizaciono vezana za Ministarstvo inostranih poslova a kasnije i za Predsjedništvo vlade. Zadatak ove aktivne i finansijski jake agencije je širenje i učvršćivanje turskog uticaja u zemljama za koje je Ankara zainteresovana. Njen zadatak je zvanično definisan kao: „pomoć zemljama u razvoju kroz ekonomsku, trgovinsku, tehničku, društvenu, kulturnu i obrazovnu saradnju i zajedničke projekte“.⁴⁰ Geopolitički, Crna Gora za Tursku predstavlja mali prostor, ali bitnu cjelinu u široj državnoj, spoljnopolitičkoj strategiji.

Naravno, za savremeno razumijevanje kompleksnosti civilizacijskog susretanja i prožimanja, za prostor Balkana, kao produkta različitosti baština, savremena Turska je prirodan partner i moćan susjed. Moderna Turska bi trebalo, da za ovaj prostor za koji je inače vezuju duboke

⁴⁰ D. Tanasković, *Neoosmanizam – povratak Turske na Balkan*, Službeni glasnik, Beograd 2010, str. 26, 31.

vjekovne kulturno-istorijske niti, predstavlja pokretačku i vodeću ekonomsku snagu i time doprinese stabilnosti i prosperitetu u cijelom regionu. Nadam se da se ovom skromnom analizom i presjekom savremenih geopolitičkih odnosa i interesa, donekle uspjelo približiti značaj i dubina međusobnih interakcija balkanskih naroda i država.

ÖZETLER

Türkiye'nin (Osmanlı Devleti), Balkanlar ve Güney Doğu Avrupa bölgelerinde yüzyıllar boyunca süren etkisi, ortaya karmaşık bir ilişki çıkarmıştır: (çatışmalar, fetihler ve savaşlardan kültürel, sanatsal, ekonomik nüfuz etme yayılmaya kadar). Bu bölgelerde 4 yüzyıl (15.yy-18.yy) süren mutlak Osmanlı hakimiyeti, yaygın kültür, gelenekler, sanat ve dinin etkisi, tüm toplumsal gözeneklere işlemiş Balkan sosyal standartlarının baskın bir modeli olarak empoze edilmiştir.

Soğuk Savaşın sona ermesi, Türkiye'nin ekonomik güç kazanması ve Balkan ülkelerinde yaşayan Müslümanlar için önemi ve etkisi, bu bölgede Türkiye'nin siyasi ve jeo-ekonomik etkisinin güçlenmesine yol açmıştır.

Bölgesel siyasi, iktisadi ve askeri bir güç olarak Türkiye'nin öneminin ön plana çıkması, bazı eleştirmenlerin Neo Osmanlılık ve Pan Türkçülük gibi bir çeşit amalgamlar olarak adlandırılan fikirlerini ve projelerini güçlendirmiş ve ivme kazandırmıştır. Türkiye için Balkanların önemi, Türkiye ve Avrupa arasındaki ilişkinin yanı sıra siyasi ve iktisadi bağlamda kurulmuştur. Türkiye için Balkanlar (Rumeli), ulaşım, ekonomik ve siyasi açılardan "Avrupa'ya açılan kapıdır". Karadağ, geçmişte, yüzyıllar süren kurtuluş mücadelesi ile Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıydı ancak günümüzde bu iki ülke, güçlü ekonomik ve kültür bağları paylaşmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu, Neo-Osmanlılık, Jeo-politik*

ABSTRACT

A centuries-long influence of Turkey (Ottoman Empire) on the Balkans and the Southeast Europe region resulted in a complex relationship: from conflicts, conquests and wars to the penetration and dissemination of culture, art and economy. During four centuries (XV–XVIII) of absolute Ottoman domination over this region, the influence of disseminated culture, customs, art and religion penetrated all social pores, being imposed as a dominant model of the Balkan social standards. The end of the Cold War, the economic growth of Turkey and its influence and importance for the Muslims in the Balkan states led to strengthening its political and geo-economic influence in this region. As the importance of Turkey as a regional political, economic and military force come to the central stage, it enforced and gave an impetus to the ideas and projects to which some critics refer as unique amalgams – such as *Neo-Ottomanism* and *Pan-Turkism*. The importance of the Balkans for Turkey was founded in the political and economic context as well as in the relation between Turkey and Europe. For Turkey the Balkans (Rumeli) are “the door to Europe” viewed from the transport, economic and political aspects. In the past, Montenegro was connected with the former Ottoman Empire by centuries long fights for liberation, and today these two countries share strong economic and cultural connections.

KEY WORDS: *Montenegro, Turkey, the Ottoman Empire, Neo-Ottomanism, geo-economics*

Dr Ugur Altug

UNIVERZITET ČANKIRI KARATEKIN
TURSKA

INSTITUCIJE OSMANSKE VLASTI U CRNOJ GORI

Crna Gora, balkanska zemlja koja se graniči s Albanijom, Kosovom, Srbijom, Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i izlazi na Jadransko more ušla je u domen Osmanlija u ranijim periodima carstva. Prva interakcija između osmanskog režima i Crne Gore započela je sa sultanom Muratom I u periodu kada je osmanska zapadna ekspanzija na Balkanskom poluostrvu dobila zamah. U ovom periodu, Crnogorci su se zapravo borili protiv Osmanlija u sklopu albanske vojske. Međutim, izgleda da je tek za vrijeme Mehmeda II Crna Gora u potpunosti postala dijelom Osmanskog carstva. U svjetlu osmanskih poreskih registara i hronika, ovo istraživanje analizira prvobitne kontakte Osmanlija s ovim regionom, osvajanje Crne Gore i njihovu administrativnu, vojnu, društvenu i ekonomsku strukturu.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Fatih Sultan Mehmet, Osmanlije*

Srpska država je, nakon smrti cara Dušana (1355), ušla u proces brze razgradnje. U međuvremenu, upravu nad Zetom preuzima Balša, velikaš vlaškog porijekla, a njegovi sinovi će, nešto kasnije, osnovati samostalnu kneževinu. U zetskoj državi je, zbog prisustva Crnojevića, odnosno Đuraševića, oblast od Budve i Kotora do Morače (Skadarskog jezera) bila izdijeljena na sitne feude.¹ Do prvog kontakta između Crne Gore i osmanlijskih vojnika došlo je tek u doba sultana Murata I.

Kako bi zaustavio širenje Osmanlija preko Albanije i dalje prema zapadu, princ Balša II je zauzeo oblast oko Valone i sjeverno od nje osnovao grad Berat. Ipak, u bici protiv Osmanlija, kod rijeke Vojuše (1385),² Balša II je poražen i pogubljen.

Istu sudbinu su doživjeli i albanski velikaši koji su ratovali pod njegovim vođstvom.³ Đurađ II, sinovac i nasljednik Balše II, prihvatio je osmanlijsku vrhovnu vlast, postavši njihov vazal, ali je, uporedo sa tim, pokušavao da izgradi čvrstu vezu sa Mlecima. Ta politika je imala antiosmanlijski karakter.

¹ Besim Darkot, "Karadağ", *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, str. 224.

² Porijeklo Balšića je i dalje predmet sporenja u historiografiji, a autor ovdje ne navodi na osnovu kojih izvora decidno tvrdi da pomenuta dinastija ima vlaške korijene. (*prim. red.*)

³ Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyasının Menşei", *Fatih ve İstanbul*, İstanbul 1953, I/2, s. 153–175; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Ankara, 1994, str. 204–205.

Derđ Kastriot, albanski velikaš, gospodar Skadra i okoline, takođe je pao u vazalni odnos prema sultanu. On je pomno pratio dešavanja u rubnim djelovima Bosne i o tome izvještavao Osmanlije u čijim je vojnim pohodima na Bosnu, razumije se, učestvovao. Napadi na Bosnu, iz pravca Skadra, prelazili su preko Crne Gore.⁴

Godine 1394. Bajazit je zauzeo Zetu.⁵

Za vrijeme tog osvajanja, Đurađ II je pao u zarobljeništvo i, da bi se oslobodio, morao je Osmanlijama predati Skadar, Drivast i Sveti Srđ na Bojani. U vrlo kratkom roku, on je povratio ove gradove.⁶

Đurađ II, sinovac Balše II, predao je 1396. godine Mlečanima mjesta zapadno i sjeverno od Skadarskog jezera (Ulcinj, Bar i Budvu), te mjesta u današnjoj Albaniji koje je povratio od Osmanlija za 1.000 dukata. Ta linija će sve do 1479. godine činiti južnu granicu prema Osmanlijama. Balša II je ostavio Ulcinj srpskom kralju Stefanu Lazareviću, a taj grad je 1421. prepušten Mlečanima.⁷ Kasnije je Venecija, zauzimanjem Bara i Budve, vezala za sebe Stefana Crnojevića, potisnutog od obale i ograničenog na planinske krajeve.⁸ Osmanlijski upadi i vojni pohodi na Zetu tokom posljednje decenije XIV vijeka bili su prekinuti zbog bitke kod Angore (1402) i građanskog rata (1402–1411). Isa-beg,

⁴ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşri Tarihi*, c. I, yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Ankara 1987, s. 237; Adnan Pepić, "Podgorica'nın Kısa Bir Tarihçesi" *Osmanlı tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Otam*, S. 18, Ankara 2005, str. 276–278.

⁵ U crnogorskoj historiografiji, ova bitka je poznata kao „Bitka na Saurskom polju“. (*prim. prev.*)

Crnogorska historiografija ne raspolaže podacima na osnovu kojih bi se dalo zaključiti da je Bajazit osvojio Zetu 1394. godine. (*prim. red.*)

⁶ Pepić, *n.d.*, str. 278.

⁷ Venecija je preuzela Ulcinj 1405. godine. (*prim. red.*)

⁸ Darkot, isto.

koji je tokom tridesetih godina XV vijeka vršio pritisak na Bosnu, bio je aktivan i u Zeti. Dolaskom Murata II na vlast, nastupa vrijeme stabilizacije, pa Osmanlije opet pokazuju interesovanje za Crnu Goru – turske akindžije se vraćaju u oblast Zete. U tom periodu, Skenderbeg je, nakon što je postao subaša, 1443. digao ustanak i dobio podršku Crnogoraca.⁹ Osvajanjem Meduna (1456), Osmanlije su stekle osnovu za dalju vojnu aktivnost u ovoj oblasti. Već 1457. su osvojili dio Zete koji je pripadao srpskoj despotovini,¹⁰ a uskoro je osvojena i Podgorica.¹¹

Za vrijeme Mehmeda II Osvajача nastavlja se pritisak na Crnu Goru. Događaji koji se u Albaniji, Bosni i Srbiji odvijaju protiv Osmanlija bitno utiču i na sudbinu Crne Gore.

U tom periodu, Zetom upravlja Ivan Crnojević. Potajno se nadajući da će Osmanlije biti zaustavljene, on 1471. priznaje njihov suverenitet.

Osmanlije su, ipak, 1474. krenule u pohod na Skadar koji se nalazio u rukama Mletaka i Zetu kojom su upravljali Crnojevići. U tako nepovoljnoj situaciji, Mlečani 20. decembra 1478. sklapaju mir sa Osmanlijama, odričući se Limnosa, Manija i cijele Albanije. Sultan Mehmed II im, zauzvrat, ostavlja veći dio Peloponeza, ali uz uslov da plaćaju danak.

Okolinu Kotora i Budve nije osvojio niko – ni Osmanlije ni Mlečani – pa je Ivan Crnojević, uprkos problemima koje mu je pravio sinovac, mogao ostati u Crnoj Gori.¹²

⁹ Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, çev. Dost Körpe, İstanbul 2003, str. 65.

¹⁰ „Crna Gora“, *Enciklopedija Jugoslavije*, c. II, Zagreb 1956, s. 417, preradio: Adnan Pepić, str. 279.

¹¹ Machiel Kiel, „Podgorica“, *Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, str. 306.

¹² Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2005, str. 167–168.

Nakon sporazuma iz 1479. godine, primorje – Ulcinj, Bar, Budva, Kotor – ostalo je u rukama Mlečana, ali su bili primorani da golem dio prihoda koje ondje ostvaruju predaju Osmanlijama.¹³

Dakle, Osmanlije su 1478. zauzele zetski glavni grad – Žabljak, a već 1479. osvojen je Skadar. Ivan je pobjegao u Veneciju i očekivao je njenu pomoć u pogledu povraćaja zemlje, ali je nije dobio, jer Venecija nije željela da krši odredbe ugovora sa Osmanlijama.¹⁴

Nakon smrti Mehmeda II Osvajača, Ivan Crnojević se vratio u svoj zavičaj. Ponovne borbe sa Osmanlijama donijele su mu spoznaju o nepovoljnom odnosu snaga, pa je bio prinuđen da prihvati njihovu prevlast. Prema imenu Ivan-bega, Turci su njegov neveliki zavičaj nazivali *Ivanbegovinom*. Ivan je na Cetinju sagradio skromni manastir i ondje premjestio sjedište Zetske mitropolije. Plemena koja su težila nekoj vrsti izdvajanja (Njeguš, Bjelice, Ozrinići, Ćeklići i dr.) nijesu iskazivala visok stepen podređenosti centru, pa su faktički, u određenim krajevima, predstavljala posebne političke entitete. Imali su svoje vođe, sudove, premda je u sukobima između porodica i plemena bjesnila krvna osveta.

Ivan Crnojević je, u znak pokornosti, Osmanlijama predao svog najmlađeg sina, Stanišu, koji je, po primanju islama u Carigradu, prozvan Skender-begom. Njegova starija braća su ostala u Crnoj Gori, ali se nikako nijesu slagali. Đurađ (1490–1496) je prognan u Anadoliju, gdje je i umro. Stefanu (1496–1499) je, pak, određen boravak u skadarskoj tvrđavi. Zetska država je prvo pripojena

¹³ Jorga, str. 240.

¹⁴ John Van Antwerp Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, Michigan 1994, str. 598–605.

Skadarskom sandžaku, a 1514. godine je, zbog Staniše – Skenderbega Crnojevića, izdvojena u zaseban sandžak, sa centrom na Žabljaku, sjeverno od Skadarskog jezera. Ovaj sandžak je, zbog Skenderbegovog prezimena, nazvan „crnogorskim“, pa je odatle nastalo ime „Crna Gora“.¹⁵ Ukratko, nakon ovih vojnih i političkih događaja, završava se prva faza osmanlijske vladavine, odnosno suvereniteta nad Crnom Gorom.

Da bi se razumio odnos Osmanlija prema Crnoj Gori – u vojnom, političkom i administrativnom pogledu – ovim se procesima mora prići tako da se osvijetli svaki bitan element i spozna dinamika svih procesa.

Još od vremena kada je Osmansko carstvo uspostavljeno, dinamika njegovog uvećavanja, odnosno proširivanja granica bila je utemeljena u osvajanju i ideologiji svetog rata (tr. *gaza*). U tom kontekstu, Osmanlije su još od prvih dana razvile posebne metode osvajanja novih teritorija. Naime, osmanlijsko osvajanje nije dovodilo do radikalnih promjena u novim oblastima. Naprotiv.

Osmanlijsko osvajanje se odvijalo u dvije faze. U prvoj fazi, ostvaruje se pobjeda nad glavninom vojske željene oblasti, a vladar i nauticajjniji feudalci se prisile da budu vazali osmanlijskog sultana. U tom vazalskom periodu, svi feudalci se zaklinju na vjernost sultanu i preuzimaju obavezu da mu se pridruže prilikom vojnih pohoda. S druge strane, Osmanlije se, u zamjenu za vazalni status, ne miješaju u unutrašnja pitanja te oblasti. U drugoj fazi osvajanja, prevazilazi se vazalni status i Osmansko carstvo zavodi neposrednu upravu nad određenom oblašću. Ovaj proces uvođenja neposredne vlasti praćen je uvođenjem timarskog sistema. Tako je nad zemljom koja je po-

¹⁵Darkot, *Karadağ*, str. 224.

dijeljena na timare, u ime sultana, vlast vršio osmanlijski administrativni i vojni kadar.¹⁶

Jedan od ključnih elemenata koji određuju osmanlijsku politiku u Crnoj Gori svakako su bili geografski položaj i struktura oblasti. Središte Crne Gore, posve krševit krajo-lik, protezalo se sve do Jadrana. Sama Crna Gora je zauzimala veoma važan položaj, budući da se nalazila između Venecije, Srbije i Bosne.

Planinski, ravničarski i primorski krajevi se međusobno veoma razlikuju u društveno-ekonomskom, kulturnom i političkom pogledu.

Crna Gora je, zbog svog geografskog položaja, nalazeći se u susjedstvu Venecije i Srbije, potom Albanaca i, na zapadu, Bosne, predstavljala jedno veoma zanimljivo područje. Kada su Osmanlije prodrle u ovaj teren, primorski gradovi Crne Gore su bili pod mletačkom vlašću; istočni krajevi su bili pod albanskim pritiskom; na sjeveru su, pak, uticaj imali Srbi. Tokom XV vijeka vladalo je veliko rivalstvo za prevlast na Balkanu između Osmanlija, Mlečana i Srba. Sfere njihovog uticaja su prelazile i preko Crne Gore. Od prvog kontakta sa Crnom Gorom, Osmanlije su vrlo pažljivo nastupale. U kontekstu politike osvajanja ove zemlje, Osmanlije su posebno vodile računa o geografiji i političkoj strukturi terena.

Opet, u vremenu u kome su se sa Bosnom, Hercegovinom, Srbijom, Albanijom i Venecijom borili za što veća prostranstva, Osmanlije naprosto nijesu bile naročito zainteresovane za planinske, stjenovite predjele Crne Gore, već su crnogorske upravitelje učinili vazalima. Crnojevići su, dakle, priznavali osmanlijski suverenitet, ali su, na planu unutrašnje politike, zadržali autonomiju.

¹⁶ O metodama osmanlijskih osvajanja vid. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2, 1954, str. 103–129.

Stvarna osmanlijska vlast nad jednom oblašću zavodi se onda kada se uspostavi *tahrir sistem* (izvrši popis). U tom procesu, u datoj se oblasti, putem zavođenja timarskog sistema, imenuju i pravi osmanlijski činovnici. U prvoj fazi *tahrira islema*, detaljno se izvještava o ekonomskim resursima i strukturi stanovništva osvojene oblasti. Malo kasnije, na temelju prikupljenih podataka, organizuju se timarske jedinice i na čelo svake od njih se imenuje upravitelj, spahija. Na ovaj način je, preko *tahrira*, uspostavljena trajna osmanlijska vlast u svakoj oblasti. Kao što je već navedeno, ovaj proces je predstavljao drugu i posljednju fazu osmanlijskog osvajanja. Tako su sve ekonomske vrijednosti i stanovništvo neke osvojene oblasti (brojnost raje, vojske i administracije, vjerska struktura itd.) dobili novi status u osmanlijskom sistemu. Definisani su zakoni, poreski sistem i slične strukture.

Prihvativši se posla istraživanja procesa potpadanja Crne Gore pod osmanlijsku vlast, poseban osvrt smo posvetili tahrir-defterima, pronađenim u osmanlijskim arhivima. Čineći taj napor, otkrili smo kako tahrir-deftere koji se odnose kako na staru zetsku oblast, središte Crne Gore, tako i na neke druge krajeve. Neki od tih deftera, kao što će biti prikazano u nastavku teksta, bili su temom različitih istraživanja, prvenstveno onih koje je vršio Branislav Đurđev. Među otkrivenim tahrir-defterima, najvažniji su oni koji se tiču Skadarskog i Crnogorskog sandžaka. Samo postojanje tih deftera potvrđuje da su crnogorski krajevi, potpadanjem pod osmanlijsku vlast, bili pod neposrednom kontrolom klasične osmanlijske administrativne strukture. Ovdje je učinjen napor da se, posebno za one koji nijesu naročito upućeni u ovo pitanje, pruži sažet opis osmanlijske administrativne strukture i društveno-ekonomskog poretka, budući da su oni, prema podacima tahrir-def-

tera za Crnogorski sandžak, bili zavedeni u ovoj oblasti. Danas se u depoima Osmanlijskog arhiva Vlade Republike Turske (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*), u različitim fondovima, nalaze tahrir-defteri koji za istraživače mogu poslužiti kao veoma bogat izvor dokumenata i drugih sadržaja. U fondu TT-d (*Tapu Tahrir Defteri*) nalazimo deftere 17.26m, 106, 122, 367, 499 i 500, koji se odnose na krajeve koji danas ulaze u sastav Crne Gore. Takođe, u fondu TKA (*Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi: Arhiv Generalnog direktorata za zemljišne knjige i katastre*), nalazimo deftere 59 i 63. S obzirom na to kakve su teme kojima se bavimo, naš najvažniji zadatak u pogledu ovih deftera jeste, nesumnjivo, bilo pronalaženje onih koji se odnose na Cetinje i okolinu, koji se doživljavaju kao centar Crne Gore.

Zato, na temelju uvida u literaturu koja se odnosi na period osmanlijske uprave nad ovom oblašću, zaključujemo da postoji teza kako su Cetinje i okolina, odnosno Crna Gora, zadržali autonomiju spram osmanlijskog prodiranja i osvajanja. Geografski, Crna Gora (Cetinje i okolina) jeste planinsko-stjenovita oblast, koja pruža najteže moguće uslove za život, a sa aspekta klime – poljoprivredi ne nudi ništa bolje, posebno u pogledu mogućnosti da se gaje žitarice. Geografska i klimatska struktura oblasti je, dakle, imala ogroman uticaj prilikom odabira privrednih grana kojima se stanovništvo može baviti. U osnovi, riječ je o privredi koja je bila okrenuta gajenju malih preživara i pčelarstvu. Takav izbor proizvodnje i prirodni resursi determinišu tipologiju ličnosti, društvenu i demografsku strukturu, stil življenja, tradiciju, običaje i sl. unutar jedne oblasti. U okviru svih ovih komponenti, u Crnoj Gori je, u srednjem vijeku, bila prisutna specifična podjela na savez plemena i na administrativnu strukturu koja je nastala njihovim ujedinjavanjem.

Kao što je poznato, Osmanlije neko vrijeme nijesu zasni-
vale timarski sistem u Crnoj Gori, zbog čega ova oblast
nije bila pod njihovom direktnom upravom. Umjesto
toga, iz razloga koji su gore opisani, prevladalo je uvjere-
nje da oblast treba podrediti svom autoritetu pod posebnim
uslovima. Zapravo, različiti politički i vojni događaji
koji su se uporedo odvijali, naveli su Osmanlije da pređu
iz prve faze – u kojoj je, osvajanjem, čitava Crna Gora
podređena osmanlijskom suverenitetu – u drugu, u kojoj
je u njoj zavedena osmanlijska administrativna struktura.
Zapravo, različiti politički i vojni događaji koji su upo-
redo tekli u tom vremenu, naveli su Osmanlije da odu-
stanu od vrste suvereniteta – karakteristične za prvu fazu
osvajanja, u kojoj je cijela Crna Gora na jedan nedovoljno
definisan način podređena osmanlijskoj upravi – i opre-
dijele se za drugačiji put. Osnovno sredstvo za sprovođe-
nje ovog procesa, vrlo pažljivim i pedantnim pristupom,
bio je tahrir sistem. Sprovođenjem popisa stanovništva
u Crnoj Gori, korak po korak, identifikuju se svi resur-
si, ljudstvo i administrativna struktura i oni se kasnije
uključuju u okvire osmanlijskog poretka. Usklađivanjem
oblasti sa novim poretkom ili njenim integrisanjem pu-
tem tahrira, u Crnoj Gori je uveden timarski sistem ili
osmanlijska upravna struktura. Kao što smo gore sažeto
napomenuli, postojanje tahrir-deftera jasno dokazuje da
je Crna Gora bila podređena osmanlijskoj administrativ-
noj strukturi. U tom pogledu, za odgovor na pitanja koja
se odnose na period u kome se odvija ovaj proces potreb-
no je istražiti karakteristike, odnosno sadržinu deftera. U
tom pogledu, od deftera koji se odnose na sprovođenje
tahrir sistema Osmanskog carstva u Crnoj Gori, najpo-
znatiji je TT-d, broj 17, sačinjen 1485. godine, na 233
stranice. To je, dakle, detaljan tahrir-defter Skadarskog
sandžaka. U vrijeme kad je nastao ovaj tahrir-defter, u

Skadru i Crnoj Gori je počela da se sprovodi završna faza zavodjenja osmanlijske vlasti, i to preko vojnog osvajanja i uspostavljanja administrativne strukture. Ta politika je bila izražena i u posljednjim godinama sultana Mehmeda II Osvajača, a ekspanziju je doživjela u doba Bajazita II. Prema ovom defteru, Podgorica – prepoznata kao varoš tvrđave Depegoden (*Depe Dögen*)¹⁷ – bila je centar kaze, koja je pripadala Skadarskom sandžaku. Za Podgoričku kazu, organizovanu po principu uređenja nahije, bila su vezana neka mjesta iz zetske oblasti, kao što su: Kuči, Bje-lopavlići, Piperi i *Petreşyan* (Bratonožići ?).¹⁸Sela i zaseoci koji, prema defteru, pripadaju ovoj nahiji, te raja i ostala pitanja su, takođe, zabilježena.

Osim ovih nahija, u zapisima koje pronalazimo u ovom defteru, vidimo i to da su neka druga mjesta koja pripadaju Crnoj Gori – Žabljak i Ulcinj – podređena osmanlijskoj administrativnoj strukturi.¹⁹ Ovaj defter pokazuje kako je Skadar, danas grad u Albaniji, tada bio centar sandžaka koji se širio, presijecajući današnje granice između Albanije, Crne Gore (Podgorica, Žabljak, Ulcinj itd.), Srbije i Kosova. To je, nadalje, bio sandžak koji je organizovan tako da predstavlja tipičnu osmanlijsku administrativnu strukturu. Tako je jedna važna oblast što je pripadala Zeti, bila uključena u okvir Skadarskog sandžaka. Temelj Skadarskog sandžaka bile su kaze – Peć, Skadar i Podgorica, kao i s njima povezane jedinice (nahije, sela i zaseoci). Poput Podgorice, neka sela i zaseoci iz raznih krajeva Crne Gore – kao što su, na primjer, Žabljak, Ulcinj, Nikšić, Danilovgrad – bili su uključeni u Skadarski sandžak.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri* (TT-d) no: 17, vrk. 314.

¹⁸ *TT-d* no: 17, vrk. 87, 92, 100 ve 134.

¹⁹ *TT-d* no: 17, vrk. 406, 412, 413 ve 439.

Treba imati na umu da, u vezi sa kraćim podacima koje dajemo, defter nije prvi pokazatelj uvođenja tahrir sistema u ovu oblast. Razni zapisi koji se nalaze u defteru pokazuju da su Osmanlije ovdje ranije stvorile tahrir sistem. Na samom kraju ovog tahrir-deftera, pravi se referenca u smislu pozivanja na „stari defter“ (*âtik defter*).²⁰

Tako, dokazano postojanje *starog deftera*, potvrđuje da su se Osmanlije, u vrijeme Mehmeda II Osvajača, uspjeli pozicionirati tako da sebi garantuju stabilnost. Za vrijeme Mehmeda II Osvajača, raste osmanlijski pritisak na Crnu Goru, pa je Ivan Crnojević, boreći se protiv osmanlijskog prodiranja, odlučio da se preseli u Obod, Rijeka Crnojevića, gdje je premjestio i sjedište svoje uprave.²¹ Tu preseljenjima nije bio kraj, jer je on uskoro bio prinuđen da svoj centar premjesti sa Oboda na Cetinje, mjesto pod stjenovitim Lovćenom. U novom centru svoje oblasti, Cetinju, 1483–4?, počeo je graditi manastir. Taj posao je završio 1489. godine. Imajući u vidu napredak Osmanlija, Ivan Crnojević je bio prinuđen da povremeno saginje glavu pred njima. Kako su nalagala pravila vazalnog odnosa, Ivan je svog najmlađeg sina, Stanišu, kao taoca poslao u sultansku palatu. Ovaj je ondje primio islam i novo ime – Skender-beg. Njegova starija braća koja su ostala u zavičaju nikako nijesu mogla da se slože. Đurađ (1490–96) je poslat u Anadoliju, gdje je i umro. Stefan (1496–99) je, pak, prebačen u skadarsku tvrđavu. Zetska država je prvo pripojena Skadarskom sandžaku, da bi 1514. godine, zbog Staniše – Skenderbega Crnojevića, bila izdvojena u poseban sandžak, sa centrom u Žabljaku, što se nalazio

²⁰ *Zeâmet-i Sehvo Grala tâbi`-i kaza-i İpek. Defter-i âtik mucëbince...*, TT-d no: 17, vrk. 202, 261.

²¹ Radovan Samardžić, *Istorija srpskog naroda: Doba borbi za očuvanje i obnovu države 1371–1537*, 1892, Srpska knjiiževna zadruga. p. 419. Retrieved 24. april 2013.

na sjeveru Skadarskog jezera. Ovaj sandžak je, preko prezimena Skenderbega Crnojevića, prozvan crnogorskim, pa otuda i ime Crna Gora.²²

Tako je, dakle, Cetinje postalo centar, a jedan dio zetske oblasti, budući pod upravom Černagojevića,²³ neko vrijeme, čini se, ostaje nezavisan. Ovaj proces, u kome Cetinje postaje centar Crne Gore, koja, kroz borbu protiv osmanlijske dominacije, čuva svoju nezavisnost, može biti različito komentarisano. Jasno je, ipak, da je, nedugo potom, uslijedilo osmanlijsko osvajanje oblasti i, posljedično, preko tahrir sistema, stvaranje osmanlijske administrativne strukture. Neko će, možda, reći da postojanje tahrir-deftera za Skadarski sandžak, koji je obuhvatao veliki dio zetske oblasti, nesporno, ne mora biti dokaz uspostavljanja osmanlijske uprave u Crnoj Gori (Lovćen – Cetinje). Ipak, dokumenti iz osmanlijskih arhiva – konkretno, defter 122, iz fonda TT-d (*Tapu Tahrir Defteri*) – dokazuje da je osmanlijski tahrir sistem bio zaveden u Crnoj Gori. Preciznije rečeno, planinski dio zetske oblasti, sa centrom na Cetinju, pod upravom Černagojevića, priznavao je osmanlijski suverenitet. Štaviše, oblast je, u ovom defteru, prepoznata kao Crnogorski sandžak – integralni dio Osmanskog carstva. U dijelu deftera *mukaddime*, pokazuje se da je tahrir (popis) izvršen u šabanu 929. godine (po hidžretskom kalendaru), odnosno u junu–julu 1523. godine, po gregorijanskom kalendaru. Ovdje je naznačeno da je glavni činovnik (emin) prilikom vršenja popisa bio Jakub-bin Ali (*Yakub bin Ali*), a njegov pomoćnik bješe Hizir-bin Jusuf (*Hızır bin Yusuf*)²⁴. Na narednim stranicama deftera, nalazimo dio koji zauzima *kanun-nama*

²² Darkot, *Karadağ*, str. 224 ve 225.

²³ Autor ovdje vjerovatno misli na Crnojeviće. (*prim. red.*)

²⁴ *TT-d no: 122*, str. 1.

za Crnogorsku livu (sandžak). Poslije „crnogorske kanun-name“, slijedi podrobno nabranje, sa svim detaljima, administrativnih jedinica (sandžak, nahija, selo, zaselak), ondašnjih poreskih obveznika – glava kuća, te onoga što oni treba da plate. Detaljan osvrt na sadržaj tahrir-deftera TT-d br. 122, koji se odnosi na Crnogorski sandžak, rezultirao bi spoznajom svih procesa i elemenata osmanlijske ekonomske, društvene i kulturne prevlasti u Crnoj Gori. Tako će se bolje razumjeti osmanlijski poredak u ovoj oblasti i činjenica da je od Crne Gore napravljen sandžak koji se uklapa u klasičan administrativni sistem Osmanskog carstva. Postojanje ovog deftera znači sljedeće: iz temelja se mijenja svaka pređašnja teorija, diskusija, razumijevanje ove teme. Razni djelovi ovog deftera pokazuju da je Crna Gora i ranije podvrgnuta tahrir sistemu, odnosno klasičnom osmanlijskom administrativnom sistemu. Zaista, to dokazuju segmenti ovog deftera, u vidu „starog deftera“.²⁵ To se jasno vidi u dijelu deftera, znanom kao kanun-nama, koji ćemo ovdje analizirati.

Prema ovom dijelu, Crna Gora je, nakon što je osvojena, bila pretvorena u klasičan osmanlijski sandžak. Dalje, prema onome što je navedeno na stranicama ovog deftera, raniji popis u Crnoj Gori izvršio je Skenderbeg.²⁶ On je, kao što smo već naveli, bio najmlađi sin Ivana Crnojevića. Zvao se Staniša. Poslat je, međutim, kao talac, u Carigrad, gdje je primio islam i uzeo ime Skenderbeg.²⁷ U sultanovoj palati (saraju) se obrazovao za osmanlijskog bega i, imajući kasnije funkciju sandžak-bega, sproveo je u Crnoj Gori tahrir (popis).

²⁵ TT-d no: 122, str. 5.

²⁶ TT-d. no: 122, str. 5

²⁷ Bkz. Darkot, *Karadağ*, str. 224.

Zapis iz deftera pokazuje da je, za vrijeme popisa, kanun-namu Crnogorskog sandžaka sačinio Skenderbeg. Dakle, 1523. godine²⁸ i kasnije, crnogorski sandžak-beg bio je Skenderbeg. Za vrijeme Sulejmana I Zakonodavca, Crna Gora je, sa svim kazama i kasabama koje joj pripadaju, integralni dio Rumelijskog ejaleta. Skenderbeg je, ponavljamo, crnogorski sandžak-beg, a imenu mu je dodata riječ „Černi“.²⁹ U defteru koji smo analizirali, navode se i nahije koje pripadaju Crnogorskoj livi (sandžaku), te sela i zaseoci koji se nalaze u tim nahijama. Takođe, pominje se raja koja plaća porez, kao i ondašnja ekonomska situacija i društvena organizacija u sandžaku.

Kanun-nama prikazuje pod kojim se društvenim, ekonomskim, administrativnim i demografskim uslovima utemeljila osmanlijska vlast u ovoj oblasti. Zapravo, prvi tahrir (popis), napravljen nakon osvajanja Crne Gore podrazumijeva pripremu kanun-name. Kanun-nama koja je dodata defteru iz 1523. godine bila je Nova kanun-nama (*cedid kanunnâme*). Kada je riječ o procesu formiranja osmanlijske uprave u Crnoj Gori, moramo pomenuti još jedan bitan izvor. To je defter br. 106 iz TT-d (*Tapu Tahrir Defterleri*) fonda Osmanlijskog arhiva Vlade (BOA). Nedostaju mu početak i posljednji dio, a ima 78 stranica. Ovaj defter su Branislav Đurđev i Lamija Hadžiosmanović preveli na bošnjački jezik.³⁰ Bilješka na prvoj stranici ovog deftera – *Defter-i `an cizye-i vilâyet-i Karadağ...* – potvrđuje postojanje džizja-deftera za Crnogorski vilajet. Skenderbeg je i ovdje uknjižen kao crnogorski sandžak-beg.³¹ U

²⁸ ...*mîr livâ İskender Beg, mîr livâ-i Karadağ*, TT-d. no: 122, str. 4.

²⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), D. 10057. *Livâ-i Karadağ, be-nâm-i İskender Bey Çerni, hâsıl: 100.000.*

³⁰ Branislav Djurdjev ve Lamija Hadžiosmanovic, *Dva Deftera Crne Gore iz vremena Skender-Bega Crnojevica*, Sarajevo, 1973.

³¹ TT-d no: 106, str. 2.

defteru se govori o tome da je Cetinje centar zetske oblasti, kojoj dalje pripadaju nahije Župa, Malonšići, Pješivci, Rijeka i Crmnica. Pominju se, dalje, stanovnici raznih sela, zaselaka i mahala koji su dužni da plate glavarinu, te svojevrсна pošteda za vinograde, manastire i baštinu. Postojanje ovog deftera otkriva da je krajem XV vijeka u Crnoj Gori zavedena osmanlijska uprava.

U ovom radu smo pokušali da, u najkraćim crtama, opišemo odnose Crne Gore i Osmanskog carstva – i to dešavanja u vremenskom rasponu od uspostavljanja prvih kontakata do pada Crne Gore pod osmanlijski suverenitet. Napravljen je, takođe, kraći osvrt i na osmanlijske metode osvajanja, a u tretiranju crnogorsko-osmanskih odnosa, posebna pažnja je posvećena njihovim počecima.

Pokazatelj da je Osmansko carstvo zaista trajno osvojilo neku zemlju jeste njeno uključivanje u tahrir sistem. Crna Gora se, još od prvih kontakata sa Osmanlijama, za vrijeme sultana Murata I, kreće, korak po korak, ka tome da padne pod osmanlijsku upravu. Uporedo sa osvajanjem Albanije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Osmanlije rade na tome da sebi potčine i Crnu Goru. U ovom procesu je Crna Gora podvrgnuta tahrir sistemu i njena teritorija je bivala integrisana u različite osmanlijske administrativne jedinice, počev od crnogorskog i skadarskog sandžaka.

Danas su u osmanlijskim arhivima dostupni tahrir defteri koji, pružajući detaljne podatke, potvrđuju da je Crna Gora bila pod osmanlijskim suverenitetom, bilo kao zaseban ili kao dio Skadarskog sandžaka. S tim u vezi, do danas su sačuvani džizja-defteri koji govore o uzimanju džizje od naroda iz ove oblasti. Već smo, u kraćim crtama, dali podatke o tim izvorima.

Postojanje takvog dokumenta potvrđuje da se Crna Gora u vrijeme Bajazita II nalazila pod osmanskim suverenitetom. Detaljni podaci koje nalazimo u ovim defterima svjedoče o tome da su Osmanlije u Crnoj Gori izgradile vojne, administrativne, društvene i ekonomske strukture, uslove i organizaciju. Postoje tahrir-defteri i džizja-defteri koji, pružajući kratke informacije o bitnim temama, dokazuju postojanje osmanskog suvereniteta nad mjestima u Crnoj Gori.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA GRAĐA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Tapu Tahrir Defteri (TT-d) no: 17, 26m, 106, 122, 367, 499 ve 500.
- Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (TKA) no: 59 ve 63.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMa), D. 10057

HRONIKA

- Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, c. I, yay. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Ankara 1987, str. 237.

ISTRAŽIVAČKI RADOVI

- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, çev. Dost Körpe, İstanbul 2003.
- „Crna Gora“, *Enciklopedija Jugoslavije*, tom II, Zagreb 1956.
- Darkot, Besim, „Karadağ“, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, ss. 220–230.
- Djurdjev, Branislav ve Hadziosmanovic, Lamija, *Dva Deftera Crne Gore iz vremena Skender-Bega Crnojevića*, Sarajevo, 1973.
- Fine, John Van Antwerp, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, University of Michigan Press, Michigan 1994.

- İnalçık, Halil, “Arnavutluk’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei”, *Fatih ve İstanbul*, İstanbul 1953, I/2, str. 153–175.
- İnalçık, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, 2, 1954, pp. 103–129.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.
- Kiel, Machiel, “Podgorica”, *Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 34, str. 306–307.
- Pepić, Adnan, “Podgorica’nın Kısa Bir Tarihçesi” *Osmanlı tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Otam*, S. 18, Ankara 2005, str. 273–285.
- Samardžić, Radovan, *Istorija srpskog naroda: Doba borbi za očuvanje i obnovu države 1371–1537*, 1892, Srpska književna zadruga. p. 419. Retrieved 24 April 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Ankara, 1994, str. 204–205.

ÖZETLER

Balkan Yarımadası'nda Doğuda Arnavutluk ve Kosova, kuzeyde Sırbistan, batıda Hırvatistan ve Bosna-Hersek, güneyde ise Adriyatik Denizi ile çevrili olan Karadağ, Osmanlıların ilgi alanına oldukça erken dönemlerde girmiştir. Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki ilk temaslar, henüz I. Murad döneminde başlamıştır. Osmanlılar bu devirde Balkan Yarımadası'nda hızlı bir biçimde ilerlemeye başlamışlardır. Bu süreçte sol kolda cereyan eden askeri faaliyetler sırasında Karadağlılar Arnavut kuvvetleri bünyesinde Osmanlı'ya karşı mücadele etmişlerdir. Balkan fütûhatı sürecinde Karadağ'ın Osmanlı hakimiyetine mutlak geçişi Fatih döneminde gerçekleşmiş görünüyor. Bu incelemede, tahrir defterlerindeki kayıtlar ve kroniklerdeki bilgiler ışığında Osmanlıların bölgeyle olan ilk temasları, Karadağ'ı fetihleri ve burada tesis ettikleri idari, askeri, sosyal ve ekonomik yapılar ele alınacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Fatih Sultan Mehmet, Osmanlı*

ABSTRACT

Montenegro, the country at the Balkans bordering Albania, Kosovo, Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina and the Adriatic Sea, became interesting for the Ottomans during the early periods of the Empire. The first interaction between the Ottoman regime and Montenegro happened during the reign of Sultan Murat I, in a period of the impetus of the Ottoman expansion in the Balkans and towards the West. In this period, Montenegrins actually fought the Ottomans within the Albanian armed forces. However, it seems that it was during the rule of Mehmed II that Montenegro fully became a part of the Ottoman Empire. In the light of the Ottoman tax registers and chronicles, this research is aimed at analyzing the initial contact of the Ottomans with the region, the conquests of Montenegro and their administrative, military, social and economic structures.

KEY WORDS: *Montenegro, Fatih Sultan Mehmed, Ottomans*

Dr Zafer Golen

UNIVERZITET MEHMET AKIF ERSOY U BURDURU
TURSKA

STATUS CRNE GORE U OSMANSKOM CARSTVU

Osmansko carstvo osvojilo je Crnu Goru krajem sedamdesetih godina XV vijeka¹ i uspostavilo klasičnu osmansku administrativnu upravu. Uprkos promjenama koje su se dešavale s vremena na vrijeme, ova oblast je predstavljala dio Skadarskog sandžakata. Carstvo se nije uplitalo u društveni život crnogorskog naroda, dok je unutrašnja uprava prepuštena vjerskim poglavarima zvanim vladike koji su takođe bili i duhovne vođe Cetinjskog manastira. Kada su osmanski saveznici, Crnojevići, izgubili svoju moć nakon osvajanja, vladike su imale sve više i više uticaja na crnogorska plemena. Godine 1697, Danilo Petrović Njegoš iz plemena Njeguši, koji je živio na Lovčenu i s ponosom odbijao da se preda Osmanlijama, zauzeo je mjesto vladike i za tu poziciju uspostavio sistem nasljeđivanja sa strica na bratanića. Kada je Petar Petrović Njegoš postao vladika 1830. godine, položaj Crne Gore zadobio je veliku pažnju u međunarodnoj politici. Na Zapadu je između 1858. i 1862. godine Crna Gora smatrana slobodnom zemljom. Nakon turskog pohoda i Skadarske konvencije, cijeli svijet zajedno sa crnogorskim državicima prihvatili su da je Crna Gora dio Osmanskog carstva. Međutim ovakav status nije dugo trajao i, konačno, Berlinskim sporazumom 1878. godine Crna Gora se odvaja od Osmanskog carstva i proglašava nezavisnost čime je zaključena diskusija o statusu zemlje.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Osmansko carstvo, Rusija, vladika, Danilo, Skadar*

¹ Crna Gora pada pod osmanlijsku vlast tek krajem XV vijeka, tj. 1496. godine. (*prim. red.*)

Uvod

Utvrđivanje statusa Crne Gore u Osmanskom carstvu jeste, zavisno od ugla iz kojeg se pristupi istraživanju, i lak i težak posao. Crnogorci će reći da nikada nijesu potpali pod osmanlijsku vlast te da su, bez obzira na okolnosti, uvijek pružali otpor osmanlijskim napadima. Ljudi skloniji osmanlijskoj tradiciji imaće sasvim drugačije gledište, prema kojem su Osmanlije zaposjele Crnu Goru 1496. i zadržale prevlast na tom području sve do 1878. godine. Crnogorska borba za nezavisnost se, prema ovom narativu, ne smatra nekim krupnim pitanjem. Ako je katkad i znao da iskrnsne neki problem, njegovo rješavanje je bilo u domenu zaduženja skadarskog ili hercegovačkog sandžak-bega. Međutim, u crnogorskoj geografiji praksa uvijek preteže nad teorijom. Nakon 1697. godine, Stara Crna Gora – Cetinje sa okolinom – nije bilo sigurno područje za osmanlijske podanike niti su se na tom području prilježno primjenjivali osmanlijski zakoni.

Ovdje su, dakle, svi čvorovi zamršeni. Činjenica je da je Crna Gora bila dio Osmanskog carstva, ali, ne manje važno, na njenoj teritoriji nijesu važili osmanlijski zakoni. S tim u vezi, veoma je teško, praktično nemoguće, pronaći izraz kojim bi se dao opisati status Crne Gore u periodu od 1697. do 1878. godine.

Pod osmanlijskim suverenitetom (do 1697. godine)

Osmanlije su, nakon osvajanja Skadra, koristile to područje kao bazu za napade na Crnu Goru. Skadarski sandžak-beg, Feriz-beg, zauzeo je, 1496. godine, Crnu Goru,

sveo je na status nahije i pripojio je Skadarskom sandžaku.² Crna Gora je 1514. izdvojena kao poseban sandžak pod upravom Skender-bega. Mnogo kasnije, jedan od glavnih razloga za izbijanje sukoba između Osmanlija i Crnogoraca u XIX vijeku bio je Žabljak Crnojevića. Novom sandžaku je zbog porodičnog imena Skender-bega dato ime – „crnogorski“ – a mnogo kasnijih autora je pisalo da je, na temelju tog događaja, nastalo ime „Crna Gora“. Nakon smrti Skender-bega, 1528. godine, Crna Gora je opet priključena Skadarskom sandžaku.³ Jedna, ne previše važna uredba, datirana na 27. februar 1566. godine, donosi dragocjen podatak o administrativnoj strukturi u Crnoj Gori. Ova uredba se odnosi na vraćanje nekih seljaka u mjesta iz kojih su pobjegli, te zabranu bježanja osmanlijskih podanika u susjedne države (*Dar-ü'l-harbe*). Ono što je čini važnom jesu instance na koje se odnosi ova zapovijest. To su hercegovački beg i crnogorski kadija. Prema ovoj uredbi, u Crnoj Gori je zastupljen klasični osmanlijski administrativni sistem i ona je podložna osmanlijskom pravu. Postojanje kadije najjasnije svjedoči o prisustvu muslimana u Crnoj Gori.⁴ Još jedan dokaz o tome da je Crna Gora bila dio osmanlijskog sistema jeste presuda od 17. novembra 1568. godine. Naređenje

² Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.II, Çeviren: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2011, str. 376–377; Jelavich navodi 1499. kao godinu osvajanja Crne Gore. Vid. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çeviren: İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006, str. 93.

³ Besim Darkot, “Karadağ”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, str. 225.

⁴ *5 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım)*, Hüküm nr: 1101, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994, s.415; *5 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve İndeks)*, Hüküm nr: 1101, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994, str. 180.

je poslato kadijama u Skadru, Podgorici, Karatašu i Dukadiniju. Dukadinski sandžak-beg do novembra nije prikupio porez, pa je imao predati značajne posjede u Crnoj Gori kao has.⁵

Uprkos tome što je Crna Gora podvrgnuta klasičnom osmanlijskom sistemu, Crnogorci su, u zamjenu za plaćanje nevelikog iznosa džizje, u unutrašnjim poslovima bili slobodni. Taj potez je bio najveća greška Osmanlija. Ostavljena na miru, sa mnogim ekonomskim problemima, ova oblast je u narednim vjekovima zadavala mnogo nevolja Osmanskom carstvu.⁶ Koristeći administrativnu prazninu, Crnogorci su, odmah nakon pada pod osmanlijsku vlast, počeli da dižu ustanke i takvo stanje je, poslije nekog vremena, postalo navika, odnosno način življenja.⁷ Opšta oskudica je Crnogorce navodila na otiskivanje u pljačkaške pohode.⁸ To stanje se nije mijenjalo od osmanlijskog osvajanja do balkanskih ratova. Na primjer, u jednoj presudi od 19. avgusta 1567. navodi se da su se Crnogorci, inače od davnina skloni pobunama – nakon pljačkaškog pohoda u kojem su Hercegovcima otimali djecu, plijenili imovinu – bježeći od osmanlijske vojske, sklonili u mletačke tvrđave u

⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon-İndeks-III), Hüküm nr: 2493, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999, str. 269.

⁶ Jelavich, *Balkan Tarihi-1*, str. 93.

⁷ 3 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım), Hüküm nr: 1613, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, str. 550; 3 Numaralı Mühimme Defteri (Özet ve Transkripsiyon), Hüküm nr: 1613, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993, str. 699.

⁸ Ruth Trouton, *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950. A Study of the Development of Yugoslav Peasant Society as Affected by Education*, Routledge, London 1998, str. 19, 22, 47–49.

Dalmaciji.⁹ Ova šema se nije mijenjala tokom vjekova: kad god su Crnogorci osjetili ugroženost od strane Osmanlija, nalazili su utočište u nekoj od susjednih država. Takav razvoj događaja je navodio Osmansko carstvo da šalje ozbiljna upozorenja Veneciji. Ipak, Crnogorce nikakav događaj nije mogao pokolebati. Svi dokumenti u narednim godinama tiču se istih tema.¹⁰ Informacije o tome je crnogorski kadija iz dana u dan slao u Carigrad.¹¹ Crna Gora 1585. opet postaje dio Skadarskog sandžaka, a u dokumentima se pominje kao „Crnogorska nahija“. U to vrijeme Crnogorci se bave špijunažom u korist Venecije, pa Osmansko carstvo zahtijeva od skadarskog sandžak-bega da „uhvati 50-60 ljudi iz ove grupe.“¹²

Godine 1614. unutrašnja uprava je pod kontrolom vladike, a Crna Gora je podijeljena na pet nahija, razasutih na 90 sela i 3.524 kuće, sa ukupno 8.027 vojno sposobnih muškaraca, od kojih je oko 1.000 imalo oružje.¹³ Praktič-

⁹ 7 Numaralı Mühimme Defteri (*Tipkibasım-I*), Hüküm nr:78, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1997, s. 25; 7 Numaralı Mühimme Defteri (*Özet-Transkripsiyon-İndeks-I*), Hüküm nr: 78, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998, str. 40–41.

¹⁰ 9 Numaralı Mühimme Defteri (977–978/1569–1570) (*Özet ve Transkripsiyon*), Hazırlayan: Orhan Paşazade, Marmara Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, Hüküm nr: 109; 4 Şevval 977/12 Mart 1570 tarihli hüküm, str. 48.

¹¹ 7 Numaralı Mühimme Defteri (*Tipkibasım-II*), Hüküm nr: 1533, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1997, s. 540; 7 Numaralı Mühimme Defteri (*Özet-Transkripsiyon-İndeks-II*), Hüküm nr: 1533, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999, str. 173.

¹² 55 Numaralı Mühimme Defteri, Hazırlayan: Musa Günay, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996, Hüküm nr: 166, Gurre-i Safer 993/2 Şubat 1585 tarihli hüküm, str. 116.

¹³ Darkot, *n.d.*, str. 225.

no tokom cijelog XVII vijeka, Crna Gora nastavlja da biva izvorištem bezbjednosnih problema. Podsticani od strane Venecije, ovi ustanci su svaki put bivali ugušeni osmanlijskim snagama. Ipak, nakon poraza osmanlijskih snaga kod Beča 1683. ustanci i pljačkaški pohodi dobijaju politički karakter. Uprkos tome, Osmansko carstvo uspijeva da na Karlovačkom miru zadrži Crnu Goru u svojim granicama.

***De facto* izgradnja nezavisnosti (1697–1851)**

Godine 1697. za vladiku je izabran Danilo, član porodice Petrović iz podlovcenskog plemena Njeguša, a uspostavljen je sistem po kome se episkop ne bira, već se ta funkcija nasljeđuje.¹⁴ Sav svoj život je posvetio borbi da Crna Gora dobije odgovarajući status na međunarodnom planu. Želeći da učvrsti vlastitu poziciju, ali i da odbrani Crnu Goru od Osmanlija, vladika je nakon 1699. veoma mudro procijenio novi odnos snaga. Budući da je uspio da dobije podršku Rusije, a potom i bečkog princa Eugena, vladika Danilo je na Cetinju i okolini stvorio vlastitu upravu. Džemil Bilsel, profesor državnog prava, prepoznaje četiri elementa koji neku oblast čine državom. Ti elementi su: društveni (zajednica ljudi), fizički (određena teritorija), pravni (organizacija i vlada) i međunarodni (nezavisnost).¹⁵ Danilo je radio na tome da stvori ideološku osnovu za transformaciju crnogorskog naroda u naciju i stupanje u borbu za nezavisnost. U tom kontekstu, islam i Osmanlije su poslužili kao neprijatelji. Njegov poziv je dobio odgovor, ali je problem sa tadašnjom Crnom Gorom bio u tome što su bratstva i plemena bila zainteresovana

¹⁴ H. C. Darby, "Montenegro", *A Short History of Yugoslavia From Early Times to 1966*, Edited By: Stephan Clissold, Cambridge University Press, London 1968, str. 75.

¹⁵ Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku Birinci Kitap: Devletler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941, str. 17–20.

samo za svoje običaje, ne iskazujući naročitu solidarnost sa drugima povodom pitanja koja nijesu u uskoj vezi sa njihovim interesima, tako da se u to vrijeme još nijesu bili stekli uslovi za jači, masovniji pokret. Završetak formiranja nacije će sačekati kraj XIX vijeka. Međutim, iako Danilo nije sasvim uspio da sprovede svoju zamisao, nesporan je njegov doprinos formiranju nacije. Proces će, dakle, sačekati sve do 1855. kada je stvorena zakonska osnova, odnosno 1858. kada je stigao i fizički element. Crnogorci, naprosto, nijesu mogli dobiti nezavisnost u XVIII vijeku – vremenu kada su Osmansko carstvo i Evropa ulazili u nov proces izgradnje. Osmanska država, zabavljena ratovima protiv Rusije, Austrije i Mletačke republike, nije iskazivala posebnu pažnju prema Crnoj Gori, osim u situacijama kada nije bila u ratu sa njima.

Kako za Danilovog vakt, tako se ni u vrijeme njegovih nasljednika status Crne Gore nije mijenjao. Crnogorske vladike su sve vrijeme saradivale sa državama koje su ratovale protiv Osmanskog carstva, pokušavajući da što god dobiju napadima na osmanlijsku teritoriju. Mnogi napadi su sprječavani intervencijama bosanskih, skadarskih i rumelijskih valija. Doživljavajući poraze na svakom koraku, crnogorske snage su uspijevale da se održe na Cetinju, zahvaljujući geografskim pogodnostima terena.

Za Osmansko carstvo nezavisnost Crne Gore nije postojala, niti formalno-pravno, niti faktički. Postojeće stanje je bilo posljedica specifičnih okolnosti, budući da se Osmansko carstvo nakon 1774. godine moralo zanimati ratovima protiv Austrijanaca i Rusa, te nekim drugim unutrašnjim potresima, pa nije imalo vremena, niti manevarskih mogućnosti da se ozbiljnije pozabavi Crnom Gorom koja je, s druge strane, iz takvih okolnosti izvukla maksimum. Naime, došlo je do krupnih promjena u sferi crnogorske

unutrašnje i spoljne politike, pošto je, po prvi put, njeno ime pomenuto u jednom međunarodnom sporazumu. Prema Svištovskom miru, potpisanom 4. avgusta 1791. godine sa Austrijom, Crnogorci se, suprotno vlastitom doživljaju, nazivaju osmanlijskim podanicima. Prvim članom tog ugovora je bilo predviđeno da hrišćanski podanici Osmanskog carstva, koji su za vrijeme rata digli ustanak, budu amnestirani. Navodi se kako će „...biti određeno koja zlodjela mogu biti oprostena stanovništvu Crne Gore, Bosne, Srbije, Vlaške i Moldavije koje se borilo protiv Osmanskog carstva i potom sklonilo u njemačku državu. Onima koji su pomagali u ratu protiv svoje države, Osmanskog carstva, biće dopušteno da se vrate kućama i starim zanimanjima, bez podvrgavanja bilo kakvim pravnim ili faktičkim postupcima...“¹⁶

Najznačajnije pitanje koje je mučilo Crnu Goru u posljednjoj četvrtini XVIII vijeka bilo je – kako zaustaviti Mahmud-pašu Bušatliju.¹⁷ Ovaj sandžak-beg je, po stupanju na tu funkciju, odlučio da od Crne Gore naplati dug – godinama neplaćane dažbine – i nastavi da regularno uzima poreze, a kao garanciju da će to biti isplaćeno, uzeo je 14 djece iz viđenijih crnogorskih porodica kao taoce. Ipak, pašin sukob sa Visokom Portom najviše je išao na ruku Crnogorcima, pa je vladika Petar I (1782–1830), koristeći se problemima skadarskog sandžak-bega, povratio kontrolu nad Cetinjem i okolinom.

Želeći da nametne svoj autoritet u ovoj oblasti, Mahmud-paša je 1796. godine krenuo u pohod na Crnu Goru,

¹⁶ *Muâhedât Mecmûası*, C.III, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297, str. 156; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, str. 169.

¹⁷ Mahmud-paša Bušatlija (Kara Mahmud Paša, 1742–1796), sin Mehmed-paše Bušatlije (Gazi Mehmed Paša), od kojeg je i naslijedio funkciju skadarskog sandžak-bega.

ali je ubijen iz zasjede u mjestu Kneja,¹⁸ nadomak Cetinja. Poslije ovih sukoba, Crnoj Gori je pripojen značajan dio Brda. Ove granice će ostati iste sve do 1858. godine. Eliminisanje Mahmud-paše Bušatlije u Crnoj Gori je bilo poistovjećeno sa nezavisnošću. Čak se tvrdilo da su 1799. godine od sultana Selima III dobili ferman kojim im se priznaje nezavisnost, ali, naravno, Carigrad nikada nije prihvatio postojanje takvog fermna. Neki autori, poput Vaclika, navodili su da se taj dokument nalazi u arhivu na Cetinju. Ipak, do danas ga nije bilo moguće pronaći niti u Carigradu, niti na Cetinju. Povrh toga, stil prisutan u Vaclikovom djelu nespojiv je sa pravilima i stilom osmanlijskih fermna. Čak i ako uzmemo da je Vaclik zaista vidio taj ferman, vrlo je vjerovatno da je riječ o lažnoj kopiji. No, u svakom slučaju, 1796. godina je veoma važan datum u crnogorskoj istoriji i ono što je bitno jeste način na koji su Crnogorci razumijevali svoj status.¹⁹

O poziciji Crne Gore nakon 1796. godine Hojšling (*Heuschling*) kaže sljedeće: „Godine 1796. vladika Petar I je sa 3.000 Crnogoraca u čuvenom ratu uništio 30.000 Turaka. Nakon rata, Crna Gora je dobila – ako ne pravnu, a ono faktičku – potvrdu nezavisnosti od Visoke Porte. Ipak, ne postoji pisani trag, ferman, kojim se ta nezavisnost potvrđuje, tako da se Crna Gora, pravno gledano, računa kao dio Osmanskog carstva.“²⁰ Ovdje je važno napomenuti da uklanjanje Mahmud-paše nije jedino postignuće Petra I. Na tragu Birslove teze o uređenju države, Petar je pred-

¹⁸ Mahmud-paša je pogubljen na Krusima. (*prim. red.*)

¹⁹ Jean Vaclik, *La Souveraineté Du Monténégro Et Le Droit Des Gens Moderne De Leurope*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1858, str. 125; Eugene Maton, *Histoire Du Monténégro Ou Tsernogore*, En Vente Chez L'-auteur, Paris 1881, str. 128; Zafer Gölen, “1852–53 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume: 1/1, 2009, str. 215.

²⁰ Xavier Heuschling, *L'empire de Turquie*, C. Muquardt, Libraire-Éditeur, Bruxelles & Leipzig 1860, str. 7–8.

zeo neke korake na izgradnji osnovnih pravnih elemenata. Kako bi Crnu Goru transformisao iz mjesta gdje caruju neuređenost i anarhija u stanje koje ima pravni identitet, on je 1798. plemenskim glavarima nametnuo šesnaestočlani *Zakonik obšči crnogorski i brdski*, koji je 1803. dopunjen sa još 17 članova.

Ovim se zakonom nametnuo kao prvi među jednakim (*Primus inter pares*) u odnosu na plemenske glavare, mada je ovo pravilo uvijek bilo predmet spora, zato što crnogorska plemena nikada nijesu pokazivala volju da naprave bilo kakav ustupak po pitanju svoje autonomije. Na primjer, Petar je htio da, radi izgradnje pravnog sistema, prikuplja porez od Crnogoraca, ali su oni – govoreći da „ako će plaćati porez, plaćaće ga veziru“ – zdušno radili protiv toga i na kraju porez nije bio prikupljen.²¹

Osmansko carstvo je, budući zabavljeno pitanjima o unutrašnjoj i spoljnoj politici, ostalo puki posmatrač ovih dešavanja – stvaranja nove administracije i pravnog sistema u oblasti koju su smatrali dijelom svoje teritorije. Za vrijeme vladavike Petra II Petrovića (1830–1851), Crna Gora pojačava svoje pravne pretenzije na Grahovo i pripaja Kuče. Ipak, njegov ključni doprinos stvaranju crnogorske države nije toliko u vojnim uspjesima, koliko na polju pisane riječi. On je mnogo pažnje pridavao ideološkoj borbi, pa je 1847. godine u Beču objavio ep *Gorski vijenac*, u kojem se daje na razmišljanje o slavnoj istoriji Crne Gore.²²

²¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006, str. 81; Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878)*, Fırat Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2012, str. 78–79 (Yayınlanmamış Doktora Tezi); Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain A History of Montenegro*, Hurst & Company, London 2007, str. 167–168.

²² Jelavich, *Balkan Tarihi-I*, str. 275–278.

1851–1862: *de facto* borba za nezavisnost

Petar II je umro 31. oktobra 1851. godine. Nakon kraće borbe za vlast, naslijedio ga je sinovac Danilo. On se obrazovao u Beču,²³ bio je pod snažnim uticajem nacionalizma i, k tome, veoma ambiciozan. Za njega je od ključne važnosti bila podrška Rusije i Austrije. Po svršetku revolucije u Mađarskoj, iskrslo je pitanje izbjeglica, pa su i Rusija i Austrija bile u veoma lošim odnosima sa Osmanskim carstvom, zbog čega Danilu nije bilo teško da dobije njihovu naklonost. Dok je Danilo bio u Petrogradu, pokušavajući da dodatno zainteresuje Ruse za svoju stvar, jer „njegova država više ne može da čeka“, na narodnom zboru na Cetinju proglašen je za knjaza. Tom prilikom je ustanovljen sistem nasljeđivanja sa oca na sina.²⁴ Nakon što je skup glavara donio odluku, Danilo se vratio u Crnu Goru i odredio svoj cilj, formulisan kroz četiri tačke:²⁵

1. Da Osmansko carstvo prihvati novi status Crne Gore
2. Konkretan rad na utvrđivanju granica Crne Gore
3. Zauzimanje Grahova, Nikšića, Spuža i Podgorice
4. Po mogućnosti, priznanje nezavisnosti Crne Gore

Znajući da je na putu do tako visoko postavljenih ciljeva nemoguće izbjeći rat sa Osmanskim carstvom, Danilo je spremio tri strategije za očekivani sukob:²⁶

1. *Neposredan sukob*: Ovaj pristup je, s obzirom na to kakav je bio odnos snaga, bio odveć rizičan, ali se Danilo ni 1852–53. ni 1858. nije libio da posegne za njim.

²³ Crnogorska istoriografija ne raspolaze podacima koji bi ukazivali na to da se Danilo, nasljednik Petra II, obrazovao u Beču. (*prim. red.*)

²⁴ Uprkos protivljenju Osmanskog carstva, Danilo se predstavljao kao knjaz, koristeći naziv *Danilo I Knjaz i gospodar slobodne Crne Gore i Brda*. Vid. Vaclik, *n.d.*, str. 41; “Karadağ”, *Meydan Larousse*, C.VI, Meydan Yayinevi, İstanbul 1981, str. 925; Heuschling, *n.d.*, str. 8.

²⁵ Gölen, 1852–53 *Karadağ*, str. 219.

²⁶ Gölen, 1852–53 *Karadağ*, str. 219.

2. *Posredna borba*: Unositi nemir u okolne oblasti, naseljene pravoslavnim Slovenima i tako izazvati Osmanlije.
3. *Međunarodna borba*: Iskoristiti pritisak drugih država na Osmansko carstvo kako bi se dobilo priznanje nezavisnosti.

Kako su dešavanja u Crnoj Gori izazivala veliku pozornost i srdžbu osmanlijskih službenika, to je Danilo znao da mora izdejstvovati podršku neke velike države. Visoka Porta je, kao odgovor na Danilovu otvorenu politiku traženja pomoći od velikih sila, poslala jednu notu Rusiji, kojom od nje zahtijeva da se ne upliće u osmanlijske unutrašnje poslove. Uprkos zahtjevima Visoke Porte, Rusi se nijesu povukli, već su odgovorili da osmanlijska vlast ne može biti zavedena u Crnoj Gori i da će nastaviti da insistiraju na tome da Danilo dobije knjaževsku titulu.²⁷ I Englezi su se interesovali za situaciju u Crnoj Gori, tj. za izbor vladike, pa su neki njihovi izaslanici otišli na Cetinje i razgovarali sa nekim Crnogorcima.²⁸ O vojnoj kampanji raspravljao je i engleski Dom lordova. Tako je 6. decembra 1852. na zahtjev ministra inostranih poslova, lorda Malmserija (*Malmesbury*), jedan od članova ovog tijela, lord Stenli od Alderleja (*Stanley of Alderley*) podnio izvještaj.

Lord Stenli se u svom izvještaju, podnesenom ministru spoljnih poslova, zapitao da li „postoji crnogorska nezavisnost ili ne“, čime je želio da podstakne englesku politiku na dublje bavljenje ovom tematikom. Lord Malmsberi je o ocjenama iznesenim u ovom izvještaju rekao sljedeće:²⁹

²⁷ Gölen, 1852–53 *Karadağ*, str. 227.

²⁸ B.O.A, I. HR, nr: 82/4085, 11 Safer 1269/6 Izvještaj Osmana Mazhar-paše, skadarskog muteserifa, decembar 1851.; nr: 89/4368, Lef:1, 21 Šaban 1268/10 Izvještaj Osmana Mazhar-paše, skadarskog muteserifa, jun 1852.

²⁹ Leonard Francis Simpson, *The Eastern Questions: A Connected Narrative of Events From The Mission of Count Leiningen and Prince Mens-*

„Mišljenja sam da nije došlo ni do kakvih promjena u političkim odnosima. Vođa ove zemlje ima dvostruku titulu. Istovremeno je na čelu pravoslavne crkve i privremeni je vladar. No, što se tiče tog vjerskog aspekta, on je, kao poglavar čitave pravoslavne crkve, pod uticajem ruske vlade. Crnogorski lider, baš kao i njegovi prethodnici-precima, po navici, autoritet i titulu dobija do ruskog cara. Što se tiče nezavisnosti ove zemlje, činjenica je da je ona, bez obzira na to kako razni ljude vide prednosti te pozicije, faktički nezavisna već oko 150 godina. Uprkos tome što su se iz Carigrada u raznim vremenima pokretale inicijative u tom pogledu, one su bile neuspješne konstantno i ova država već 200 godina ima ovaj status.“

Govor lorda Malmsberija je šokirao Visoku Portu. Kao što se iz teksta može razumjeti, Engleska je, kao ključni saveznik Osmanskog carstva, prepoznavala Crnu Goru kao nezavisnu državu, pod snažnim uticajem Rusije. Kako bi pokazali da je lord Malmsberi napravio pogrešnu procjenu, osmanlijski službenici su odlučili da se daju u akciju. Odmah su o svom nezadovoljstvu izvijestili engleskog otpravnika poslova u Carigradu, Rouza (*Rose*), a on je Osmanlijama kazao kako je „Malmsberi očigledno napravio pogrešnu procjenu i da je o toj temi izviještena Engleska“.³⁰ Nesporazum sa Engleskom je riješen nakon što je lord Malmsberi razriješen dužnosti, 28. decembra 1852. godine. Na njegovo mjesto je došao lord Džon Rasel (*John Russell*),³¹ koji je bio znatno naklonjeniji Osmanskom carstvu. Bio je član i antiruske struje u Engleskoj. Suština njegove politike sastojala se u nastojanju da spriječi rusko

chikoff to Constantinople, to The Present Day, Hope and Co, London 1854, str. 4–5.

³⁰ B.O.A, HR.MKT, nr: 53/89, 20 Rebiülevvel 1269/1 Ocak 1853 tarihli tezkire; Simpson, *n.d.*, str. 6.

³¹ Dışişleri Bakanlığı: 28 Aralık 1852–21 Şubat 1853.

prodiranje južno od Dunava i, s tim u vezi, onemogućavanju stvaranja okolnosti u kojima bi Osmansko carstvo došlo pod kontrolu Rusa.³²

S druge strane, Danilo je, ne gubeći vrijeme, sprovodio svoje planove, pa je u iznenadnom napadu 24. novembra 1852. godine zauzeo Žabljak Crnojevića. Osmansko rukovodstvo je shvatalo da bi odsustvo reakcije u ovakvoj situaciji bilo ravno priznavanju crnogorske nezavisnosti, pa je 16. decembra 1852. donijelo odluku o vojnom pohodu na Crnu Goru.

U toku ove operacije, Fuad-paša je stranama koje bi mogle biti zainteresovane za status Crne Gore spremio memorandum. Po jedan primjerak je poslat svim stranim predstavnicima, ali i Omer-paši Latasu, komandantu pohoda na Crnu Goru, kako bi oni bili pripravnici i znali šta da odgovore povodom ovog pitanja. Ovaj memorandum je veoma važan dokument, jer nam pokazuje kakav je bio odnos Osmanlija prema statusu Crne Gore. On nam, dakle, govori da³³:

1. Crna Gora u geografskom pogledu pripada Osmanskom carstvu
2. Osmanski suverenitet nad Crnom Gorom je priznat međunarodnim sporazumima
3. Crna Gora je podređena Vaseljenskoj patrijaršiji u Carigradu
4. Dokaz osmanskog suvereniteta nad Crnom Gorom jeste i plaćanje poreza državi

³² Lawrence James, *The Rise and Fall of the British Empire*, Abacus, London 1995, str. 180–183.

³³ B.O.A, Y.PRK.AZJ, nr:1/3, 15 Rebiülevvel 1269/27; İ.HR., nr: 94/4590, Lef: 2; Gölen, 1852–53 *Karadağ*, str. 223–224, 227–228; Temizer, Abidin; “Karadağ’da Osmanlı Hâkimiyetine Dair Bir Layiha”, *Almanah*, S.50, Podgorica 2011, str. 163–174.

5. Danilo, sadašnji crnogorski vladika, pokazuje ustaničke tendencije
6. Zauzimanje Žabljaka od strane Crnogoraca je čin uperen protiv države i nije ga moguće ignorisati
7. U mnogim krajevima carstva se dešavaju ustanci, ali to nikako ne znači da se svaki od tih naroda može prihvatiti kao nezavisan. Dalje, Osmansko carstvo se nikada neće odreći suvereniteta nad Crnom Gori i slomiće ustanak, a, s tim u vezi, evropske države treba da pokažu razumijevanje prema tome što Visoka Porta, u cilju sređivanja situacije, šalje vojsku u Crnu Goru.

Vojna kampanja je krenula vrlo uspješno, budući da su osmanlijske snage stigle nadomak Cetinja, ali se Austriji nije svidio takav razvoj događaja, pa su Osmanlije bile primorane da se povuku. Ne bi se moglo reći da je osmanlijska vojna kampanja na Danila ostvarila neki veći uticaj. Naprotiv, to što osmanlijska vojska, pod pritiskom Austrije, nije *ispraznila* Crnu Goru, njega je još više ohrabilo. Konkretno, Austrijanci su učinili sve što je bilo u njihovoj moći da spriječe da Crna Gora potpadne pod osmanlijski uticaj. Odmah po svršetku osmanlijske vojne kampanje, Danilo je pozvan u Beč i ondje je bio primljen kao knjaz. Štaviše, austrijski car je za Danila spremio i svečani gozbu. Osmansko carstvo je dva puta protestovalo zbog ove posjete, ali austrijska vlada nije uzmakla.³⁴ Uskoro izbija Krimski rat, pa crnogorski problemi padaju u drugi plan. No, kada je taj rat priveden kraju, Danilo se ponovo našao na velikoj sceni, predstavljajući se kao neutralna strana u tom sukobu. Upravo je na Pariskoj konferenciji, predstavljajući se kao neutralna strana, tražio priznanje nezavisnosti.

Pitanje statusa Crne Gore je bilo na dnevnom redu Pariske konferencije (kao 14. u protokolu za 25. mart i 15. za

³⁴ Gölen, 1852–53 *Karadağ*, str. 267.

26. mart). Austrijski ministar spoljnih poslova, grof Boul, 25. marta je pitao osmanlijskog vezira Mehmeda Emina Ali-pašu o mišljenju Osmanskog carstva o Crnoj Gori. U odgovoru Ali-paše navodi se da „Osmansko carstvo vidi Crnu Goru kao neodvojivi dio svoje teritorije i već je saopštilo taj stav, ali, kao znak dobre volje, nema namjeru da mijenja trenutnu situaciju.“ Predstavnici velikih sila su odbacili Danilove zahtjeve, savjetujući da se radi u pravcu pregovaranja sa Osmanskim carstvom. Visoka Porta se po ovom pitanju ponašala još osjetljivije.

Uprkos svim naporima, Danilo nije uspio u nakani da izdejstvuje da se barem jedan član sporazuma odnosi na Crnu Goru. Vratio se u Crnu Goru i 31. maja poslao protestnu notu državama-učesnicama Pariske konferencije. Veoma značajna stavka u njegovom gestu je činjenica da se potpisao kao knjaz Crne Gore i Brda. Istog dana je velikim silama poslao i manifest, sadržan u četiri člana:³⁵

1. Međunarodno priznanje nezavisnosti Crne Gore
2. Proširenje granica u pravcu Hercegovine i Albanije
3. Nužnost povlačenja granica između Crne Gore i Turske onako kako je to učinjeno između Crne Gore i Austrije
4. Bar ostaviti Crnoj Gori, kako bi država imala izlaz na more

Koristeći se specifičnim okolnostima (Krimski rat), Danilo je, kao potvrdu nezavisnosti, 23. aprila 1855. sačinio šesnaestostrani Zakonik, izdijeljen na 8 cjelina i 93 člana.³⁶ Ovo je bio važan korak naprijed ka državnosti. Danilo se ovim pravnim aktom predstavlja kao protivnik Osmanskog carstva, pa Zakonik počinje riječima: „Danilo I, knjaz i gospodar slobodne Crnegore i Brdah.“ Nakon toga se navodi da je Zakonik ustanovljen u saglasju sa glavarima i

³⁵ Gölen, *Karadağ Devleti'nin Doğuşu*, str. 666.

³⁶ Zakonik Danila I je imao 95 članova. (*prim. prev.*)

starješinama Crne Gore i Brda te da će „po sad i za vazda unaprijed“ svi biti jednaki pred zakonom i da će pravda vladati u cijeloj zemlji. Nakon ovih riječi, navodi se kako se knjaz i gospodar stara za sreću i blagostanje države, naroda, braće koji vjekovima prolivaju krv u borbi za slobodu i nezavisnost kojima se i danas ponose. Dalje se navodi kako njihova borba ima poštovanje cijelog svijeta, a sada, Zakonikom, Crnogorcima se garantuje čuvanje časti, dostojanstva i sigurnosti.³⁷

Osmansko carstvo nikada nije priznalo Zakonik knjaza Danila. Ipak, nije bilo u stanju da u ovoj oblasti sprovedi vlastite zakone. Postigavši izvjestan stupanj unutrašnje stabilnosti, Danilo nije odustajao od namjere da za svoje ideje dobije podršku spolja. U tom smislu, 1857. je pozvan u Pariz, gdje je ugošćen kao knjaz. Sve u vezi sa ovim putovanjem je organizovao lično francuski konzul u Skadru, a Osmansko carstvo je i ovog puta ostalo vezanih ruku.³⁸ Po povratku iz Francuske, Danilo je, u odnosu prema Osmanskom carstvu, postao znatno agresivniji. Godine 1858. crnogorske snage su direktno napale osmanlijsku vojsku. U periodu od 11. do 13. maja 1858. osmanlijske snage pod komandom Husein Daim-paše su doživjele težak poraz na Grahovcu, što je otvorilo put temeljnoj promjeni osmansko-crnogorskih odnosa. Danilo je nakon bitke dobio ono što je toliko dugo tražio – uz učešće međunarodne komisije povučena je osmansko-crnogorska granica. Tako je, uz vlastitu vojsku, zakon i granice, Danilo stvorio posebnu političku strukturu.

³⁷ Maton, *n.d.*, str. 55–58.

³⁸ Danilo je 9. februara napustio Crnu Goru, a vratio se 10. maja. Vid. B.O.A, *HR.MKT.*, nr: 200/40, 13 Cemaziyelahir 1273/8 Izvještaj Siri-efendije, čovjeka koji se februara 1857. posebnim zadatkom našao u Skadru.

Određivanje osmansko-crnogorske granice dovelo je do zbrke u svijetu. Neki godišnjaci, poput *Gotskog almanaha*, prepoznaju Crnu Goru kao nezavisnu kneževinu. To važi i za političke karte crtane do 1862. godine. Međutim, jedini razlog zbog kog je Osmansko carstvo pristalo na razgraničenje sa Crnom Gorom jeste nastojanje da se na taj način obustave dalji napadi Crne Gore. Osmanlije nikada nijesu odustale od tvrdnji o suverenitetu nad Crnom Gorom. U Carigradu je 8. novembra 1858. godine održana konferencija, čija je svrha bila – utvrđivanje granica. Na toj konferenciji, ulogu sagovornika nijesu imali Crnogorci, nego velike sile poput Pruske, Austrije, Engleske, Francuske i Rusije. Uprkos porazu na Grahovcu, Osmansko carstvo je nastavilo politiku nepristajanja na to da direktno pregovara sa Crnom Gorom.

Osmanski službenici su Crnu Goru smatrali dijelom Skadarskog mutesarifluka, pa su, ne pristajući na kompromise kada su u pitanju teme koje se tiču Crnogoraca, relevantnim sagovornikom smatrali upravo skadarskog muteserifa.³⁹

Djelimično prihvatanje osmanskog suvereniteta (1862–1878)

Godine 1860. Danilo je izgubio život u jednom sumnjivom atentatu u Kotoru, pa su njegovi projekti ostali nedovršeni. Naslijedio ga je sinovac, Nikola Petrović, koji je svojim ciljem smatrao „čuvanje srpskih zemalja“.

Nikola je, umjesto direktnog sukoba sa Osmanlijama, odabrao da podrži hercegovačke pobunjenike, što je izazvalo velike potrese u ovom području, ali i skretanje pažnje sa Crne Gore, barem na neko vrijeme.

Nakon gušenja hercegovačkog ustanka, Osmanlije su procijenile da bi trebalo organizovati pohod na Crnu Goru, sa

³⁹ Gölen, *Karadağ Devleti'nin Doğuşu*, str. 664–693.

ciljem da je stave pod svoju kontrolu. Omer-paša Latas je 12. novembra 1861. Crnoj Gori poslao notu koju je Nikoli na Cetinju uručio pašin ugledni major Hafiz Ahmed-efendija.

Notom se traži da Crna Gora obustavi podršku ustanici-
ma i da odmah povuče trupe u Crnu Goru. Nikola je od-
bio ove zahtjeve i na sugestivan način Hafiz Ahmed-efen-
diji (*Hafiz-beg*) poklonio nož, što su osmanlijski činovnici
protumačili kao objavu rata.⁴⁰

Vojna je počela u maju 1862. i za vrlo kratko vrijeme turske
trupe su slamale otpor crnogorskih snaga i otvorile sebi put
ka Cetinju. Suočen sa mogućim posljedicama poraza, kn-
jaz Nikola je 22. avgusta 1862. poslao telegram Omer-paši,
navodeći da je „spreman da prihvati sve uslove Osmanlija.“
Osmanske vojskovođe su se dokopale telegrama, a inter-
vencija Zapada je još jednom obustavila osmanlijski pohod.

Englezi su, radi održavanja ravnoteže na Balkanu, radili
protiv Rusa, pa su zbog ruskog uticaja na balkanske Slo-
vene, podržavali opstanak Osmanskog carstva, ali, s druge
strane, nijesu odobravali politiku koja se svodila na to da
se narodi liše dotad stečenih prava. Zato je nakon osman-
lijskog vojnog pohoda 1862. godine, odabran pristup koji
najbolje čuva postojeće stanje – da Crna Gora u sferi unu-
trašnje politike nastavlja put ka nezavisnosti, a da, nasu-
prot tome, ostane u okviru granica Osmanskog carstva. U
tom kontekstu, Nikola je 13. septembra 1862. bio prinu-
đen da prihvati odredbe Skadarskog sporazuma.⁴¹ Nakon
što je proučio tekst sporazuma, Nikola je shvatio da se ni
na koji način ne ograničava unutrašnja nezavisnost Crne
Gore. Crna Gora je ovaj ugovor mogla da posmatra iz više

⁴⁰ Zafer Gölen, “1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *Belleten*,
C.LXXXV, S. 273, Ankara Ağustos 2011, str. 507, 509.

⁴¹ Gölen, *1862 Karadağ Askerî Harekâtı*, str. 525–532.

uglova. S jedne strane, to je moglo biti doživljeno kao priznavanje osmanskog suvereniteta, dok se, s druge strane, moglo tumačiti i kao neodricanje od vlastite autonomije. Stivenson je na jednom mjestu napisao da je „sporazum mrtvo slovo na papiru“.⁴²

Uprkos svemu, nakon Skadarskog mira, ušlo se u fazu u kojoj su obje strane nastojale da međusobne probleme rješavaju putem pregovora.

Osmanlijski komesar Hafiz-beg i crnogorski komesar vojvoda Đuro Matanović su vodili pregovore i 3. maja 1864. na Cetinju postigli sporazum oko spornih pitanja koja se tiču korišćenja zemljišta i pašnjaka u pograničnim krajevima, slobodnog kretanja Crnogoraca u osmanskoj državi. Kasnije se u Carigradu, pod rukovodstvom Mehmeda Emina Ali-paše, sastala nova komisija koja je takođe diskutovala o pomenutim temama i na kraju potvrdila dogovor.

Predstavnici Osmanskog carstva na ovom sastanku bili su Safet-paša i Server-efendija, a interese Crne Gore su zastupali lični sekretar knjaza Nikole i senator, Ilija Plamenac, te kapetan Pejović. Pregovori su okončani 26. oktobra 1866. godine, dokumentom poznatim kao *Carigradski protokol*, kojim je prethodni *Cetinjski dogovor* ušao u praksu. Ovim sporazumima i dogovorima je postignuto toliko da u periodu od 1862. do 1878. godine vlada razdoblje relativnog mira. Bitno je napomenuti da su ovdje Osmanlije po prvi put prihvatile Crnogorce kao sagovornike, pa se period nakon 1862. može smatrati erom neposrednih pregovora. S druge strane, činjenica da su Crnogorci ovim dogovorima svoje probleme, umjesto u drugim gradovima na Zapadu, pokušavali da riješe u Carigradu znak je da su prihvatili osmanlijski suverenitet. Njihova strategija se

⁴² Gölen, 1862 *Karadağ Askeri Harekâtı*, str. 531–532.

promijenila u smislu da ono što nijesu mogli dobiti putem rata i sukoba, sada pokušavaju iskamčiti mirnim putem. Ta strategija se pokazala uspješnom. Na primjer, ono što Crnogorci nijesu mogli nametnuti kao rješenje osmanlijskim službenicima prilikom razgraničenja 1858–59. uspjeli su uspostaviti Carigradskim protokolom.⁴³

Zaključak

Dvjestogodišnja borba Crne Gore protiv Osmanskog carstva i osmanlijska reakcija jesu teme vrijedne istraživanja. Nevelik je broj naroda koji su se kroz istoriju tako istrajno i odlučno suprotstavljali državi mnogo jačoj od sebe. Planinski teren, ratobornost Crnogoraca i nedovoljna zainteresovanost Osmanskog carstva za ovo pitanje jesu razlozi zbog kojih je početkom XIX vijek utrput stvaranju današnje crnogorske države. Položaj Crne Gore u osmanlijskoj državi sličan je položaju Gornjeg Libana (*Cebel-i Lübnan*). Osim ove dvije oblasti, ne postoji nijedna druga koja je imala ovakav odnos prema autoritetu osmanlijske države. Kao što je u prethodnom dijelu teksta detaljno objašnjeno, Crna Gora je fizički bila dio Osmanskog carstva, ali se, u suštini, na njenoj teritoriji, posebno nakon 1697. godine, nijesu primjenjivali državni zakoni i administrativna struktura. S druge strane, jedno putovanje čija bi svrha bila prikupljanje poreza u ovoj planinskoj oblasti koštalo bi mnogo više nego što iznose sami porezi. Zbog toga se postupanje Crnogoraca ili ignorisalo ili su preduzimate tek privremene mjere. Uprkos tome što je u Carigradu bio veoma poznat stav crnogorskih vladika, Osmansko carstvo se nije odreklo svojih prava nad Crnom Gorom, a koja proizilaze iz njenog osvajanja, pa je ova oblast prikazivana kao dio Skadarskog sandžaka.

⁴³ Gölen, 1862 *Karadağ Askerî Harekâtı*, str. 534–537.

Sve do 1864. godine nijedan crnogorski službenik nije bio doživljavao kao relevantan sagovornik, pa mu je preostajalo jedino to da se susrijeće i pregovara sa upravama Hercegovackog ili Skadarskog sandžaka. Do 1878. godine, Crna Gora je sebe smatrala nezavisnom, premda je, na međunarodnom planu, takvom nijesu doživljavale sve države. Konačno, na Berlinskom kongresu, odredbama od 26. do 33. člana, Crna Gora je dobila priznanje nezavisnosti. Tako se 150 godina duga borba za nezavisnost uspješno okončala.

BIBLIOGRAFIJA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI KAYNAKLARI¹

- İrade Hariciye (İ. HR): 82/4085, 89/4368, 94/4590.
- Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT): 53/89, 200/14.
- Yıldız, Arzuhal Jurnal (Y. PRK. AZJ): 1/3
- 3 Numaralı Mühimme Defteri (*Tipkibasım*), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.
- 3 Numaralı Mühimme Defteri (*Özet ve Transkripsiyon*), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri (*Tipkibasım*), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.
- 5 Numaralı Mühimme Defteri (*Özet ve İndeks*), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1994.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) je Osmanlijski arhiv Vlade Republike Turske. (*prim. prev.*)

- 7 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım-I), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1997.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon-İndeks-I), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (Tıpkıbasım-II), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1997.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon-İndeks-II), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999.
- 7 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Transkripsiyon-İndeks-III), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1999.
- 9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570) (Özet ve Transkripsiyon), Hazırlayan: Orhan Paşazade, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- 55 Numaralı Mühimme Defteri, Hazırlayan: Musa Günay, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.

KNJIGE I ČLANCI

- Andrijašević, Živko, Šerbo Rastoder; *The History of Montenegro*, Montenegro Diaspora Centre, Podgorica 2006.
- Bilsel, Cemil; *Devletler Hukuku Birinci Kitap: Devletler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1941.
- Darby, H. C.; “Montenegro”, *A Short History of Yugoslavia From Early Times to 1966*, Edited By: Stephan Clissold, Cambridge University Press, London 1968, str. 73-86.
- Darkot, Besim; “Karadağ”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, str. 221-230.
- Erim, Nihat; *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.
- Gölen, Zafer; “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, Volume: 1/1, 2009, str. 212-296.
- ; “1862 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *Bellekten*, C.LXXV, S.273, Ankara Ağustos 2011, str. 503-543.

- ... ; “Karadağ Devleti’nin Doğuşu: Osmanlı-Karadağ Sınır Tespiti (1858–1860)”, *Belleten*, C.LXXVIII, S. 282, Ankara Ağustos 2014, str. 559–698.
- Heuschling, Xavier; *L’empire de Turquie*, C. Muquardt, Librairie-Éditeur, Bruxelles & Leipzig 1860.
- Jelavich, Barbara; *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Preveo: İhsan Durdu, Haşim-Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2006.
- James, Lawrence; *The Rise and Fall of the British Empire*, Abacus, London 1995.
- “Karadağ”, *Meydan Larousse*, tom VI, Meydan Yayınevi, İstanbul 1981, str. 92.
- Maton, Eugene; *Histoire Du Monténégro Ou Tsernogore*, En Vente Chez L’auteur, Paris 1881.
- *Muâhedât Mecmûası*, tom III, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1297.
- Özdem, Ali Gökçen; *Karadağ’ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878)*, Fırat Üniversitesi SBE. Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2012, (neobjavljena doktorska teza).
- Roberts, Elizabeth; *Realm of the Black Mountain A History of Montenegro*, Hurst & Company, London 2007.
- Simpson, Leonard Francis; *The Eastern Questions: A Connected Narrative of Events From The Mission of Count Leiningen and Prince Menschikoff to Constantinople, to The Present Day*, Hope and Co., London 1854.
- Temizer, Abidin; “Karadağ’da Osmanlı Hâkimiyetine Dair Bir Layiha”, *Almanah*, S.50, Podgorica 2011, str. 163–174.
- Trouton, Ruth; *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950. A Study of the Development of Yugoslav Peasant Society as Affected by Education*, Routledge, London 1998.
- Vaclik, Jean; *La Souveraineté Du Monténégro Et Le Droit Des Gens Moderne De L’Europe*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1858.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.II, IV, Prevela: Nilüfer Eççeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

ÖZETLER

Osmanlı Devleti 1470'lerden sonra Karadağ'ı fethetti ve bölgede klasik Osmanlı idari yönetimini kurdu. Zaman zaman değişiklikler olsa da bu bölge İşkodra Eyaleti'ne bağlandı. Ancak Karadağlıların sosyal yaşantılarına dokunulmadı ve iç idare aynı zamanda Çetine Manastırı'nın da ruhanî lideri olan ve vladika denen dinî idarecilerin elinde kaldı. Fetihden sonra Osmanlılarla ittifak halinde olan Çernoviç ailesinin etkinliğini yitirmesiyle vladikaların Karadağ kabileleri üzerindeki etkisi arttı. 1697'de, Lovçen Dağları'nı mesken tutmuş olan ve Osmanlılara boyun eğmemekle övünen Njeguş kabilesinden Danilo Petroviç Njeguş vladikalığı ele geçirdi. 1830'da Petar Petroviç Njeguş'un vladika olması ile Karadağ'ın konumu uluslararası siyasetin malzemesi haline geldi. Karadağlılar 1858 ilâ 1862 yılları arasında Batıda bağımsız bir ülke olarak kabul edildi. 1862 Osmanlı Seferi sonrasında İşkodra Antlaşması ile tüm dünya ve Karadağlı idareciler Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu kabul etti. Fakat bu durum uzun sürmedi nihayet 1878 Berlin Antlaşması ile Karadağ Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını kazandı. Böylece ülkenin statüsüne dair tartışmalar da son buldu.

ANAYTAR KELİMELER: *Karadağ, Osmanlı Devleti, Rusya, Vladika, Danilo, İşkodra*

ABSTRACT

The Ottoman Empire conquered Montenegro by the end of the 70's of the XV century (1470) and established a classical Ottoman administrative management. Despite the occasional changes, this region was a part of Shkodra Province. The social life of the people of Montenegro was not interfered with, whereby the internal administration was undertaken by the religious leaders called vladikas (Bishops), who were simultaneously the spiritual leaders of Cetinje Monastery. When the Ottoman allies i.e. the Crnojevic family lost their power and authorities after the conquest, vladikas (Bishops) obtained an increasing influence over Montenegrin clans. In 1697, Danilo Petrovic Njegos of the Njegusi clan, who lived up in the Lovcen Mountain and proudly refused to surrender themselves to the Ottomans, was appointed a vladika and thus introduced the succession system passing from an uncle to a nephew. When Petar Petrovic Njegos became vladika in 1830, Montenegro and its political position attracted the attention within the international politics system. In the period 1858-1862, the Western world considered Montenegro to be a sovereign country. After the Ottoman conquest, and the Shkodra Treaty signed, the whole world along with the Montenegrin officials considered Montenegro to be a part of the Ottoman Empire. However, that status did not last long and eventually, by the Treaty of Berlin in 1878, Montenegro became separated from the Ottoman Empire and declared its independence thus ending all disputes on the status of the country.

KEY WORDS: *Montenegro, the Ottoman Empire, Russia, Vladika (a Bishop), Danilo, Shkodra*

Dr Marijan Premović

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET CRNE GORE

NOVI U OSMANSKOM POPISU IZ 1585. GODINE

Ovo saopštenje ima za cilj da predstavi popis Novog (Herceg Novog) u opširnom katastarskom defteru hercegnovske oblasti iz 1585. godine. Izvor nam prikazuje raspodjelu feudalnih prihoda na zeamete i timare, podatke o tvrđavi, popisane su dvije crkve, broj poreskih obveznika, uzgajane kulture i prihod koji je država ubirala od Novog krajem XVI vijeka. Na osnovu osmanske arhivske građe, dubrovačkih i mletačkih izvora, i relevantne istorijske literature analiziran je strateški i vojni značaj utvrđenja za osmansku državu u XV i XVI vijeku.

KLJUČNE RIJEČI: *defter, prihodi, utvrđenje, Herceg Novi*

Jedan od najznačajnijih crnogorskih primorskih gradova bio je Novi, podignut u podnožju Orjena, u Topaljskom zatonu, nasuprot ulazu u Bokokotorski zaliv, na području srednjovjekovne župe Dračevica. Bosanski kralj Tvrtko I u prvoj polovini 1382. godine podigao je grad u primorskoj župi Dračevici, kome je dao ime po sv. Stefanu, zaštitniku njegove krune i kraljevstva. Ovaj najmlađi srednjovjekovni grad na istočnoj jadranskoj obali trebalo je da pruža zaštitu novoosnovanom trgu soli u Sutorini i oslobodi se posredništva Dubrovčana u cjelokupnom prometu između obale i zaleđa. Ostaci srednjovjekovnih zidina danas su teško uočljivi. Postoji mišljenje da se ovaj grad sastojao iz dvije tvrđave (na vodi i na brijegu).¹

U srednjovjekovnim pisanim izvorima Novi se pominje kao: *Saneti Stefani, castrum de Sottorina, Castel nuovo di Dracevica, Castrumnovum, Castrum Novum, Castrum Novi, Castelnuovo, Civtas Nova, Novi Vdrazanich, domus Novy, civitate Nova*.² Poslije smrti bosanskog vladara Tvrtka (1391), Novi se našaog x pod vlašću

¹ M. Zloković, *Slovenska župa Dračevica*, Boka 1, Herceg Novi 1969, 53–72; B. Đondović, *Herceg-Novi u srednjem vijeku*, Boka 13/14, Herceg Novi 1982, 31–52; B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti: (1382–1482)*, Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knj.1, Beograd 2003, 121–124; *Leksikon gradova i trgova srednjovjekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, redaktor Siniša Mišić, Beograd 2010, 194–198 (K. Mitrović).

² B. Đondović, *Herceg-Novi u srednjem vijeku*, 31–52; M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 204.

bosanskog vojvode Sandalja Hranića.³ Grad je 1435. godine naslijedio njegov sinovac Stefan Vukčić Kosača, sin kneza Vukca Hranića.⁴ U prvoj polovini oktobra 1448. godine Stefan je želio da svoj položaj u bosanskoj državi formalno i naglasi uzimajući titulu hercega.⁵ Po njegovoj

³ E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 36, 41, 62, 84, 87, 89, 96–97, 100, 119, 182, 187, 261, 270, 273, 340, 389, 408, 411, 428–431.

⁴ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vučić – Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 1, 2, 5, 11–13, 18, 24, 43, 45, 47, 54, 67, 69.

⁵ Titula hercega imala je u čitavoj Evropi veliki značaj i dolazila je po rangu odmah iza kraljevske. Stefan Vukčić se sam proglasio za hercega i počeo je da nosi hercešku titulu u obliku *Stipan, Božijom milošću herceg humski i primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu*. U jednoj povelji o isplati, 6. aprila 1449. godine, Stefan je u svojoj intitlaciji isticao da je *Stipan, Božijom milošću herceg od svetoga Save i gospodar humski i primorski i veliki vojvoda Rusaga bosanskog, knez drinski i k tomu*. U citiranoj tituli iskazana je samostalnost Stefana Vukčića, a od ovog datuma ustalila se jedinstvena titula *herceg od svetog Save (duh Sancti Sabbae)*. Iz intitlacije vidimo da je on prvo *gospodar humski i primorski*, a onda *knez drinski*. Ova titula stavljala je do znanja onovremenima iz kojih se oblasti njegova teritorija sastojala. U tituli je posebno istaknut kult Svetog Save, čime je naglašavao, preko manastira Mileševa, gdje su ležale Savine mošti, vezu svojih zemalja sa dinastijom Nemanjića. Stefan Vukčić je posebno vezao svoju državnost za Humsku zemlju. Hum je bio jedan od bitnijih djelova oblasti Kosača, a dodatni podstrek da titulu hercega vezuje za humsku zemlju bila je i činjenica da je Humom u periodu od 1190. i 1191. godine upravljao upravo Sveti Sava, tada kao Rastko Nemanjić i knez i gospodin humski. Titula *herceg od svetog Save* prikazivala je svetitelja Savu kao zaštitnika Kosača i njegovih posjeda. Prema ovoj tituli hercegova zemlja biće nazvana Hercegovina, a taj naziv sačuvaće se do danas. S. Ćirković, *Herceg Stefan Vučić – Kosača i njegovo doba*, 106–108; Isti, *Mileševa i Bosna*, Mileševa u istoriji srpskog naroda, Beograd 1987, 176–177; S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd 1996, 93–94; R. Mihaljčić, *Idejna podloga titule herceg, Kosače – osnivači Hercegovine, Bileća – Gacko* – Beograd 2002, 308–335 (u radu su navedene su sve intitlacije); S. Mišić, *Kosače – gospoda humska, Kosače – osnivači Hercegovine, Bileća – Gacko* – Beograd 2002, 342–348.

tituli hercega grad je u XVIII vijeku dobio današnje ime. U osmanskim dokumentima javlja se kao Kala – I Nova, a tek 1726. godine u jednom dokumentu kao Herceg Novi.⁶

Herceg Stefan je obnovio i poboljšao utvrđenje grada. Do skraćivanja hercegov u herceg došlo je asimilacijom samoglasnika zbog ponavljanja istih glasova u ovoj riječi *ov-vo* (u složenim riječima glasovni se sastav često skraćuje).⁷ U Novom Stefan je često boravio, od sredine zime do proljeća, proslavio je tu svoju treću ženidbu (1460) i donio svoje posljednje odluke. Umro je u Novom 22. maja 1466. godine.⁸ Hercega je naslijedio njegov drugi sin Vlatko. Osmanlije su već tada zauzele najveći dio hercegovih zemalja i njegovu vlast potisnuli na uski pojas oko Novog i ušća Neretve.⁹

Prvi i nastariji popis Hercegovine, kao zasebne administrativne oblasti, započet je 1475, a završen 7–16. decembra 1477. godine (poimenični popis sandžaka Vilajeta Hercegovina, originalni naziv: *Derter-i esami sancak-i vilayet Hersek*). Ovaj defter ne obuhvata u potpunosti Hercegovinu (Novi i Risan nijesu bili osvojeni).¹⁰ Godine 1482. Novi je pao u osmanske ruke i ovaj događaj uzima se kao godina

⁶ *Istorija Crne Gore III/1*, Titograd 1975, 511 (M. Vasić).

⁷ V. Tomanović, *O toponimu Herceg Novi*, Босна 13/14, Херцег-Нови 1982, 173–175.

⁸ S. Ćirković, *Herceg Stefan Vučić – Kosača i njegovo doba*, 263–267; B. Đondović, *Herceg-Novu u srednjem vijeku*, 40; M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 261; Herceg Stefan je 21. maja 1466. godine u Novom sastavio testament, dan prije smrti, diktiran mileševskom mitropolitu Davidu, uz prisustvo gosta Radina i komarnika Pribislava Vukotića. Vidjeti opširnije: A. Jevtić, *O hercegu Stefanu Kosači (1435–1466) i njegovom testamentu*, Zbornik radova sa naučnog skupa (Plužine, 24–25. septembar 2006), Berane – manastir Zagrađe, 2010, 143–149.

⁹ V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979, 23–28, 114–122.

¹⁰ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

definitivnog pada Hercegovine pod vlast Osmanskog Carstva.¹¹ Odmah po zauzimanju grada Osmanlije su uputile tamo subašu Skendera (*in Chomscha Zemglia in tenutam locorum que tenebat Cherzech Vatchus*) i kadiju (*territotii quod fuit cherzechi Stiepani*) sa zadatkom da popišu i podijele novoosvojenu oblast. Popisana oblast bila je podijeljena na tri nahije i pripojena Drinskom vilajetu. U zimu 1485. godine osnovan je Novski kadiluk.¹² Kadiluk je arapska riječ (*qādi*), a u osmanskoj državi kadiluk ili kaza je jedinica sudsko-administrativne oblasti. Pod njom se podrazumijeva područje u nadležnosti jednog sudije i obuhvatala je veći ili manji broj nahija.¹³ Novski kadiluk je osnovan zbog veoma značajne geopolitičke pozicije. U sastavu ovog kadiluka nalazile su se sljedeće nahije: Novi, Dračevica, Risan, Popovo, Zubci, Donji Vlasi, Ljubomir, Klobuk, Riđani, Rudine, Onogošt, Nikšić, Donja Morača, Gornja Morača, Bjelopavlići, Rovca.¹⁴

Osmanlije su držale ovaj grad gotovo dva vijeka, od 1482. do 1687. godine.¹⁵ Novi je zadržao svoju geopolitičku poziciju kao osmanski urbani i vojni klin na Jadranu. Kao

¹¹ V. Atanasovski, *Pad Hercegovine*, Beograd 1979, 114–115.

¹² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959, 166–167.

¹³ Isti, *Turski izvori za istoriju Beograda*. knj. 1. sv. 1, Beograd 1964, 618 (rječnik termina).

¹⁴ Isti, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 167.

¹⁵ P. D. Šerović, „Borbe s Turcima oko Hercegnovoga do njegova konačnog oslobođenja g. 1687.“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 4, Kotor 1956, 18–19; M. Zloković, *Turci u Herceg-Novome*, Boka 2, Herceg Novi 1970, 55–81; J. Vrandečić, Željana Mendušić, „Osvajanje Herceg Novog 1687. godine prema izvješćima Mletačke nuncijature“, *Zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, sv. XLI.–XLIII.: Zbornik u čast Emilija Marina (za 60. rođendan), Franjevačka provincija Presvetoga Otkupitelja – Split, Split, 2009–2011, 889–904.

drugi po veličini u hercegovačkom sandžaku, u njemu se privremeno nalazilo sjedište sandžak-bega, stalno sjedište kadije, vojvoda, subaša, emina, nazira, sultanskih dobara, posada, sveštenih lica, trgovaca i zanatlija.¹⁶

U prvom periodu vladavine, Osmanlije su u Novom ostale 56 godina. Htjeli su da uredi privredne i finansijske poslove u osvojenom gradu, a radili su i na fortifikaciji grada. Kako je Novi smješten na ulazu u Boku Kotorsku, predstavljao je stalnu prijetnju Kotoru i ostalim Mletačkim posjedima u Boki, a često je i ugrožavao plovidbu na otvorenom moru. Mlečani su više puta pokušavali da ga otmu od Osmanlija.¹⁷ U jesen 1538. godine zauzeli su ga Španci sa svojim saveznicima, ali su uspjeli da ga zadrže samo 8 mjeseci. Španci su pri osvajanju Novog zaplijenili 60.000 zlatnika, namijenjenih utvrđivanju grada. Oni su radili na fortifikacijama, te su možda započeli gradnju Španjole, to bi bio gornji grad o kome nema nikakvih podataka prije 1537–1539. godine. Sultan nije mogao dozvoliti gubitak Novog, važne trgovačke i strateške tačke na Jadranskom moru. U ljeto naredne godine grad je od njih preoteo poznati osmanski admiral Hajredin Barbarosa i ponovo u njega postavio osmansku posadu. U Osmanском carstvu Barbarosina pobjeda je proslavljena kao veliki uspjeh. Osmanski pjesnik Muradi napisao je tada poemu o ponovnom osvajanju grada Novog. Utisci povodom pada Novog bili su snažni i kod hrišćana. Oplakujući *cvijet Španije i svijeta* čak izvjesni Marko Bandarini sačinio je kratak spjev *Poduhvat Barbarose protiv grada Kotora sa zauzećem Kastel Novog...*¹⁸

¹⁶ *Istorija Crne Gore III/1*, 540–546 (M. Vasić).

¹⁷ M. Zloković, *Turci u Herceg-Novome*, 55–81.

¹⁸ N. Samardžić, „Španci u Novom (1538–1539)“, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 2, Beograd 1997, 173–196 (sa novodenjem izvora i starije literature).

Poslije zauzeća grada Dubrovčani šalju 60 zidara da se poprave gradske zidine. Osmanlije obnavljaju utvrđenja koja sada dobijaju imena Kanli-kula, Begova kula, kula Abaza-paše i Kahkaha bedem. Tvrđavu Španjolu (*Fortezza Spagnuola*), koja se nalazi visoko na brdu su proširili i utvrdili. Od sredine XVI vijeka Novi je imao moćan sklop utvrđenja, koji se sastojao iz dvije međusobno povezane cjeline: od Donjeg ili Starog i Gornjeg ili Novog grada. Izvornih pomena o gradnjama ima u mletačkim arhivskim spomenicima i zapisnicima dubrovačkih vijeća, koji pružaju pouzdanu osnovu za utvrđivanje hronologije tih radova. Osmanski putopisac Evlija Čelebija ostavio je 1664. godine podatke o novskom sistemu utvrđenja. Novi je za Osmansko carstvo imao prvorazredni vojni značaj, njegovim utvrđenjima posvećivana je posebna pažnja, a to je činjeno zato što je bio često izložen hrišćanskim silama (Mlečani, Španci, papske trupe). Poseban značaj imao je zbog svojih solana, trgovačke luke, tvrđave i pomorske baze.¹⁹

Poslije uspjeha kod Lepanta (1571) Mlečani su planirali da zauzmu Novi. Inspirator osvajanja bio je konte Sara Martinengo, francuski plemić i mletački najamnik. On je uvjeravao dužda i mletačku vladu da će grad sigurno zauzeti. Kotorski providur Zakarija Salomon u jednom izvještaju iz 1572. godine piše duždu: Zauzimanjem Novog (*nema druge tvrđave koja ih drži na uzdi*) Crna Gora i Hercegovina, nastanjene hrišćanima, pale bi pod mletačku vlast i da tamošnji stanovnici to jedva čekaju. U aprilu 1572. godina Mlečani su odlučili da napadnu Novi, bili su ubijeđeni da će ga lako osvojiti – zato što ga je kuga teško pogodila, a narod se razbježio i grad je ostao gotovo

¹⁹ M. Zloković, *Turci u Herceg-Novome*, 55–81; B. Hrabak, *Herceg-Novu kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo*, Boka 19, Herceg Novi 1977, 41–84; Isti, *Turske gradnje i dogradnje u fortifikacijama Herceg-Novog*, Boka 17, Herceg Novi 1985, 71–86.

pust. Po njihovim obavještenjima on je tada bio gradić, slabo utvrđen. Mlečani, bez podrške saveznika, sa velikim nadama krenuli su u akciju, ali su doživjeli velike gubitke. Bolest vojnika, nesposobnost artiljeraca i kukavičluk oficira doveli su do poraza ispred Novog.²⁰

Kada je riječ o istoriji Crne Gore, popisni (katastarski) defteri (*tahrîr defterleri*) koje je osmanska administracija veoma brižljivo vodila, prvorazredan su i vrijedan istorijski izvor. Popisivanje neke zemlje znači utvrđivanje svih izvora državnih prihoda na licu mjesta i upisivanje u knjige koje se nazivaju popisnim katastarskim knjigama. Postoje dvije vrste popisnih deftera: detaljni (*müfassal*) i sumarni (*icmâl, mücmel*) defteri. Detaljni defteri su opširni, poimenični popisi u kojima su sadržana imena svih nosilaca domaćinstava i u kome su pojedinačno nabrojani svi izvori feudalnih prihoda popisane oblasti. Sumarni defteri predstavljaju zbirni popis gdje se bilježi ime naselja i broj kuća u njemu, raspodjelu feudalnih prihoda na hasove, zeamete i timare. Osmanski defteri predstavljaju jedan od najznačajnijih istorijskih izvora, koji obiluju raznovrsnim podacima o naseljima i stanovništvu i predstavljaju dobru polaznu osnovu za utvrđivanje osnovnih činjeničnih postavki. Njima su obuhvaćene sve vrste naselja i raznovrsne kategorije stanovništva. U obje vrste deftera upisivana je prije svega administrativna podjela sandžaka (kadiluk, nahija, grad, kasaba, varoš, trg/pazar, selo, naselje i kvart/mahala). Osmanski popisi vršeni su otprilike svake desete godine (naravno, nijesu svi sačuvani u kontinuitetu). Oni prikazuju trenutno stanje na terenu, u okviru administrativnih jedinica – nahija, pružaju mogućnost da se prikaže oblik administrativnog uređenja, tipologija nase-

²⁰ Dokumenta o mletačkom napadu objavio je: Gligor Stanojević, *Dokumenti o napadu Mlečana na Herceg-Novi 1572. godine*, Mešovita građa 5, Beograd 1977, 9–18.

lja, da se prate promjene u kretanju stanovništva, odnosi na zemlji, podjela na društvene grupe i njihov status, poreski sistem, privreda i vjerski odnosi.²¹ Dragocjene podatke o Novom sadrže defteri iz 1519/20, 1528/29, i 1540/41. godine. Oni pružaju kompletnu sliku jedne oblasti u određenom vremenu i prostoru.²²

Od 1580. Hercegovina je bila u osmanskoj upravnoj jedinici – hercegovačkom sandžaku, koji je bio u sastavu bosanskog ejaleta (pašaluka). Novi je popisana u opširnom katastarskom defteru hercegove oblasti iz 1585. godine. Do sada nije bio predmet iscrpnijeg istraživanja na osnovu ovog deftera. Izuzetak čini nekoliko pomena u *Istoriji Crne Gore* u tomu III koje je dao glasoviti orijentalista Milan Vasić.²³ Olga Zirojević na osnovu osmanskih ka-

²¹ O osmanskim popisima postoji više studija, na ovom mjestu donosimo samo izbor: H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, XXI–LVI (Uvod); *Leksikon srpskog srednjeg veka*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljić, Beograd 1999, 150–151 (A. Fotić); A. Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*. Sv. 1/1, Sarajevo 2000 (Uvod); E. Miljković-Bojanić, „O značaju osmanskih popisnih knjiga kao istorijskih izvora – na primjeru deftera Smederevskog sandžaka“, *Istorijski časopis XLIX*, Beograd 2002, 123–137; A. Kupusović, „Defteri Hercegovačkog sandžaka u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu“, *Zbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, 69–74; E. Miljković, *Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju – mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice*, Teme 1, Niš 2010, 363–373; M. Premović, *Settlements and population of the Middle and Lower Polimlje in the summary list of the Bosnian Sanjak from 1468/69*. In: Temizer, A., Özcan, U. (Yazar) *Kitabin Adi: Balkanlar'da Osmanlı Mirası Ve Defter-i Hâkânî – Cilt 1*, International Symposium on the Balkan History Studies: “The Ottoman Legacy in the Balkans and the Ottoman Tax Registers”, 2015.

²² J. Mulić, *Hercegovina. Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, dio 1, Mostar 2004, 25.

²³ *Istorija Crne Gore III/1*, Titograd 1975.

tastarskih popisa objavila je knjigu *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*. Crkve u Novom obrađene su na osnovu deftera iz 1585. godine.²⁴ O Novom pisao je Jusuf Mulić u svojoj studiji *Hercegovina 1–2*. Autor prikazuje Novi u XV i XVI vijeku na osnovu literature i deftera, a osim cjelovitog prikaza ovog prostora donosi samo nekoliko podataka iz pomenutog deftera.²⁵

Popis iz 1585. godine je objavljen prošle godine u kritičkom izdanju glasovitog orijentaliste Ahmeda Aičića. Ovaj defter drugi je osmanski popis koji se odnosi na hercegovu oblast.²⁶ Naime, prvi popis Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine objavljen je prije tridesetak godina.²⁷ Katastarski popis oblasti hercegovu u elajetu Bosni pisan je 1585. godine, po naredbi sultana Murata III (1574–1595) sina sultana Selima II. U uvodnoj bilješci o popisu stoji da je popis izvršio Hadži Mehmed, jedan od izuzetno sposobnih popisivača carskog divana. Ovo navodimo jer je rijedak primjer da se u starijim katastarskim popisima u zahvalnici Bogu i molitvi sultanu navodi samo glavni popisivač. Obično postoji komisija od nekoliko članova, na čelu sa glavnim popisivačem. Cilj osmanske države od katastarskih popisa bio je utvrditi količinu državnih prihoda ostvarivanih od svih vrsta poreza u jednoj oblasti. U ovom popisu izvršena je podjela prihoda na timare, zeamete i hasove. Proizvodno stanovništvo dobija tapije na zemlju koje mu garantuju posjed i uživanje zemlje koju obrađuje

²⁴ Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Beograd 1984.

²⁵ Jusuf Mulić, *Hercegovina 1, Feudalna oblast srednjovjekovne bosanske države*, Mostar 2004; *Isti, Hercegovina 2, Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva (XV i XVI stoljeće)*, Mostar 2004.

²⁶ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1–2, Sarajevo 2014.

²⁷ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

i od čijih prihoda plaća poreze državi. Popis je izvršen u dva dijela: sveska I i II. Novi je popisani u svesci broj II. Ovaj defter se čuva se u Generalnoj direkciji katastra u Ankari (*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*). Nalazi se u seriji „Stare listine“ (*Kuyud-i Kadime*).²⁸

Analizom i vrjednovanjem podataka koje defter sadrži moguće je utvrditi njegovu administrativnu podjelu, po nahijama, tipove i osnovne karakteristike naselja, etnički i konfesionalni sastav stanovništva i društvene grupe sa specijalnim statusom. Značaj ovog popisa je veliki, ne samo za istraživače koji se bave osmanskim periodom nacionalne istorije, već i za medievaliste.

Novi je popisani kao kadiluk u livi Hercegovina. Na početku je popisana tvrđava u kojoj se navode muslimi. Muslimi se javljaju u Novom kao posebna grupa stanovništva, u dvije grupe: jedna od 42 čovjeka u tvrđavi i jedna od 32 čovjeka u varoši.²⁹ Varošana je, međutim, tada bilo daleko

²⁸ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1–2.

²⁹ Stanovnici popisani u tvrđavi: Paško, sin Nikolin; Božo, sin Mihailov; Đuro, sin Radohnin; Petrij, sin Tomašev; Martin, sin Petrijević; Nikola, sin Petrijević; Pribko, sin Grgurović; Frano, sin Grgurović; Andrija, sin Grgurović; Frano, sin Grgurović; Andrija, sin Mihailov; Cvetko, sin Ostojin; Ivan, sin Radonjin; Milašin, sin Markov; Vuk, sin Petrijević; Petrij, sin Močinićev; Andrija, sin Malinićev; Ivanko, sin Mihovčev; Cvetko, sin Vukmirov; Ostoja, sin Nikšćev; Mihail, sin Vučetin; Ivan, sin Vučetin; Radić, sin Radkov; Petre, sin popov; Luka, sin Đurađev; Petrij, sin Nikolin; Ivan, sin Nikolin; Miloš, sin Bogljin; Stepan, sin Bogiljin; Mihail, sin Bogiljin; Novak, sin Nikolin; Ivan, sin Bratulov; Vukić, sin Vukdragov; Vlad, sin Gojinov; Petre, sin Ilijin; Mihovil, sin Vukićev; Krbilja, sin Sagitrov??; Nikola, sin Ivanov; Luka, sin Milovčev; Vuk, sin Strahinjin; Vuk, sin Radonjin; Stepan, sin Vučetin. Osoba: 42. Stanovnici popisani u varoši: Tomaš, sin Grajićev, vođa; Matko, sin Martinov; Mihal, sin Jurajev; Ivica, sin Nikolin; Mihovil, sin Radkov; Vuk, sin Marojević; Ivan, sin Božićev; Ivan, sin Cvetkov; Petri, sin Jura-

više, što se vidi po ukupnoj sumi poreza koju su oni plaćali. Muselim je arapska riječ (*musallam*) koja znači, priznat, pouzdan, slobodan, oslobođen od poreza i privilegovan. Muselimi, pripadnici neredovne konjičke milicije, obavljali su važne službe u korist osmanske vlasti i za to uživali široke povlastice. U defteru o muselimima Novog stoji da su „od davnina muselimi“, drugim riječima, od prvih godina osmanske vladavine u tom mjestu. Mnogi od njih su posjedovali baštine, a za svoju službu „pošto daju desetinu za svoju zemlju, oprošteni su i oslobođeni harača, ispendže, divanskih nameta i običajnih tereta“.³⁰ Popisom su obuhvaćeni samo hrišćani, ali se zna da je Novi od početka imao muslimansku posadu i da se razvijao kao muslimansko naselje. U XVII vijeku u njemu se nalazilo dosta muslimanskog stanovništva, što se vidi iz putopisa Evlije Čelebije.³¹

Novi je pripadao zeametu Mustafa-age kome je donosio 6.000 akči godišnje prinosa,³² dok je u popisu iz 1516. i 1519. godine pripadao sandžak begovim prihodima.³³

Stanovništvo naseljeno na teritoriji novske kaze je, kao i stanovništvo naseljeno u ostalim djelovima Osmanskog

jev; Dragoje, sin Radičev; Petri, sin Mrčetin; Toma, sin Nikolin; Ivan, sin Nikolin; Juraj, sin Lukin; Ivaš, sin Radovanov; Ivan, sin Milošev; Cvetko, sin Ivankov; Cvetko Ivankov Cvetko; Mihail Markov; Toma Nikolin; Radko Petrijev; Andrija Ivanov; Ivan Bogdanov; Radosav Obradov; Vukosav Radičev; Cvetko Ostojin; Nikola Radičev; Nikola Mojičin; Milivoj Jurajev; Radič Obradov; Janko Brajkov; Vuk Nikolin. Svega osoba: 74. A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 203–204.

³⁰ H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, 626 (rječnik termina).

³¹ J. Mulić, *Hercegovina. Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva* (XV i XVI stoljeće), knj. 2.1, 387.

³² A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 204.

³³ *Istorija Crne Gore III/1*, 540 (M. Vasić).

carstva, imalo pravo pune svojine nad svojim kućama i okućnicama. Međutim, za obradivo zemljište koje se koristilo, a koje je pripadalo državi, bilo je dužno da plaća godišnju rentu, odnosno ušur (desetinu) od proizvoda sa zemlje. Ostale obaveze i dažbine raje prema državi, odnosno sultanu, u Novom su bile manje više slične onima u drugim zemljama u evropskom dijelu. Podaci o novčanim i naturalnim dažbinama u defteru daju nam vrijedne podatke pomoću kojih je moguće rekonstruisati privredne prilike u novskoj kazi krajem XVI vijeka. Prilikom razmatranja ovih podataka nameće se kao zaključak da je osnovna privredna grana bila poljoprivreda.

Stanovnici su u velikoj mjeri gajili žitarice i to: pšenicu, ječam, raž, proso, ovas i zob. Sve ove žitarice mogle su da se koriste u ljudskoj ishrani. U defteru, najviše mlinova je popisano u Dračevici (15), što nam svjedoči o gustini naseljenosti, kao i to da se ovdje proizvodilo najviše žitarica.³⁴ Vodenice su radile pola godine i za njih je naplaćivano 15 akči,³⁵ a ukupan prihod iznosio je 225 akči. Prema iznosima dažbina može se vidjeti da je vrlo značajna poljoprivredna kultura bila vinova loza i da je ona zauzimala značajne površine zemljišta. O velikim prihodima od vinogradarstva govori i činjenica da je u drugim djelovima Carstva porez na dunum (*resm-i dunum*) iznosio jednu, dvije, tri akče, a u Novom pet akči.

Stanovnici sela Kuta (danas Kuti, selo se nalazi sjeveroistočno od Herceg Novog) bili su obavezni da daju dese-

³⁴ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 205; Vidjeti: J. Đorđević, *Dračevica i Riđani sredinom XVI vijeka*, Beograd 1997.

³⁵ O. Zirojević, *Mlinovi u vreme turske vladavine (od XV do XVIII veka)*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića VI, Prije-polje 1978, 153–161.

tinu od ribe koja dođe sa mora i koja dođe sa kopna, a ukupan prihod iznosio je 400 akči i pripadao je timarniku Muratu.³⁶

U pomenutom defteru popisana je crkva Savina,³⁷ za koju se navodi da ju je sagradio herceg Stjepan Vukčić Kosača, i da je u rukama popova Petra i Luke. O aktivnosti pravoslavne crkve u ovoj kazi svjedoče pomeni popova u popisu. Prihod od Savine iznosio je 400 akči i pripadao je timaru Pirijevom.³⁸ U defteru iz 1519. godine Savina je ulazila u sastav timara jednog novskog spahije, a prihod je bio 400 akči.³⁹ Ovaj prihod istovjetan je kao u popisu iz 1585. godine.

Pored ove crkve u popisu je zapisano da je crkva poznata kao Sveta Gospoja pretvorena u džamiju,⁴⁰ dok je u defteru iz 1519. godina upisana kao crkva sa prihodom od 200 akči. Godine 1582. crkve Svete Gospoje i Svete Petke popisane su da pripadaju Novom, a ukupan godišnji prihod iznosio je 500 akči. U popisu iz 1585. godine izričito je navedeno da je crkva Svete Gospoje

³⁶ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 205.

³⁷ Smatra se da je crkva Savina podignuta sredinom XV vijeka u doba Kosača. Vidjeti: B. Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, Sarajevo 1990, 75–77; Najnovija arheološka istraživanja ukazuju da je, u podumjenti Svetog Save u mastiru Savina, kapela zasnovana u periodu Nemanjića. G. Ž. Komar, *Manastir Uspenja Presvete Bogorodice na Savini kod Herceg Novog*, Herceg Novi 2013, 8.

³⁸ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 205.

³⁹ Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, 180.

⁴⁰ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 205.

pretvorena u džamiju (*cami olup*), ovaj podatak jako je neobičan jer se rijetko srijeće u osmanskim popisima.⁴¹ Možda se među stanovništvom povećavao broj muslimana, te se ukazala potreba za novim bogomoljama.⁴² Zemlje koje su ranije pripadale ovoj crkvi i vinogradu, bile su obavezne da stalno daju spahiji desetinu. Crkva Svete Petke, takođe, je bila obavezna da daje timarniku desetinu. Prihod sa ovih zemalja i vinograda iznosio je 500 akči, a pripadao je timaru Petrijevom. U kazi Novom popisanu je ukupno: 1 tvrđava, 2 crkve, 2 sela, 1 baština, 1 mezra, 1 zemin i jedna njiva.⁴³

Osmanske popisne knjige – defteri dragocjene su ne samo za istoričare, već i za istraživače koji se bave istorijskom geografijom, onomastikom, istorijom umjetnosti, etnologijom i drugim srodnim disciplinama.

Važno je da pomenemo da su sva objavljena izdanja defetra i dokumenata iz osmanskog perioda Crne Gore, dio jednog od krupnijih zadataka koji je već počeo da se realizuje u okviru projekta Crnogorske akademije nauka i umjetnosti *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne Gore*. Realizacija ovog višegodišnjeg projekta započeta je ove godine – prvo se prikupljaju

⁴¹ Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, 85–86; Crkva Svetog Petra i Pavla u Bijelom Polju bila je pretvorena u džamiju prije 1708. godine. Vidjeti: M. Čanak-Medić, *Arhitektura Nemanjinog doba II, Crkve u Polimlju i Primorju*, Beograd 1989, 50.

⁴² Up. D. Amedoski, smatra da je bilo uobičajeno da se odmah po osvajanju najveća crkva u mjestu pretvori u džamiju kako bi novi gospodari mogli da obavljaju svoje vjerske potrebe. D. Amedoski, „Zemun i Zemunska nahija u XVI veku“, *Istorijski časopis* 52, Beograd 2005, 205.

⁴³ A. Aličić, *Katastarski popis ejaleta Bosna: opširni katastarski popis za oblast hercegovu iz 1585. godine*, sv. 2, 203–206.

objavljeni izvori nakon čega će uslijediti i prikupljanje neobjavljenih izvora. U svakom slučaju objavljivanje ovih osmanskih izvora, kao i ovaj značajni međunarodni naučni skup, doprinijeće, ukupno boljem izučavanju istorije Crne Gore u periodu osmanske vladavine.

ÖZETLER

Bu bildirinin amacı, Hersek Novi bölgesine ait 1585 tarihli ayrıntılı tahrir defterine dayanarak Novi (Hersek Novi) hakkında bilgi vermektir. Defterde; zeamet ve timar olarak gelir dağılımı, tahkimat hakkında bilgi, iki kilisenin kaydı, vergi ödeyen kişi sayısı, yetiştirilen zirai ürünler ve 16. yüzyılın sonunda devletin Noviden (Bosna-Hersek'ten) toplanan geliri gösterilmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri ile Dubrovnik, Venedik kaynakları ve ilgili tarihsel literatüre göre 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı devleti için tahkimatın stratejik ve askeri önemi analiz edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: *defter, gelirler, kale, Hersek Novi*

ABSTRACT

This report is intended to represent Novi (Herceg Novi) in a detailed cadastre defter of the Herceg Novi region of 1585. The source provides an overview of the distribution of feudal revenues to zeamets and timars, information about the fortress, two registered churches, and the number of tax payers, crops and revenues which the state collected from Novi at the end of the 16th century. Based on the Ottoman archive material, sources from Dubrovnik and Venice and the relevant historical literature we have analysed the strategic and military importance that the fortification had for the Ottoman state in the 15th and 16th centuries.

KEY WORDS: *defter, revenues, fortification, Herceg Novi*

Dr Ugur Ozdžan

UNIVERZITET U ISTAMBULU
TURSKA

ODNOS OSMANSKE VLASTI PREMA HRIŠĆANSKOM STANOVNIŠTVU U PODGORICI U XIX VIJEKU

Podgorica je bila pod osmanlijskom upravom blizu četiri stoljeća – sve do Berlinskog kongresa, održanog 1878. godine, na kome je Crna Gora dobila priznanje nezavisnosti – predstavljajući grad u kojem su zajedno živjeli hrišćani i muslimani. U periodu Tanzimata, odredbama hatihumajuna¹, hrišćansko stanovništvo je, u pravnom pogledu, izjednačeno sa muslimanima, što je značilo da su dobili pravo da slobodno upražnjavaju svoju vjeru. U tom kontekstu, usvojene su neke promjene praktične prirode, pa je obavljanje trgovine, zbog bogoslužnja, pomjereno sa nedjelje na drugi dan u sedmici. Takođe, crkve su, u slučaju da ne raspoložu dovoljno velikim prostorom za obavljanje službe, imale pravo da ga prošire, a, istovremeno, zabranjen je bio svaki pokušaj da se podstiču netrpeljivosti između različitih hrišćanskih zajednica.

U ovom radu ćemo se, u svjetlu arhivskih dokumenata, baviti položajem hrišćanskog stanovništva u Podgorici, tokom XIX vijeka, odnosno njihovom pozicijom u osmanlijskoj zajednici u kontekstu modernizacijskih procesa.

KLJUČNE RIJEČI: *Podgorica, hrišćansko stanovništvo, Osmansko carstvo, Crna Gora, crkva*

¹ *Tezâkir* je naslov putopisa čiji je autor, kao što je već navedeno, Ahmed Dževdet-paša. (*prim. red.*)

Uvod

Podgorica je potpala pod osmanlijski suverenitet u drugoj polovini XV vijeka i u takvom je položaju ostala tokom naredna četiri vijeka. Nova faza u procesu preraspodjele uticaja na Balkanu bila je uveliko aktivna u drugoj polovini XIX vijeka. Nakon osmansko-ruskog rata i potpisivanja Berlinskog ugovora (1878) Osmanlije su bile prinuđene na suočavanje sa gubitkom teritorija. Pomenutim ugovorom je priznata nezavisnost Crne Gore, kojoj je, osim toga, Osmansko carstvo moralo da prepusti i Podgoricu.

Podgorica je, do tog doba, bila grad u kojem su, pod osmanlijskom upravom, zajedno živjeli hrišćani i muslimani. Prema jednom izvještaju iz 1859. godine, koji je, analizirajući prilike u Skadarskom sandžaku, sačinio francuski konzul u Skadru, stoji da je u Podgorici živjelo oko 6.540 stanovnika, raspoređenih u 950 kuća: 630 muslimanskih, 270 pravoslavnih² i 50 katoličkih. Činjenica je, ipak, da se ne može reći mnogo toga o detaljnim podacima koji se odnose na stanovništvo Podgorice toga vremena. Naime, u Skadarskom sandžaku tih godina nije vršen popis stanovništva, pa, zbog toga, na osnovu podataka koje 1862. godine bilježi Ahmed Dževdet-paša nije moguće steći uvid u informacije o broju stanovnika. Kako su porezi i druge dažbine naplaćivani *po kući*, a u vojsku su, za vrijeme rata, uzimani jedan ili dva člana iz kuće, to je stanovništvo koje je naseljavalo podgorička sela i nahije,

² Veselin Konjević, „Podgorica“ *Putokaz*, <http://www.putokaz.me/gradovi/549-podgorica>. Datum pristupa: 7.10.2015.

u cilju oslobađanja od poreza, izbjegavalo da pruža detaljne informacije o svojim domaćinstvima. S tim u vezi, bilo je praktično nemoguće da se, na osnovu informacija koje bi se prikupile od samih žitelja, dođe do cifre kojom bi se iskazala stvarna brojnost stanovništva, odnosno, izveli tačni zaključci o toj temi.³ Veoma malo saznanja o demografskoj strukturi Podgorice možemo crpiti iz *Tezâkira*⁴, koji je Ahmed Dževdet-paša sačinio 1862. godine. Prema podacima koje je sakupio pomenuti autor, u Podgorici je postojalo 1.500 kuća.⁵ Sve do 1879. godine, hrišćani su, u samom gradu, činili 13,4% stanovništva.⁶

TABELA 1: Broj kuća u Podgoričkoj kazi (1862)⁷

	MUSLIMANI	KATOLICI	PRAVOSLAVCI	UKUPNO
ŽABLJAČKA TVRĐAVA	50	50
ZETSKA NAHIJA (Podgoričko polje i dvadesetak sela. Proteže se do Skadarskog jezera)	300	...	500	800
PODGORIČKA KASABA	425	55	170	650
UKUPNO	775	55	670	1500

Zapravo, nadomak tvrđave Žabljak, postojalo je jedno pravoslavno selo, u kojem se nalazilo pet kuća. To selo je,

³ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 271; Ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, "İşkodra Sancağı Hakkında Layiha-i Âcizâne ve Kasiranedir" *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 79/8, Tarih: 06/R /1327 (Hicri) s. 51.

⁴ *Tezâkir* je naslov putopisa čiji je autor, kao što je već navedeno, Ahmed Dževdet-paša. (*prim. red.*)

⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13–20*, TTK, Haz: Cavid Baysun, Ankara 1993, s.191; Abidin Temizer, *Karadağın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 79–80.

⁶ Temizer, *n.d.*, str. 74.

⁷ Cevdet Paşa, *n.d.*, str. 191.

po obližnjem turbetu Bâli Babe, dobilo ime Balije. Taj kraj je ostao bez pravoslavnog stanovništva u oktobru 1861. godine, kada su Crnogorci, koji su do tada živjeli ovdje, prešli na crnogorsku stranu granice.⁸

TABELA 2: *Brojno stanje malisorskih kuća u unutrašnjosti Podgorice (1862)*⁹

	MUSLIMANI	LATINI (KATOLICI)	PRAVOSLAVCI	UKUPNO
DONJI KUĆI	450	450
ORAHOVO	115	115
KOĆI	15	35	...	50
FUNDINA	15	...	85	100
ZATRIJEBAC	...	100	...	100
GRUDE	100	250	...	350
UKUPNO	905	440	1320	2665

Cjelokupno stanovništvo Donjih Kuća činili su pravoslavni Crnogorci. Oni su bili naklonjeni drugim Crnogorcima, budući da su sa njima dijelili istu vjeru i porijeklo. Na albanskoj granici, u mjestu Koći, nalazilo se 35 latinskih (katoličkih) i 15 muslimanskih kuća. Na Fundini, pak, pravoslavci su činili većinu (85 kuća), dok je ostatak od 15 kuća pripadao muslimanima. U Zatrijepču je, sa druge strane, svih 100 kuća bilo naseljeno albanskim katolicima. Pripadnici ove vjerske skupine činili su većinu i u Grudama: od ukupno 350, njima je pripadalo 250, a muslimanima 100 kuća. U Podgorici se, iz pomenutih nahija – Zatrijepča, Fundine, Gruda i Koća – nalazio jedan buljubaša.¹⁰

Napokon, na osnovu podataka predstavljenih u gornjim tabelama, dolazi se do zaključka da je, u to vrijeme, na teritoriji Podgorice cjelokupno stanovništvo živjelo u 4.165 kuća. Podataka o tačnom broju stanovnika nema, ali se,

⁸ Cevdet Paša, *n.d.*, str. 191.

⁹ Cevdet Paša, *n.d.*, str. 191.

¹⁰ Cevdet Paša, *n.d.*, str. 191–192; Temizer, *n.d.*, str. 80

na osnovu podatka o broju kuća, vjeruje da je približan broj stanovnika iznosio 21.000, od čega su 10.000 činili pravoslavci, a 2.500 katolici.

Postojanje pravoslavnih i katoličkih hrišćana u Podgoričkoj kazi i selima oko nje je, bez ikakve sumnje, posljedica trajanja osmanlijskog sistema mileta. Budući zasnovan na vjerskoj povezanosti – mnogo više nego na principu etničkog i jezičkog jedinstva – pomenuti sistem mileta predstavlja nešto posve drugo čak i u odnosu na koncept nacije koji je zasnovan na bliskosti u domenu vjere i porijekla, odnosno istorodnosti.¹¹ Kada je u pitanju odnos prema hrišćanima i Jevrejima, Osmansko carstvo je pružalo mogućnost da se pripadnici tih vjerskih zajednica okupljaju oko svojih lidera kao što su patrijarh ili rabin. Među najvažnijim dokazima koji govore u prilog tezi o toleranciji koju je Osmansko carstvo iskazivalo spram nemuslimanskih vjerskih zajednica, ističu se, između ostalog, dopuštanje da se, unutar tih zajednica, u pogledu prava kao što su sklapanje i razvod braka, te pitanje testamenta, uspostavi sistem koji bi bio u skladu sa njihovim običajima i tradicijom, odnosno pravilima vjere. Takođe, u nekim predmetima, nije se nalazilo ništa sporno ukoliko bi se sudilo u sudovima koji bi bili osnivani pri crkvi.¹² U sistemu mileta, ljudi su, u pogledu administrativno-finansijskih i njima sličnih tema, bili odgovorni prvo svojim zajednicama, a potom državi.¹³ Sa druge strane, potreba za tolerancijom i politikom zaštite prava pripadnika sistema mileta ogledala se, kao što je već opisano, u tome

¹¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1985, str. 997 (996–1001).

¹² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010, str. 34.

¹³ Uğur Kurtaran “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, Sonbahar 2011, str. 64 (57–71).

što su oni zadržavali pravo na življenje u skadu sa pravilima svoje vjere, ali i pravo na očuvanje vlastitog jezika. Veoma važni elementi osmanlijske uprave bili su, u punom smislu te riječi, privlačenje stanovništva na osvojenim teritorijama, kroz poštovanje i zaštitu njihovih prava, slobode vjeroispovijesti, garantovanje sigurnosti njihovim životima i imovini, kao i iskazivanje fleksibilnosti kada je u pitanju naplata poreza.¹⁴ Analizirajući odnos Osmanlija prema nemuslimanima na Balkanu, Halil Inaldžik (*Halil İnalçık*) nalazi da se, u kontekstu protekcionističkog odnosa osmanlijske države prema pravoslavnoj crkvi, te činjenice da islam priznaje hrišćane, može reći da se u ovoj regiji zakon o zimijama sprovodio u najširem smislu.

On, dalje, navodi da nemuslimani, osim obaveze da plaćaju džizju, nijesu odvajani od muslimanskog stanovništva. Štaviše, u kontekstu brzog širenja osmanlijske vladavine na Balkanu, ključni faktor je bilo sprovođenje politike zasnovane na toleranciji. Činjenice koje govore o tome da je balkanska raja, prilikom krstaških ratova, držala stranu feudalnoj vlasteli te da, sve do XVII vijeka, ovdje nije izbio niti jedan seljački ustanak protiv osmanlijske uprave, upućuju na zaključak kojim se potvrđuje značaj naprijed opisane politike.¹⁵ Pravoslavci koji su živjeli u Podgori-

¹⁴ Murat Tuğluca, "Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimâlet Politikası" *Studies of Ottoman Domain*, Cilt:4 Sayı:6 Şubat 2014; Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, İstanbul, 2001, s. 362; Melek Delilbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, I. Kısım, Ankara 2002, str. 31–38.

¹⁵ Država je, priznavajući privilegije Pravoslavne crkve, nekako štitila i povlastice koje su manastiri imali u pređašnjem uređenju, a mitropolitima je dodjeljivan timar. Osim toga, za vrijeme Mehmeda II Osvajača, beratom koji je izdat patrijarhu, sačuvano je hijerarhijsko ustrojstvo pravoslavne crkve te je on, sa svim privilegijama iz vizantijskog perioda, bio prepoznat kao službeni organ. Činjenica da je,

ci najprije su bili podređeni Zetskoj episkopiji koja je, 1389. godine, uzdignuta u rang mitropolije. Opštercnogorski zbor je, na Cetinju, 1593, za političkog i vjerskog vođu Crnogoraca izabrao sveštenika Ruvima II Njeguša i, tom prilikom, Crnogorska pravoslavna crkva je proglašena autokefalnom. Nakon osmanlijske vladavine, Zetska pravoslavna mitropolija je, vršeći funkciju ključne vjerske institucije u Crnoj Gori, bila podređena Pečkoj patrijaršiji, čije je sjedište bilo u Pečkom sandžaku.¹⁶ U fermanima, u kojima se ističe zaštita koju sultan pruža Pečkoj patrijaršiji, neizostavno se, u kontekstu oblasti na koje se protežu duhovne ingerencije patrijaršije, pominje i Crna Gora.¹⁷ Ukiđanjem Pečke patrijaršije, 1766. godine, Osmansko carstvo je, između ostalog, pravoslavce koji su živjeli u Podgorici podredilo Carigradskoj patrijašiji, čije je sjedište bilo u Carigradu, i time ojačalo svoj uticaj na njih.¹⁸ Do sredine XIX vijeka, Carigradska patrijaršija je priznala autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve. Godine 1832. crnogorski vladika, preko funkcije crnogorskog mitropolita, preuzima ulogu *upravitelja* i vjerskog vođe Crnogoraca, a, istovremeno, dobija i titulu skadarskog (skenderijskog) mitropolita.¹⁹

1432. godine, timar-defterom mitropolitima u Albaniji dodijeljen timar, predstavlja jasan dokaz da su, u tim krajevima, pravoslavci uživali zaštitu Osmanskog carstva. Halil Inalcik, *Türkler Ve Balkanlar Ortadogu ve Balkan İncelemeleri Vakfi (OBİV)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, str. 16–19.

¹⁶ Godine 1912. na teritoriji Crne Gore figuriraju zetski mitropolit, te pečki i nikšički episkopi. Erwin Fahlbusch, "Yugoslavia/Montenegro, Serbia", *The Encyclopededia of Christianity*, c. 5, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan 2008, str. 838.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK, Ankara 1995, s. 71; Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK, 2012, str. 210.

¹⁸ Abidin Temizer, *n.d.*, str. 91.

¹⁹ Count Valarian Krasinski, *Montenegro and the Slavonians of Turkey*, London 1853, str. 11.

Što se tiče katoličkog stanovništva, ono je bilo podređeno Rimokatoličkoj crkvi. Evropljani su ih zvali Levantincima, a u administrativnom sistemu Osmanskog carstva bili su klasifikovani kao latinski millet.²⁰ Prisustvo katolika u Podgorici seže daleko u prošlost. Barska biskupija je 1034. godine uzdignuta u rang nadbiskupije. Istovremeno, nadbiskup barski je dobio titulu *primasa Srbije*.²¹ U vremenu koje je prethodilo uspostavljanju osmanlijske uprave, katolički hrišćani su bili rasprostranjeni u širokom pojasu od rijeke Erzen u Albaniji do rijeka Zeta i Drim. Prevlast Osmanlija je dovela i do početka islamizacije, pa je brojnost katoličkog stanovništva koje nastanjuje Skadar i kosovske planine svedena na približno 120.000. Sklapanje osmansko-mletačkog mira, 1479. godine, rezultovalo je prelaskom Podgorice i Skadra pod osmanlijski suverenitet. Već 1501. godine, katolički biskupski centar, Drač, prelazi u ruke Turaka. Ipak, razne pobune i ustanci koje su albanski katolici Mirdite, Dukadžina i Velike Malesije dizali protiv osmanlijske uprave potrajali su sve do 1550. godine. Od tog vremena, albansko katoličko stanovništvo se, pod uticajem neuspjeha ustaničkih aktivnosti, odlučuje za iseljavanje u Italiju i Dalmaciju, što je, naposljetku, dovelo do smanjenja broja katolika u oblastima iz kojih su odlazili. Činjenica da se katolici, koji su odlazili u Italiju, nijesu vraćali u svoj zavičaj dovela je do toga da krajem XVI vijeka u njihovoj postojbini ponestane obrazovanih sveštenika, što je dodatno komplikovalo ionako složene odnose između Osmanskog carstva i Papske države. Godine 1569. je, u okviru kapitulacije, prvo u odnosu sa Francuskom, a potom i sa Austrijom, Osmansko carstvo

²⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi." *Türkler*, c. 10, Ed: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, str. 216.

²¹ Erwin Fahlbusch, *n.d.*, str. 838.

je bilo prinuđeno da dopusti dolazak katoličkih sveštenika sa Zapada. Ovaj potez je, svakako, obezbijedio djelimičan napredak u pogledu položaja katolika u Skadarskom vilajetu, ali je manjak obrazovanih sveštenika i dalje ostao ozbiljan problem, toliki da su mnoge crkve, u nedostatku sveštenika, zatvarane.²²

Ono što se, ovom prilikom, mora imati na umu jeste činjenica da je Osmansko carstvo katolike podvrgnulo različitoj klasifikaciji u odnosu na pravoslavce. U XVIII i XIX vijeku, mnogo ljudi iz Italije i Zapadne Evrope dolazi u oblasti koje su pod osmanlijskim suverenitetom i ondje se bavi raznim poslovima. Budući podređeni Rimskoj katoličkoj crkvi, ti *Levantinci* su, u Osmanskom carstvu, bili klasifikovani kao *latinsko pleme*. Činjenicu da oni nijesu imali status mileta, istoričari povezuju sa tim što se radi o ljudima različitog jezika, porijekla, kulture, pa ih nije moglo krasiti ni etničko jedinstvo.²³ Istina, dešavalo se da se riječi *millet/milet* i *taife/pleme* često koriste u istom dokumentu. Zbog toga je, dakle, veoma korisno saznanje koje ukazuje na to da se, s vremena na vrijeme, koristio termin „latinski milet“. Takođe, u nekim se izvorima nailazi na podatak da se, počev od 1839. godine, počinje koristiti termin „katolički milet“.²⁴ Do tog vremena, katolici su bili osmanlijski podanici i nijesu imali nikoga ko bi ih, kao vođa ili miletbaša, predstavljao. Država je, sa druge strane, nesumnjivo iskazivala znatan otpor širenju

²² Ilir Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık Ve İslâmîyet'in Tarihiçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Aras, Konya 2011, str. 30–33.

²³ İlber Ortaylı, “Millet (Osmanlılar'da Millet Sistemi)”, *DİA*, c. 30, TDVY, str. 68.

²⁴ M.O.H. Ursinus, “Millet”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden – New York 1993, str. 62.

katoličke misije. Čvrst stav katolika prema pravoslavicima, manifestovao se kroz otvorenu netrpeljivost, a pokušaji jezuitskih sveštenika da balkanske pravoslavce prevedu u katoličanstvo okončani su neuspjehom. Prema Marku Mazoveru (*Mark Mazower*), veoma mali broj pravoslavnih seljaka je, nakon djelovanja ovih misionara, prelazio u katoličanstvo. Ukratko, u ovom regionu je trajala borba za moć između patrijaršije i papstva. Katolici su bili podređeni papi, čije je sjedište u Vatikanu, ali je patrijarh, nalazeći se pod osmanlijskom upravom, kao sultanov podanik, u očima naroda mogao imati mnogo bolju poziciju na skali moći.²⁵ Činjenica je da su, posebno u Podgorici i njenoj okolini, latini (katolici) pravoslavce koji naginju ka Crnoj Gori doživljavali „dušmanima“. To je olakšavalo uspostavljanje zajedničkog djelovanja katolika i muslimana. Motivisane upravo ovim razlogom, osmanlijske vlasti su ovdašnje katoličke malisore izuzele iz obaveze plaćanja džizije.²⁶ Nažalost, sistem mileta je, na Balkanu, u XIX vijeku, počeo da se urušava. Bujanje nacionalizma, tog odjeka Francuske revolucije, veoma je uticalo na Osmansko carstvo. Bilo je krajnje vrijeme da se pristupi izvođenju korjenitih reformi. Napokon, 1839. godine je usvojen Hatišerif od Gulhane (*Tanzimat Fermanı*), kojim su bile predviđene značajne promjene u okviru osmanlijske države. Hatihumajunom sultana Abdul Medžida I (*Abdülmecid I*) iz 1856. godine (*Islahat Fermanı*) znatno su proširena prava, data nemuslimanima. Osmanlijska uprava je, u periodu Tanzimata, nastojala da umanjí uticaj raznih opskuranata na hijerarhijsko ustrojstvo crkve i na taj način – kroz onemogućavanje scenarija u kojem bi Evropa stala u odbranu manjina – zaštití sebe.

²⁵ Mark Mazower, *Bizansın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Çev: Ayşe Özil, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, str. 94–95.

²⁶ BOA, Y.E.E, s. 10–11.

Osmanlijsko bratstvo i ravnopravnost državljana su, potom, izbili u prvi plan, čime su u sjenci ostali vjerska dogma i crkvena kontrola u zajednicama. Mislilo se da je to jedini način da se, na temelju osmanizma, obezbijedi jedinstvo države.²⁷ Hatihumajun je donio značajne inovacije. One se ogledaju u tome što se nemuslimani nijesu mogli opisivati pogrđnim riječima, a na sudu su prihvatani iskazi svjedoka, nezavisno od njihove pripadnosti, sa sve pravom da polažu zakletvu u skladu sa vlastitim vjerskim ubjeđenjima. Takođe, u međžlisima vilajeta i opština, muslimani i nemuslimani su, konačno, mogli biti zastupljeni u razumnim proporcijama, a nemuslimani su, čak, mogli biti izabrani i za članove osmanlijske skupštine (*Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*). Takođe, ponovo je afirmisana organizacija mileta, budući da su, preko nje, osim duhovnika, u skupštine mogli ući i laički narodni predstavnici.²⁸ Ovim promjenama, muslimani i nemuslimani su, u pogledu prava i dužnosti državljana, postali jednaki.

Pomenute revizije prava koja su uživali nemuslimani svakako su se morale odraziti i na položaj hrišćanskog stanovništva koje je živjelo u Podgorici. Promjene su bile uočljive kako u crkvi i pitanjima koja su se ticala bogoslužjenja, tako i u pogledu njihovog društvenog života.

Nedjelja u Podgorici: dan za bogoslužjenje i pijačni dan

Još od XV vijeka, raste značaj Podgorice kao naseljenog mjesta, jer se, još dok se nalazila u okvirima zetske države, profilisala kao trgovački centar. Pijaca koja je ovdje

²⁷ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856–1876)*, çev: Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015, str. 119–120.

²⁸ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi Ve Tanzimat” *Tanzimat*, Ed: Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, str. 549–550.

zaživjela gostila je kotorske i dubrovačke trgovce. Posebnost Podgorice bila je čuvana i u doba Osmanlija, pa je ona, kao najznačajniji grad zetske oblasti, predstavljala i drugi veliki centar unutar Skadarskog sandžaka.²⁹ Osnivanje tržnice (pijace) određenim danima za hrišćansko i muslimansko stanovništvo imalo je ozbiljan uticaj na društveno-ekonomski potencijal grada. Ljudi su mogli da iskoriste taj pazarni dan tako što bi prodavali svoje proizvode i, na taj način, obezbjeđivali sredstva za život. Takođe, tržnica je ljudima pružala šansu i za neki vid socijalizacije, budući da su se ondje okupljali ne samo kako bi nešto prodali, nego i radi susreta sa drugima. Ipak, to što je pazarni dan padao u nedjelju – dan koji je za hrišćansko stanovništvo imao posebnu, vjersku simboliku – predstavljalo je značajnu poteškoću i izazov za stanovništvo koje je živjelo u centru Podgorice i u okolnim selima. Ovakva situacija je stavljala hrišćane u nelagodan položaj, pošto su, metaforično kazano, morali da biraju između ovozemaljskog i onostranog života. Ako su, naime, tog dana bili prinuđeni da svoje vrijeme, umjesto vjerskim temama, posvete pazaru, odnosno odlasku na tržnicu (pijacu), oni su, nema sumnje, bili krajnje nespokojni zbog toga. Osim toga, za zajednicu katoličkih hrišćana je nedjeljno bogoslužjenje, odnosno misa, predstavljala jedan od ključnih rituala. Osim učešća na misi, svake nedjelje, za njih je suštinski značaj imalo i šest velikih praznika u toku godine.

U ime proslave ponovnog rođenja, odnosno vaskrsenja Isusa Hrista, u crkvi se, za vrijeme bogoslužjenja, čitaju djelovi iz Biblije i obavlja ritual koji uključuje korišće-

²⁹ Adnan Pepić, "Podgorica'nın Kısa Bir Tarihiçesi" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, AÜDTCE, S. 18, Ankara 2005, str. 276, 281.

nje hljeba i vina – evharistija, tj. pričešće.³⁰ Ahmed Dževdet-paša je zapisao jednu veoma zanimljivu anegdodu u vezi sa ovim temama. Naime, jednom je u Podgorici skupina Malisora, koji su se smatrali katolicima (latinima), odlučila da pređe u islam upravo motivisana jednim „liturgijskim pitanjem“.³¹ Naime, za vrijeme nedjeljnog bogoslužjenja, jedna grupa malisorskih katolika (latina) je zakasnila na misu i tako propustila pričešće, tj. dio ceremonije u kojem se pristupa dijeljenju hljeba i vina. Od sveštenika su tražili da, samo za njih, ponovi pričešće, ali ih je on odbio, rekavši im da tako nešto ne može učiniti. Revoltirane tim odgovorom, pridošlice su ubile sveštenika, na šta je katolički biskup, zadužen za tu oblast, reagovao tako što ih je anatemisao i ekskomunicirao iz crkvene zajednice. Sudeći po onome što je Ahmed Dževdet-paša zapisao, izopšteni Malisori su, nakon toga, iz gnijeva, donijeli odluku da pređu u islam.³² Značaj mise i činjenica da je kašnjenje na nju dovelo do ovakvih posljedica, navelo je ljude iz Katoličke crkve da se založe za to da se pazarni dan ne poklapa sa nedjeljnim bogoslužjenjem. Tako su, 7. januara 1856. godine, katolički biskupi iz Skadra, Bara, Sape i Lješa sultanu poslali zajedničku peticiju, u kojoj naglašavaju značaj nedjelje za hrišćane, navodeći kako su, baš za taj dan u sedmici, predviđene neke od najvažnijih aktivnosti u crkvi.³³ U peticiji se, dalje, kaže da su, osnivanjem tržiš-

³⁰ Mehmet Aydın, “Hristiyanlık” *DİA*, C. 17, TDVY, İstanbul 1998, str. 351 (328–372).

³¹ U znak sjećanja na Tajnu večeru Isusa Hrista i njegovih apostala, hrišćani u svojim crkvama organizuju ceremoniju koja podrazumijeva i čin blagosiljanja hljeba i vina koji se nalaze u jednoj posudi.

³² BOA, YEE, 79/8, Tarih :06/R /1327 (Hicri) s. 10.

³³ BOA, *HR.MKT*, 138/72, Tarih: 03/B /1272 (Hicri); Koliko smo bili u mogućnosti da utvrdimo, biskupi koji su potpisali peticiju su: Pietro Severini (sapski biskup), Karl Pooten (barski biskup) i Giovanni Topich (skadarski biskup). Prema: David M. Cheney, *The Hierarchy*

ca u Baru, Lješū u Podgorici, gradovima koji se nalaze u Skadarskom sandžaku, hrišćani onemogućeni u namjeri da vrše svoje obaveze vjerskog tipa, te da takvo stanje, u perspektivi, dovodi do zastoja trgovine. Biskupi izražavaju žaljenje i bol zbog ovakvog stanja u *Albanskom ejaletu*, koje ih je i nagnalo na to da se usude da pošalju primjedbe samom sultanu. Prema njihovom mišljenju, „presvijetli i spram cijelog svijeta pravedni sultan“, u svojoj milosti, neće moći da toleriše situaciju u kojoj svim vjerskim zajednicama nije omogućeno da obavljaju bogoslužjenje, a narodu da slobodno i lako vrši svoje vjerske obaveze. Biskupi su, stoga, imajući u vidu činjenicu da je država priznala različite vjere, te da njihovi pripadnici treba da uživaju širok spektar prava, zatražili da se u Skadarskom sandžaku – konkretno, u gradovima Baru, Lješū i Podgorici – voljom sultana odobri pomjeranje pazarnog dana, tako da se trgovina više ne obavlja nedjeljom nego, ukoliko bi postojala mogućnost, srijedom. S tim u vezi, biskupi su smatrali da bi, polazeći od činjenice da hrišćani čine većinu stanovništva u ovim gradovima, proglašenje nedjelje prazničnim danom, omogućilo tim hrišćanima da taj dan provedu poštujući svoje vjerske obaveze, a da se, na drugoj strani, ničim ne ugrozi razvoj trgovine. Na koncu, donošenje svake odluke je, preko zapovijesti i fermana, pripadalo sultanu.³⁴

Zaista, ni sultan nije mislio drugačije. Kako su odredbama u eri Tanzimata – Hatišerifom iz 1839. i Hatihumajunom iz 1856. godine – nemuslimanima bila priznata znatno veća prava nego ranije i kako je, pod plaštom osmanizma,

of the Catholic Church Current and Historical Information About Its Bishops and Dioceses, <http://www.catholic-hierarchy.org/dioceses/ds581.html>, Datum pristupa: 16.1.2016.

³⁴ BOA, HR.MKT, 138/72, Tarih: 03/B /1272 (Hicri).

bila veoma popularna maksima prema kojoj su svi podanici imali ista prava, to je bilo jasno da će ovakve incijative, gotovo u cjelosti, biti povoljno primljene. Sultan je, dakle, uzevši u obzir ovaj zahtjev, poslao pismo skadarskom mutesarifu.³⁵ U tom dokumentu se ističe da je nedjelja, kao pazarni dan u Baru, Lješiu i Podgoricu, problematičan izbor, budući da tamošnje hrišćansko stanovništvo tada ima posebne, vjerske, obaveze, pa trgovina trpi posljedice. U cilju prevazilaženja tog problema, sultan nalaže da se odustane od nedjelje kao pazarnog dana, te da se trgovina obavlja srijedom, a ako to, iz nekog razloga ne bude moguće, može se odabrati i neki drugi dan.³⁶

Ova odluka je, i formom i sadržinom, bila na vrlo visokom nivou. Hrišćansko stanovništvo je, bez ikakve sumnje, moglo biti zadovoljno takvim rješenjem. Ipak, uprkos tome što je od tada proteklo više od godinu dana, moglo se, barem u Podgorici, primijetiti da se naređenje katkad zaobilazi. O problemima te vrste, sa kojima se suočavaju podgorički katolici, saznajemo iz pisma koje je, koristeći vlastiti pečat, 4. septembra 1857. godine sačinio skadarski biskup Đovani Topić (*Giovanni Topić*). Ono je, u formi priloga, uklopljeno u ovaj rad.³⁷ U pismu koje je adresi-

³⁵ Mutesarif (*mutasarrif*) je guverner sandžaka u periodu Tanzimata. (*prim. red.*)

³⁶ BOA, HR.MKT, 138/72, Tarih: 03/B /1272 (Hicri).

³⁷ Đovani Topić (*Giovanni Topich*) je, kao šezdesettrogodišnjak, postavljen za skadarskog biskupa 27. septembra 1853. godine. Tu je dužnost obavljao sve do 17. juna 1859, nakon čega je postavljen za plovdivskog nadbiskupa. Umro je 1868, u 78. godini. Prema: David M. Cheney, "The Hierarchy of the Catholic Church" <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/btopich.html>. Datum pristupa: 2. 1. 2016; Vilijam Vingfield (*William Wingfield*) je s jeseni 1853. godine putovao preko Crne Gore. U kontekstu priče o podgoričkim katolicima, on navodi da se sreo i razgovarao sa skadarskim biskupom, Đovanijem Topićem. Prema podacima koje daje Vingfield, skadarski biskup je govorio francu-

rao na Portu, biskup apostrofira tri događaja, zahtijevajući njihovo razrješenje. Jedan od ta tri primjera kršenja pravila, navedenih u njegovom pismu, tiče se i pazarnog dana. Biskup navodi da je, uprkos odluci o tome da nedjelja ne bude pazarni dan, tj. da trgovačka razmjena bude pomjerena za neki drugi dan u sedmici, u Podgorici na snazi praksa prema kojoj se, kao u stara vremena, i dalje trguje baš u nedjelju. S tim u vezi, biskup je tražio da se taj problem riješi u skladu sa predašnjim naređenjem sultana.³⁸ Nakon toga je iz Carigrada u Skadar poslato pismo, kojim se od lokalne administracije zahtijeva da odgovori na pitanje da li su tačne glasine, prema kojima se krše propisani zakoni i napominje da je tako nešto strogo zabranjeno. U pismu je, još jednom, u nešto jasnijoj formi, naznačeno da bi u Podgorici, kao u nekim drugim kazama, trebalo olakšati poslove stanovništvu i pomjeriti pazarni dan, odnosno utanačiti trgovinu za neki drugi dan u sedmici. Ova primjedba je bila praćena upozorenjem u vidu informisanja o značaju poštovanja naloga koji se dobijaju iz Carigrada.³⁹

Kao što se može vidjeti, sultan i Visoka Porta su, u kontekstu upravnih reformi iz doba Tanzimata, zauzimali vrlo tolerantan i liberalan stav kada su u pitanju potrebe i prava pripadnika hrišćanskih sekti koji živjeli u Podgorici. No, s druge strane, treba konstatovati činjenicu da su lokalne uprave, iskazivanjem nekih nedostataka, bile manje revnosne u pogledu dosljedne primjene naređenja koja su stizala iz Carigrada.

ski, italijanski i njemački jezik. William F. Wingfield, *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with an Historical Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times Down to its Final Fall*. London, Richard Bentley, 1859, str. 150–165.

³⁸ BOA, HR.MKT, 213/77, Tarih: 14/Ra/1274 (Hicri).

³⁹ BOA, HR.MKT, 213/77.

Biskupove žalbe na otimanje djevojaka i krvnu osvetu

Konkretan primjer pritužbi na rad lokalnih uprava – čiji smo manjak revnosti ranije napomenuli – vidljiv je, opet, u pominjanom pismu skadarskog biskupa, Đovanija Topića, datiranog na 4. septembar 1857. godine. On u ovom spisu navodi i druge probleme sa kojima se suočava hrišćansko stanovništvo u Podgorici, tražeći pomoć od Visoke Porte. U kontekstu priče o tim „drugim problemima“, biskup navodi primjer jedne hrišćanske porodice koja je, revoltirana pokušajem otmice njihove kćeri, organizovala mobilizaciju rodbine kako bi se izvršilo ubistvo čovjeka koji je, mimo saglasnosti porodice, želio da dođe do djevojke. Pismo, započeto riječju *Eccellenza!*, napisano je na italijanskom jeziku i poslato Sadrazamu.

Biskup, dalje, govori o izvjesnom Niku Leči, hrišćaninu koji je živio u selu Benkaj – Podgorička kaza, Skadarski sandžak. Dotični je počeo da vrši pritisak na jednu djevojku u želji da je prisili na brak. Međutim, njeni rođaci nijesu bili saglasni s tom idejom, pa mu nijesu dali dozvolu. On je, potom, osjetivši se osramoćenim, došao na ideju da se osveti tako što bi ih pobio. Otmica djevojke je, dakle, mogla da, u lančanom nizu, dovede do krvne osvete, pa je slučaj prepušten skadarskom mutesarifu, Mustafi Tevfik-paši (*Mustafa Tevfik Paşa*), od kog je traženo da preduzme mjere neophodne za smirivanje situacije. Uprkos tom zahtjevu, činjenica da se punih osam mjeseci nije brinulo o tom pitanju, te da osumnjičeni nijesu uhapšeni, navela je biskupa da i ovaj spor uvrsti u spisak žalbi.⁴⁰ On ovdje, dakle, ukazuje na dvostruki problem: običaj otmice djevojaka i nezainteresovanost skadarskog muteserifa za učešće u rješavanju tog slučaja.

⁴⁰ BOA, HR.MKT, 213/77.

Žalbe na bračni postupak

Treća tačka u žalbi koju je biskup Đovani Topić poslao Visokoj Porti tiče se ceremonije vjenčanja. Kao što je poznato, sklapanje brakova unutar hrišćanske zajednice bilo je pod ingerencijom crkve. Tako je hrišćanin, koji bi želio da se oženi, otišao u crkvu i ondje bi, u skladu sa pravilima svoje vjere, sveštenik obavio crkveno vjenčanje. Ovaj ceremonijal je, prema zakonima koji su važili u Osmanском carstvu, imao status priznatih prava. S tim u vezi, unutar svake zajednice su se vjerska lica bavila pravnim pitanjima u okviru svoje nadležnosti, a u kontekstu porodičnog prava. Utvrđivanje spornih pitanja povodom sklapanja ili rastave braka (*Akd-i nikâh, fesh-i nikâh*) između zimija predstavljalo je oblast prava u koju se država nije miješala, prepuštajući je vjerskim vođama, što je bilo od velikog značaja u kontekstu rasprava o slobodi vjeroispovijesti u Osmanskom carstvu.⁴¹ Ista prava su važila i za latinski millet. Katolička crkva je braku pridavala veliki značaj, jer ga je smatrala institucijom kojom se omogućava dolazak novog hrišćanina na svijet.⁴² Ahmed Dževad-paša je, u zapisu iz 1861. godine, izložio utiske koje je sabirao u toku ispitivanja stanja u Skadarskom pašaluku. Osvrnuvši se na tamošnje katolike, autor je primijetio da oni, nakon sklapanja braka posredstvom vjerskih lica, idu da, u prisustvu gradskog sudije, potvrde brak. Za tu uslugu su morali da plate pet kuruša. Prema riječima Ahmeda Dževad-paše, ovakav pristup je bio potvrda bliskosti katolika i muslimana.⁴³

⁴¹ Belkis Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFĐ)*, C. 64, S. 1, Ankara 2015, str. 175 (171–193).

⁴² Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık" *DİA*, C.17, TDVY, İstanbul 1998, str. 350.

⁴³ Skadranin Vaso-paša (1825–1892), Albanac katolik koji je, nakon događaja čiji opis slijedi, radio u Libanskom muteserifluku, šezdes-

Ipak, jedan katolik, po imenu Laloš Nika, iz Kastrata – planinskog sela nadomak Skadra – odlučio je da se oženi po drugi put, jednom katolkinjom, što je unutar zajednice shvaćeno kao kršenje pravila, pa je reagovao i biskup. To, u stvari, nije bio običan brak, zato što je Laloš Nika već bio oženjen, a kako mu je prva supruga bila živa, to se crkvi, koja ne odobrava poligamiju, nije dopala ova ideja.⁴⁴ Štaviše, u katoličkoj vjeri se poligamija smatra velikim grijehom, sasvim suprotnim standardu koji se ogleda u monogamnom braku, ispunjenom ljubavlju, ponosom i jednakom poštovanju za muškarca i ženu.⁴⁵ Smatrajući čin kršenja tajne braka jednim od najvećih grijehova, biskup Topić je želio da taj slučaj do njega dođe prije nego do skadarskog mutesarifa. U skladu sa navodima iz vlastite peticije, biskup je držao da mu to pravo pripada već time što je, sultanovim fermanima, određeno da za katolike koji žive u Skadarskom sandžaku, u pogledu pitanja koja zadiru u vjeru, nadležna bude upravo biskupija. Spor koji se odnosi na Laloša Niku je, po prirodi stvari, spadao u nadležnost i zaduženje biskupa, koji se osjetio izigranim zato što slučaj nije ni stigao do njega.⁴⁶

tih godina XIX vijeka je, obavljajući dužnost prevodioca u državnoj upravi, preko katoličkog sveštenika udao svoju sestru, a da, pritom, nije prisustvovao ceremoniji. No, to sklapanje braka nije bilo ovjereneno kod osmanskog gradskog sudije, pa je Vaso-paša, naučivši lekciju, sav bijesan odjurio u dom svoje sestre, upitao je „Jesmo li mi pravoslavci?“, a potom uzeo pod ruku i odveo svojoj kući. Kasnije, nakon što je grafski sudija potvrdio njen brak, poslao ju je suprugu. BOA, YEE, 79/8, str. 38.

⁴⁴ BOA, HR.MKT, 213/77.

⁴⁵ *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, Çev: Dominik Pamir, Liberia Editrice Vatikana, str. 78.

⁴⁶ BOA, HR.MKT, 213/77; Osmanski činovnici su mogli da reaguju u nekim situacijama, ukoliko procijene da Katolička crkva sprovodi oštre mjere nad katoličkim stanovništvom. Crkveni sudovi su praktikovali izricanje veoma surovih kazni u slučajevima u kojima bi se razmatrao položaj onih koji su, kao pripadnici zajednice, prvo pokušali da izbje-

Ako se situacija malo bolje razmotri, iskrsnuće zaključak da su katolici iz ovih krajeva imali unekoliko specifičnu tradiciju. Dok je kod katolika, opšte uzevši, poligamija strogo zabranjena, dotle je među ovdašnjim latinima bilo slučajeva mnogoženstva. Dževdet-paša ističe veoma značajan zaključak: „Kada se govori o Malisorima, treba znati sljedeće: niti su muslimani sasvim muslimani niti su latini u potpunosti hrišćani.“ Prema njegovim riječima, ovdašnji katolici su uzimali do četiri žene. Prvi brak im je blagosiljao sveštenik, a za priznanje drugog su dolazili kod imama.⁴⁷ Ovdje treba reći da ne raspoložemo informacijama koje ukazuju na ra-

gnu plaćanje poreza crkvi, a potom se vratili. Dvoje seljaka, Đerđ i Antonija, bili su suočeni sa kaznama koje im je odredila crkva u Krajinu. Ovo dvoje ljudi, inače ujak i sestrična, izgubili su roditelje u veoma ranom uzrastu, nakon čega su postali prikriveni hrišćani. Nazivani su okultnim hrišćanima, zato što su priznavali Isusa Hrista, ali su odbijali da plaćaju porez crkvi, pa im je preostajalo sakrivanje. Iako su, predavanjem neke naknade biskupu, željeli da izidu iz sjenke, oni su bili uhapšeni, vezani lancima i zatvoreni. Muškarac je poslat u tvrđavu, a djevojka u ženski zatvor, u Zingariju. Muškarac je, nakon dugog služenja kazne, pristao da se pokaje i vrati u hrišćanstvo. Protjeran je na Lesendro. Poslije nekog vremena, on je prebjegao u Crnu Goru, potom u Kotor, odakle je uspio da nađe put i pređe u južnu Albaniju. No, s druge strane, položaj djevojke je bio znatno nepovoljniji. Ona je imala 18 godina i bila je neudata. Nakon šest mjeseci u zatvoru, kod biskupa su pokušali da intervenišu konzuli, lokalni upravitelji i činovnici koji su službovali u Carigradu, ali su sve te inicijative bile bezuspješne. Na kraju, počele su operacije Omer-paše, a intervencijom skadarskog valije, Osman-paše, djevojka je puštena na slobodu, što je iskoristila da se u Mirditi nađe sa ujakom. Nedugo potom, udala se. William F. Wingfield, *n.d.*, s. 150–165; Dakle, u ono vrijeme, izvor problema za katoličko stanovništvo nije bilo isključivo Osmansko carstvo nego je, u svemu tome, značajan udio imala i Katolička crkva, tj. vjerska zajednica kojoj su oni pripadali.

⁴⁷ Riječima „Muslimani nijesu kao drugi muslimani“, Ahmed Dževdet-paša je mislio na to što ovdašnji pripadnici islamske vjeroispovijesti nijesu bili obrezani, pa je sam, po povratku u Carigrad, poslao sunetdžiju u ove krajeve. Oni su omogućili obrezivanje velikog broja muslimana – 5.170 ljudi – od kojih su neki, prešavši stotu, bili zašli u ozbiljne godine. Prema: BOA, YEE, 79/8, str. 42, 75.

zloge zbog kojih je Laloš Nika želio da se oženi po drugi put. No, ne treba gubiti iz vida činjenicu da katolička vjera nikada nije dopuštala razvod braka, makar supružnici bili u nepomirljivo lošim odnosima. U takvim situacijama, oni koji ne žele da se pojave pred svojim sveštenicima i sudovima unutar vlastite zajednice, obično su pribjegavali odlasku kod kadije, odnosno lokalne uprave.⁴⁸

Kao i u ostalim pitanjima, biskup Topić je glavnim krivcem i za ovaj problem smatrao skadarskog mutesarifa Mustafu Tevfik-bega, navodeći da se, pod njegovom upravom, godinu dana unazad, problemi rješavaju veoma sporo i uz mnogo poteškoća. Na kraju predstavke, Topić nalazi za shodno da zamoli Sadrazam da pošalje dokument kojim bi se skadarskom mutesarifu naložilo da poslove koji se tiču katoličke zajednice jednostavno prepusti biskupu.⁴⁹

Osmanska vlast nije oklijevala niti je ostala nečujna po ovom pitanju, pa je, nedugo nakon što je primila biskupovu predstavku, poslala pismo skadarskom mutesarifu.

U tom dokumentu, priča se načinje žalbom koju je biskup podnio i nastavlja se konstatacijom da postoje glasine koje ukazuju na to da slučaj Lolaša Nike nije bio sasvim prepušten ljudima iz katoličke zajednice. To bi, naglašava se u pismu, trebalo ispitati. Ako je ta glasina tačna, svakako je riječ o činu koji je u suprotnosti sa politikom prema kojoj se unutrašnji problemi hrišćanskog stanovništva prepustaju na rješavanje njihovim vjerskim zajednicama. Dalje se naređuje da se postupa u skladu sa navedenom politikom. Takođe, zahtijeva se od mutesarifa da se uzdržava od aktivnosti koje bi, na bilo koji način, mogle da dovedu do problema ili nezadovoljstva među stanovništvom.⁵⁰ Oči-

⁴⁸ Mark Mazower, *n.d.*, str. 105.

⁴⁹ BOA, *HR.MKT*, 213/77.

⁵⁰ BOA, *HR.MKT*, 213/77.

gledno ni biskup ni Visoka Porta nemaju potpun uvid u stanje na terenu, jer je poligamija među katoličkim stanovništvom u ovoj oblasti bila zastupljena uprkos ogromnom trudu koji je sveštenstvo ulagalo kako bi suzbilo taj običaj. Štaviše, prema navodima Ahmeda Dževad-paše, dešavalo se da sveštenici koji propovijedaju monogamiju budu ubijeni u vlastitom krevetu.⁵¹

Rekonstrukcija, ponovna izgradnja i proširenje crkava

Odnos Osmanskog carstva prema hrišćanskom stanovništvu koje je živjelo u Podgorici znatno je omekšao u XIX vijeku, pogotovo u kontekstu promjena koje su uslijedile uspostavljanjem Tanzimata. Konkretna primjer kojim se potvrđuje ova ocjena nesumnjivo je i dozvola da se grade crkve. Uistinu, Osmansko carstvo nije zabranjivalo izgradnju crkava, budući da su nemuslimani, širom države, imali svoje crkve, sinagoge i groblja. Ove bogomolje su bile pod zaštitom Osmanskog carstva, pa je napad na njih bio podložan kažnjavanju. Prema islamu, zimije nijesu imali pravo da grade nove crkve. Osmanlije su samo djelimično poštovala ovo pravilo; činjenice govore da je sultan dopuštao rekonstrukciju i izgradnju novih crkava u mjestima u kojima su živjeli hrišćani. Jedno od obrazloženja kojima se branila izgradnja novih crkava bilo je ono koje je počivalo na uvjerenju da ta mjesta, kasnije, služe kao stjecište špijuna, odnosno ljudi sumnjivih namjera. Otkako je država, izgubivši moć i stari sjaj, zapala u krizu, bila je prinuđena da se podvrgne međunarodnim ugovorima, što je veoma komplikovalo primjenu tih zakona.⁵² U tom pogledu je primjetno da je Osmansko carstvo, još

⁵¹ BOA, YEE, 79/8, s.42.

⁵² Zafer Gölen, "Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten*, C: LXV, No: 242, Ankara 2001, str. 226 (216–242).

od XVIII vijeka, postepeno omekšavalo svoj odnos prema gradnji crkava, da bi, u narednom stoljeću, otvoreno počela da daje dozvole za takvo što.⁵³

Fermani iz doba Tanzimata su, između ostalog, dovodili do toga da se zahtjevi za izgradnju novih ili rekonstrukciju postojećih crkava redovno odobravaju. Ipak, pomenu to ukidanje zabrane nije značilo da oni koji žele da grade mogu da, po svom nahođenju, određuju oblik i veličinu objekta. Prije svega, bilo je potrebno dobiti dozvolu od države. Procedura se svodila na to da valija vilajeta ili najuticajniji vjerski autoritet potpiše molbu koja se, zatim, šalje u centar. U toj molbi se vrlo precizno ističu podaci koji se odnose na to kakve će, u objektu za čiju se izgradnju traži dozvola, aktivnosti biti održavane, zbog čega je to važno, gdje će se crkva praviti, kakvo će biti njeno okruženje, kome pripada zemljište, koliko vrata i prozora treba da bude, kolika visina, širina i tome slično. Premda se ovakvi zahtjevi, u najvećem broju slučajeva, odobravaju, očigledna je sklonost državnih organa ka strogom poštovanju procedure. Dakle, ukoliko se ne bi poslao zvaničan zahtjev, država ne bi odobrila gradnju crkve. Onoga trenutka kada se dobije dozvola, prelazi se u drugu fazu, u kojoj se dodjeljuje inženjer koji pravi procjenu na terenu i potvrđuje opravdanost zahtjeva lokalnog stanovništva. Potom se uzima mišljenje lokalnog muftije, kako bi se ustanovilo da li u tim aktivnostima postoje kakvi nedostaci, posmatrano sa religioznog aspekta. Naime, u kontekstu razmatranja molbe o gradnji crkve, veoma važno pitanje

⁵³ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 9, Ankara 1998, s. 156-175, DOI: 10.1501/OTAM_0000000267.

glasi: da li u blizini mjesta, predviđenog za novi vjerski objekat, već postoji džamija. Takođe, jedan od bitnih uslova za davanje dozvole za izgradnju crkve jeste i struktura stanovništva. Oko nove crkve bi morala da živi raja. Ako su svi ovi uslovi ispunjeni i ako je dato afirmativno mišljenje, dolazi se do posljednje faze, u kojoj se sultanova volja objavljuje i šalje valiji, nakon čega počinje izgradnja.⁵⁴ Sve procedure, izdate dozvole, izdaci i detaljni podaci o izvorima iz kojih se crpi novac zapisuju se u crkvene knjige.⁵⁵

Kao što je već navedeno, odnos države prema molbama koje je hrišćansko stanovništvo – u ovom slučaju: katolici (latinski milet) iz Podgoričke kaze i okolnih mjesta – podnosilo u ime dozvole za izgradnju crkava, postao je znatno tolerantniji u godinama nakon uspostavljanja Tanzimata. Iako se biskup Đovani Topić, prilikom razgovora koji je 1853. godine vodio sa svojim gostom, Vilijamom Vingfildom, požalio kako još nije odobrena gradnja crkve, situacija, u stvarnosti, nije bila teška baš u mjeri kakvom ju je on predstavljao.

Vingfild je podijelio utiske o svojoj posjeti katoličkoj katedrali u Skadru, s jeseni 1853. Prema njegovim riječima, radi se o maloj crkvi koja može da primi najviše dvadesetak ljudi. Oni se, za vrijeme nedjeljnog bogoslužjenja (mise), okupljaju u dvorištu. Vingfild dalje navodi kako mu je biskup rekao da turski činovnici nijesu dopustili proširenje crkava, a ovdje su, kaže, zabranili čak i korišćenje amblema koji simbolizuje hrišćansku vjeru.⁵⁶ Ipak, činjenica je da je,

⁵⁴ Zafer Gölen, *n.č.*, str. 226.

⁵⁵ U crkvenim knjigama (*Kilise Defterleri*) koje se čuvaju u Osmanlijskom arhivu Vlade (*Başbakanlık Osmanlı Arşivinde*), može se pronaći više informacija o rekonstrukcijama crkava. Prema podacima koje nam daje Ali Güler (*Ali Güler*), ovdje je, do danas, pohranjeno 10 deftera za period od 1468. do 1922. godine (862 – zildade 1340). Ali Güler, *n.č.*, str. 156–175.

⁵⁶ William F. Wingfield, *n.d.*, str. 150–165.

u ovom pogledu, osmanlijska administracija pokazivala ozbiljne znakove omekšavanja stava. Tako je, na primjer, 1855. godine, dozvoljena obnova crkve koja se nalazi u Spužu, nadomak Podgorice, a kojoj je grom ošteti toranj.⁵⁷ Iste godine je katolicima koji su živjeli u Barskoj kazi – Skadarski sandžak – izdata dozvola za gradnju crkve izvan grada.⁵⁸ S tim u vezi, pisali su skadarskom valiji Abdulaziz Agah-paši (*Abdülaziz Ağâh Paşa*).⁵⁹ Sa druge strane, 1856. godine je odobrena rekonstrukcija katoličke crkve, koja se nalazila u Kalmetu⁶⁰ – Lješka kaza, Skadarski sandžak – čime se iskazao afirmativan odnos Osmanskog carstva prema hrišćanskom stanovništvu koje je živjelo u ovoj oblasti. Odredbe Hatihumajuna iz 1856. godine znatno su olakšale proceduru koja se odnosi na dobijanje dozvola za izgradnju i rekonstrukciju crkava. To „olakšavanje procedure“ se ogleda u činjenici da su radovi na crkvi – izgradnja ili rekonstrukcija – mogli započinjati i bez prethodnog dobijanja specijalne dozvole.⁶¹ Naravno, radovi se i dalje nijesu odvijali mimo kontrole, ali se jednom dozvolom cio proces mogao nastaviti. Tako je, na primjer, prilikom rekonstrukcije pravoslavne crkve u Podgorici, 1857. godine, provjeravano da li je sve urađeno u skladu sa propisima. Opet, država daje odobrenje, na osnovu kojeg se omogućava rekonstrukcija objekta.⁶² Kao fin primjer koji ukazuje na odnos države prema izgradnji ili rekonstrukciji vjerskih objekata može se uzeti slučaj iz sela Spič, u Barskoj kazi, iz 1860. godine, kada je molba za rekonstrukciju katoličke crkve odbijena, ali je, kasnije, ipak, izdata dozvola za početak radova.⁶³ Tako je u

⁵⁷ BOA, *HR.MKT.* 102/23, Tarih: 08/C /1271 (Hicri).

⁵⁸ BOA, *İ.HR.* 123/6190, Tarih: 04/M /1272 (Hicri).

⁵⁹ BOA, *C.ADL.* 17/1024, Tarih: 01/M /1272 (Hicri).

⁶⁰ BOA, *İ.HR.* 131/6726, Tarih: 11/L /1272 (Hicri).

⁶¹ Cevdet Küçük, *n.d.*, s. 549–550.

⁶² BOA, *HR.MKT.* 209/2, Tarih: 08/S /1274 (Hicri).

⁶³ BOA, *İ.HR.* 179/9916, Tarih: 16/R /1277 (Hicri).

Podgorici i njenoj okolini bila prisutna tendencija porasta izgradnje novih, te rekonstrukcije i proširenja starih crkava. Očigledno je, dakle, da se država, kao i u slučaju koji se ticao pazarnog dana, prema hrišćanskom stanovništvu odnosila zaštitnički i u pogledu omogućavanja izgradnje i rekonstrukcije crkava.

Izgradnja i rekonstrukcija crkava u Podgorici

Godine 1864, hrišćansko stanovništvo koje je naseljavalo Golubovce, selo nadomak Podgorice, tražilo je dozvolu za proširenje crkve, jer im ona postojeća, drvena, nije bila dovoljno prostrana. Nakon što je molba procijenjena, u ovu oblast je poslata komisija koju su činili specijalni činovnici. U izvještaju koji je ta komisija sačinila na osnovu uvida u stanje na terenu, sačinjenog u julu iste godine, navedeno je da se, u kontekstu razmatranja opravdanosti i prikladnosti molbe, dopušta proširenje postojeće, ali ne i ponovna izgradnja drvene crkve. U izvještaju se nalazi i podatak o veličini postojeće crkve, u sve tri dimenzije, pa je, tako, dužina procijenjena na 12 zira, odnosno aršina (lakata) i 2 kariša (pedlja); širina je iznosila 6 lakata i 1 pedalj, a visina 4 lakta.⁶⁴ Prevedeno na današnji sistem mjera, dimenzije pomenute crkve su, približno, iznosile

⁶⁴ 1 aršin = 0, 75774 m. Prema: Hayrettin Gültekin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, <http://www.tkgm.gov.tr/tr/icerik/osmanlica-tapu-terimleri-sozlugu>, str. 17.

Zira ili aršin (*arşin*) je stara osmanlijska mjera za dužinu, koja, značenjem, odgovara našem pojmu „lakat“, jer se u obzir uzimala razdaljina od vrhova ručnih prstiju do ramena. Postojale su tri vrste zire/aršina: građevinarski (75,8 cm), čaršijski (68 cm) i terzijski (65 cm). Kariš (*kariş*) je, takođe, osmanlijska mjera za dužinu. Riječ koja je, u našim krajevima, označavala istu mjeru bila je „pedalj“. Dužina je iznosila od 18 do 25 cm, a prosjek se, u osmanlijskom slučaju, kretao oko 23 cm. (*prim. red.*)

8x4x3 metra. Uzevši u obzir brojno stanje hrišćanskog stanovništva u Golubovcima, komisija je ocijenila da postojeće dimenzije crkve ne zadovoljavaju osnovne potrebe, pa je izrečeno mišljenje, prema kojem se ne vidi ništa loše u odluci da se objekat proširi do veličine 16x7x5 aršina, što bi, u metarskom sistemu, bilo ekvivalentno brojka 10x5x4 m.

U narednju koje je sultan poslao muteserifu Skadarskog sandžaka, podgoričkom kadiji, muftiji, muduru⁶⁵ kaze i članovima medžlisa, naglašava se obaveza da se postojeća drvena crkva, tako uska i mala, iznova gradi, ali da bude od kamena i znatno proširena.⁶⁶ S druge strane, komisija je, baš kao što se to činilo u Bosni,⁶⁷ bila dužna da, prilikom procjene valjanosti molbe za proširenjem crkve, posebnu pažnju posveti pitanju koje se ticalo okoline, odnosno postojanja ili nepostojanja muslimanske mahale u blizini. U ovom slučaju, nijedna džamija se nije nalazila u tom kraju, a nije bilo ni ugrožavanja seoskog zemljišta i domaćinstava. Ukratko, izgradnjom crkve ni na koji način nije mogla biti ugrožena druga vjerska zajednica. Sljedstveno tome, odgovor na molbu je bio potvrđan, pa je obnavljanje crkve moglo da se započne, ali samo uz uslov da se poštuje jedna veoma važna odredba, navedena u sultanovom dopisu: novac kojim bi se pokrili troškovi obnove nije smio da bude prikupljan silom.⁶⁸ (*Prilog br. 1*)

Slučaj iz 1869. godine: S druge strane, 1869. godine pažnju nadležnih je privukla peticija mještana Srpske i Ljajkovića – sela koja su pripadala Podgoričkoj kazi – kojom je izražena želja da se odobri rekonstrukcija tamošnje

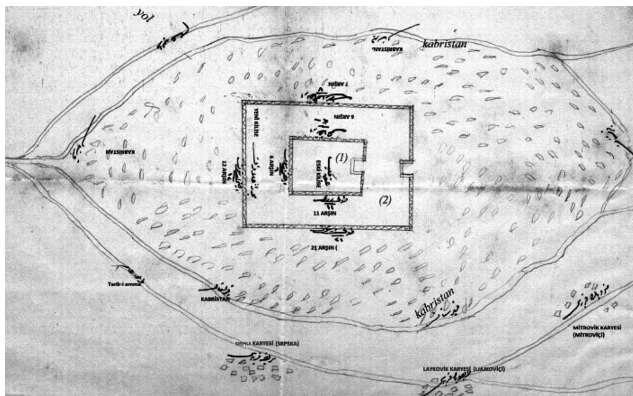
⁶⁵ Mudur (*müdiür*) je upravnik oblasti ili grada u Osmanskom carstvu. (*prim. red.*)

⁶⁶ BOA, C.ADL, 101/6083, Tarih: 29/S /1281 (Hicri).

⁶⁷ Zafer Gölen, *n.č.*, str. 226.

⁶⁸ BOA, C.ADL, 101/6083.

PRILOG BR. 1: Plan trenutnog položaja (1) i proširene verzije (2) crkve u Srpskoj i Ljajkovićima – BOA, I.HR, 235/13931

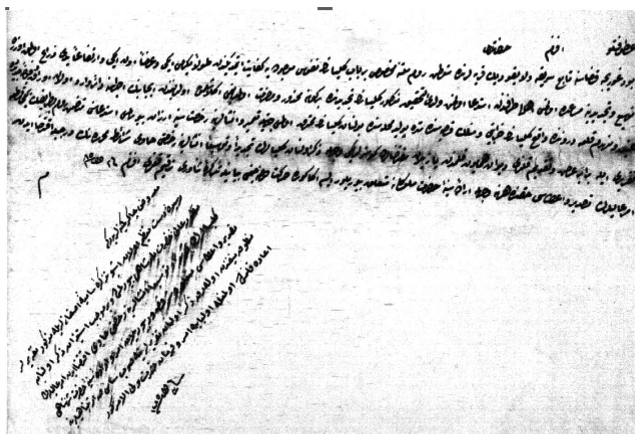

crkve. U ime odgovora na ovu peticiju, na teren je poslata komisija, koja je imala zaduženje da ispita situaciju: pogodnost lokacije, tačnost podataka navedenih u peticiji te izračunavanje troškova kojima bi se pokrila pomenuta rekonstrukcija. U izvještaju, kojim su predstavljeni rezultati sprovedenog istraživanja, navedeno je kako ne postoji osnova za prigovor na peticiju koju su podnijeli mještani. Takođe, izračunate su dimenzije postojeće crkve, a napravljena je i procjena buduće veličine. Situacija je mnogo jasnije opisana pripremanjem karte na kojoj su označeni: tačka na kojoj se nalazi crkva, njen trenutni položaj i dimenzije nakon proširenja. Na karti se, takođe, nalaze groblje i sela koja okružuju crkvu. Stare dimenzije ovog objekta su iznosile 11x6x3.5 (aršina) lakata, što je ocijenjeno nedovoljnim za broj stanovnika koji je naseljavao pomenuta sela. Zbog toga je zaključeno da ne postoji prepreka u pogledu proširenja crkve na dimenzije 22x12x7 lakata.

Peticija žitelja Rijeke Crnojevića već se nalazila u ovom centru. Datirana je na 18. ramazan 1285. godine po hidžretskom kalendaru (2. januar 1869. po gregorijanskom) i upu-

ćena Skadarskom vilajetu, a među šestoricom potpisnika, nalaze se imena podgoričkog kajmakama Remzi-bega, podgoričkog kadije i nekih nemuslimana.⁶⁹ Skadarski valija, Ahmed Said, sačinio je pismeni izvještaj kojim se, na osnovu izvršenog ispitivanja situacije, nalazi nužnim proširenje crkve. Sultan je, potom, dao dozvolu za ponovno proširenje crkve, namijenjene pravoslavnim mještanima Srpske i Ljajkovića, nalazeći smislenim opravdanje prema kojem je postojeći vjerski objekat dimenzijama ne zadovoljava potrebe stanovništva.⁷⁰ (Prilog br. 2; Slika 1⁷¹ i Slika 2⁷²)

PRILOG BR. 2: *Dozvola iz 1869. kojom se odobravaju radovi na crkvi u Srpskoj i Ljajkovićima* – BOA, Ā.HR, 235/13931

⁶⁹ BOA, Ā.HR, 235/13931, Tarih: 02/Za/1285 (Hicri), s. 3.

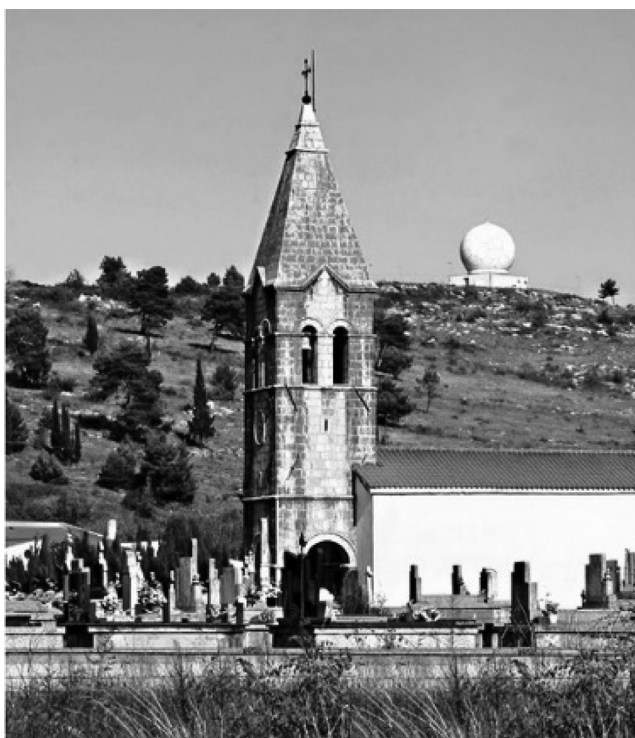
⁷⁰ BOA, Ā.HR, 235/13931, s. 7.

⁷¹ Detaljniji izgled karte vidjeti na: *Google Haritalar*, <https://www.google.com.tr/maps/@42.3732816,19.2240042,267m/data=!3m1!1e3>, Datum pristupa: 13. 2. 2016.

⁷² Milanu Rapaicu ugujemo zahvalnost zbog toga što nam je dopustio da koristimo njegovu fotografiju. Za više detalja o njoj vidjeti: Milan Rapaic, „Српска“ *Panoramio*, <http://www.panoramio.com/photo/35537957>, Datum pristupa: 13. 2. 2016.

SLIKA 1: Sadašnja pozicija crkve, za koju je nakon rušenja (1869) odobreno proširenje. (izvor: Google Earth)

SLIKA 2: Današnji izgled crkve u Srpskoj i Lajkovićima.
(fotografija: Milan Rapačić)

Slučaj iz 1871. godine: Posljednji primjer koji ovdje navodimo odnosi se na status pravoslavnih crkava u selima Mahala i Mojanovići, nadomak Podgorice, 1871. godine. Te vjerske objekte je, bez ikakvog pogovora, trebalo rekonstruisati. Te godine su žitelji pomenutih mjesta uputili molbu da se, imajući u vidu činjenicu da je postojeća crkva trošna i neuslovna, ista sruši, a na njenom mjestu, u nešto širim dimenzijama – 20 lakata dužine i 9 lakata širine – izgradi nova. Skadarski vilajet i medžlis Podgoričkog kajmakamluka su zatražili da se napravi izvještaj o stanju na terenu. Na osnovu tog izvještaja, ovo pitanje je razmatrano u medžlisu, a nakon toga je donesena odluka. Informacije o datom pitanju su navedene u izvještaju koji je sačinjen 18. džemazijelahira 1288. godine po hidžretskom kalendaru (4. septembar 1871. po gregorijanskom), a na kojem se nalaze potpisi osmorice ljudi, među kojima su skadarski valija, negov pomoćnik, kadija i neki hrišćani. Prema nalazima izvještaja iz kajmakamluka,⁷³ dimenzije stare crkve su bile 15x5x3.5 lakata.⁷⁴ Računajući da u oba sela živi 225 ljudi, oba pola, izveden je zaključak da je crkva tih dimenzija nedovoljna za te potrebe.

Jasno, postojala je potreba za proširenjem stare crkve, ali za ostvarenje tog cilja, naprosto, nije bilo dovoljno zemljišta. S tim u vezi, postojala je potreba da se, za ponovnu izgradnju crkve, iskoristi pravoslavno groblje, imajući u vidu da su dimenzije nove crkve trebalo da budu 20x10x7.

⁷³ Kajmakam (*kaymakam*) je, u Osmanskom carstvu, bio vojni čin u rangu pukovnika. (*prim. red.*)

⁷⁴ *Zira* je mjerna jedinica koja se računa od ramena do vrha srednjeg prsta i i, pretvoreno u centimetre, iznosi 75–90 cm. Vidjeti: Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1993, s. 1188; Ovdje treba imati u vidu da se u građevinarstvu koristi zira/građevinarski aršin, čija dužina, u metarskom sistemu, iznosi 0.757738 m. Vidjeti: Hayrettin Gültekin, *n.d.*, str. 18.

Kada je u pitanju finansijski proračun, činjenica da se izgradnja crkve finansirala priložima mještana pomenutih sela, te novcem iz fonda bogatijih žitelja, značila je da država, na finansijskom planu, neće osjetiti nikakvo opterećenje. Takođe, stanovništvo tih sela je, generalno, bilo označeno kao pravoslavno. Uzevši u obzir sve okolnosti koje se tiču pitanja izgradnje crkve, utvrđeno je da imovina i sigurnost nijesu ugroženi, pa je skadarski valija poslao izvještaj Visokoj Porti.⁷⁵

Tema je razmatrana na Divanu, u Carigradu, 23. septembra 1871. godine. Izdavanje dozvole za ponovnu izgradnju crkve je, u svjetlu sličnih odluka koje su se ranije donosile, potvrđeno nizom sultanovih naređenja, kojima se ističe kako ne postoje nikakve prepreke takvom rješenju. Takođe, afirmativan odgovor na molbu o ponovnoj izgradnji crkve je, bez ikakve sumnje, motivisan i činjenicom da je groblje, još od davnina, pripadalo lokalnom pravoslavnom stanovništvu. Štaviše, ljudi iz drugih mileta nijesu imali nikakve veze i učešća u vlasništvu nad ovom zemljom. U tom smislu, nije bilo nikakvih prigovora na odluku o gradnji crkve. Konačno, odlučeno je da se ne sprečava gradnja crkve, ali pod uslovom da njene dimenzije, naprijed navedene, ne prelaze dozvoljene granice. Polazeći od pretpostavke da je ovo savršena prilika da se od mileta na silu uzima novac ili da se ljudi izmuče na neki drugi način, izrečeno je upozorenje da će, u slučaju nedozvoljenih aktivnosti, odnosno zloupotreba, dozvola za gradnju biti povučena i ponovo razmatrana.⁷⁶ Ova veoma važna odluka je, nekih mjesec dana kasnije, 7. oktobra 1871. godine, dopisom Sadrazama predstavljena sultanu Abdulazizu, a već sljedeći dan je potvrđena.⁷⁷

⁷⁵ BOA, Ā.HR, 252/14955, Tarih: 22/B /1288 (Hicrī) str. 2.

⁷⁶ BOA, Ā.HR, 252/14955, str. 1.

⁷⁷ BOA, Ā.HR, 252/14955, str. 6.

Aktivnosti na planu izgradnje i rekonstrukcije crkava upućuju na zaključak da se krajnje obazrivo pristupalo vjerskim pravima i slobodama podgoričkih hrišćana. Osobita pažnja je, prilikom izdavanja dozvola za izgradnju crkvi, posvećivana preciznom utvrđivanju stvari kao što su udaljenost crkve od mahala u kojima su živjeli muslimani, da se ne prelazi na zemljište koje ne pripada crkvi, da se ne ugrožavaju groblja drugih sekta i da se od novac od ljudi ne uzima silom. Iskazivanje osjetljivosti po ovom pitanju je, u kontekstu mogućnosti koje su se pružale dobijanjem dozvole, imalo za cilj da spriječi tiraniju nad stanovništvom. Može se reći da su ovakve odluke, s obzirom na činjenicu da je na Balkanu vladala vrlo tanka ravnoteža, imale veliki uticaj na produženje trajanja Osmanskog carstva, pa su za Podgoricu važile iste mjere predostrožnosti kao i u drugim balkanskim krajevima.

Napadi na svetinje i preventivne mjere

Osmansko carstvo se, u pogledu zaštite prava hrišćanskog stanovništva koje je naseljavalo Podgoricu, nije zaustavljalo samo na dozvoli da se grade crkve. U kontekstu sukoba između pravoslavaca i katolika, država je zauzela poziciju koja bi se mogla opisati kao prepreka daljem rasplamsavanju pomenutih netrpeljivosti. Istorija rivalstva između dvije hrišćanske sekta seže daleko u prošlost. Sukob između njih je eskalirao u XI vijeku, kada su carigradski patrijarh Mihailo Kerularije i rimski papa Lav IX bacili anatemu jedan na drugog – što je, u formalnom smislu, značilo ekskomunikaciju iz crkvene zajednice – čime se, do tada manje ili više prikriveni, sukob za proširenje uticaja iskazao u punom svijetlu.

Činjenica da su katoličke vojske, u periodu od 1204. do 1444. godine, neprestano prelazile preko Balkana i ostav-

ljale veoma loš utisak na ovdašnje pravoslavno stanovništvo, nesumnjivo je doprinijela tome da, u očima tih pravoslavaca, muslimani uživaju znatno veći ugled od katolika.

Osmanlijska vladavina je dovela do toga da se odnosi između dvije hrišćanske zajednice poboljšaju, tako da su, na nekim mjestima, pravoslavci i katolici koristili iste crkve.⁷⁸ Ako su pripadnici pomenutih denominacija negdje i živjeli zajedno, međusobno se pomažući, onda se, makar u slučaju Podgorice, nije moglo govoriti o jedinstvu i solidarnosti između njih. Štaviše, Ahmed Dževdet-paša u svom podnesku ističe da su pravoslavci koji su naginjali ka Crnoj Gori plaćali džizju (*cizye-güzâr*), a da su latini (katolici), budući oslobođeni obaveze da plaćaju ovu dažbinu, bili bliski ne pravoslavcima, već muslimanima. Razlike u pogledu vjere nijesu sprječavale da se razvija osjećanje zajedništva između njih. Prema njegovim navodima, ovdašnji katolici su, opisujući pravoslavce, upotrebljavali riječ „dušmani“.⁷⁹

Uspostavljanjem Tanzimata, proširuje se polje djelovanja i u pogledu iskazivanja netrpeljivosti, pa međusobni napadi, provokacije i sknavljenje svetinja bivaju češći. Jedan od primjera koji govore u prilog ovakvoj ocjeni, nesumnjivo je i miješanje pravoslavaca u katoličko groblje. Nije zabilježen slučaj koji bi svjedočio o tome da je, do tog vremena, bilo ko, bilo kada, vršio upad, odnosno napad na groblje na kojem su sahranjivani podgorički katolici. U decembru 1859. godine, tamošnji pravoslavci su, u grupi od tri do pet ljudi, upali na katoličko groblje i ondje nasilno izvalili krstove koji su se nalazili na grobovima, ne nailazeći ni na kakav otpor. Opisani napad je, posred-

⁷⁸ Pravoslavci i katolici, koji su u XVII vijeku živjeli na ostrvima Kiklada, koristili su iste crkve ili su, zajedno, gradili nove. Mark Mazower, *n.d.*, str. 93–94.

⁷⁹ BOA, YEE, 79/8, str. 11–12.

stvom potezanja vrlo osjetljivih, vjerskih, simbola, mogao da bude najava sukoba koji bi, razumije se, poremetili veoma krhku ravnotežu koja je vladala u ovoj oblasti. U ime odgovora na ovaj incident, vođa katoličkog mileta se žalio upravi mahale i tražio izvinjenje od pravoslavnog duhovnika koji se, ipak, oglušio o taj zahtjev.⁸⁰

Nema nikakve sumnje u to da bi izostanak pravovremene reakcije države na nepromišljen gest pravoslavnog vođe, koji je, kao što je navedeno, izazvao incident, mogao produbiti neprijateljstvo i mržnju između dvije vjerske zajednice u Podgorici. Motivisana željom da, što prije, zavede red, Porta je, poslavši naredbu skadarskom mutesarifu, zatražila da se izvrši istraga koja bi doprinijela tome da se uklone faktori koji su uticali na održavanje loših odnosa, mržnje i, generalno, nepovjerenja koje je vladalo između pravoslavaca i katolika.⁸¹ Ova inicijativa ukazuje na očigledan trud koji je Osmansko carstvo iskazivalo u pogledu zaštite prava ljudi koji žive u Podgorici, a pripadaju posve različitim vjerama i sektama.

Ovakvi napadi, motivisani željom da se izazovu sukobi između katolika i pravoslavaca, u kasnijim godinama su se, u različitim situacijama, nastavljali i između muslimana i pravoslavaca. Tako je, na primjer, podmetanje požara u bogomolji koja se nalazila u Golubovcima, selu nadomak Podgorice, izvedeno u julu 1873. godine, pokazalo da se napadi na objekte koji imaju vjersku simboliku ne ograničavaju na jednu zajednicu. Izvršenje ove mutne radnje bilo je predmet istrage.⁸² U raportu koji je Mehmed Šefket-paša (*Mehmet Şevket Paşa*), skadarski valija i komandant, 9. juna 1873. godine (13. džemaziulevela 1290.

⁸⁰ BOA, HR.MKT, 322/95, Tarih: 22/C /1276 (Hicri).

⁸¹ BOA, HR.MKT, 322/95.

⁸² BOA, A.MKT.MHM, 461/23, Tarih: 16/C /1290 (Hicri).

po hidžretskom kalendaru) poslao u Carigrad, detaljno se analizira ovaj slučaj. Prema njemu, nepoznati počinioci su, pomoću baruta, digli u vazduh dio džamije koja se nalazi u Golubovcima, blizu Podgorice. Ono što je dodatno komplikovalo ovaj slučaj jeste činjenica da je, već sljedeće noći, na nekih petnaestak minuta hoda od ovog sela, spaljena crkva koja jeste bila ruinirana odranije, ali je, takođe, bila u fazi obnove. Činjenica da se ova dva događaja dešavaju jedan za drugim, nije mogla predstavljati puku slučajnost. Tek što je primio vijest o incidentu, Mirliva Sami-paša je upućen u Podgoricu, gdje je, u granicama svojih mogućnosti, obavio istragu i, nakon nekoliko dana, uhvatio nekolicinu osumnjičenih, među kojima su bili i seoski sveštenik i još trojica hrišćana. Ipak, oni su, na saslušanju, nedvosmisleno izjavili da ni u čemu nijesu učestvovali, niti su o bilo čemu obaviješteni. Kada je postalo jasno da se ovo pitanje neće tako lako riješiti, Mehmed Šefket-paša je donio odluku da, u cilju privođenja procesa kraju, lično dođe u Podgoricu. Tajna i javna istraga je trajala šest dana. Na kraju, osumnjičeni su uhapšeni, a pronađeni su i dokazi koji su upućivali na „Pira (Pera?), jednog od najvećih smutljivaca i prevaranata među crnogorskim kapetanima“. Nekoliko dana prije izbijanja pomenutog incidenta, dotični se osmjelio da dođe u Golubovce i zapodjene komunikaciju sa nekolicinom mještana. Povod za njihove susrete bila je „navodna potreba da se zaustavi krvna osveta i uspostavi mir između nekih Golubovčana i nekih Crnogoraca.“ Ovakvo objašnjenje nije bilo naročito ubjedljivo za skadarskog valiju, budući da je on smatrao da je pravi cilj posjete bio posve drugačiji. Piro je, naime, preko Sava Jipova (?), jednog od stanovnika Golubovaca, prenio nešto baruta iz Crne Gore. Navodno, Piro je napustio Golubovce nakon što je mještanima dao instrukcije, prema kojima je dopremljeni barut trebalo iskoristiti tako

što bi se prvo zapalila džamija, a odmah potom, izazvao požar u crkvi. Iste večeri, džamija je dignuta u vazduh, a već naredne je zapaljena crkva.⁸³

Pod optužbom da su učestvovali u organizovanju ili neposrednom izvršenju pomenutih zlodjela, uhapšeno je, kako iz Golubovaca, tako i iz okolnih sela, šest muslimana i osam hrišćana. Prema riječima valije, hapšenjem ovih osumnjičenih, umanjeno je nespokoјstvo koje je bilo obuzelo narod, a divljačkom ponašanju se stalo na put.⁸⁴

Ko su, pitamo se, zaista bili ljudi, odgovorni za paljenje džamije i crkve? Uistinu je teško pronaći odgovor na to pitanje, ali se stiče dojam da valija nije imao nikakvih nedoumica u tom pogledu. Veoma su zanimljive mjere, preduzete u cilju otkrivanja motiva koji stoje iza ovog zlodjela. Naime, prema navodima iz izvještaja, valija je bio siguran u to da će oni koji su uhapšeni – ma koliko da tvrdoglavo ćute i poštuju zakletvu koju su, možda, dali jedni drugima – u želji da izbjegnu presudu za zlodjelo, svakako svaliti krivicu na drugoga. „Sve što su skrivili će, prirodno, gledati da prišiju drugima.“ Što bi se, međutim, dogodilo ukoliko bi osumnjičeni odbili da progovore? I odgovor na ovo pitanje nalazimo u pomenutom izvještaju. Valija kaže: „Oni, koji tvrdoglavo budu odbijali da sarađuju, a koji su, zbog slabosti ili prokletstva, bili dio bande, biće zastrašeni i dovedeni u red tako što će, na neodređeno vrijeme, biti poslani u Zimaj tvrđavu, koja se nalazi u ovom ejaletu.“ Takođe, bilo je predviđeno da se, u cilju produbljivanja istrage, osnuje komisija, koju bi činili probrani činovnici i vojnici. Preko ove komisije, četrnaest osuđenika bi bilo ispitano, a zatim, sa sve dokumentacijom, poslato iz Podgorice u Skadar.

⁸³ BOA, A.MKT.MHM, 461/23.

⁸⁴ BOA, A.MKT.MHM, 461/23.

Kako su napadi izvršeni na objekte koji simbolizuju dvije vjerske zajednice, to je bilo veoma teško utvrditi šta je bila stvarna meta, a šta svrha tih akcija. Skadarska administracija, oličena u pojavi valije, bila je sasvim sigurna u to da su ovi napadi bili motivisani željom da se produbi jaz između muslimana i pravoslavaca. Prema njihovom uvjerenju, od takvog ishoda su kakvu-takvu koristi mogli imati isključivo Crnogorci. Polazeći od toga, skadarski valija je zaključio da crnogorska administracija stoji iza pripreme ovog gnusnog čina.⁸⁵ Ovaj izvještaj je, 30. jula iste godine, razmatran i odobren na Porti, u Carigradu. Shodno tome, zaključeno je da se, u slučaju da se procijeni neophodnim, može odobriti privremeno zatvaranje onih koji se sumnjiče da su učestvovali u izdaji, čak i ukoliko se, na kraju istrage, ne dođe do nepobitnih dokaza da su oni zaista uzeli učešće u raspirivanju sukoba između „našeg stanovništva“ i „gorštaka“.⁸⁶ Ukratko, kao da nije bilo naročito važno da li su ljudi, uhapšeni zbog sumnje da su zapalili džamiju i crkvu, zaista bili odgovorni za to što im se spočitava i da li su, napokon, priznali krivicu. Ako se, dakle, osvrnemo na odluku Porte i na odnos koji je prema ovim incidentima imao skadarski valija, vidjećemo da su oni nastalu situaciju procjenjivali kao veoma ozbiljnu, smatrajući da je, u kontekstu krajnje napetih odnosa u oblasti, potrebno što prije uhvatiti osumnjičene. Zbog takvog rezona se, dakle, pristupilo hapšenju onih koji su označeni potencijalnim krivcima za pomenute incidente. Bilo je gotovo irelevantno da li će uhapšeni priznati krivicu, pošto su već obilježeni kao izdajnici. S tim u vezi, nije nimalo slučajno to što su, među osumnjičenima za sknavljenje džamije i crkve, tih simbola dvaju velikih religija, bili i hrišćani i muslimani. Smatralo se da će se, na

⁸⁵ BOA, A.MKT.MHM, 461/23.

⁸⁶ BOA, A.MKT.MHM, 461/23.

taj način, takvim rješenjem, potisnuti mržnja između različitih skupina unutar naroda.

Takođe, terminologija na koju nailazimo u izvještajima koji se predaju Porti – ili primaju od nje – ukazuje na to da se pravi jasna razlika između „našeg stanovništva“ i „gorštaka“. Ta razlika, odnosno potreba da se naglasi kako su Crnogorci nešto posve drugačije u odnosu na „nas“ (Osmanlije), u kontekstu činjenice da je tih godina (1873) Crna Gora formalno bila u sastavu Osmanskog carstva, upućuje na zaključak da je, u jeziku zvaničnih dokumenata, ona bila prepoznata kao nezavisna. Samo pet godina nakon toga, nezavisnost Crne Gore je priznata potpisivanjem međunarodnog ugovora.

Zaključak

U Osmanskom carstvu se, još od njegovog osnivanja, nemuslimani nijesu odvajali od muslimana. Islam ih je priznao, a zakon o zimijama, koji se odnosio na njih, primjenjivao se u najširem smislu. Osmansko carstvo je nastojalo da pravoslavce i katolike, koji su živjeli u sistemu mileta, pridobije za sebe. U tom kontekstu se dâ tumačiti i obnavljanje njihovih crkava, poštovanje vjerskih imprava, koje se ogledalo u tome da se, zbog bogoslužjenja, *pazarni dan* pomjeri sa nedjelje na drugi dan u sedmici. Takođe, vodilo se računa o tome da se suzbijaju sukobi između različitih hrišćanskih zajednica. Ovakve mjere su bile manifestacija postepenog, ne i potpunog, priznavanja njihovih društvenih prava. Ne treba gubiti iz vida ni razne reformske poduhvate u pogledu promjene položaja tih zajednica, motivisane Hatišerifom od Gulhane iz 1839. i Hatihumajunom iz 1856. Tako su hrišćani postali ravnopravni sa muslimanima. Počevši život ravnopravnih podanika Osmanskog carstva, hrišćani su i dalje nailazili

na probleme na lokalnom nivou, ali su bili vidljivi napori osmanlijske vlade, odnosno sultanovog birokratskog aparata, da se pozabavi njihovim rješavanjem. Pažnju privlači i činjenica da je osmanlijska administracija, nakon izbijanja ustanka u Hercegovini, 1875. godine, aktivno radila na tome da se osobe, odnosno provokatori koji, paljenjem džamija i crkava te skrnavljenjem grobova, raspiruju mržnju i produbljuju jaz između pravoslavaca, muslimana i katolika, uhapsu i kazne.

Ovdje pravda, s vremena na vrijeme, zaista leži u topuzu, a napori da se, u ovoj oblasti, sačuva ravnoteža pokazivali su se, u kontekstu promjena koje su se dešavale, sve manje izglednim.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA DOKUMENTA

- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*; Yıldız Esas Evrakı (YEE), 79/8; Sadaret Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.) 461/23; Cevdet Adliye (C.ADL.) 17/1024, 101/6083; Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 2021/107; Mektubî Kalemi Belgeleri (HR. MKT), 214/22, 213/77, 322/95, 138/72, 209/2, 102/23; İradeler Hariciye (İ.HR) 179/9916, 123/6190, 131/6726, 252/14955, 235/13931.

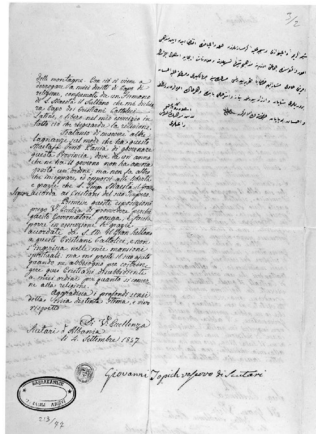
KITAPLAR VE MAKALELER

- *OSMANLI ARŞİV BELGELERİNDE ARNAVUTLUK*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008.
- AYDIN, Mehmet “Hıristiyanlık” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 17, TDVY, İstanbul 1998, s. 351 (328–372).
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir* 13–20, TTK, Haz: Cavid Baysun, Ankara 1993.

- CHENEY, David M. *The Hierarchy of The Catholic Church Current and Historical Information About Its Bishops and Dioceses* <http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/ds581.html>.
- DAVİSON, Roderic H. Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856–1876), çev: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2015, s. 119–120.
- DELİLBAŞI, Melek “Balkanlarda Osmanlı Fetihlerine Karşı Ortodoks Halkın Tutumu”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, I. Kısım, Ankara 2002, s. 31–38.
- FAHLBUSCH, Erwin “Yugoslavia/Montenegro, Serbia”, *The Encyclopededia of Christianity*, c. 5, Wm. B. Eerdmans Publishing, Michigan 2008, s. 838.
- GÖLEN, Zafer “Tanzimat Döneminde Bosna Hersek’te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri”, *Bellekten*, C: LXV, No: 242, Ankara 2001, s. 226 (216–242).
- GÜLER, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)” *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 9, 1998, s. 155–175.
- İLGÜREL, Mücteba, “İstimâlet”, *DİA*, İstanbul, 2001, s. 362.
- İNALCIK, Halil, *Türkler Ve Balkanlar*, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı (OBİV), Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.16–19.
- *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, Çev: Dominik Pamir, Libertia Editrice Vatikana, s. 78.
- KONAN, Belkis “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFD)*, C. 64, S. 1, Ankara 2015, s. 175 (171–193).
- KONJEVIĆ, Veselin „Podgorica“, *Putokaz*, <http://www.putokaz.me/gradovi/549-podgorica>, Datum pristupa: 7. 10. 2015.
- KRASINSKI, Count Valarian, *Montenegro and the Slavonians of Turkey*, London 1853.
- KURTARAN, Uğur “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi” *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8, Sonbahar 2011, s. 64 (57–71).

- KÜÇÜK, Cevdet “Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Tanzimat” *Tanzimat*, Ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 549–550.
- MAZOWER, Mark, *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Çev: Ayşe Özil, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 94–95.
- ORTAYLI, İlber “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi.” *Türkler*, c. 10, Ed: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 216.
- ORTAYLI, İlber “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. Iv, İstanbul 1985, s. 997 (996–1001).
- ORTAYLI, İlber, “Millet (Osmanlılar'da Millet Sistemi)”, *DİA*, c. 30, TDVY, s. 68.
- RRUGA, Ilir. *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık Ve İslâmiyet'in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Aras, Konya 2011, s. 30–33.
- RAPAİĆ, Milan, „Српска“, *Panoramio*, Photo taken in Podgorica, Montenegro, <http://www.panoramio.com/photo/35537957>, Datum fotografisanja: 11. 09. 2008.
- TEMİZER, Abidin, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2013, s. 79–80.
- TUĞLUCA, Murat, “Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimâlet Politikası (Balkan Conquests and Istimalet Policy in the Remaking of the Ottoman Law)” *The Studies of Ottoman Domain*, Cilt:4 Sayı:6 Şubat 2014.
- URSINUS, M.O.H. “Millet” , *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, E.J. Brill, Leiden-New York 1993, s. 62.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010, s. 34.
- WINGFIELD, William F. *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with an Historical Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times Down to its Final Fall*. London: Richard Bentley, 1859, p. 150–165.

PRILOG BR. 3: Pismo Giovannija Topića, skadarskog biskupa, od 4. septembra 1857. godine

ÖZETLER

1878 Berlin Anlaşmasında Karadağ bağımsız oluncaya kadar bir Osmanlı toprağı olan Podgorica, Hristiyanlarla Müslümanların birlikte yaşadığı bir kentti. Hristiyan tebaanın haklarında iyileştirmeler öngören Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla, Müslümanlarla eşit statüye getirilen Hristiyan halkın dinlerini de özgürce yaşayabilmeleri için gerekli önlemler alınmıştır. Kimi zaman Pazar âyinlerini engellediğı için pazarların başka bir güne alınması, kimi zaman yeterli mekâna sahip olmadığı için kilisenin genişletilmesi isteklerine olumlu yanıt verilmesi, kimi zaman da mezhepler arasında kavgayı önlemek için girişler yapılmıştır. Tanzimatla birlikte getirilen kimi vergilerden muaf bırakılan Hristiyan tebaaya vergi konusunda gösterilen ayrıcalıkta Müslüman ahaliyi hoşnut etmemiştir. Bu bildiri de, arşiv dokümanlarına dayalı olarak, 19. yüzyılda moderleşme süreci boyunca Osmanlı hâkimiyetindeki Podgorica Hristiyanları ve onların Osmanlı toplumundaki pozisyonları üzerinde durulacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: *Podgorica, Hristiyan tebaa, Osmanlı Devleti, Karadağ, Kilise*

ABSTRACT

Up until the 1878 Berlin Treaty, Podgorica, remaining approximately four centuries under the dominion of Ottoman administration, was a city where Christians and Muslims coexisted. By means of Tanzimat and Islahat Edicts which pledged improvements in the rights of Christian subjects, Christians were elevated to the same level with Muslims and were assured to execute their religious duties freely. In this respect, such acts as these are striking: On the grounds that the open bazaar obstructed the Sunday ceremonies, it was declared to be set up on another day of the week. When the church did not hold enough room for its congregation, it was to be expanded and any attempt that would ignite sectarian clashes among the Christian community had to be prevented. In this proceeding, the status of Christians in Podgorica and their position in Ottoman society throughout the modernization process under the 19th Century Ottoman rule will be looked at in the light of archival documents.

KEY WORDS: *Podgorica, Christian subjects, Ottoman Empire, Montenegro, Church*

Dr Hatidže Oruč

UNIVERZITET ANKARA
TURSKA

**CRNOGORSKA VOJSKA
U DJELU MEHMEDA SUBHIJA
*CRNA GORA I NJENA VOJSKA***

Uloga koju je Crna Gora preuzela u pogledu prisustva osmanske sile na Balkanu izazvala je interesovanje za njenu geografiju i narod. Stoga je u drugoj polovini XIX vijeka o Crnoj Gori napisano mnogo radova na različitim jezicima. Takav jedan rad pripada periodu sultana Abdul Hamida II (1876–1909): *Karadağ ve Ordusu / Crna Gora i njena vojska* Mehmeda Subhija. Ovaj rad od 95 strana objavljen je u Istanbulu 1900. godine. Autor je bio jedan od poručnika osmanske vojske i držao je predavanja o osmanskoj državi, vanjskim odnosima i vojnim organizacijama na Vojnoj akademiji. Ova knjiga je takođe pripremana za instruktivne svrhe kako bi se koristila na Osmanskoj carskoj školi vojnih nauka.

Autor navodi da je cilj pisanja ovog djela da predstavi Crnu Goru vojnom svijetu. On je takođe naglasio da Evropljani nijesu pokušavali pisati o crnogorskom vojnom uređenju i organizaciji jer nijesu imali nikakve vojne ciljeve vezane za Crnu Goru, kao ni bilo kakve značajnije političke odnose s njom.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Osmanlije, osmanski jezik, vojni poredak*

Knjigu *Crna Gora i njena vojska (Karadağ ve Ordusu)* napisao je Mehmed Subhi (*Mehmed Subhî*). Štampana je u Carigradu, 1901. godine.

Mehmed Subhi je bio vojno lice. Za vrijeme pisanja ove knjige je bio vicemajor (*kolağası*) u Glavnom štabu (*Erkân-ı Harbiyye*), a poslije izvjesnog vremena se pojavljuje kao bimbaša.¹

On je, istovremeno, bio angažovan kao predavač za predmet *Stanje i reforma vojske u Osmanskom carstvu i stranim državama (Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye ve Düvel-i Ecnebiyye Ahvâl ve Tensikât-ı Askeriyyesi)* u Vojnoj školi (*Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şâhâne*). Knjiga *Crna Gora i njena vojska* je, prema njegovim riječima, napisana za potrebe nastave u pomenutoj ustanovi.

Ovo, naravno, nije bila jedina knjiga čije je stvaranje bilo motivisano nastavnim potrebama. Isti autor je pisao o vojnim pitanjima koja su se ticala drugih država, počev od Osmanskog carstva, preko Njemačke, Rusije, Austrije, Rumunije, Bugarska, pa sve do Grčke i Srbije.²

¹ Mehmed Subhi se u predgovoru ove knjige, napisanom 10. marta 1317 (23. marta 1901) potpisuje kao *kolağası* (vicemajor), ali ga u jednom dokumentu od 13. safera 1321. (11. maja 1903) nalazimo kao *bimbašu*, budući da je predstavljen kao „Mehmed Subhi, učitelj vojne organizacije u Vojnoj školi i bimbaša u Glavnom štabu (*Erkân-ı Harbiyye*).“ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.MTV. 243/97

² Prema spisku koji možemo naći u knjizi *Crna Gora i njena vojska*, Mehmed Subhi je autor sljedećih djela (prva dva na ovoj listi su štampana, a ostala su bila u pripremi za štampu): *Devlet-i 'Âliyye-i Osmâniyye Tensikât-ı Askeriyyesi* (Reforma vojske Osmanskog carstva); *Rus Kuvve-i*

Mehmed Subhi piše knjigu *Crna Gora i njena vojska*, analizirajući zemlju koja se graniči sa Osmanskim carstvom i predstavljajući znanja o njoj široj javnosti. Autor drži da evropski autori ne moraju da se bave vojnim stanjem i organizacijom ove „male knjaževine“, budući da njihove zemlje sa Crnom Gorom nemaju neke specijalne političke odnose ili vojne ciljeve, pa, s tim u vezi, na stranim jezicima i nema knjiga na tu temu.

Ako i postoje neke informacije o vojnoj snazi Crne Gore u vojnim godišnjacima i nekim časopisima, lažne ili nepotpune informacije koje ondje nalazimo predstavljaju teškoću u pogledu otkrivanja realne situacije, što potvrđuje tvrdnju da su bezvrijedni u dospijevanju do tačnih informacija.

Subhi cijeni da se njegova knjiga, još dok je bila u fazi skice, mogla koristiti za korigovanje informacija koje se tiču Crne Gore, a nalaze se u 27. tomu vojnog godišnjaka, što je izdat u Berlinu.

Crna Gora i njena vojska je jedna kraća knjiga, takoreći brošura, štampana na 93 stranice. Sastoji se iz tri poglavlja – naslovljena kao „Istorijska zbivanja“ (*Ahvâl-i Târihiyye*), „Geografsko stanje (*Ahvâl-ı Coğrafya*) i „Vojno stanje“ (*Ahvâl-i Askeriyye*) – predgovora (*İfâde*), u kome nam autor govori zbog čega se odlučio za pisanje ove knjige i sadržaja (*Fihrist*, tj. Indeks), u kome se napominje šta to sve ova knjiga sadrži.

'Askeriyyesinin Sûret-i İnkisâmmu İrâe ider Vaz'ü'l-ceyş Cedveli; Almanya Tensikât-ı 'Askeriyyesi (Reforma njemačke vojske); *Rusya Tensikât-ı 'Askeriyyesi* (Reforma ruske vojske); *Rusya'nın Kafkasya Ordusu* (Ruska kavkaska armija); *Avusturya Ordusu* (Austrijska vojska); *Romanya Ordusu* (Rumunska vojska); *Bulgaristan Ordusu* (Bugarska vojska); *Yunanistan ve Sırbistan Orduları* (Vojske Grčke i Srbije).

Nema navođenja izvora. Držeći da su podaci koji se tiču crnogorske vojske i stanja u kome se ona nalazi, a koji se mogu naći u vojnim godišnjacima i časopisima, veoma oskudni u pogledu otkrivanja njenog stvarnog stanja, autor ne saopštava u otvorenoj formi izvore informacija koje nam izlaže. Iako u nekim fusnotama koje se nalaze u tekstu ne daje sve generalije, on, putem ispisivanja imena ili pisca ili djela, upućuje na neke izvore. Na primjer, u fusnoti koja se nalazi na 28. stranici, pominje se *Gotski almanah*. Nije napisano koje godine i gdje je štampan ovaj godišnjak. Vršeći istraživanja na temu izvora o kome je riječ, saznali smo da je *Almanach de Gotha* štampan 1900. godine. Vidjeli smo da u naslovu godišnjaka stoji *Annuarie Genealogique, Diplomatique et Statistique*. U fusnoti koja se nalazi na 67. stranici, pominje se djelo koje su 1895. godine u Londonu, u izdanju Harisona i njegovih sinova, na engleskom jeziku sačinili kapetan *Fayerholm* i kapetan *Glayhen*. Ovdje nedostaje ime djela, ali je, na osnovu ostalih informacija koje su izložene, moguće identifikovati sve generalije knjige. Ovaj izvor je, zapravo, knjiga pod naslovom *Handbook of the Armies of Bulgaria, Greece, Montenegro, Roumania and Servia*, koju su 1895. godine u Londonu napisali kapetan *W. E. Fairholme* i kapetan *Count Gleichen*. Iako su nam ostali izvori koje je Subhi koristio ostali nepoznati, ova dva o kojima smo govorili pokazuju da je autor izvršio jedno veoma ozbiljno istraživanje. Imena ovih izvora se pominju zbog poređenja informacija koje nam autor daje u svom tekstu sa različitim informacijama u samim tim izvorima. Mada, to poređenje je prilično neodređeno.

U predgovoru (*Ifade*), Mehmed Subhi se zahvaljuje Ahmed Fevzi-paši, osmanlijskom poslaniku na Cetinju, na ukazanoj pomoći u pripremi ove knjige. To ukazuje na

mogućnost da je autor, preko poslanstva na Cetinju, crpio aktuelne informacije, takoreći, skupljajući ih sa terena.

Kao što je već napomenuto, ovu knjigu čine tri poglavlja. Prvo, naslovljeno kao „Istorijska zbivanja“ (*Ahvâl-i Târîhiyye*, str. 9–15), predstavlja najkraći dio knjige i bavi se, kao što se i da zaključiti, istorijom Crne Gore. U ovom dijelu, autor se bavi istorijom Crne Gore u periodu od 14. vijeka, kada se pojavljuje Osmansko carstvo, pa sve do kraja 19. vijeka. Komentari su krajnje uopštavajući i rezimirajući, a osjeća se da su informacije zasnovane na zapadnim izvorima. Ovdje treba imati u vidu činjenicu da pisac nije historičar i da njegov pravi cilj kada je u pitanju istorija Crne Gore nije bio sadržan u tome da se pitanja *stave na sto*, razmotre i izvuku zaključci.

Poglavlje „Geografsko stanje“ (*Ahvâl-i Coğrafya*, str. 16–50) je znatno obimnije od prethodnog i napravljena je klasifikacija tema sa naslovima.

Crna Gora se na sjeveroistoku graniči sa Novopazarskim sandžakom Osmanskog carstva, a na jugoistoku sa Skadarskim sandžakom. Dalje, na zapadu, sa Hercegovinom, a na jugozapadu granicu predstavljaju Dalmacija i Jadransko more. Površina države iznosi 9.080 km². Rijeka Zeta razdvaja Crnu Goru na dva, u pogledu oblika i zemljišta, različita dijela. Zapadno i južno od toka te rijeke nalazi se Crna Gora, a sjeveroistočno dio poznat pod imenom Brda.

Ovaj južni i zapadni dio, poznat kao Crna Gora, sastoji se od neravnih i suvih stjenovitih predjela. Ovdje nema rijeka ili izvora. Voda za piće se crpila iz kamenica. Drveće jedva da raste. Iako su i Brda dobrim dijelom predstavljala teren izgrađen od litica, tamošnje planine nijesu bile tako kamenite i zastrašujuće. Zapravo, ondje se mogu naći šume, potoci i livade.

Najveće rijeke u Crnoj Gori su Morača, Zeta, Piva, Tara i Lim.

U djelu su veoma detaljno opisana izvorišta ovih rijeka, pravci njihovog toka, ravnice koje se navodnjavaju tim protokom, zatim, ako postoje, druge rijeke sa kojima se spajaju, te, napokon, jezera i rijeke u koje se ulivaju. Skoro polovina Skadarskog jezera se nalazi u okviru crnogorskih granica. Druga jezera koja se spominju u ovom djelu jesu Slano i Gornje Blato.

Osnovne geografske karakteristike crnogorske zemlje: njen veći dio je prekriven planinama, bez šuma, zelenila i lišen vegetacije. Obilne padavine su načinile da poprimi izgled skeleta, a kako je sačinjen od suvih i golih stijena, ovaj teren ne omogućava gajenje nikakvih poljoprivrednih kultura, a počesto ni životinjama nijesu dostupna mjesta za ispašu.

Što se tiče plodnih dolina, njima se pričinjava velika šteta prilikom izlivanja rijeka i zbog povremenih suša. Usjevi u Crnoj Gori su neveliki i nedovoljni da zadovolje potrebe stanovništva, pa se ono prehranjuje kukuruzom koji se gaji u dolini Zete, nekim brdskim mahalama i mjestima nadomak Skadarskog jezera. Takođe, u dolini Zete postoje vinogradi, pa se ondje proizvodi i vino, doduše u malim količinama. U Bjelopavličima se, pak, gaji duvan. U šumama Brda mogu se pronaći drveće bora i bukve. Sječa i izvoz ovog drveća može biti od koristi za državu, ali postojeći putevi nijesu prikladni za tako nešto. Stanovništvo je zauzeto uzgajanjem koza i ovaca. Seljaci od runa i čekinja životinja prave sebi odjeću, a mlijeko i sir naprave i prodaju. Jedan dio suvog mesa, koje zovu kastradinom, daju na prodaju. Loveći ribu u Rijeci Crnojevića, oni je prodaju u Italiji, Trstu i Dalmaciji. U drugim rijekama i

jezerima se nalazi mnogo veća količina ribe. Kako do tog vremena u ovoj oblasti nijesu rađena ozbiljna istraživanja u pogledu rudnih nalazišta, to je autor pisao samo o po jednom rudniku uglja u Brdima i Ulcinju.

Opšte stanje u Crnoj Gori je nalagalo da mnogi muškarci potraže posao van granica svoje zemlje, pa su oni obično odlazili u Carigrad, Austriju ili čak u SAD, konkretno, San Francisko. Ovdashnje žene, budući veoma vrijedne, plele su odjeću za sebe i svoje muškarce, a na njihovim plećima su bili i svi poljoprivredni poslovi. Brašno, so i druge proizvode su svojim kućama dopremali većinom iz Skadra i priobalnih mjesta.

Što se tiče načina upravljanja u Crnoj Gori, knjaz je bio apsolutni gospodar. On je, dakle, bio zapovjednik vojnih snaga, duhovni vođa Crnogoraca i neprikosnoveni vladar države. Knjaževsko dostojstvo se nasljeđuje, a od 13. januara 1797. godine nalazi se u rukama porodice Petrović Njegoš. Knjaz određuje petočlani ministarski savjet čija je uloga, donekle, ekvivalentna ulozi vlade.

U vrijeme kada je knjiga pisana, Crna Gora se sastojala iz devet kaza, odnosno nahija:

NAHIJA	SREDIŠTE NAHIJE
KATUNSKA	Cetinje
NIKŠIĆ	Nikšić
BRDA	Danilovgrad
MORAČA	Kolašin
VASOJEVIĆI	Andrijeвица
ZETA	Podgorica
RIJEKA	Rijeka
CRMNICA	Virpazar
PRIMORJE	Ulcinj – Bar

Stanovništvo Crne Gore prema vjeroispovijesti:

PRAVOSLAVCI	200.000
MUSLIMANI	15.000
KATOLICI	13.000
UKUPNO	228.000

Osvrćući se na identitet Crnogoraca, autor navodi da oni pripadaju srpskoj grani južnih Slovena, s tim što primjećuje da Crnogorci svojom tjelesnom građom, tenom i temperamentom više podsjećaju na Albance, nego na Srbe. S tim u vezi, Crnogorci, Bosanci, Hercegovci i Dalmatinci ne vuku isključivo slovenske korijene, nego predstavljaju mješavinu Slovena i Albanaca. Konačno, Subhi naglašava da Crnogorci, Srbi i Bosanci ne pripadaju različitom rasnom tipu, te da govore istim jezikom.

Razmatrajući pitanje obrazovanja, autor primjećuje da se u posljednje vrijeme na tom planu uočavaju neki problemi. U središtima nahija i po selima je otvorena po jedna škola. Na Cetinju se nalazi šestorazredna, a u Podgorici četvororazredna gimnazija. Islamska zajednica, pak, posjeduje privatne škole u Podgorici, Ulcinju i Baru i one su birokratski sasvim odvojene od crnogorskih. U Ulcinju ih je bilo tri, u Baru dvije i u Podgorici dvije – dakle, ukupno sedam – osnovnih škola koje su bile u vlasništvu muslimana.

Crnogorci su na Cetinju imali jedne novine, čiji je naziv glasio *Glas Crnogorca*. U Nikšiću je, pak, postojao jedan nedjeljnik, po imenu *Nevesinje*, koji se bavio duhovnim temama i izlazio je dva puta mjesečno. Na Cetinju je postojala odlična štamparija (litografska i tipografska), a u Nikšiću jedna skromna štamparija. U svakoj kasabi je postojala po jedna čitaonica, među čijim su stalnim posjetiocima bili državni službenici i ugledne ličnosti. U ove čitaonice su sa svih strana svijeta, na različitim jezicima, stizale novine sa

političkom, književnom i humorističkom sadržinom. Prost narod koji nije mogao da uđe u čitaonice je, putem gusala, učio ratne priče/pripovijedanje. Prema objašnjenju autora „gusle“, napravljene od violine samo od jedne strune, predstavljaju nacionalni muzički instrument Crnogoraca i Srba. (str. 32).

U ovom poglavlju, autor se dotiče i najvažnijih puteva, mreža i telegrafskih linija (str. 32–50). U Crnoj Gori je, počev od 1881. godine, izgrađeno mnogo makadamskih puteva i oni su, s vojnog aspekta, imali ogroman značaj. Polazeći od tog značaja, Mehmed Subhi daje veoma iscrpan izvještaj o postojećim putevima i uslovima prevoza. Subhi se veoma detaljno bavi mnogim aspektima koji se tiču jednog puta, dajući nam informacije o tome odakle taj put počinje, kuda prolazi, dokle stiže, koliko je dugačak, kakve su mane ili prednosti u pogledu transporta i sl. Objašnjava se da su neki putevi još u fazi izgradnje. Takođe, dimenzije i kategorije puteva su stavljene na različite liste, baš kao što su nadmorska visina i kilometraža puteva posebno prikazivani. U djelo je uvrštena i lista imena telegrafskih centara, budući da i to ima vojni značaj.

„Stanje vojske“ (str. 51–92) je treće i posljednje poglavlje u knjizi. U ovom dijelu je data procjena organizacije i prakse crnogorske vojske u miru, ratu i stanju mobilizacije, zatim naoružanje i druge ratne potrebe, uniforme i vrste medalja. Teme su obrađene tako što je ovo poglavlje podijeljeno na pet djelova koji, opet, imaju odjeljke u vidu podnaslova.

U prvom dijelu, naslovljenom kao „U mirnodopskom periodu“, autor nam daje podatke koji se odnose na uzrast vojnih obveznika, kao i na trajanje vojnog roka. Takođe, saznajemo nešto i o kadrovima koji slijede obuku i ratnoj snazi, budžetu države i plati koja se daje vojnicima, te, ko-

načno, o zapovjednicima i komandnom kadru, te vidu/formi oficira.

Služenje vojske: Autor piše da u Crnoj Gori svaki muškarac koji može držati oružje služi vojsku i ide u rat, s tim što, prema zakonu, vojna služba počinju sa 18 ili, rjeđe, 17 godina i ona traje sve dok ne napune 58 ili 60 godina. Dakle, vojna služba traje blizu četrdeset godina. Taj period se razdvaja na dva dijela. U prvom imamo ljude stare između 20 i 40 godina, a u drugom osobe između 17 i 20 i one između 40 i 60 godina. Prva grupa predstavlja aktivnu vojsku, dok pripadnici druge skupine, stari i mladi, predstavljaju rezervnu vojsku.

Obuka kadrova i vojne snage u mirnodopskom periodu: Mehmed Subhi navodi da je u Crnoj Gori, baš kao u Švajcarskoj, na snazi milicajski postupak i da zbog toga, u mirnodopskim uslovima, osim perjaničkog pješadijskog voda koji na Cetinju predstavlja knjaževu pratnju, ovdje nema vojske pod oružjem. Takođe, počev od 1896. godine uvedena je stalna jedinica vojske, pod oružjem, pješadijski bataljon, a od 1898. postoji i artiljerijska baterija. U pješadijskom bataljonu nalazimo jednog majora, jednog vicemajora, četiri kapetana, deset poručnika i šezdeset nižerangiranih oficira. Šesnaest oficira iz ovog bataljona je završilo vojne škole u Italiji, dok je šezdeset nižih oficira pohađalo nastavu teorije i prakse koja se održavala u Podgorici. Što se tiče artiljerijske baterije, jedan komandir se školovao u Torinu, baš kao i neki niži oficiri.

Svake godine se 25 muškaraca šalje na obuku ovog tipa. U prvo vrijeme, oni koji su slati na obuku, bivali su dijeljeni u dvije skupine, pa je jedna pohađala obuku u periodu od aprila do avgusta, a druga skupina je isto to činila od avgusta do decembra. Vremenom se broj polaznika pove-

ćavao, pa je stvorena i treća grupa, koja je išla na obuku u zimskom periodu. Nakon što bi završili četvoromjesečnu obuku, oni nijesu stavljeni pod oružje, već su, vrativši se kućama čim su završili obrazovanje, bivali zauzeti svojim poslovima. Što se tiče artiljerijske baterije, ondje je obuka trajala šest mjeseci, od aprila do septembra. Broj osoba koje su napunile 25 godina i pošle na obuku u 1896. godine iznosio je 1.300, dok je već 1897. bio povećan na 1.500. Prema tvrdnji autora, ovaj broj se 1902. godine popeo na 1.800 osoba.

Osim osvrta na vojsku, autor u formi fusnote daje informacije o perjanicima, koji predstavljaju pratnju/stražu samog knjaza. Informacije koje su ovdje date glase: knjaz na Cetinju ima svoju pratnju, a nju čine dvije pješadijske čete, pod nazivom perjanici. Svakog mjeseca jedna od ovih četa se stavlja pod oružje i ima obavezu da čuva knjažev dvorac. Šesnaest vojnika koji čine polovinu čete što čuva red u mirnodopskim uslovima čeka na nogama unutar dvorca, dok druga polovina, izvan dvorca, vrši stražarsku službu po mahalama. Upravo ove ljude, što su služili spolja, zvali su „gardistima“, kako bi se napravila razlika u odnosu na perjanike koji su ostali u dvorcu. Samo što nije bilo razlike među njima u pogledu statusa ili plata. Članovi čete koji nijesu pod oružjem, primaju platu i odmaraju. U slučaju da knjaz ili neko od članova njegove porodice krene na put, perjanici mu se nalaze pri ruci, kao pratnja, u ulozi konjanika. Ove dvije čete, koje su imale ukupno 64 člana, od običnog stanovništva su doživljavane kao izvanredno korisne i zbog hrabrosti iskazane u ratovima bile su dobro prihvaćene. Zbog toga je među stanovništvom posebnu čast predstavljala pripadnost ovoj elitnoj četi.

Kada je riječ o obrazovanju perjanika koji su pratili knjaza na njegovim putovanjima, treba reći da je sam knjaz Ni-

kola 1891. godine tražio podršku od Osmanskog carstva, koje mu je, po zapovijesti sultana, na Cetinje poslalo učitelja konjice u liku Mualim Miralaj Tevfik-bega koji je ondje stigao u pratnji dva vodnika (čauša). Sultan je poslao i poklone: 32 sedla, toliko sablji i vinčesterskih pušaka. Obje perjaničke čete su, po redu, dvije-tri godine pohadale časove jahanja. Osim pušaka i pištolja, rukovalie su i specijalnim osmanlijskim sabljama, što je, poslije nekog vremena, postala stvar rutine.

Budžet: Priča se da su, uprkos tome što nije bilo zvaničnog definisanja godišnjeg budžeta, prihodi Crne Gore iznosili oko 700.000 fiorina, a rashodi su bili blizu te cifre. O rashodima nema mnogo detalja, samo su poznate informacije o knjaževim ličnim izdacima i ratnim troškovima.

Evo kako stoje ti rashodi:

KNJAŽEVI IZDACI	100.000 fiorina
TROŠKOVI ZA MILICIJU I VOJSKU	150.000 fiorina
TROŠKOVI ZA OBUKU KADROVA	120.000 fiorina

Autor navodi da je jedan fiorin u to doba imao vrijednost deset kuruša. Tako čitalac dobija predstavu o procjeni veličine pomenutih izdataka. Javni dug Crne Gore je, kaže Subhi, bio znatno iznad njenih prihoda. Ukazujući na stanje u 1899. godini – odnosno, kako se navodi, „prethodnoj godini“ – Subhi piše da ukupan dug države iznosi 970.000 fiorina, ali da se u posljednjim danima te godine država ponovo zadužila, pa bi, podvlači, i taj iznos trebalo uključiti u ukupan dug. Među glavnim povjeriocima Crne Gore u ovom slučaju su Osmansko carstvo i Austrougarska.

Zapovjednik, komanda i oficirski kadar: Glavnokomandujući crnogorske vojske bio je knjaz Nikola, a komandant štaba za obuku njegov sin, Danilo. Ministar vojni je, ne-

prestano, počev od 1878. godine, bio Ilija Plamenac. Ne postoje ustanove poput glavnog štaba, intendantske službe ili administracije. U mirnodopskim uslovima, postojalo je 8 pješadijskih brigada, 1 artiljerijska brigada, 58 bataljona i više od 300 četa. Za vrijeme rata, u Crnoj Gori se, na mjestu oficirskih dužnosti, nalazilo, u različitim činovima, 750 ljudi. Od tih oficira, oko 50 ljudi se školovalo u Rusiji, Francuskoj, Italiji, Srbiji, Austriji i sl. Većina komandanata četa i bataljona je imala ratno iskustvo. Mladići koji nijesu učestvovali u ratovima su, zbog graničnih sporova koji su izbijali svake godine, imali kakvo-takvo iskustvo. Oficiri su dobijali više činove isključivo ličnom odlukom knjaza. Ovi oficiri su, kao ugledne ličnosti iz naroda, dobijali pravo na kuće i imanja, pa su im plate bile prilično niske. Brigadni komandant je godišnje dobijao 500 fiorina, komandant bataljona 150 fiorina, a ostali oficiri po 50 fiorina. Oni što su imali čin majora – ili neki niži čin – prema riječima Subhija, sve do skorijeg vremena nijesu primali platu, mada su, zbog hrabrosti iskazane u prethodnim ratovima, počeli da primaju neveliku godišnju platu, koju su dobijali u četiri rate. Najveće plate su primali ministar vojni, artiljerijski komandant, pomoćnici i dr. I novopostavljeni oficiri za obuku kadrova su, do određenog stepena, primali visoke plate. Major je primao 120 fiorina mjesečno, kapetan 90, a poručnik 80.

U dijelu, naslovljenom kao „Uređenje vojske“ (str. 60–65), autor piše o podjeli crnogorske vojske, njenoj organizaciji za vrijeme ekspedicija i obuci.

Podjela vojske: Crnogorska zemlja se, u vojnom pogledu, dijeli na devet brigada. Ova podjela istovremeno ukazuje na civilnu podjelu. Svaka brigada predstavlja ljude koji žive na teritoriji određenog plemena. Zavisno od veličine i statusa nahija, i vojne jedinice se dijele na različit broj

bataljona. Broj bataljona po brigadama je iznosio 4 do 9, a broj četa se mijenjao od 5 do 11. Nakon rata 1877. godine, Crna Gora je bataljone podijelila u pet brigada. Već 1890. godine, broj brigada se povećao na osam. Broj bataljona se povećavao sa 43, na 49 i, konačno, 58. godine 1899. Cetinje, kao centar, predstavlja posebnu brigadu, pa se broj brigada u Crnoj Gori penje na devet.

Brigade, središta brigada i broj bataljona mogu se vidjeti na donjoj tabeli.

TABELA 1: *Podjela crnogorske vojske na brigade*

BRIGADA	SREDIŠTE BRIGADE	BROJ BATALJONA
POSEBNA BRIGADA	Cetinje	6
PRVA (KATUNSKA)	Njeguši	7
DRUGA (CRMNIČKA)	Virpazar	7 (jedan muslimanski bat.)
TREĆA (BRDSKA)	Spuž	7
ČETVRTA (PIVSKA)	Goransko	9
PETA (ZETSKA)	Medun	7 (jedan muslimanski bat.)
ŠESTA (MORAČKA)	Kolašin	6
SEDMA (PRIMORSKA)	Ulcinj	4 (dva muslimanska bat.)
OSMA (VASOJEVIČKA)	Andrijevića	5

Muslimani su, kako se ne bi miješali sa hrišćanima, bili podijeljeni u zasebne bataljone. S tim u vezi, krajiški (Prva crmnička brigada) i podgorički muslimani (Peta zetska brigada) su imali po jedan bataljon, dok su barski i ulcinjski muslimani, u okviru Primorske brigade, imali dva bataljona. Nikšićki, kolašinski, spuški i pivski muslimani, zbog malobrojnosti, nijesu imali posebne čete, ali su, u okviru četa kojima su pripadali, imali po jedan vod. Takođe, muslimani su imali mogućnost da izbjegnu vojnu obavezu, ukoliko godišnje plate 7 fiorina.

Vojne jedinice: Za vrijeme ekspedicija/pohoda, efektivni sastav jednog bataljona iznosi namanje 500, a najviše 1.200 ljudi. Mehmed Subhi navodi jedinice crnogorske

vojske, njihove komandante, sa svim vojnim činovima i priznanjima, praveći paralele sa osmanlijskom vojskom. Na čelu brigada su se nalazili brigadiri. Ekvivalent tom činu je – general. Svaki brigadir je imao pomoćnika koji je brinuo o tome da se svi poslovi završe i njegov naziv je bio ađutant, što bi, u komparaciji sa činovima u osmanlijskoj vojsci, bilo ekvivalentno kolagasiju. Ono što su Crnogorci nazivali bataljonima, odgovaralo je osmanlijskim taburima. Na čelu bataljona je bio komandir, odnosno, bimbaša. Ti komandiri su imali svoje pomoćnike – potkomandire – koji su, u osmanlijskoj vojsci, nosili titulu kolage-vice-majora. Sljedeća vojna jedinica je nazivana stotinom – nekadašnja četa – što bi odgovaralo osmanlijskom boluku. Na čelu stotine je bio kapetan, što odgovara osmanlijskom juzbaši. U svakoj stotini imamo i oficira, odnosno mulazima. Svaka brigada, bataljon i boluk su imali po jednog barjaktara. Taj naziv su koristili i jedni i drugi.

Komandir baterije odgovara činu ranije pominjanog bimbaše. Jedna četa, sačinjena od dva toptan-a, imala je jednog kapetana i jednog oficira. Pomoćnika artiljerijskog komandira i barjaktara u ovoj jedinici nema a, umjesto toga, imamo još jednog kapetana koji, kao pomoćnik komandira, obavlja poslove koji se tiču administracije. Niži oficiri, pak, nazivaju se vodnicima, što, kod Osmanlija, znači čavuš i desečari, odnosno, prema turskom, onbaše. U mirnodopskim okolnostima vojnici su se vraćali svojim kućama i bavili poslovima koji nemaju veze sa vojskom. Kadrovi koji su dati u narednoj tabeli imali su obavezu da se posvete zaštiti/čuvanju.

TABELA 2: *Vojni kadrovi koji imaju zaduženja u mirnodopskim uslovima*

OFICIRSKI KADAR ČETE/STOTINE (<i>piyâde bölüğü</i>)	OFICIRSKI KADAR BATALJONA (<i>tabur</i>)	OFICIRSKI KADAR BRIGADE (<i>livâ</i>)
1 kapetan (<i>bölük kumandanı</i>)	1 komandir (<i>binbaşı</i>)	1 brigadir (<i>livâ kumandanı</i>)
1 oficir (<i>takım kumandanı</i>)	1 podkomandir (<i>kolağası</i>)	2 ađutanta (<i>kolağası</i>)
5 vodnika (<i>çavuş</i>)	1 trubač (<i>boruzen</i>)	1 barjaktar (<i>bayrakdâr</i>)
10 desetara (<i>onbaşı</i>)	1 barjaktar (<i>bayrakdâr</i>)	
1 barjaktar (<i>bayrakdâr</i>)		

TABELA 3: *Osnovna organizacija i raspored jedinica crnogorske vojske za vrijeme rata*

TRUPE	VOJNIK	DESETAR	VODNIK	BARJAKTAR	ZAMJENIK	TRUBAC	UKUPNO VOJNIKA	
PJEŠADIJSKA ČETA MALE BROJNOSTI	72	8	4	1	1	1	87	
PJEŠADIJSKA ČETA SREDNJE BROJNOSTI	108	12	4	1	1	1	127	
PJEŠADIJSKA ČETA VELIKE BROJNOSTI	144	16	4	1	1	1	167	
BATERIJA	BRDO:	60	6	7	-	1	2	76
	POLJE:	94	6	7	-	1	2	110
TRUPE	PORUČNIK	KAPETAN	KOMANDIR (MAJOR)			UKUPNO OFICIRA		
PJEŠADIJSKA ČETA MALE BROJNOSTI	2	1	-			3		
PJEŠADIJSKA ČETA SREDNJE BROJNOSTI	2	1	-			3		
PJEŠADIJSKA ČETA VELIKE BROJNOSTI	2	1	-			3		
BATERIJA	BRDO:	-	3	1		4		
	POLJE:	3	4	1		8		

TRUPE	UKUPNO VOJNIHLICA	NAPOMENA	
PJEŠADIJSKA ČETA MALE BROJNOSTI	90		
PJEŠADIJSKA ČETA SREDNJE BROJNOSTI	130		
PJEŠADIJSKA ČETA VELIKE BROJNOSTI	170		
BATERIJA:	BRDO	80	šest brdskih topova
	POLJE	118	šest poljskih topova

Obuka: Što se tiče obuke, kapetani četa okupljaju svoje jedinice jednom godišnje – deset dana tokom zime – a isto čine i komandiri bataljona sa svojim jedinicama – do dva dana – i onda se, nakon okupljanja, pristupa obuci i manevarskim vježbama.

Artiljerija se sastaje do deset dana i na kraju tog perioda vježba gađanje iz oružja. Takođe, kada su državni praznici, koriste priliku da isprobaju gađanje iz topova. Autor napominje da iako je, kako je gore opisano, odlučeno da se sprovede vježbe i obuka, to se u stvarnosti nikada nije sprovelo u praksi. Umjesto toga, obično bi se, ukoliko vremenske prilike dopuste, nedjeljom čete – posebno glavna četa svakog bataljona – vježbale koristeći oružje. Što se tiče tobdžija, kako su se topovi nalazili u skloništima/skladištima, oni su bili potpuno lišeni mogućnosti da vježbaju. Jedino su, ponekad, vježbali gađanje u prisustvu knjaza.

U trećem dijelu, naslovljenom kao „Ratno stanje“ (str. 66–71), govori se o tome da su u ratnim vremenima, cjelokupne crnogorske vojne snage, za vrijeme trajanja rata, bile u stanju mobilizacije. Snabdijevanje i kontrola su ključne teme ovog poglavlja.

Vojska u doba rata: Autor navodi da su, za vrijeme rata 1875. godine, cjelokupne crnogorske snage brojale 24.000 ljudi, a već naredne godine, u najkritičnije vrijeme, broj vojnika se ispeo na 30.000, a sa dobrovoljcima koji su pristigli iz Hercegovine, dozeao je i 35.000 ljudi.

1895. godine, vojska broji 35.548 vojnika, sa 283 čete i 49 bataljona. Već 1897. godine, vojska ima 37.250 vojnika, 52 bataljona, a od tog broja vojnika – ima 2.500 muslimana i 2280 katolika. Dok je knjiga napisana, prema pripovijedanju Crnogoraca, broj vojnika se povisio na 43.500, od čega je 3.500 otpadalo na muslimane i 2.500 na katolike. Autor navodi da bi broj vojnika, kao što je to prikazano u tvrdnjama i pripovijestima nekih Crnogoraca, mogao da dosegne cifru od 55.000 ljudi, mada je, prema informacijama koje je crpio iz različitih izvora i nekih istraživanja, posve neutralnih, vjerovatnije da se ukupan broj vojnika kojima bi Crna Gora mogla da raspolaže u jednom ratu kretao od 40.000 do 45.000. U tako brojnoj vojsci, 30–32 hiljade ljudi bi aktivno služilo, a 10 do 13 hiljada njih bi bilo u rezervi. Od aktivne vojske se očekuje da u bilo kojoj vrsti rata i u zemlji i van nje bude spremna za odbranu i za napad. Rezervna vojska, pak, imala bi ulogu isključivo da se kreće unutar Crne Gore i da ima drugostepeni značaj, budući orijentisana isključivo na odbranu.

Aktivna vojska, formirana iz pješadijskih i artiljerijskih jedinica, dolazi iz devet izmiješanih brigada. Brigada ima 4 do 9 bataljona i 6 topova – 4 brdska i 2 poljska.

Mobilizacija za rat: Kako je knjaževina veoma mala, a njeno stanovništvo ima izraženu sklonost ka ratu, mobilizacija u slučaju ratne opasnosti obično traje kratko. Tako je 1887. godine, zbog problema izazvanih na hercegovačkoj granici, u roku od osam sati bilo moguće okupiti 6.000

ljudi. Inače je, u bilo kom graničnom pravcu, za okupljanje vojske koja bi bila u odličnom i redovnom stanju, trebalo pet do šest dana. U Crnoj Gori nije, kao u drugim državama, bilo uobičajeno da se, pod uticajem političkih problema, velike vojne trupe otpremaju i koncentrišu ka granici. Uglavnom se mobilizacija za rat sprovodila malo prije nego što bi on bio započet.

Obavještenje o ratnoj mobilizaciji: Obavještenje o ratnoj mobilizaciji i mjestu okupljanja vojske se, putem telegrafa, iz centra slalo u okolinu/provinciju. Odande se stanovništvo uglavnom brzo i lako pokretalo.

Znakovi koji su dati zvukom puške ili trube označavali su kuda stanovništvo treba da se pokrene zarad okupljanja: ka sjevernoj, istočnoj ili južnoj granici. U mirnodopskim okolnostima, Crnogorci su kod sebe držali ratnu opremu: uniformu, pušku na zidu kuće, municiju i ostalu opremu, pa im je, nakon što se na Cetinju objavi ratna mobilizacija, trebalo svega sat-dva da krenu ka pograničnom kraju gdje je stanovništvo napadnuto. Oni se, do okupljanja vojske, kreću ka spornoj zoni, skupa sa komandirovom bataljona, barjaktarom i trubačem/muzikantom. Vojnici koji kasne za bataljonom se na putu i na mjestu okupljanja pridružuju pratnji i priključuju glavnom dijelu bataljona. Pri tome, dakle, Crnogorci imaju sposobnost da prema bilo kojoj graničnoj tački, u roku od 24 sata, okupe i pošalju do 20.000 ljudi.

Ratna pripravnost i zaduženja: U mirnodopskim uslovima se pripravnost za ratne okolnosti odvija tako što se ratna oprema, municija i sl. čuvala u skladištima.

Dalje, svake godine se vrši opšta inspekcija, i to u periodu nakon 8. novembra, kada je zbog vremenskih

nepogoda narod nezaposlen i onemoćao. U ovoj kontroli, oni koji nijesu vojno sposobni se brišu iz vojnih deftera, a oružje koje se od njih uzme se predaje mladima čija se imena upisuju u defter. Dalje, nakon što se, pod pokroviteljstvom brigade, obavi posao upisa i ispisa imena, defter se šalje ministarstvu vojnom, a kontrola se završava prije božićnih praznika. Uporedo sa vojnom službom, poreski obveznici imaju obavezu da svoje naoružanje i opremu održavaju u dobrom stanju i da budu uvijek spremni za to da se odazovu pozivu čiji bi signal, kao što je navedeno, bila truba ili puška.

U dijelu, naslovljenom kao „Ratno naoružanje, materijal, transport“ (str. 72–80), autor se bavi tipovima lakog i teškog naoružanja crnogorske vojske, distribucijom oružja, radionicama za opravku, životinjama koje služe za vuču, sanitetskim materijalom i transportom municije i hrane u ratnim uslovima.

Lako naoružanje: Autor objašnjava da je lako naoružanje Crnogorska vojska počela da ga koristi u ratu 1876. godine. Prema tome, prvoj grupi vojnika je podijeljeno 12.000 krnka pušaka, 5.000 M1867 Werndl-Holub i Wanzl pušaka, a drugoj grupi vojnika napunjene puške. Samo što su jednim dati revolveri, a drugima jatagani. Crna Gora je 1885. godine po niskoj cijeni od Austrije kupila Werndl puške. Rusija je Crnoj Gori 1895. godine poklonila Berdan puške, a 1898. Moskovke (Repetirke), brzometne puške. Prema stanju iz 1901. godine, kada je ova knjiga pisana, Crna Gora je raspolagala sljedećim arsenalom lakog naoružanja:

TABELA 4: *Lako naoružanje crnogorske vojske početkom XX vijeka*

NOVO ORUŽJE	KOMADA	
Brzometna ruska puška (Moskovka) kalibra 7,62 mm	30.000	85.000
Puška ostraguša Berdanka kalibra 11 mm	35.000	
Wrandl kalibra 11 mm	20.000	
STARO ORUŽJE	KOMADA	
Schneider	6.000	20.000
Martin	775	
Krnka	8.000	
M-karabin	8.000	
Wanzl i Remington i drugi modeli starog naoružanja	-	
UKUPNO		105.000

Autor je na spisak stavio i 775 komada pušaka marke Martin, ali ovaj broj nije uključio u konačan zbir. Takođe, u Crnoj Gori je bilo više od 10.000 pušaka marke Wanzl, ali, iako je na listi navedeno da su te puške korišćene, same brojke su izostale. Kao razlog za to, može biti da su one prebačene preko visokih zidina koje opasavaju vjerske objekte, pa su tako „zagubljene“, tj. odbačene.

Na koncu, lako naoružanje kojim je Crna Gora raspolagala seže do cifre od 105.000. U djelu se, nezavisno od ovog spiska, pominje 30.000 komada Gasser pištolja koji su, u zamjenu za 155 kuruša, prodavani stanovništvu. U depoi- ma je, takođe, bilo skladišteno oko 6.000 jatagana.

Subhi, takođe, govoreći o novom naoružanju crnogorske vojske, spominje rusku pušku – Moskovku – kalibra 7.62 mm, potom berdanku i Werndl pušku, dajući detaljne balističke i druge specifičnosti. Ti podaci su vidljivi u narednoj tabeli.

TABELA 5: *Brzometna ruska puška, Berdan II i Werndl – specifikacije*

...		BRZOMETNA PUŠKA	BERDAN II	WRENDL
KALIBAR	mm	7,62	10,66	11
KOLIČINA	komada	4	6	6
DUŽINA PUŠKE	bez bajoneta (m)	1,290	1,360	1,281
	sa bajonetom (m)	1,730	1,875	1,749
MASA PUŠKE	bez bajoneta (kg)	3,990	4,350	4,2
	sa bajonetom (kg)	4,300	4,800	4,7
MASA METKA		24	42,25	42,5
KOVOŠOVNIK (?) MASA		13,5	24,1	24
BARUT HAKKI		2,10	5,06	5
VRSTA BARUTA		bezdimni	crni	crni
BRZINA		620	442	438
KRAJNI DOMET		2.000 (2.800 pod nagibom)	1.065 (1.500 pod nagibom)	1.575

Teško naoružanje: Što se tiče teškog naoružanja crnogorske vojske, ona je 1876. godine, u ratu, od Srbije na poklon dobila 12, a od Austrije, takođe na poklon, 8 topova. Dakle, ukupno 20 *ağızdan dolar* topova je imala.

1886. godine je kupila Krupp topove – 18 brdskih i 6 poljskih. Prije i poslije ovog datuma, Crna Gora je od Rusije i drugih država preuzela – što na poklon, što kupovinom – mnoštvo topova, a njihovo brojno stanje je prikazano u narednoj tabeli.

TABELA 6: *Teško naoružanje crnogorske vojske početkom XX vijeka*

TEK UZETI TOPOVI	KOMADA
8,7 cm poljski top Krupp	6
7,5 cm poljski top Krupp	6
9 f. poljski top (ruski model)	2
7,5 cm brdski top Krupp	18
6,5 cm brdski top Krupp	8
Mitraljeski top (Gatling mitraljez) (Poklon od Rusije 1895. godine, skupa sa puškama Berdan II)	6
2 cm opsadni top (ruski model), (Poklon od Rusije, 1899. godine)	12
UKUPNO NOVIH TOPOVA	58
STARI TOPOVI	KOMADA
Poljski top (7,85 cm) Krupp, čelik, punjenje sa stražnje strane	1
Ruski model poljskog topa (kalibar: 4 funte)	2
Poljski top kalibar: 12 funti), punjenje sa prednje strane	4
Poljski top engleske proizvode, punjenje sa prednje strane	2
Brdski brodvelkâri top, punjenje sa stražnje strane	10
Brdski graniyerkâri top, punjenje sa stražnje strane	6
Brdski top, punjenje sa prednje strane	8
UKUPNO STARIH TOPOVA	33
UKUPNO TOPOVA	91

Mehmed Subhi, osim pomenutog 91 topa, pominje još 7 topova: 4 kratke haubice 15 mm, 1 novi model 15 cm i 2 stara modela.

Od svih pomenutih, topovi koji su mogli biti od koristi u borbi jesu sljedeći:

VRSTE TOPOVA	KOMADA
BRDSKI	36
POLJSKI	15
MITRALJESKI	6
OPSADNI	17
UKUPNO	74

Za vrijeme rata u svakoj pješadijskoj brigadi našla bi se jedna prenosiva baterija, koja se koristila kao veza sa ostalim vojskama.

Od Prve brigade do Šeste brigade, baterije svake brigade imaju šest topova – četiri brdska i dva poljska – a baterije Sedme i Osme brigade se organizuju tako što koriste 6 brdskih topova. Tri poljska, šest mitraljeskih i sedamnaest opsadnih topova što stoje pozadi, će formirati artiljeriju.

Dijeljenje oružja: 30.000 brzometnih ruskih pušaka (Moskovka), još toliko pušaka marke Berdan II dijeljeno je stanovništvu još u mirnodopskom periodu, pa je svako, uz oružje, dobijao i 20 metaka, a na jednog vojnika su dolazile dvije puške. Berdan II puška, od onoga što je preteklo, nekih 5.000 komada je podijeljeno starima i nemoćnima. Elitnim vojnicima je podijeljeno 15.000 pištolja, a kako troškove za to oružje snose sami, to ga smatraju vlastitom imovinom. Kako je vlada numerisala ove revolvare prilikom predaje, bilo je nemoguće da ih se izgubi ili otarasi. Preostalo oružje se čuvalo u depoima koji su se nalazili u Spužu, Cetinju, Lesendru, Žabljaku, Nikšiću, Kolašinu, Šavniku i na Čevu. Kako je svako ko dobije oružje bio dužan da ga održava u dobrom stanju i da sam snosi troškove za municiju, to se kontigent koji daje vlada morao pažljivo čuvati. Oni koji su bili privilegovani da postanu vlasnici revolvera, u njemu su nalazili najmanje tri metka. Knjaz je ponekad kažnjavao one koji ne vode računa o čistoći i punoći svog oružja. Najefikasnija kazna u Crnoj Gorila bila je da se osobi na neko vrijeme zabrani nošenje oružja.

Radionice: U Podgorici, Rijeci i Cetinju su postojale male radionice u kojima su se proizvodili meci za sporometne puške. U Rijeci Crnojevića je čak postojala tezfa/tezgah, na kojoj su se mogli popraviti djelovi puške, pištolja i topa.

Životinje: Za vrijeme rata, kada je trebalo prenositi topove, ratnu municiju te teške stvari, vojsci su se na usluzi našli prikladnih 2.500–3.000 životinja. Većina od oko 120 životinja, porijeklom iz Mađarske, što su korišćenje za poštansku službu, korišćena je i za vrijeme rata kao pomoć u artiljeriji.

Zdravstvena zaštita: U Crnoj Gori nije bilo organizacije koja se ticala zdravstvene zaštite i kada je u pitanju dostupnost higijenskog materijala, prema riječima autora, tu nije bilo stvari od vrijednosti. Međutim, 1896. godine ruski Crveni krst i tamošnje Ministarstvo inostranih djela su Crnoj Gori poklonili 25 kreveta, jedan kontigent šatora i nosila, te sanitarne komplete što uključuju i hirurške instrumente. Godine 1898. je preko zahtjeva Crvenom krstu, čije je sjedište u Švajcarskoj, broj kreveta povećan na 46, a snabdjeveni su i šatorima i nosilima.

Transport: Posao koji se tiče transporta u ratno vrijeme – teret, teške stvari, hranu i posebno municiju iz depoa na prvu liniju – nije bio naročito dobro organizovan.

Dalje, u dijelu pod naslovom „Uniforma“ (str. 81–92), autor opisuje garderobu vojnika, simbole koji se odnose na vojne činove, crnogorske zastave, odlikovanja i medalje.

Nošnja: Vojna nošnja koju Crnogorci nose i u vrijeme rada i u vrijeme mira, jeste njihova nacionalna nošnja. Na glavama su nosili crnogorske kape. Te kape su bile u obliku ravnog cilindra, a pravile su se od crvene tkanine koja bi se potom sa strana obavila crnim satenom, a na otvorenom tjemenu bi zlatnim nitima bila izvezene 4 linije i u njihovom centru su, ćirilčnim slovima, bili ispisani inicijali imena crnogorskog knjaza „H. I“. Za knjaza i njegove sinove bi se, umjesto ovog znaka, vezle zvijezde. Prema zakonu, svako je imao obavezu da nosi ovu kapu. Takođe, ostali

djelovi uniforme su se mijenjali, zavisno od bogatstva ili čina osobe koja je nosi. Na leđima je bio džamadan, zatim dolama i, kao treće, nosio se jelek. Oko struka se nosio opasač, a na nogama, do koljena, gornje gaće (šalvare), a noge su se zatvarale dokoljenicama, odnosno getama. Što se obuće tiče, nosili su se uglavnom opanci, mada su oficiri i službenici koristili čizme ili potin (kratke čizme). Ogrtač, poznat kao struga/gunj, bio je obično crne ili kafene boje. Struga je za Crnogorce istovremeno bila kaput i ogrtač. Autor ovdje potanko opisuje sve djelove uniforme, boju, materijal i oblik. Tako, na primjer, o jeleku kaže: „Jelek: kraći od pojasa, izrađen od fine, crvene tkanine, preko koje ide vez od srme ili gajtan vez. Često urađen tako da se ne može odmah primijetiti boja tkanine.“

Donja slika prikazuje nošnju i nalazi svoje mjesto u knjizi.

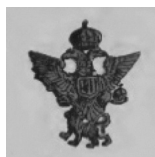
SLIKA 1: *Vojna nošnja*
(*barjaktar, oficir, muzikant, niži oficir, vojnik, žandar*)

Oznaka čina: Crnogorska vojna nošnja razlike među činovima ne pokazuje obiljem nakita, već tako što se na čelu kape nalazi zlatna ili srebrna pločica, koja bi označavala određeni čin. Oblik te pločice je ovakav: „Dvoglavi, krunisani orač, na čijim su prsima znakovi ‘H. I’ koji simbolizuju knjaza Nikolu I, a ispod svega toga lav u pokretu i dvije ukrštene sablje.“

Autor pojašnjava sve znakove koji se koriste za vojne činove. Primjera radi, za znak kojim se označava rang vojvode, ide objašnjenje: „Ispod pločice nema noževa, a preostali dio je žute boje.“ Simboli svih činova su, u vidu ilustracija, prikazani u knjizi.

SLIKE 2: *Simboli činova*

1. Vojvoda

2. Brigadir

3. Komandir bataljona (Binbaši)

4. Ađutant komandira bataljona (Kol Ađası)

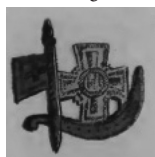
5. Komandir baterije (Binbaši)

6. Kapetan stotine (Yüzbaşı)

7. Brigadni barjaktar

8. Bataljonski barjaktar

9. Četni barjaktar

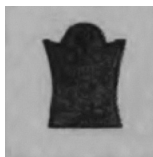
10. Perjanik

11. Vodnik

12. Desečar

13. Tobdžija

14. Muzikant

Zastava: Crnogorsku zastavu čine tri boje koje su poredane horizontalno. Imaju jednaku širinu. Odozgo-nadolje, to su: crvena, plava i bijela. U sredini plavog polja, ćiriličnim slovima su ispisani inicijali knjaza Nikole („H. I“). Što

se tiče stotinaških, bataljonskih i brigadnih zastava, one su bile bijele, sa crvenih krstom u sredini.

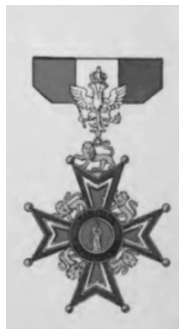
SLIKA 3: Zastave i ordenje

Orden Danila I

Crnogorska zastava

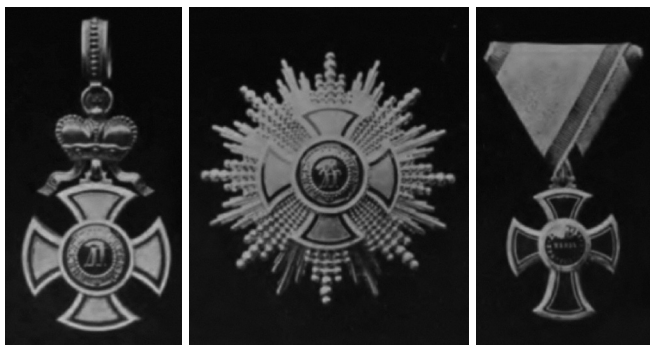
Orden Svetog Petra
Cetinjskog

Ordenje i medalje: U Crnoj Gori su se za hrabrost i revnost dodjeljivale razne vrste ordenja i medalja.

ORDENJE:

- *Orden Svetog Petra Cetinjskog:* Ustanovio ga je knjaz Danilo Petrović Njegoš 1852. godine. Prvo se dodjeljivao članovima porodice Petrović Njegoš, a potom stranim vladarima, knjaževima i dr. u ime prijateljstva i odanosti. Kači se na lijevi dio grudi, a ukrašen je trobojnom (crvena-plava-bijela) trakom.
- *Orden Danila I:* Ovaj orden je ustanovio knjaz Danilo, 23. maja 1853. godine, a prihvatio ga je knjaz Nikola, 19. septembra 1869. godine. Mijenjani su stepeni, 23. maja 1861, 1873. i 1893. godine. Ima ih pet (Veliki krst, Veliki oficir, Komandir, Oficir i Vitez) i autor ih podrobno opisuje. Primjerak ovog ordena može se vidjeti na narednoj slici. On služi za divljenje Crnoj Gori i knjazu.

SLIKA 4: *Odlikovanja i medalje*

Prvi stepen

Treći stepen

Peti stepen

MEDALJE:

U Crnoj Gori su postojale dvije vrste medalja. Jedna je dodjeljivana za hrabrost i revnost, a druga u znak sjećanja na učesće u ratovima.

MEDALJE ZA HRABROST:

- *Zlatna Obilića medalja*: ustanovljena 1851. godine, od strane vladike Petra II Petrovića Njegoša. Dodjeljuje se za vanrednu hrabrost. Na licu medalje je lik Miloša Obilića, oko kojeg je ćirilnim slovima ispisano njegovo ime. Na naličju je bilo ispisano „Vjera, svoboda, hrabrost, Cetinje 1851“. Medalja se stavljala na lijevu stranu grudi, sa trakom crveno-plavo-bijelom. Ova medalja je u Crnoj Gori bila najdragocjenija, najvrjednija, neka vrsta priznanja za vanrednu hrabrost.
- *Srebrna medalja za hrabrost*: Ova medalja je takođe djelo Petra II, iz 1841. godine. Kao što joj i samo ime govori, bila je namijenjena kao priznanje za hrabrost. Na licu medalje, dvoglavi orao. Na njegovim grudima, u samoj sredini, lav u pokretu. Na naličju, „Cetinje 1851“, po čemu je identična sa Obilića medaljom. Traka – bijela, sa tri crvene linije.

- *Zlatna i srebrna medalja za revnost*: Ovu medalju je 1895. godine ustanovio knjaz Nikola I Petrović Njegoš. Na licu – lik knjaza nikole i natpis „Nikola I, crnogorski knjaz“. Na naličju, trakom spojene grane, a u sredini natpis „Za revnost“.

Sva crnogorska odlikovanja – ordenje i medalje – imaju, kao i austrijska odlikovanja, trouglastu traku. Zlatne i srebrne medalje imaju trake u crveno-plavo-bijeloj boji.

RATNE MEDALJE:

Crnogorci su, pored ranije pominjanih odlikovanja, imali i medalje za posebno iskazanu hrabrost u ratu.

- *Grahovačka medalja*: Ova medalja je data svima koji su učestvovali u Grahovačkoj bici. Na licu se nalaze puška, zastava, koplje, sablje, dva topa i trube, predstavljene u vizuelno dopadljivoj formi. Naličje – lovor, u njemu krst, ispod krsta „Grahovac, 1. maj 1858“, a po obodu „Danilo I, knjaz crnogorski“.
- *Medalja za junaštvo*: srebrna medalja u znak sjećanja na rat 1861–62, izdata od strane knjaza Nikole. Lice – lik knjaza iz profila, i okolo „Nikola I, knjaz crnogorski“. Naličje – trakom povezane lovorove grane na samom rubu, a u srednjem dijelu napisano „Za junaštvo“, ispod „1862“, kao datum.
- *Medalja za rat*: Medalja posvećena ratu koji se protegao na četiri godine. Na licu i naličju – godine: 1875, 1876, 1877, 1878 – nalazi se krst. Traka je crvene boje, a ivice su bijele. Stavljaju se na desnu stranu grudi.
- Povodom 40. godišnjice vladavine knjaza Nikole, izdata je medalja, Spomenica. Zlatnom su nagrađivani oni koji su 40 godina služili državi, a srebrnom – oni što su isto činili 30 godina.

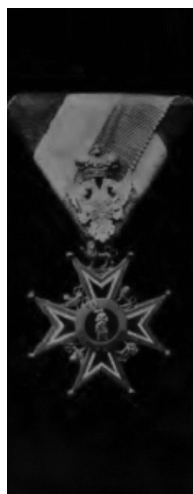
SLIKA 5: Odlikovanja i medalje

Medalja za revnost
(lice i naličje)

Medalja za hrabrost
1841 (lice)
Medalja za junaštvo
1862 (lice)

Orden
Svetog Petra Cetinjskog

Medalja za hrabrost
1841 (naličje)
Medalja za junaštvo
1862 (naličje)

Medalja Obilića
(lice i naličje)

Zaključak

Mehmed Subhi je bio jedan od vicemajora Glavnog štaba i, istovremeno, učitelj pri Vojnoj školi, stručan za teme koje su se ticale stanja i organizacije vojske, kako osmanlijske, tako i onih stranih. Knjigu „Crna Gora i njena vojska“ (*Karadağ ve Ordusu*) napisao je za potrebe nastave u pomenutoj Vojnoj školi. Mehmed Subhi je smatrao da se evropski pisci u svojim publikacijama ne bave stanjem i organizacijom crnogorske vojske, budući da njihove države nemaju neke posebne političke odnose ili vojne ciljeve spram Crne Gore. Prema njegovom mišljenju, evropske države sebi mogu dopustiti luksuz da o Crnoj Gori posjeduju opšte informacije, bez zalaženja u detalje, ali Osmanско carstvo, u kontekstu stalnih odnosa sa Crnom Gorom, sa kojom se i graniči, mora o njoj znati što je moguće više: geografiju terena do najbeznačajnije kozje staze i vojnu moć do posljednjeg metka. Iz navedenih razloga, autor se poduhvatio samostalnog istraživanja i pisanja o crnogorskoj vojsci i na taj način je njene osobenosti predstavio svijetu. Ova knjiga, premašujući standarde vremena u kome je nastala, oslanja se i na izvore na stranim jezicima. Uspjeli smo da identifikujemo dva takva izvora.

Može se, s druge strane, predpostaviti da su mu najvažniji izvor predstavljale informacije koje je dobijao od osmanlijskog poslanstva u Crnoj Gori. Istorija, geografija i vojska Crne Gore zauzimaju različita poglavlja u ovoj knjizi. Što se tiče same istorije, može se reći da ona obuhvata period od 14. vijeka do vremena u kome živi i sam autor. To je najkraće poglavlje u knjizi. Ne može se reći da je autor istorijskim činjenicama pristupio kritički, već više podsjeća na informacije kakve se mogu naći u zapadnim izvorima. No, kako autor nije bio istoričar, niti je imao pretenzije da razmatra istorijske probleme, moglo bi se reći da ovo poglavlje predstavlja svojevrsni uvod u temu.

Geografija Crne Gore predstavlja drugo poglavlje knjige. Imajući u vidu činjenicu da, u kontekstu potreba vojske, informacije iz domena geografije imaju mnogo veći značaj od onih historijskih, razumljivo je što je ovo poglavlje znatno opširnije od prethodnog. Ovdje, dakle, imamo informacije o strukturi zemljišta, rijekama i jezerima, poljoprivrednoj proizvodnji, prirodnim bogatstvima, zatim broju, obrazovnom statusu i vjerskoj strukturi stanovništva i sličnim temama.

Imajući u vidu koliki je značaj puteva za vojsku, Mehmed Subhi je posebno razmatrao puteve i transport u Crnoj Gori. Opisujući postojeće i puteve u izgradnji, autor nam daje veoma važne informacije na rečenu temu. Takođe, dobijamo informacije i o nadmorskim visinama mjesta kroz koje putevi prokaze. Od ogromnog značaja su i telegrafski centri.

Posljednje poglavlje, posvećeno crnogorskoj vojsci, razdvaja se na nekoliko cjelina. U ovom poglavlju, autor se bavi analizom stanja vojske u mirnodopskim okolnostima, količini novca koja, u okviru ukupnog budžeta države, otpada na vojsku, te detaljima koji se tiču same strukture crnogorske vojske: podjela na vojne jedinice izranja iz teritorijalne podjele. Takođe, autor opširno govori o kadrovima i obuci za vojsku. Dalje, nižu se zapažanja o ponašanju u kontekstu ratnog stanja: mobilizacija, okupljanje vojnika i svi propisi koji su sa tim u vezi. Kada je riječ o oružju, Subhi nas upućuje u strukturu naoružanja crnogorske vojske, podjeli na lako i teško naoružanje, sa svim njihovim podvrstama (puške, pištolji, jatagani i topovi). Pominje se i problem transporta oružja, municije, hrane i drugih potrepština u toku rata. Na kraju, autor nam govori o podjeli vojnog kadra po činovima i zvanjima, njihovoj

nošnji, simbolima, ratnim zastavama, ordenju i medaljama. Svi ti opisi su, razumije se, uredno ispraćeni adekvatnim ilustracijama.

Konačno, kako i sam Mehmed Subhi navodi u predgovoru ove knjige, svrha pisanja o Crnoj Gori jeste upoznavanje svih detalja koji se nje tiču, sve do „najzabačenije kozje staze“, odnosno „posljednjeg metka“ kojim raspolaže. Reklo bi se da je uspio u tome.

Ovo djelo predstavlja veoma kvalitetan, time i važan izvor za istraživanja koja bi se bavila Crnom Gorom, odnosno organizacijom i istorijskim razvojem crnogorske vojske.

ÖZETLER

Karadağ, Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığı tartışmaları ile ilintili olaylarda üstlenmiş olduğu rol sonucu dünyada bu coğrafya ve insanlarına karşı ilgi uyandırmış ve dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadağ'ı konu alan çeşitli dillerde eserler kaleme alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde de Sultan II. Abdülhamid (1876–1909) döneminde Karadağ ile ilgili Osmanlıca eserler kaleme alınmıştır ki bunlardan biri Mehmed Subhi'nin kaleme aldığı *Karadağ ve Ordusu* başlıklı eserdir. 95 sayfa olan bu eser 1900 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yazar, Erkân-ı Harbiye kolağalarındandır ve ayrıca Harb Akademisinde Osmanlı Devleti ve Yabancı Devletler Hakkında ve Askeri Düzenlemeler konusunda dersler veren bir öğretmendir. Karadağ hakkındaki bu kitap da “Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i şâhâne sınıflarında tadrîs olunmak üzere” hazırlanmıştır.

Eserini Karadağ'ı askerî dünyaya tanıtmak için kaleme aldığı söyleyen Mehmed Suphi, kendileri ile önemli siyasi ilişkileri ve askerî gayeleri bulunmadığından Avrupalı yazarların Karadağ'ın askerî nizam ve teşkilatına dair eserler yazmakla uğraşmadıklarını belirtmektedir. Yazar bundan yola çıkarak Karadağ ordusu ve Karadağ ile ilgili sair durumları anlatan bu eseri yazmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Osmanlı, Osmanlıca, askerî nizam*

ABSTRACT

The role that Montenegro assumed with reference to the presence of the Ottoman power in the Balkans, has caused interest in the geography and people of Montenegro. Thus, there are many books and articles, in various languages, written about Montenegro in the second half of the 19th century. One such book belongs to the Sultan Abdülhamid II (1876–1909) Period: *Karadağ ve Ordusu / Montenegro and its Army* by Mehmed Subhi. This 95 pages long document was published in 1900 in Istanbul. The author was one of the lieutenant commanders in the Ottoman army and taught courses on the Ottoman State, Foreign Relations and Military Organizations at the Military Academy. This book was also intended to serve as an instruction manual to be used in the Ottoman Royal School of Military Sciences.

The author states that his aim when writing this book was to present Montenegro to the military world. He also pointed out that Europeans had not attempted to write about Montenegro's military order and organization, because they had not had any military aims with reference to Montenegro or any significant political relations with it.

KEY WORDS: *Montenegro, Ottoman, Ottoman language, military order*

Dr Živko Andrijašević

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET CRNE GORE

**CRNOGORSKO-OSMANSKI
POGRANIČNI ODNOSI
NAKON RATA 1862. GODINE**

Rad obrađuje političke odnose između Crne Gore i Osmanskog carstva nakon završetka rata 1862. godine, tj. od potpisivanja Cetinjskog protokola (1864) do incidenta u Podgorici (1874), koji je predstavljao ulazak u krizno razdoblje, iz kojeg je uslijedio novi rat (1876). U ovom periodu (1864–1874) Crna Gora i Osmansko carstvo intenzivno saraduju na rješavanju pograničnih pitanja i izvršenju teritorijalnih kompenzacija, koje su dogovorene poslije rata 1862. godine. Rad počiva na, do sada nekorišćenoj, arhivskoj građi iz Državnog arhiva Crne Gore na Cetinju.

KLJUČNE RIJEČI: *politički odnosi, pogranična pitanja, društvo, Crna Gora, Osmansko carstvo*

Poslije završetka crnogorsko-osmanskog rata 1862. godine, započeo je proces rješavanja pograničnih problema u oblastima kroz koje je prolazila nova granica između Crne Gore i Osmanskog carstva, ustanovljena odlukama Cariogradske konferencije (1858). Taj proces uglavnom je bio posvećen regulisanju imovinskih odnosa nakon povlačenja nove crnogorsko-osmanske granica, a njegov početak ozvaničen je sporazumom u manastiru Ostrog, decembra 1863. godine. O ovom procesu i pograničnim odnosima između Crne Gore i Osmanskog carstva nakon završetka rata 1862. godine, pisano je u nekoliko istraživačkih radova. U monografiji B. Pavićevića *Crna Gora u ratu 1862. godine*, na osnovu ruske diplomatske građe, ukazano je na crnogorsko-osmanske odnose tokom 1863. godine i realizaciju sporazuma o reviziji mirovnog ugovora.¹ Crnogorsko-osmanskim pograničnim odnosima poslije 1862. godine, i to na osnovu građe iz francuskih arhiva, detaljnije se bavio D. Vujović u monografiji *Crna Gora i Francuska 1860–1914. godine*, posvetivši posebnu pažnju ulozi francuske diplomatije u normalizaciji crnogorsko-osmanskih odnosa i rješavanju spornih teritorijalnih i imovinskih problema.² Odabrani austrijski izvori o rješavanju crnogorsko-osmanskog spora oko Veljeg i Malog brda, nalaze se u knjizi V. Đorđevića *Crna Gora i Austrija 1814–1894*.³ Za izučavanje odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva poslije rata 1862. godine, nezaobilazan je članak D. Vujovića *Crnogorsko-turski pogranični problemi*

¹ B. Pavićević, *Crna Gora u ratu 1862. godine*, Beograd, 1963, 518–532.

² D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971, 87–129, 171–181.

³ V. Đorđević, *Crna Gora i Austrija 1814–1894*, Beograd, 1924, 333–344.

i Plamenčeva misija u Carigradu 1866. godine, u kome se detaljno opisuju tok i rezultati diplomatske misije vojvode Ilije Plamenca u Carigradu i stanje pograničnih odnosa koji su usloveli potrebu za njegovim angažovanjem.⁴ Važnost za izučavanje pograničnih odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva u ovom periodu, ima i članak B. Pavićevića *Crnogorsko-turski pregovori 1868. za rješenje pograničnih sporova prema Hercegovini*.⁵ Jednom velikom pograničnom konfliktu i diplomatskoj akciji za njegovo rješavanje, posvećen je istraživački članak R. Jovanovića *Crnogorsko-turski pogranični odnosi i boj u Lipovu 1872. godine*.⁶ Iako su o crnogorsko-osmanskim pograničnim relacijama nakon rata 1862. godine u ovim radovima prezentirana obimna i vrijedna istraživačka saznanja, u crnogorskim arhivima ostao je veliki broj nekorisćenih izvora o ovoj problematici. Uglavnom je riječ o izvorima koji svjedoče o pograničnim sporovima i incidentima, koji su sa stanovišta međudržavnih odnosa ponekad i pojave marginalne važnosti, ali ipak nijesu bez značaja za potpunije razumijevanje političkih odnosa između dvije zemlje. Upravo ovaj rad posvećen je tom segmentu crnogorsko-osmanskih odnosa od kraja 1863. godine (Ostroški sporazum) do početka sedamdesetih godina XIX vijeka, kada su riješeni najvažniji pogranični problemi između dvije zemlje.

⁴ D. Vujović, „Crnogorsko-turski pogranični problemi i Plamenčeva misija u Carigradu 1866. godine“, *Istorijski zapisi*, 2, 1963, 181–228; O odnosima između Crne Gore i Osmanskog carstva od 1862. do 1874. godine D. Vujović je objavio i još nekoliko radova: „Sastanak knjaza Nikole i Ismail-paše 4. maja 1867“, *Istorijski zapisi*, 4, 1963, 686–689; „Sastanak knjaza Nikole i Mustafa-paše 1872. godine“, *Istorijski zapisi*, 1, 1966, 141–143; „Spor oko protjerivanja crnogorskog agenta iz Skadra 1872“, *Istorijski zapisi*, 4, 1963, 563–600.

⁵ B. Pavićević, „Crnogorsko-turski pregovori 1868. za rješenje pograničnih sporova prema Hercegovini“, *Istorijski časopis*, XIV–XV, 1965, 385–398.

⁶ R. Jovanović, „Crnogorsko-turski pogranični odnosi i boj u Lipovu 1872. godine“, *Istorijski zapisi*, 4, 1963, 563–583.

Poslije bitke na Grahovcu (1858), na međunarodnoj konferenciji u Carigradu utvrđena je nova granična linija između Crne Gore i Osmanskog carstva. Odlukom predstavnika velikih sila, Crna Gora je dobila Grahovski kraj, Rudine, Uskoke, Župu Nikšićku, Gornje Lipovo, Gornje Vasojeviće, te dio Drobnjaka i Kuča.⁷ Zahvaljujući ovim dobicima, teritorija Crne Gore uvećana je za oko 1.500 km², tako da je nakon pripajanja ovih oblasti imala 4.400 km².

Novu graničnu liniju, shodno odluci konferencije velikih sila, trebalo je da označi međunarodna komisija i to na osnovu karte koja je prihvaćena na konferenciji. U komisiji su bili predstavnici Osmanskog carstva, Crne Gore, Rusije, Francuske, Austrije, Pruske i Velike Britanije. Komisija za utvrđivanje nove granične linije radila je od

⁷ Nova granica počinjala je od vrha planine Stijena, koja se nalazi iznad ostrva Grmožur na Skadarskom jezeru, zatim je išla ka Sutormanu, a od Sutormana prema Vrsuti, pa iznad Spiča sve do Presjeke, gdje je bila tromeda Crne Gore, Turske i Austrije. Od Presjeke granica je išla pored sela Stanjevića, pa visovima iznad Kotora, zatim prema Dragalju, sve do brda Vučji Zub, odakle je počinjala granica između Crne Gore i Hercegovine. Od Vučjeg Zuba granica je išla linijom: Jastrebitica – Mičimotika – Zaslav – Ilijino Brdo – Skorča Gora – Veliki Bovan – Bukovska Gradina – Ćurevac. Zatim je granica obuhvatala Grahovo i Rudine, ostavljajući Zupce i Banjane Turskoj. Sa vrha Kita granica se protezala prema izvorištu Velje Rijeke, u blizini Nikšića, i vrhovima Pišetove Glavice, Tovića i Vojnika. S vrha Vojnika granica je išla prema rijeci Tušini i vrhovima Oravice, Starca, Jabučkog Vrh, Rujavog Krša, do ušća rijeke Plješanice u Taru. Zatim je, u pravcu sjevera, išla do Šiškog jezera, a od Šiškog jezera ka vrhovima Bjelasice i Koma. Sa vrha Koma granica ide prema vrhu Crne Planine i Maloj Rijeci, sve do ušća Zete u Moraču. Zatim ide polukružno ostavljajući Spuž Turskoj, pa rijekom Sitnicom i Moračom do Skadarskog jezera. Na Skadarskom jezeru granica se pružala pored ostrva Vranjine, Lesendra i Grmožura, koja su ostala u sastavu Osmanskog carstva. Vidjeti: K. Petković, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2005, 30–32.

aprila do novembra 1859. godine, kada je postavljen i posljednji granični znak na crnogorsko-osmanskoj granici.⁸ Završetkom rada komisije i potpisivanjem zvaničnog protokola, Crna Gora i Osmansko carstvo prvi put su dobili međunarodno verifikovanu granicu. Pored međunarodnog i političkog značaja, povlačenje nove granične linije nametnulo je i obavezu da se regulišu vlasnička prava crnogorskih i osmanskih podanika, čija su imanja ostala u drugoj državi. Crnogorski državljani čija su imanja nakon razgraničenja ostala u sastavu Osmanskog carstva, kao i osmanski državljani čija je imanja obuhvatila crnogorska granica, smatrali su važnim da bude priznato i zaštićeno njihovo pravo vlasništva, odnosno, sloboda korišćenja ili arendiranja. Na rješavanju ovog važnog pitanja, tek je trebalo raditi, ali je pogoršanje crnogorsko-osmanskih odnosa poslije 1860. godine odgodilo zajednički rad. Tek nakon okončanja crnogorsko-turskog rata 1862. godine, regulisanje vlasničkih prava crnogorskih i osmanskih podanika, čija su imanja ostala izvan granice čiji su državljani, vraćeno je na dnevni red. Pokretanje ovog pitanja označio je sastanak knjaza Nikole i Omer-Fevzi paše, komandanta carskih trupa u Bosni i Hercegovini, koji je održan u manastiru Ostrog, decembra 1863. godine. Na ovom sastanku je dogovoreno da se formira crnogorsko-osmanska komisija, čiji je zadatak da riješi sporna pitanja na granici, koja se odnose na privatna imanja. Za crnogorskog predstavnika u komisiji imenovan je vojvoda Đuro Matanović, a za osmanskog je određen Hafis-efendija.⁹

U vrijeme kada je odlučeno da se pristupi rješavanju spornih pograničnih pitanja, crnogorsko-osmanske odnose

⁸ R. Jovanović, *Crna Gora i velike sile 1856–1860*, Titograd, 1983, 208–220.

⁹ D. Vujović, „Crnogorsko-turski pogranični problemi i Plamenčeva misija u Carigradu 1866. godine“, *Istorijski zapisi*, 2, 1963, 186.

opterećivali su brojni pogranični incidenti, nesuglasice i neregularna stanja. Već početkom 1864. godine, javio se problem u vezi sa imovinom crnogorskih državljana između Spuža i Podgorice, na prostoru Veljeg i Malog brda, koja je ostala u sastavu Osmanskog carstva. Uprkos pravu svojine, osmanske vlasti nijesu dozvoljavale Crnogorcima da koriste ove pašnjake, pa crnogorska vlast traži da im se njihova prava ne osporavaju.¹⁰ Knjaz je protestovao što se zbog nepriznavanja imovinskih prava crnogorskih državljana u pograničnim oblastima, njima zabranjuje da obrađuju svoja imanja unutar osmanske granice.¹¹ Osmanske vlasti iz Skadra žalile su se crnogorskim vlastima na pogranično stanovništvo Crne Gore, koje ne dozvoljava osmanskim podanicima da obrađuju zemlju u njihovom vlasništvu, koja je ostala u crnogorskoj granici. S druge strane, osmanske vlasti tvrde da crnogorskim podanicima koji su vlasnici imanja u pograničnim osmanskim oblastima, omogućavaju nesmetano korišćenje posjeda.¹² U pojedinim slučajevima osmanska država je mir na granici i imovinska prava svojih podanika pokušavala osigurati podizanjem utvrđenja u pograničnim zonama, što je na Cetinju uvijek doživljavano kao prijetnja.¹³ Knjaz je smatrao da izgradnja utvrđenja nije neophodna za očuvanje mira i garanciju imovinskih prava, objašnjavajući da osmanskoj državi ne prijete opasnosti od Crne Gore, niti Crna Gora ima namjeru da ugrozi mir. Kao argument

¹⁰ J. Vaclik, crnogorski konzul u Skadru – Ismail-paši, guverneru Skadra, 14. 02. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

¹¹ Knjaz Nikola – francuskom konzulu u Skadru, 28. 04. 1864, BIICG, Dokumenta Crnogorskog senata 1860–1875 (DCS), f. 413.

¹² Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 25. 06. 1864, Biblioteka Istorijskog instituta Crne Gore (BIICG), Dokumenta iz epohe kralja Nikole 1861–1864 (DEKN), fascikla br. 49.

¹³ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 27. 04. 1865, BIICG, DEKN 1865–1870, f. 50.

protiv podizanja utvrđenja, on navodi zabrinutost crnogorskih podanika – vlasnika imanja u blizini mjesta gdje će fortifikacija biti podignuta, koji su ubijeđeni da neće moći obrađivati svoju zemlju.¹⁴ Osmanske vlasti su protestovale što stanovnici Komana prelaze preko granične rijeke Sitnice i dogone stoku na teritoriju Carstva, smatrajući da oni na to nemaju pravo. Komani su to činili zbog toga što su pašnjaci sa druge strane Sitnice bili njihova svojina, ali osmanske vlasti smatraju da to više ne mogu da čine, odnosno, da nemaju pravo na korišćenje ovog zemljišta.¹⁵ Gotovo u isto vrijeme, crnogorski podanici u Komanima onemogućavali su osmanske državljane iz okoline Spuža da koriste i obrađuju njihova imanja koja su se nakon razgraničenja našla u sastavu Crne Gore. Prema saznanjima osmanskih vlasti, Crnogorci su počeli i da podižu kuće na zemlji njihovih podanika.¹⁶ Smatrajući da imaju pravo vlasništva, crnogorski državljani su zaposjeli i neka od pograničnih sela koja su odlukom međunarodne komisije iz 1859. godine, pripala Osmanskom carstvu. Tako su odmah poslije razgraničenja naselili pogranično selo Lipovo, nedaleko od Kolašina, i kako tvrde osmanske vlasti, protjerali osmanske podanike koji su u selu živjeli. Bosanski guverner je zato tražio od knjaza Nikole da Crnogorci napuste Lipovo.¹⁷ Upravo ovakvi problemi često su bili uzrokom sporova između dvije države, ali i sukoba između njihovih podanika, zbog čega je bilo neophodno da se imovinska pitanja što prije riješe. Knjaz Nikola je,

¹⁴ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 28. 04. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

¹⁵ Ismail-paša, guverner Skadra – J. Vacliku, crnogorskom konzulu u Skadru, 04. 10. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

¹⁶ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 25. 06. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

¹⁷ Osman-paša, guverner Bosanskog vilajeta – knjazu Nikoli, 15. 09. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

naravno, u zvaničnoj komunikaciji uvijek iskazivao spremnost da se uspostavi mir na granici i da se riješe sva sporna pitanja.¹⁸ U njegove iskrene namjere nijesu mnogo vjerovali na Porti. Veliki vezir je smatrao da crnogorska strana namjerno odugovlači sa rješavanjem imovinskih sporova, jer bi, ukoliko se stanje normalizuje, morala osmanskim podanicima omogućiti povratak na imanja koja su im bespravno zaposjeli Crnogorci. Osmanske vlasti su imale informacije da crnogorski pogranični organi namjerno onemogućavaju povratak sultanovih podanika na njihova imanja.¹⁹

Upravo da bi se jasno definisali uslovi i postupak za rješavanje spornih pitanja, početkom maja 1864. godine predstavnici Crne Gore i Osmanskog carstva, senator Đuro Matanović i komesar Hafiz-beg, potpisali su u Cetinju Protokol o uzajamnom regulisanju imovinskih prava na granici koju je utvrdila komisija 1858/1859. godine. Prvi članom Protokola predviđa se da zajednička komisija započne rad na utvrđivanju privatnog vlasništva u pograničnim oblastima. Principi rješavanja spornih vlasničkih pitanja uglavnom su definisani članom 5, kojim se konstatuje da će Komisija priznati nesporno vlasništvo svim vlasnicima imanja u vrijeme razgraničenja 1858/1859. godine, dok će u slučajevima kada je vlasnik imanja podanik jedne države, a imanje mu je ostalo u susjednoj, predlagati pravednu razmjenu ili, ukoliko razmjena nije moguća, pristupiće se prodaji imanja. Za komunice, tj. zajednička imanja (pašnjaci, šume, vode), koja su ostala u granici susjedne države, utvrđuje se da će ih se vlasnici dobrovoljno odreći, osim u slučajevima za koje utvrdi mješovita komisija. Protokolom se garantuje slobodna komunikacija zbog vjerskih potreba, tako da pogranično stanovništvo

¹⁸ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 03. 08. 1865, BIICG, DEKN, f. 50

¹⁹ Veliki vezir Fuad-paša – knjazu Nikoli, 26. 07. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

može bez ograničenja pohoditi crkvu, ukoliko se ona nalazi izvan granice države u kojoj živi.²⁰

Iako je Cetinjski protokol bio dobra osnova za rad komisije, njegova realizacija na terenu nije išla željenim tokom. Tri mjeseca nakon njegovog potpisivanja, knjaz je negodovao što se ne sprovodi član 5 Protokola, kojim se jasno utvrđuje da „sva imanja, ma kakve prirode bila, koja su pripadala jednoj osobi u vrijeme rada mješovite komisije od 1858. i 1859. godine, biće priznata od sadašnje tursko-crnogorske komisije kao legitimno vlasništvo pomenute osobe.“ On smatra da je ovaj član nedvosmislen i pravedan, tako da komisija, ako hoće da ga slijedi, može lako i brzo riješiti sva sporna pitanja. Uprkos tome, osmanski predstavnici u komisiji, umjesto da ga primijene, bez ikakvog osnova traže autentična dokumenta od vlasnika imanja, kako bi utvrdili da li im je zemljište pripadalo i prije razgraničenja 1858/59. godine. Ovim se, kako smatra knjaz, krši član 5 Cetinjskog protokola, kojim se dokaz o vlasništvu u vrijeme razgraničenja prepoznaje kao dovoljan dokument za utvrđivanje vlasničkih prava, ali se, isto tako, bezrazložno odugovlači sa rješavanjem spornih pograničnih problema.²¹ Da odgovornost za odugovlačenje u regulisanju spornih pograničnih pitanja ne bi bila pripisana crnogorskoj strani, knjaz Nikola je naredio crnogorskom predstavniku u mješovitoj komisiji da se na kraju svake sjednice sačini zapisnik, u kojem će se notirati sva sporna pitanja.²²

Knjaz Nikola ubrzo u pismu guverneru Skadra, Ismail-paši, iznosi stav da su odredbe Cetinjskog protokola zadovoljavajuće za obje strane, ali iskazuje nezadovoljstvo što se više

²⁰ Cetinjski protokol, 03. 05. 1864; BIICG, DCS, f. 413.

²¹ Knjaz Nikola – komesaru Hafiz-begu, 29. 07. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

²² Knjaz Nikola – Omer Fevzi-paši, 28. 06. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

od šest mjeseci nakon njegovog potpisivanja, sporo radi na regulisanju imovinskih prava oko nove granične linije. On je bio uvjeren da je glavni uzrok u pogrešnom tumačenju člana 5 Cetinjskog protokola, zbog čega traži da osmanska vlada napravi instrukcije za svoje delegate u mješovitoj komisiji.²³ Nešto kasnije, francuski konzul u Skadru izvještava knjaza Nikolu da bi osmanski komesar želio da se s njim susretne i da zajednički utvrde nacrt jednog novog akta, koji bi predstavljao osnovu za rad komisije. Sa osmanske strane predlagali su da se u tom novom sporazumu nađe odredba – da cjelokupna imovina crnogorskih podanika, koja se nalazi u Osmanskom carstvu, pripada osmanskim podanicima, a da isto bude i sa imovinom osmanskih podanika koja se našla unutar crnogorske granice. Zatim, osmanska strana predlaže da ni jedan crnogorski niti osmanski podanik ne iskazuje pravo vlasništva nad imovinom koja se nalazi izvan granica države čiji je podanik. Porta je čak iskazala spremnost da uputi novčanu pomoć knjazu, kako bi crnogorska država isplatila sve podanike koji bi se odrekli imovinskih prava nad posjedima izvan njene granice. Ovi prijedlozi nesumnjivo su predstavljali revidiranje člana 5 Cetinjskog protokola, kojim se garantuje pravo vlasništva crnogorskih državljana nad posjedima izvan granica Crne Gore.²⁴

U odgovoru na pismo francuskog konzula u Skadru, knjaz Nikola kaže da će rado primiti osmanskog komesara na Cetinju, i s njim razgovarati o izmjeni Cetinjskog protokola, ali iskazuje protivljenje promjeni člana 5 i prijedlogu da se crnogorski državljani odreknu imovinskih prava nad svojim posjedima koji su nakon razgraničenja 1858/59. godine ostali unutar osmanske granice. On kaže

²³ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 30. 01. 1865, BIICG, DCS, f. 413.

²⁴ Vijet, francuski konzul u Skadru – knjazu Nikoli, 09. 05. 1865, BIICG, DCS, f. 413.

da je osmanskim podanicima lako da se odreknu prava nad imanjima koja su ostala iza crnogorske granične linije, jer su takva imanja neznatnog broja i veličine, dok su posjedi crnogorskih podanika veliki i mnogobrojni. Iz ovakvog knjaževog stava posredno se prepoznaje namjera da se očuvanjem vlasničkih prava crnogorskih državljana nad imovinom unutar Osmanskog carstva, održi prisutnost na teritoriji susjedne države, kao i da se vlasničkim tapijama osnažuje politička koncepcija o istorijskom i državnom pravu na osmanske oblasti.²⁵

Da bi se ubrzao proces rješavanja spornih pograničnih pitanja, knjaz Nikola je jula 1866. godine poslao u diplomatsku misiju u Carigrad vojvodu Iliju Plamenca. U Memorandumu za Ali-pašu, osmanskog ministra spoljnih poslova, koji je knjaz uputio posredstvom svog izaslanika, navodi se da nedefinisano stanje privatnog vlasništva u pograničnim oblastima predstavlja glavni problem crnogorsko-osmanskih odnosa i da se rad mješovite komisije uglavnom tiče rješavanja imovinskih odnosa nakon uspostavljanja nove granične linije. Knjaz predlaže da se stanje imovinskih odnosa u vrijeme razgraničenja 1858/59. uzme kao faktičko stanje, i svi oni koji su tada bili vlasnici imanja, imaju se smatrati zakonitim imaočima. Posjednik iz 1858/59. godine jedino bi trebalo da ima pravo razmjene ili prodaje zemljišta. U Memorandumu, knjaz traži od osmanskog ministra spoljnih poslova i da se carske trupe povuku iz Novog Sela, nedaleko od Spuža, jer je razgraničenjem pripalo Crnoj Gori, te da bude porušeno utvrđenje Visočica, koje koriste osmanske trupe.²⁶

²⁵ Knjaz Nikola – Vijetu, francuskom konzulu u Skadru, 10. 05. 1865, BIICG, DCS, f. 413.

²⁶ Memorandum knjaza Nikole Ali-paši, ministru spoljnih poslova, 24. 05. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

Prvi osmanski zvaničnik sa kojim je vojvoda Plamenac razgovarao tokom posjete Carigradu, bio je Ali-paša. Osman-skom ministru predao je memorandum o pograničnim sporovima, tražeći da svojim uticajem pomogne da se pitanja o kojima se govori u memorandumu što prije riješe. Iako je Ali-paša pokazao spremnost da se pravedno riješe sva pitanja koja opterećuju crnogorsko-osmanske odnose, nikakvih konkretnih poteza sa njegove strane nije bilo. Razočaran zbog toga, crnogorski izaslanik je zatražio prijem i kod Velikog vezira, kojem je izrazio negodovanje zbog ovakvog odnosa. Veliki vezir je obećao da će pomoći da se sporna pitanja riješe i da će o crnogorskim zahtjevima obavijestiti i sultana. Svoje obećanje Veliki vezir je ispunio, pa je ubrzo formirana mješovita komisija od četiri člana, koja je u zgradi Ministarstva spoljnih poslova radila na rješavanju spoljnih pitanja. Sa crnogorske strane, članovi komisije bili su vojvoda Ilija Plamenac i kapetan Pero Pejović. Na početku rada komisije, došlo je do spora u vezi sa razgraničenjem u okolini Spuža. Porta je tvrdila da nikad nije prihvatila da granica u blizini Spuža ide preko Srebrene glavice, pa je zbog toga insistirala da, u cilju veće bezbjednosti spuške tvrđave, granica ide preko Rasine glavice. Vlasti u Carigradu bile su spremne za kompenzaciju, te da u zamjenu za sporno zemljište u okolini Spuža, ustupe Crnoj Gori neko veće selo. Francuski ambasador u Carigradu, koji se tokom rada komisije zauzima za interese Crne Gore, tvrdi da su argumenti Porte za razgraničenje u blizini Spuža neosnovani i da je Porta 1858. godine prihvatila graničnu liniju koju su uspostavili međunarodni komesari. Ali, budući da Porta pristaje da u zamjenu za prostor oko Spuža ustupi mnogo veće zemljište, kao i da poruši utvrđenje na Visočici, francuski ambasador je preko francuskog konzula savjetovao knjaza Nikolu da prihvati razmjenu.²⁷

²⁷ Mustijer, francuski ambasador u Carigradu – francuskom konzulu u Skadru, 31. 08. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

Rad mješovite komisije trajao je do kraja septembra 1866. godine i okončan je na zadovoljstvo crnogorske strane. Osmansko carstvo se, naime, obavezalo da će povući svoje trupe iz spornih područja (Novo Selo), da će porušiti podignuto utvrđenje na Visočici, te da će osigurati Crnoj Gori pravo korišćenja Veljeg i Malog brda, nedaleko od Podgorice, pod uslovom da crnogorski podanici koji su vlasnici imanja, plaćaju vlastima u Skadru sve poreske obaveze. Crnogorsko-turski protokol potpisan je 26. oktobra 1866. godine u Carigradu.²⁸ Ubrzo je Porta izdala naređenje guverneru Skadra da na osnovu sporazuma izvrši evakuaciju Novog Sela, kao i da poruši utvrđenje na Visočici.²⁹

Nedugo nakon sporazuma u Carigradu, kojim se predviđa da crnogorskim državljanima bude omogućeno korišćenje imanja na Veljem i Malom brdu, osmanske vlasti u Skadru zabranile su crnogorskim državljanima da koriste pašnjake i šumu na ovim lokalitetima. Knjaz Nikola je zbog toga protestovao kod skadarskog guvernera, uvjeravajući ga da je takva odluka neosnovana, jer je status Malog i Veljeg brda definisan Carigradskim protokolom od 26. oktobra 1866. godine. Ovim protokolom je utvrđeno da Crnogorci mogu slobodno koristiti zemlju na ovim lokalitetima, s tim da plaćuju porez osmanskim vlastima. Pored toga, on napominje da rezultati rada međunarodne komisije, tokom procesa razgraničenja 1858/1859. godine, potvrđuju pravo crnogorskih državljana na korišćenje Malog i Veljeg brda, iako se ona nalaze unutar Osmanskog carstva. Pravo crnogorskih podanika da koriste svoju imovinu u ovoj oblasti je, prema njegovom mišljenju, nes-

²⁸ D. Vujović, „Crnogorsko-turski pogranični problemi i Plamenčeva misija u Carigradu 1866. godine“, *Istorijski zapisi*, 2, 1963, 222.

²⁹ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 12. 12. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

porno, tako da se o tome uopšte neće raspravljati, niti će Velje i Malo brdo biti predmetom razmatranja mješovite komisije. Knjaz Nikola navodi da će biti primoran da izda naredbu svojim podanicima, koji imaju imanja na ovom lokalitetu, da slobodno koriste svoju zemlju, izražavajući nadu da im ni osmanske vlasti neće zabraniti korišćenje imanja koja su u njihovom vlasništvu. Suprotna odluka skadarskog guvernera prinudila bi crnogorske vlasti da se obrate Porti, koja bi, po ubjedenju crnogorskog vladara, potvrdila stav Crne Gore o ovom pitanju.³⁰ Nakon što je skadarski guverner povodom knjaževog pisma zatražio instrukcije od Porte, Veliki vezir je izvijestio knjaza Nikolu da shodno Carigradskom protokolu treba održati *status quo* Veljeg i Malog brda, a to znači da Crnogorci mogu, uz uslove koji su u protokolu navedeni, koristiti svoja imanja na ovim lokalitetima.³¹

Uprkos knjaževom uvjerenju da su sporazumom u Carigradu jasno definisana prava crnogorskih podanika u vezi sa korišćenjem imanja na prostoru Veljeg i Malog brda, nespornosti su potrajali nekoliko narednih godina. Bilo je očigledno da osmanske vlasti nijesu željele da se ovo pitanje riješi u duhu Carigradskog sporazuma, jer bi time crnogorskim podanicima dali mogućnost da gotovo stalno borave na njihovoj teritoriji. Da bi se riješila ovog problema, Porta je predložila da otkupi imanja crnogorskih podanika na Malom i Veljem brdu, ali crnogorska strana na taj prijedlog nije htjela pristati. Knjaz je jedino htio pristati da mu se kao pravedna nadoknada za ustupanje imanja na Veljem i Malom brdu učini teritorijalna kompenzacija oko Pive i Tare. Nemogućnost da se dođe

³⁰ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 29. 12. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

³¹ Fuad-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 12. 01. 1867, BIICG, DEKN, f. 50.

do dogovora, podstakla je francusku diplomatiju da predloži formiranje mješovite komisije koja je trebalo da nađe rješenje za ovaj spor.³² U raspravama povodom prava korišćenja imanja na Malom i Veljem brdu, Veliki vezir je u pismu knjazu Nikoli, jula 1869. godine, tvrdio da Crna Gora ne može imati pretenziju da stekne bezuslovno pravo vlasništva, a pogotovo ne može imati pravo korišćenja imanja na ovom lokalitetu kada njeni podanici duguju porez osmanskim vlastima. Uz to, crnogorski državljani se nasilno ponašaju i sprječavaju stanovnike Spuža i Podgorice da koriste svoju imovinu na Malom i Veljem brdu. On je zaprijetio da će, ukoliko crnogorska strana ne bude poštovala sporazum, zabraniti Crnogorcima korišćenje zemljišta na Malom i Veljem brdu.³³

U odgovoru na pismo Velikog vezira, knjaz Nikola navodi da na osnovu odredaba Carigradskog protokola Crnogorci mogu da koriste zemljište na Malom i Veljem brdu, ukoliko redovno plaćaju porez osmanskim vlastima u Skadru. Pored toga, pravo na korišćenje ovih imanja daje im i protokol o razgraničenju iz 1858. godine, u kojem se navodi da Crnogorci mogu slobodno da uživaju imovinska prava na ovom prostoru. Prema njegovom mišljenju, najveći problem je u tome što su stanovnici Spuža i Podgorice, za vrijeme rata 1862. godine, nasilno zauzeli imanja na Malom i Veljem brdu, i sada hoće nezakonito stečene posjede da učine svojim vlasništvom. Što se tiče optužbe da crnogorski državljani ne plaćaju porez skadarskom guverneru za korišćenje ovih imanja, knjaz odgovara da će oni to učiniti čim im budu nadoknađene štete zbog nelegalnog korišćenja njihovih posjeda na Veljem i Malom brdu od strane osmanskih podanika. Crnogorski

³² D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971, 176.

³³ Ali-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 28. 07. 1869, BIICG, DEKN, f. 50.

vladar ne prihvata ni stav Velikog vezira da je status Malog i Veljeg brda istovjetan statusu koji imaju ostali crnogorski posjedi koji se nalaze na osmanskoj teritoriji, a pogotovo ne prihvata ponudu da se postojeći problemi mogu riješiti otkupom imanja od crnogorskih državljana.³⁴

Odbijanje crnogorske vlasti da pristane na otkup zemljišta njenih državljana na Veljem i Malom brdu, imalo je političku motivaciju, jer je na taj način crnogorska strana održavala stalnu prisutnost na jednom važnom prostoru za njenu nacionalnu i državnu politiku. Problemi koji su zbog neriješenih imovinskih sporova na ovom prostoru mogli nastati, pružali su Crnoj Gori priliku da ih koristi kao povod ili pokriće za svoju nacionalnu politiku u okruženju, odnosno kao argument u prilog optužbi da je Osmansko carstvo krivac za pogranične sukobe. Ali, spor oko Malog i Veljeg brada mogao je biti povod težih incidenata i sukoba, zbog čega je međunarodnim posredovanjem uticano da se on što prije riješi. Prema mišljenju predstavnika velikih sila, najpravednije rješenje bilo je ono koje je predlagala osmanska strana – da se isplati pravedna nadoknada crnogorskim državljanima za otkup vlasničkih prava. Zato je odlukom međunarodne komisije u Skadru, jula 1870. godine, riješeno da Porta isplati 120.000 fiorina crnogorskim državljanima, koji su vlasnici zemljišta na Malom i Veljem brdu. Generalni guverner Skadra obavijestio je knjaza Nikolu da će novac biti isplaćen po završetku rada mješovite komisije, kao i da crnogorski državljanima više nemaju pravo da koriste zemljište na ova dva brda.³⁵ Početkom 1871. godine generalni guverner Skadra obavještava knjaza Nikolu da je primio

³⁴ Knjaz Nikola – Ali-paši, Velikom veziru, 10. 08. 1869, BIICG, DEKN, f. 50.

³⁵ Ismail-paša, generalni guverner Skadra – knjazu Nikoli, 19. 09. 1870, BIICG, DEKN, f. 50.

120.000 fiorina, koje trebalo isplatiti Crnoj Gori za otkup prava na Malo i Velje brdo.³⁶

Osmanska vlada je isplatom crnogorskih državljana, željela na isti način da se oslobodi njihovog vlasništva i u ostalim pograničnim oblastima. Septembra 1868. godine, guverner Bosne je posredstvom francuskog konzula u Skadru predložio da se problem vlasničkih prava riješi tako što će sva sporna imanja postati vlasništvo države u kojoj se nalaze, a država će vlasnicima koji su podanici susjedne države isplatiti vrijednost zemljišta. Porta je iskazala spremnost da obezbijedi Crnoj Gori novčanu pomoć za isplatu imanja njenih podanika koja su ostala s druge strane crnogorsko-osmanske granice. Francuski konzul je preporučio crnogorskom vladaru da prihvati ovu ponudu, jer će time prestati glavni izvori nesporazuma sa Osmanskim carstvom.³⁷ Osmanska vlada je ponudila 100.000 fiorina za isplatu imanja crnogorskih podanika koja su ostala na osmanskoj teritoriji.³⁸ Na osnovu raspoložive građe ne može se steći utisak da je crnogorska strana željela da se sporna pitanja brzo i u potpunosti riješe, jer su ona uvijek mogla biti iskorišćena za ciljeve nacionalne politike.

Od kraja šezdesetih godina XIX vijeka crnogorsko-osmanske odnose počinje sve više da opterećuje spor oko statusa pograničnog sela Lipovo, nedaleko od Kolašina. Guverner Bosne obavještava knjaza da su crnogorski podanici zauzeli selo Lipovo i podijelili tamošnja imanja, a zatim su zauzeli i imanja u Mušovića Rijeci. Zbog toga traži od crnogorskog vladara da najstrožije naredi svojim podanicima

³⁶ Ismail-paša, generalni guverner Skadra – knjazu Nikoli, 15. 01. 1871, BIICG, DEKN 1871–1876, f. 51.

³⁷ Obare, francuski konzul u Skadru – knjazu Nikoli, 18. 09. 1868, BIICG, DCS, f. 413.

³⁸ Crnogorski komesari S. Radonjić i P. Pejović – članovima mješovite komisije, 11. 09. 1868, BIICG, DCS, f. 413.

da napuste zaposjednute zemlje.³⁹ Crnogorska strana nije poštovala odluke međunarodne komisije o Lipovu, tako da su Crnogorci odbijali da vrate posjede u Lipovu, koji su ranije pripadali osmanskim državljinima, a koje su oni koristili.⁴⁰ Zbog toga je u Lipovu, septembra 1872. godine, došlo do sukoba, a izazvao ga je pokušaj osmanske vlasti da u Lipovu podigne utvrđenje.⁴¹ Nakon sukoba u Lipovu, između crnogorskih i osmanskih vlasti je dogovoreno da se formira mješovita komisija. Bosanski valija je, ipak, strahovao zbog prisustva velikog broja crnogorskih vojnika u okolini Kolašina, sumnjajući da bi moglo doći i do crnogorskog napada na grad.⁴²

Šezdesetih i sedamdesetih godina XIX vijeka, crnogorsko-osmanski pogranični odnosi bili su opterećeni i različitim incidentima, koji su ponekad imali političku osnovu, a ponekad su bili rezultat nepolitički motivisanog kršenja zakona. Osmanske vlasti su često iskazivale negovodovanje zbog miješanja Crne Gore u unutrašnje prilike u pograničnim oblastima, iskazivanje političkih pretenzija i vođenje nacionalne politike, ali i zbog crnogorske sporosti u pronalaženju i kažnjavanju izvršilaca krivičnih djela. Bilo je nesporazuma i oko pripadnosti pojedinih pograničnih sela. Tako su i Crna Gora i Osmansko carstvo smatrali da im pripada hercegovačko selo Praga, pa su činovnici obje države tražili od domicilnog stanovništva da im plaća porez. Ovakvi sporovi prosljeđivani su na

³⁹ Osman-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 05. 07. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁴⁰ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 07/19. 09. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁴¹ Rešid-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 05. 10. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁴² Rešid-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 06. 10. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

rješavanje mješovitoj komisiji, ali je, dok komisija ne utvrdi da li selo pripada Crnoj Gori ili Osmanskom carstvu, predloženo da ni jedna ni druga država ne traže porez od njegovih stanovnika.⁴³

Razgraničenje između dvije zemlje izazvalo je i nezadovoljstvo stanovnika pojedinih sela sa pravoslavnim stanovništvom, koja su pripala Osmanskom carstvu. Revoltirano zbog toga što nijesu ušli u sastav Crne Gore, pravoslavno stanovništvo u Drobnojaci je odbijalo da prizna osmansku vlast i da se povinuje njenim naredbama. Bosanski guverner je zato tražio od crnogorskog vladara da utiče na pogranično pravoslavno stanovništvo da se povinuje vilajetskoj vlasti, ali i da spriječi crnogorske povjerenike da ih podstiču na neposlušnost. Prema podacima koje je imao bosanski guverner, jedan crnogorski senator i glavari iz Drobnjaka, agitovali su među pograničnim stanovništvom da se ne povinuju vlastima. Da ne bi upotrijebila silu, osmanska vlast traži od knjaza da utiče na svoje činovnike da se ne bave ovakvim poslovima u pograničnoj oblasti.⁴⁴

Osmanske vlasti su uputile protest knjazu Nikoli zbog toga što crnogorski činovnici prikupljaju porez u pojedinim prekograničnim selima u Hercegovini, uprkos obećanju sa Cetinja da toga neće biti.⁴⁵ Knjaz je odgovorio da je on još 1862. godine izdao proklamaciju, kojom se svim crnogorskim činovnicima naređuje da se ne miješaju u poslove s druge strane granice. Kasnije je cirkularnim pismom ponovio ovu naredbu. Knez je uvjeren da takve optužbe nijesu istinite, jer je nemoguće da se crnogorski činovnici

⁴³ Omer Fevzi-paša, guverner Hercegovine – knjazu Nikoli, 09. 11. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁴⁴ Osman-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 19/31. 08. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁴⁵ Omer Fevzi-paša, guverner Hercegovine – knjazu Nikoli, 17. 09. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

mimo njegovog znanja bave prekograničnim poslovima, a pogotovo da podbunjuju pravoslavno stanovništvo protiv sultanove vlasti. Osmanskim vlastima je zato predložio da sprovedu detaljnu istragu, pa ako se utvrdi da je bilo koji crnogorski činovnik skupljao porez po Hercegovini, on je spreman da isplati štetu i prekršioca primjereno kazni.⁴⁶ Nešto kasnije guverner Bosne je ponovo protestovao kod knjaza Nikole zbog naplate poreza od strane crnogorskih činovnika na osmanskoj teritoriji, tražeći od knjaza da naredi svojim povjerenicima da više ne dolaze na osmansku teritoriju ovakvim poslom, kao i da vrate novac koji su oduzeli od stanovništva na ime poreza.⁴⁷ Nešto kasnije, guverner Bosne obavještava knjaza Nikolu da je Sava Cerović sa 50 Crnogoraca od osmanskih državljana u pograničnim oblastima naplaćivao sudske troškove i porez na kuću i stoku. Napominjući da pomenute teritorije pripadaju Osmanskom carstvu, guverner Bosne je tražio od knjaza Nikole da preduzme potrebne mjere da se Crnogorci vrate u svoju državu, kao i da vrate uzeti novac.⁴⁸ Knjaz je odgovorio generalnom guverneru Bosne da perjanik Sava Cerović nije naplaćivao porez i sudske troškove stanovnicima izvan granice Crne Gore, već da je na teritoriji Osmanskog carstva boravio da bi naplatio dug od jednog njihovog podanika. Knjaz napominje da on ovu teritoriju smatra osmanskom i da je izdao naređenje svom činovništvu da se na isti način odnosi prema susjednim pograničnim oblastima.⁴⁹ No, jednom prilikom i knjaz je

⁴⁶ Knjaz Nikola – Omer Fevzi-paši, guverneru Hercegovine, 29. 09. 1865, f. 50; Knjaz Nikola – Osman-paši, 29. 09. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁴⁷ Omer-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 15. 11. 1865, BIICG, DCS, f. 413.

⁴⁸ Osman-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 04/16. 01. 1867, BIICG, DEKN, f. 50.

⁴⁹ Knjaz Nikola – Osman-paši, generalnom guverneru Bosne, 24. 01. 1867, BIICG, DEKN, f. 50.

protestovao što je guverner Hercegovine poslao činovnike da skupljaju porez u selu koje je razgraničenjem pripalo Crnoj Gori.⁵⁰

Crnogorski činovnici su se i kasnije ponašali na osmanskoj teritoriji kao da su u Crnoj Gori. Prema saznanjima osmanskih vlasti, dva crnogorska perjanika su u Banjanima dijelila imovinu i naplaćivala suđenje sporova između stanovnika ove oblasti. Napominjući da ovakav akt crnogorskih perjanika predstavlja obavljanje vlasti u jednom dijelu bosanskog vilajeta, generalni guverner je tražio od knjaza Nikole da vrati perjanike iz Banjana i da izda naređenje da se to više ne čini.⁵¹

Jedan od oblika crnogorskog neuvažavanja suvereniteta osmanske države iskazivao se i u hapšenju podanika Carstva iz pograničnih oblasti. Osmanske vlasti su početkom 1866. godine protestovale zbog toga što su crnogorski povjerenici obavljali istrage i sprovodili osmanske državljane iz pograničnih oblasti, kao da je riječ o dijelu Crne Gore. Crnogorski povjerenici su priveli trojicu osmanskih podanika iz Kuča, zbog čega skadarski guverner traži od knjaza da se oni odmah pušte na slobodu, a da se crnogorski činovnik koji ih je uhapsio, najstrožije kazni.⁵² Knjaz odgovara da oni nijesu uhapšeni već su samo sprovedeni na Cetinje zbog kršenja zakona, ali da su dvojica odmah puštena čim je utvrđeno da su osmanski podanici, dok je treći zadržan, jer ima crnogorsko državljanstvo.⁵³ Ovakvih

⁵⁰ Knjaz Nikola – Omer Fevzi-paši, guverneru Hercegovine, 08. 08. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁵¹ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 30. 10. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

⁵² Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 17. 01. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁵³ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 21. 02. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

situacija bilo je i kasnije. Septembra 1872. godine generalni guverner Bosne obavještava knjaza Nikolu da je, prema njegovim saznanjima, crnogorski perjanik po naredbi crnogorske vlade odveo na Cetinje osmanskog podanika Ćetka Erakovića iz Banjana. Eraković je sproveden na Cetinje zbog toga što je uhapsio i predao turskim vlastima hajduka Stojana Kovačevića. Takođe, perjanik je na Cetinje poveo još dvojicu pravoslavaca iz Banjana. Generalni guverner navodi da ne može vjerovati da je pomenuti perjanik ovo uradio po naredbi knjaza Nikole, pa zahtijeva od crnogorskog vladara da kazni perjanika i dozvoli povratak uhapšenim Banjanima. Guverner smatra da bi bilo logično da se, ukoliko neki osmanski podanik učini krivično djelo na štetu crnogorskog podanika, knjaz obrati njihovim legitimnim vlastima.⁵⁴

Bosanske vlasti su krajem 1868. godine planirale i da oduzmu oružje koje su stanovnici pograničnih sela u durmitorskom kraju (Šaranci i Jezerci) dobili od Crne Gore. Da bi se uspostavilo legalno stanje i umanjila mogućnost nereda na granici, bosanski valija je tražio od knjaza Nikole da mu pošalje spisak stanovnika Šaranaca i Jezera, koji posjeduju crnogorsko oružje. On je obavijestio crnogorske vlasti da će onim osmanskim podanicima koji odbiju predaju oružja, omogućiti da emigriraju u Crnu Goru.⁵⁵ Na Cetinju su pokazali razumijevanje za ovu akciju bosanskog valije, saglasivši se da se predaja pušaka izvrši na osnovu ranije utvrđene konvencije.⁵⁶

⁵⁴ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 12/24. 09. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁵⁵ Osman-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 29. 09. 1868, BIICG, DEKN, f. 50.

⁵⁶ Knjaginja Milena – Osman-paši, generalnom guverneru Bosne, 11. 12. 1868, BIICG, DEKN, f. 50.

Pored sporova koji su bili posljedica crnogorskog političkog djelovanja u susjednim oblastima Osmanskog carstva, odnose između dvije zemlje opterećivali su brojni pogranični incidenti i sukobi. Obično se radilo o incidentima koje su izazivali crnogorski državljani ili o nasilju koje su podanici jedne zemlje učinili na štetu podanika druge. U ovakvim slučajevima osmanske i crnogorske vlasti tražile su da se vinovnici uhapsu ili kazne, ali i da se izruče vlastima čiji su podanici. Načelno su obje strane osuđivale vinovnike incidenata i sukoba, pokazujući spremnost da doprinesu kažnjavanju krivaca, ali najčešće uz izvjesnu rezervu prema vjerodostojnosti optužbi koje se stavljaju na teret njihovom podaniku. Tako je knjaz Nikola izrazio žaljenje što su crnogorski podanici izazvali neredu na pazaru u Kolašinu, iako tvrdi da je izdao naredbu kapetanima da se svi crnogorski državljani moraju besprijekorno ponašati na pazarima. Ukoliko bi se i ubuduće dešavali ovakvi incidenti, on moli osmanske vlasti da izgrednike uhapsu i predaju crnogorskim vlastima, zajedno sa izvještajem o njihovoj krivici.⁵⁷ I na pazarima u Beranama, Kolašinu i Pljevljima često je dolazilo do sukoba u kojima su učestvovali Crnogorci. Da bi se u budućnosti lakše rješavali ovi problemi, generalni guverner Bosne smatra da je potrebno da Crnogorci na osmansku teritoriju dolaze sa legitimacijom, pa traži od crnogorskih vlasti da izdaju naređenje da na pazare mogu ići samo oni Crnogorci koji imaju legitimacije u kojima je navedeno njihovo ime i zanimanje. Legitimacije, koje bi izdavali nadležni kapetani, omogućile bi turskoj policiji da kontroliše posjetioce pazara i da dostave, u slučaju potrebe, nadležnim crnogorskim pograničnim vlasti-

⁵⁷ Knjaz Nikola – Osman-paši, guverneru Bosanskog vilajeta, 25. 03. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

ma ime Crnogorca koji izvrši krivično djelo.⁵⁸ Do tada se dešavalo i da petnaestak Crnogoraca koristi jedan pasoš za ulazak u osmanske gradove.⁵⁹ Nakon što je odluka o obaveznom korišćenju legitimacija za prelaz preko granice sprovedena u djelo, bosanski guverner predlaže knjazu Nikoli da se za crnogorske podanike uvede i zabrana nošenja oružja u osmanskim varošima. Budući da Crnogorci koji zbog trgovine dolaze u Pljevlja nose oružje, guverner predlaže da se donese odluka da se svi na ulazu u grad privremeno razoružaju.⁶⁰

Crnogorsko-osmanske odnose opterećivala je i nedjelotvornost u kažnjavanju počinitelja teških krivičnih djela. Na molbu osmanskih vlasti iz Bosne da crnogorske vlasti pronađu ubicu jednog osmanskog podanika iz Hercegovine, knjaz odgovara da lokalne vlasti nijesu mogle pronaći krivca među crnogorskim podanicima u susjednom Grahovu, niti su to mogli učiniti dvojica senatora, koji su pronalaženje počinioca dobili kao poseban zadatak. On pretpostavlja da zločin onda i nije izvršen od strane crnogorskih podanika.⁶¹ Ali, u isto vrijeme knjaz je izvijestio osmanske vlasti u Sarajevu da je pronađen ubica tri njihova podanika, koji istina nije crnogorski državljani, ali je imao dvojicu pomagača iz Crne Gore.⁶² Osmanske vlasti iz Skadra su tražile i informaciju o kazni koju je sud odredio trojici crnogorskih državljana, koji su ubili njihovog

⁵⁸ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 19. 06. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

⁵⁹ Osman-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 27. 07. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

⁶⁰ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 02. 03. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁶¹ Knjaz Nikola – Osman-paši, guverneru Bosne, 20. 06. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁶² Knjaz Nikola – Osman-paši, guverneru Bosne, 21. 06. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

podanika. Knjaz ih izvještava da su ubice uhapšene, ali da sudski postupak nije moguće okončati zbog toga što crnogorskom sudu nijesu pristupili rođaci ubijenog, koji bi trebalo da svjedoče. Zato knjaz traži od guvernera Skadra da pošalje ove svjedoke na Cetinje, kako bi dali iskaz.⁶³ Drugom prilikom, skadarski guverner je protestovao kod knjaza Nikole što je crnogorski podanik, koji je ubio osmanskog vojnika, kažnjen samo sa dvije godine zatvora. On smatra da je to neprimjerena kazna za takav zločin i da se takvim blagim kaznama ne djeluje preventivno.⁶⁴ Prema jednom dokumentu iz aprila 1866. godine, osmanske vlasti iz Bosne su potraživale 21 osobu iz ovog vilajeta, koje su se nakon izvršenog zločina sklonile u Crnu Goru.⁶⁵

Osmanske vlasti su tražile i predaju odmetnutih Hercegovaca koji su našli utočište u Crnoj Gori, smatrajući da pred njihovim sudom treba da odgovaraju za počinjena krivična djela, kao što su napad i otimačina nad sultanovim podanicima. Posebno je traženo od crnogorskih vlasti da im izruče Luku Vukalovića i njegovu naoružanu grupu, koja je počinila nasilja nad podanicima Carstva. Zajedno sa Vukalovićem, osmanske vlasti su tražile i izručenje svog hrišćanskog podanika iz sela Vilusi, nedaleko od Grahova, koji je ubio drugog osmanskog podanika i zatim prebjegao u Crnu Goru.⁶⁶ Sklanjanje osmanskih podanika u Crnu Goru, u namjeri da izbjegnu suđenje zbog ubistva, postaje uobičajeno. Ovim povodom Veliki vezir je tražio

⁶³ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 01. 05. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁶⁴ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 07. 03. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁶⁵ Osman-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 28. 04. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

⁶⁶ Omer Fevzi-paša, guverner Hercegovine – knjazu Nikoli, 10. 11. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

od knjaza Nikole da Crna Gora izruči osmanskim vlastima njihovog pravoslavnog podanika, koji je ubio drugog njihovog podanika, takođe pravoslavne vjeroispovijesti. Veliki vezir se poziva na član 11 Protokola, koji predviđa da svi zločinci budu uhapšeni i predati nadležnim vlastima.⁶⁷

Početak februara 1865. godine Veliki vezir se žalio knjazu na postupke četa pod komandom Luke Vukalovića, koje iz Crne Gore ulaze u Hercegovinu i u pograničnim selima otimaju stoku i pljačkaju osmanske podanike. Veliki vezir podsjeća knjaza da je Crna Gora poslije rata 1862. godine preuzela obavezu da spriječi svaku povredu teritorije Osmanskog carstva, a to znači da ne bi smjela tolerisati postojanje ovakvih četa na svojoj teritoriji, niti bilo kakav oblik neprijateljske radnje koji je usmjeren protiv Carstva. Shodno tome, on traži od crnogorskog vladara da spriječi ovakve radnje i protjera Luku Vukalovića i njegovu porodicu iz Crne Gore, kao i da nadoknadi štete koje su njegovi odredi učinili osmanskim podanicima.⁶⁸

Upadi crnogorskih pljačkaša na zemljište susjedne države bili su tada česta pojava. Guverner Hercegovine obavještava knjaza da u pograničnoj oblasti oko Kolašina djeluje grupa naoružanih ljudi, crnogorskih državljana, koji upadaju na osmansku teritoriju i čine pljačke i nasilja nad osmanskim podanicima.⁶⁹ Generalni guverner Bosne smatra da je potrebno da crnogorske vlasti uspostave strožiju kontrolu na granici, kako bi ubuduće bio onemogućen prelazak na crnogorsku teritoriju.⁷⁰

⁶⁷ Veliki vezir Fuad-paša – knjazu Nikoli, 19. 11. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁶⁸ Veliki vezir Fuad-paša – knjazu Nikoli, 06. 02. 1865, BIICG, DEKN, f. 50

⁶⁹ Guverner Hercegovine – knjazu Nikoli, 18. 10. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁷⁰ Osman-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 10. 01. 1866, BIICG, DEKN, f. 50.

Pored traganja za izvršiocima krivičnih djela, crnogorske i osmanske vlasti susretale su se i sa povredama imovinskih prava u pograničim područjima. Maja 1866. godine došlo je do povrede crnogorsko-osmanske granice u Kučima, kada su osmanski podanici iz Kuča optuženi da su ugrozili crnogorsku teritoriju i nanijeli štetu usjevima. Predstavnici Kuča su kod osmanskih vlasti u Podgorici negirali da su učinili povredu crnogorske granice.⁷¹ Knjaz Nikola je preko povjerenika saznao da su osmanski podanici iz Kuča, nagovoreni od turskog činovnika Jusuf-age, da na silu pređu preko crnogorske granice i odvedu njihovu stoku na pašnjake na planinu Kom.⁷² Da se to ne bi desilo, knjaz je poslao u Kuče senatora Marka Miljanova, koji je trebalo da kontroliše stanje na granici i sprječava njenu povredu.⁷³ Skadarski guverner je ubrzo doznao da je upravo Marko Miljanov krivac za spor u Kučima, kao i da je on izvor netačne vijesti da su Kuči povrijedili crnogorsku granicu. Skadarski guverner tvrdi da je Marko Miljanov na imanju koje nije u njegovom vlasništvu, i koje se nalazi tri sata hoda od crnogorske granice, posijao ječam, koji su osmanski podanici, njegovi plemenci Kuči, požnjeli. Budući da nije vlasnik tog imanja, Marko Miljanov ne može tražiti odštetu, već je, da bi se osvetio svojim saplemenicima, izmislio priču da su oni povrijedili crnogorsku granicu.⁷⁴ Ipak, u znak želje za očuvanjem dobrih odnosa između dvije zemlje, osmanske vlasti su ubrzo odlučile da namire štetu koju je pretrpio Marko Mi-

⁷¹ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 08. 06. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁷² Knjaz Nikola – P. Pejoviću, konzulu u Skadru, 17. 05. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁷³ Knjaz Nikola – Ismail-paša, guverneru Skadra, 01. 05. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁷⁴ Ismail-paša, guverner Skadra, nema datuma, jun 1866, BIICG, DCS, f. 413.

ljanov i da namire 12 stari ječma.⁷⁵ Što se tiče tvrdnje da su Kuči zauzeli pasišta na planini Kom, skadarski guverner tvrdi da je optužba potpuno netačna.⁷⁶ Nešto ranije, skadarski guverner je protestovao zbog odluke pograničnih crnogorskih plemena da Kućima zabrane korišćenje pašnjaka na Komovima. On kaže da je međudržavnim protokolom osigurano pravo stanovnicima obje zemlje da koriste ove pašnjake, a da su osmanske vlasti posebno intervenisale da se to pravo omogući Kućima, pod uslovom da Crnoj Gori plaćaju određene takse. S tim u vezi, guverner Skadra moli knjaza Nikolu da se Kućima osigura korišćenje ovog prava.⁷⁷ Guverner Skadra žalio se crnogorskom konzulu u Skadru, Janu Vacliku, i da su crnogorski podanici dognali stoku na teritoriju Osman-skog carstva u oblasti Spiča i poharali usjeve tamošnjeg stanovništva. Uprkos obećanjima sa crnogorske strane da se to neće dešavati, oni koriste pašnjake stanovnika Spiča i čak sijeku njihove šume. Skadarski guverner moli da pogranične crnogorske vlasti spriječe upade crnogorskih državljana preko granice.⁷⁸ Guverner Skadra protestovao je i zbog toga što stanovnici Martinića dogone stoku na osmansko zemljište oko Spuža i time čine štetu njihovim podanicima, zahtijevajući od knjaza Nikole da naredi pograničnim vlastima da se ovakve povrede granice spriječe.⁷⁹ Crnogorci su često pregonili stoku preko granice u namjeri da koriste pašnjake koji su pripadali sta-

⁷⁵ Francuski konzul – knjazu Nikoli, 17. 08. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁷⁶ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 03. 09. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

⁷⁷ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 03. 07. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁷⁸ Ismail-paša, guverner Skadra – J. Vacliku, crnogorskom konzulu u Skadru, 21. 02. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁷⁹ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 22. 04. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

novnicima Nikšića.⁸⁰ Naoružani Crnogorci su sredinom 1865. godine napali i na Bihor, u okrugu Kolašinskom, i primorali oko šezdeset muslimanskih porodica da se isele iz svojih kuća.⁸¹

Sporenja u crnogorsko-osmanskim odnosima izazvalo je i saznanje bosanskog guvernera da su crnogorski činovnici počeli da naplaćuju carinske dažbine na putu koji iz Podgorice i Nikšića vodi za Bosnu, a prelazi preko teritorije Crne Gore. Bosanski guverner smatra da se carinske dažbine ne mogu uvesti ukoliko se o tome ne obavijeste vlasti susjednih zemalja i ako se sa njima ne potpiše carinska konvencija.⁸² Depešu u kojoj se govori o istom problemu knjazu je uputio i skadarski guverner. U odgovoru na njegovo obraćanje, knjaz navodi da ne postoji carinarnica na putu koji vodi od Spuža ka Nikšiću, niti je Crna Gora uspostavila carinski režim za tranzit osmanske robe. Ali, istina je da su osmanskim podanicima naplaćivane carine prilikom prolaska preko crnogorske teritorije. Istragom je utvrđeno da je to djelo samovoljnog pojedinca, koji je odmah uhapšen, a sve što je uzeo od osmanskih podanika biće vraćeno vlasnicima. Crnogorski vladar uvjerava guvernera Skadra da ne bi uveo carinu, prije nego bi se o tome dogovorio sa vlastima susjedne Carevine.⁸³

Osmanske vlasti često su intervenisale kod crnogorske strane ne bi li se kaznili crnogorski državljani, koji su nanijeli štetu ili povredu njihovom podaniku, a ponekad i da bi im se nadoknadila šteta koju su uzrokovali Crno-

⁸⁰ Osman-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 07. 03. 1867, BIICG, DEKN, f. 50.

⁸¹ Ismail-paša, guverner Skadra – knjazu Nikoli, 22. 07. 1865, BIICG, DEKN, f. 50.

⁸² Ismail-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 17. 06. 1866, f. 413.

⁸³ Knjaz Nikola – Ismail-paši, guverneru Skadra, 06. 08. 1866, BIICG, DCS, f. 413.

gorci. Tako je skadarski guverner tražio od crnogorskog konzula u Skadru da interveniše na Cetinju ne bi li se pronašlo i vratilo oružje koje su, u okolini Podgorice, dvojica crnogorskih državljana otela od osmanskog podanika pravoslavne vjeroispovijesti.⁸⁴ Kada ovom zahtjevu nije udovoljeno, skadarski guverner se obratio i knjazu Nikoli s molbom da se oteto oružje vrati vlasniku, a da se crnogorski podanici koji su izvršili otimačinu, kazne.⁸⁵ Četiri Crnogorca su napala podoficira pogranične straže u Kolašinu i oteli mu pušku, pa je bosanski guverner tražio od knjaza Nikole da izda naredbu da se slučaj ispita, kao i da se napadači pronađu i adekvatno kazne.⁸⁶ Od crnogorskih vlasti je traženo i da se isplati šteta koja je nanešena osmanskim seljacima u okolini Kolašina, paljenjem njihovog sijena od strane Crnogoraca.⁸⁷

Početakom sedamdesetih godina XIX vijeka učestalo je emigriranje osmanskih vojnika i sultanovih podanika islamske vjeroispovijesti u Crnu Goru. Najčešće se radilo o osobama koje su počinile neko krivično djelo ili službeni prekršaj, pa su bijegom u Crnu Goru željele da izbjegnu odgovornost i kaznu.⁸⁸ Dešavalo se da vojni bjegunci sa sobom povedu u Crnu Goru i svoju porodicu.⁸⁹ Osman-

⁸⁴ Ismail-paša, guverner Skadra – J. Vacliku, crnogorskom konzulu, 28. 04. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁸⁵ Ismail-paša, skadarski guverner – knjazu Nikoli, 01. 06. 1864, BIICG, DEKN, f. 49.

⁸⁶ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 13. 10. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

⁸⁷ Zastupnik generalnog guvernera Bosne – knjazu Nikoli, 13. 03. 1874, BIICG, DEKN, f. 51.

⁸⁸ Mustafa-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 29. 11. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁸⁹ Mustafa-paša, generalni guverner Bosne, 30. 12. 1872, BIICG, DEKN, f. 51; Mustafa-paša, generalni guverner Bosne, 12. 04. 1873, BIICG, DEKN, f. 51.

ske vlasti su uvijek tražile da se prebjeci uhapsu i izruče, pozivajući se na konvenciju o ekstradiciji zločinaca, ali crnogorska strana uglavnom nije bila spremna da tom zahtjevu udovolji.⁹⁰ Kada je nekoliko osmanskih vojnika iz Trećeg armijskog korpusa prebjeglo s oružjem u Crnu Goru, crnogorske vlasti su odbile da ih vrata pa je Porta tražila od knjaza Nikole da se ugovorom utvrdi obaveza Crne Gore – da vojni bjegunci ne mogu ubuduće imati utočište.⁹¹ Veliki vezir je iskazao nadu da će knjaz izdati naredbu da se sve veći broj dezertera, koji nalaze utočište u Crnoj Gori, biti predati njihovim vlastima, kao i da će se preduzeti mjere kako bi se osujetili slični prestupi.⁹² I tokom nekoliko narednih godina ovakvi zahtjevi uzalud su dostavljani iz Carigrada na Cetinje.⁹³ Umjesto izručenja, knjaz je zbog političkih razloga i želje da kod emigranata iz uglednijih muslimanskih porodica stekne naklonost, intervenisao kod osmanskih vlasti ne bi li za prebjega izdejtvoval pomilovanje. Tako je od bosanskog guvernera tražio pomilovanje za Ragiba Pivodića, koji je iz Nikšića prebjegao u Crnu Goru. Osmanske vlasti su pozitivno odgovorile na zahtjev crnogorskog vladara i Ragib Pivodić je amnestiran, s tim što je, prema zakonu o pomilovanju, bio obavezan da se nastani u drugom sandžaku.⁹⁴

⁹⁰ Asim-paša, generalni guverner Bosne – knjazu Nikoli, 09. 03. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁹¹ Midhat-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 21. 06. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

⁹² Midhat-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 12. 07. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

⁹³ Midhat-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 21. 08. 1872, BIICG, DEKN, f. 51; Zastupnik generalnog guvernera Bosne – knjazu Nikoli, 21. 03. 1874, BIICG, DEKN, f. 51.

⁹⁴ Asim-paša, guverner Bosne – knjazu Nikoli, 08. 07. 1871, BIICG, DEKN, f. 51.

Početak sedamdesetih godina nastavljen je i rad mješovite crnogorsko-osmanske komisije za razgraničenje oko Podgorice i Spuža. Proces razgraničenja prekinut je 1871. godine zbog brojnih pograničnih incidenata. Naredne godine odnosi između dvije zemlje pogoršali su se zbog sukoba oko Lipova i protjerivanja crnogorskog konzula iz Skadra. Osmanska vlada je maja 1872. godine uputila i provokativni poziv Crnoj Gori da kao dio Carstva, odnosno, jedna od njegovih provincija, učestvuje na Svjetskoj izložbi u Beču.⁹⁵ Knjaz je ponudu odbio, napominjući da se poziv nikako ne može odnositi na crnogorsku knjaževinu.⁹⁶ Sve je to izazvalo krizu u odnosima između dvije zemlje. U normalizaciji njihovih odnosa i rješavanju spornih pitanja, aktivno su učestvovali diplomatski predstavnici Rusije i Francuske, pomažući da sporovi ne eskaliraju u sukob većih razmjera. Ipak, ubistvom sedamnaest nenaoružanih crnogorskih državljana u Podgorici, što je bila odmazda za likvidaciju podgoričkog zabita Jusa Krnjića, oktobra 1874. godine, definitivno nestaje mogućnost da se njihovi odnosi poprave i time izbjegne ratni sukob.

⁹⁵ Mahmud-paša, Veliki vezir – knjazu Nikoli, 07. 02. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

⁹⁶ Knez Nikola – Mahmud-paši, Velikom veziru, 01. 05. 1872, BIICG, DEKN, f. 51.

ÖZETLER

Bu çalışma, 1862 yılında savaşın bitmesinden itibaren Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki siyasi ilişkileri analiz etmekte; yani Çetinye Protokolü'nün imzalanmasından (1864) yeni kriz dönemine giriş işareti veren ve yeni bir savaşa (1876) yol açan Podgoritsa'da yaşanan hadiseye kadar (1874) geçen olayları incelemektedir.

Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde (1864–1874), 1862 yılındaki savaştan sonra kabul edilen sınır sorunlarını çözmüş ve toprak tazminatının uygulanması konusunda yoğun iş birliğinde bulunmuştur.

Bu çalışma, şimdiye kadar kullanılmayan ve Cetinjede bulunan Karadağ'ın devlet arşivine dayanmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: *siyasi ilişkiler, sınır sorunları, toplum, Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu*

ABSTRACT

This paper analyses the political relations between Montenegro and the Ottoman Empire after the end of the war in 1862, i.e. after signing the Protocol of Cetinje (1864) until the incident in Podgorica (1874), which was the point of entering a period of crisis leading to another war in 1876. During this period (1864–1874) Montenegro and the Ottoman Empire cooperated intensively in solving frontier issues and executing territorial compensations which had been agreed after the war in 1862. The paper is based on the so far unused archive material from the State Archive of Montenegro in Cetinje.

KEY WORDS: *political relations, frontier issues, society, Montenegro, the Ottoman Empire*

Dr Bulent Akjaj

INSTITUT ZA BALKANSKA ISTRAŽIVANJA
TRAKIJSKOG UNIVERZITETA U EDIRNU
TURSKA

**DOPIS BRITANSKOG OFICIRA
O VOJNOJ POZICIJI NA CRNOGORSKOJ GRANICI
TOKOM OSMANSKO-RUSKOG RATA
1877–1878**

Ustanak u Hercegovini 1875. godine predstavljao je početak nove krize u Istočnom pitanju. U odnosima evropskih moći, ova kriza postala je međunarodni problem gdje su intervenisale velike sile. Nakon pobune, Osmansko carstvo našlo se u teškom položaju osjetivši punu snagu panslovenskog pokreta za vrijeme događaja kao što su Bugarski ustanak 1876. godine, osmansko-srpsko-crnogorski rat 1876. godine, Carigradska konferencija 1876, i konačno, ovi događaji doveli su do rusko-turkog rata 1877–1878.

Za vrijeme rata, britanski obavještajni oficir, kapetan F. Klark je u izvještajima obavještavao svoju zemlju o osmanskim granicama na Balkanu. U ovom radu razmatraćemo vojnu poziciju na obijema stranama granice između Osmanskog carstva i Crne Gore u svijetlu dopisa kapetana Klarka od 1. oktobra 1877. godine.

KLJUČNE RIJEČI: *rusko-turski rat 1877–1878, Crna Gora, Osmansko carstvo, crnogorska granica, vojna pozicija*

Uvod

U ovom radu ćemo, na osnovu dopisa koji je 1. oktobra 1877. godine sačinio F. Klark (*Francis Coningsby Hannam Clarke*), zamjenik načelnika Intendantske uprave, razmotriti vojnu poziciju na crnogorskoj granici¹. Ova studija se, u neku ruku, može smatrati sporednim efektom istraživanja u kojima sam se bavio osmansko-ruskim ratom 1877–78, te grčkom istorijom.

Osvrtom na dopis kapetana Klarka želi se posvetiti pažnja frontu koji je, imajući sekundaran značaj u odnosu na onaj osmansko-ruski na Dunavu, dugo bio zanemaran u istraživanjima. Takođe, u formi priloga je dat i turski prevod pomenutog dopisa.

Ustanak koji se 1875. rasplamsao u Hercegovini značio je početak nove balkanske krize, a ruskim uplitanjem u sukob, kriza je poprimila evropske razmjere. Osmanska vlada je, u želji da riješi problem, a pod pritiskom velikih sila, pristala na pregovore sa ustanicima, ali je odbila da prihvati zahtjeve koji su se svodili na to da se Bosna i Hercegovina načini autonomnom oblašću, na čijem bi čelu bio hrišćanin. Nakon toga su pobunjenici pokazali jasnu namjeru da ustanak transformišu u slovensku revoluciju.²

¹ FO 881/3480, "Memorandum by Captain Clarke, R.A., on the Present Position on the Montenegrin Frontier".

² Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, priređivač: İsmet Miroğlu, Berekât Yay., Istanbul 1983, str. 51–62; İsmail Hakkı Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, tom 4, Türkiye Yayınevi, Istanbul 1972, str. 246–249; Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", *Belleten*, LI/199, Ankara 1988, str. 205; B. H., Sumner, *Russia and The Balkans, 1870–1880*, Clarendon Press, Oxford 1937, str. 142–143; J. A. R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Clarendon Press, 4th ed., Oxford 1940, str. 322; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, tom VII, TTK Yay, Ankara 1988, str. 74–76, 79; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1789–1914*,

Osmansko carstvo je 2. oktobra 1875. godine izdalo „Ferman o pravdi“. Odmah potom, Austrougarska je odlučila da reaguje, pa je kancelar Andrašić sačinio program reformi. Ovaj potez Austrougarske je bio motivisan strahom – ništa manjim od onog koji je imala Porta – da bi Rusija i Njemačka na Balkanu mogle voditi politiku „na svoju ruku“.

Ovaj program, poznat pod imenom *Andrijašijeva nota*, predstavljen je Osmanskom carstvu 30. decembra 1875. godine. Njime se predviđalo proširenje nadležnosti lokalnih uprava i neke dodatne mjere.³

Visoka Porta je, u odgovoru od 11. februara 1876. godine, prihvatila *Andrašijevu notu* i već 13. februara je objavila Ferman.⁴

TTK Yay, Ankara 1997, str. 495–496; Yuluğ Tekin Kurat, “1877–78 Osmanlı-Rus Harbi'nin Sebepleri”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, str. 569; Bülent Akyay, *Tesalya Meselesi (1881)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, neobjavljena magistarska teza, mentor: doc. dr Turan Gökçe, İzmir 2001, str. 71; Bülent Akyay, “93 Harbi Sırasında Türk-Yunan Sınırındaki Askerî Durum Üzerine Bir İngiliz Subayın Raporu”, *Yeni Türkiye*, str. 68, Ankara 2015, str. 2729.

³ Andrassy Notası hakkında geniş bilgi için bkz. David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878: The First Year*, Archon Books, California 1969, str. 132–287.

⁴ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans, 1875–1878*, Cambridge University Press, London 1939, str. 28–56; Sumner, *n.d.*, str. 151–153; Mahmud Celâleddin Paşa, *n.d.*, str. 71–76; F. A. K. Yassamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878–1888*, The Isis Press, İstanbul 1996, str. 14; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1961, str. 400; Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, str. 80–98; Baltalı, *n.d.*, str. 206–207; Kurat, *n.d.*, str. 577–578; Danişmend, *n.d.*, str. 250–251; Marriot, *n.d.*, str. 322–324; M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923*, MacMillan, New York 1966, str. 182; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî*

Pobunjenici su, ne poštujući *Andrašijevu notu* i ferman od 13. februara, nastavili sa ustaničkim aktivnostima. U međuvremenu, Srbija je, počevši da se naoružava, ugovorila savez sa Crnom Gorom.

Kako *Andrašijeva nota* nije postigla naročit uspjeh u pogledu uvjeravanja Rusije, to je Austrougarska promijenila svoju politiku, tako što je odlučila da oblasti u kojima je izbio ustanak stavi pod svoju kontrolu.⁵

Aprila 1876. je izbio ustanak u Bugarskoj, koji je Osmanско carstvo uspjelo da uguši. Nedugo potom, iskršao je „Solunski slučaj“. Ovi događaji su prilično uznemirili evropsko javno mnjenje. Ruski kancelar i ministar spoljnih poslova, knez Gorčakov, otišao je u Berlin, s namjerom da ubijedi Bizmarka da izvrši pritisak na Osmansko carstvo. Na kraju pregovora, u koje je bila uključena i Austrougarska, sastavljen je dokument, poznat kao Berlinski memorandum,⁶ o čijoj je sadržini, 13. maja 1876. godine, obaviještena Visoka Porta. Memorandum je imao karakteristike ultimatum, pa je u Carigradu shvaćen kao ugrožavanje osmanlijskih interesa.

Prije nego što su Francuska i Italija podržale ovaj memorandum, Engleska je, ne saglasivši se sa sadržajem teksta, povukla svoju podršku.⁷

Tarih Metinleri, C. 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay, Ankara 1953, str. 374; Akyay, *n.d.*, str. 72; Karal, *n.d.*, str. 80–82; Armaoğlu, *n.d.*, str. 497–499; Akyay, *n.d.*, str. 2730.

⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *n.d.*, str. 77–80; Aydın, *n.d.*, str. 101–107; Armaoğlu, *n.d.*, str. 500; Akyay, *n.d.*, str. 2730.

⁶ Berlin Memorandumu hakkında ayrıntılı olarak bkz. Harris, *a.g.e.*, ss. 288–376.

⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 81–91; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 400; Sumner, *a.g.e.*, ss. 163–164; Marriot, *a.g.e.*, s. 325; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 58–74; Anderson, *a.g.e.*, s. 183; Baltalı, *a.g.m.*, ss. 212–214; Kurat,

Usred svih tih dešavanja, Murat V je, 31. maja 1876. godine, zbačen sa osmanskog prijestola. Promjene u Carigradu su ohrabrine Srbiju i Crnu Goru, pa su one, dodatno osokoljene podrškom Rusije, objavile rat Osmanskom carstvu.⁸ Značajan porast opasnosti koja je vrebala od Slovena, uznemirio je i Austrougarsku. Naslutivši takvo što, a želeći da izbjegne konflikt sa Osmanskim carstvom, Rusija je sa Austrougarskom 8. jula 1876. godine postigla usmeni dogovor o podjeli Balkana.⁹

Crna Gora je bila okružena osmanlijskim snagama iz dva pravca – Skadra i Hercegovine – pa je započela rat na oba fronta. Crnogorci su u ovaj rat – i na skadarskom i na hercegovačkom frontu – povelili kako regularnu vojsku, tako i neregularne čete. Došlo je do nekoliko važnih bitaka, kao što su Vučji Do, Fundina, Trijebač, Spuž i Doljani.¹⁰

Srbi su doživljavali poraze od osmanlijskih jedinica, pa su priželjkivali sklapanje mira. Velike evropske sile, posebno

a.g.m., s. 578; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 251–253 ve ss. 255–256; Aydın, *a.g.e.*, ss. 107–118; Karal, *a.g.e.*, ss. 98–101; Akyay, *a.g.t.*, s. 72; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 501–502; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

⁸ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 2012, s. 45; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 101–116 ve 137–154; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 402; Marriot, *a.g.e.*, s. 325; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 183–208; Anderson, *a.g.e.*, ss. 184–185; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 256–283; Karal, *a.g.e.*, C. VII, ss. 108–109; Karal, *a.g.e.*, C. VIII, ss. 14–16; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 503–505; İ. Halil Sedes, “1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı (IV)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 36, Şubat 1988, s. 69.

⁹ Sumner, *a.g.e.*, ss. 174–176; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 404; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 74–77; Anderson, *a.g.e.*, s. 185; Kurat, *a.g.m.*, ss. 580–581; Karal, *a.g.e.*, s. 18; Akyay, *a.g.t.*, s. 73; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 505–506; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

¹⁰ İ. Halil Sedes, *1876–1877 Osmanlı Karadağ Seferi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1936; Vahit Cemil Urhan, *Karadağın Bağımsızlığını Kazanması (1851–1878)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 213–264; Özcan, *a.g.e.*, s. 51.

Engleska, izvršile su pritisak na Osmansko carstvo u pravcu proglašavanja primirja. Širenje glasina o veoma nasilnom gušenju ustanka u Bugarskoj ostvarilo je željeni efekat, ponajviše zahvaljujući Dizraeliju, pa se englesko javno mnjenje okrenulo protiv Osmanlija. Engleska je 21. septembra, uz saglasnost drugih sila, u Carigrad poslala novi program i uslove primirja. Srbi i Crnogorci su odbili ove uslove. Već 25. septembra 1876. godine Srbi su ponovo krenuli u rat, ali su opet doživjeli poraz. Ruski poslanik Ignjatijev je, slanjem note, želio Visokoj Porti staviti do znanja kako od nje očekuje obustavljanje ratnih operacija.¹¹

Engleska je ubijedila predstavnike drugih država da u Carigradu održe konferenciju na kojoj bi se raspravljalo o modelima sprovođenja reformi u balkanskom dijelu Osmanskog carstva. Visoka Porta je, međutim, 20. januara 1877. odbila prihvatiti uslove koji su 23. decembra 1876. godine postavljeni na Carigradskoj konferenciji.

Posljedica održavanja konferencije je bila sadržana i u činjenici da je primirje između Osmanskog carstva, sa jedne, i Srbije i Crne Gore, sa druge strane, bilo produženo za još dva mjeseca. Između Osmanskog carstva i Srbije je 26. februara 1877. godine sklopljen mir. Inicijativa da se isto učini i u odnosu sa Crnom Gorom nije rezultirala uspjehom, zato što je Crna Gora imala izražene ambicije u pogledu teritorijalnog proširenja. Uvažavajući činjenicu da je nastavak rata neminovan, Rusija i Austrougarska su Peštanskim sporazumom pismeno definisale svoje namje-

¹¹ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yay, İstanbul 2011, str. 147–184; Stojanovic, *n.d.*, str. 78–94; Aydın, *n.d.*, str. 155–181; Mahmud Celâled-din Paşa, *n.d.*, str. 171–191; Erim, *n.d.*, str. 376; Karal, *n.d.*, VIII, str. 18–24; Armaoğlu, *n.d.*, str. 509–510; Danişmend, *n.d.*, str. 291; Kurat, *n.d.*, str. 582; Sedes, *n.d.*, str. 70; Akyay, *n.d.*, str. 74; Özcan, *n.d.*, str. 58; Urhan, *n.d.*, str. 265–272; Akyay, *n.d.*, str. 2730–2731.

re, odnosno interese na Balkanu. Prema tom sporazumu, Austrougarskoj bi pripala Bosna i Hercegovina, dok bi, zauzvrat, Rusiji bilo dopušteno da se vojno aktivira na Balkanu. Na taj način je Rusija osigurala neutralnost Njemačke i Austrougarske.¹² U Londonu je, 31. marta 1877. godine, uz saglasnost šest evropskih sila, usvojen dokument, poznat kao Londonski protokol. Članovi Protokola koji su se odnosili na Crnu Goru imali su znatno *mekši* ton u odnosu na primjedbe iznesene na Carigradskoj konferenciji. Engleska je držala da se ne osjeća obaveznom da poštuje Londonski protokol u slučaju da ga Carigrad odbije. Ohrabrena engleskim nastupom, Visoka Porta je 3. aprila 1877. godine odbacila odredbe Protokola. Ovakav epilog je naveo ruskog cara da 12. aprila naredi pokret svojih trupa ka granici. Tako je počeo osmansko-ruski rat. Crna Gora je, naravno, uzela učešće u ovom ratu tako što je držala stranu Rusiji.¹³

¹² İ. Halil Sedes, "1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı (V)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 37, Mart 1988, str. 59–61; Mahmud Celâleddin Paşa, *n.d.*, str. 192–201, 159–163 ve 206–220; Stojanovic, *n.d.*, str. 95–144; Anderson, *n.d.*, str. 190–194; Armaoğlu, *n.d.*, str. 511–515; Sumner, *n.d.*, str. 229–254; Yasamee, *n.d.*, str. 16; Stavrianos, *n.d.*, str. 405–406; Marriot, *n.d.*, str. 332–333; Danişmend, *n.d.*, str. 291–296; Karal, *n.d.*, str. 28–38; İ. Halil Sedes, "1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 41, Temmuz 1988, str. 61; Kurat, *n.d.*, str. 590; Akyay, *n.d.*, str. 75; Özcan, *n.d.*, str. 62–66; Urhan, *n.d.*, str. 273–279; Akyay, *n.d.*, str. 2731.

¹³ H. Hikmet Süer, *1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, ATASE Yay, Ankara 1993, s. 65; Sumner, *n.d.*, str. 255–271; Mahmud Celâleddin Paşa, *n.d.*, str. 258–272; Marriot, *n.d.*, str. 333–334; Stavrianos, *n.d.*, str. 406; Yasamee, *n.d.*, str. 17; Karal, *n.d.*, str. 39–40; Armaoğlu, *n.d.*, str. 516; İ. Halil Sedes, "1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı (VII)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 42, Ağustos 1988, str. 55–58; Akyay, *n.d.*, str. 75; Özcan, *n.d.*, str. 69–70; Urhan, *n.d.*, str. 280–303; Akyay, *n.d.*, str. 2731.

Kapetan F. Klark i njegov memorandum

Frensis Koningsbi Hanam Klark (*Francis Coningsby Hannam Clarke*) je rođen 1842, a umro je 1893. godine.

Godine 1859. pristupio je Bombajskoj artiljeriji, a 1871. je imenovan za kapetana Kraljevske artiljerije. Slijedila su unapređenja u čin majora (1878), komandanta (1885) i pukovnika (1890). Godine 1878. bio je zamjenik komesara za razgraničenje u Bugarskoj, a 1879. je obavljao funkciju engleskog člana komisije koja je imala zadatak da definiše osmansko-rusku granicu u Aziji.¹⁴ Negdje u isto vrijeme (1872–1880), bio je pomoćnik general-kvartermajstera Konjičke garde. Godine 1881. je upućen u Južnu Afriku, gdje je bio u specijalnoj misiji. Od 1882. do 1884. je bio upravnik i profesor prava na Vojnoj akademiji, nakon čega je postavljen za generalnog topografa u Cejlonu. Nakon što je obolio od upale pluća, vratio se u Englesku. Tri mjeseca kasnije, umro je u Brajtonu, u 51. godini života.¹⁵

Kao što smo već naveli, Klark je, za vrijeme osmansko-ruskog rata (1877–78), bio pripadnik Konjičke garde. U narednim godinama, on je, noseći čin majora, predavao na Vojnoj akademiji.¹⁶ Napisao je mnogo studija o vojnim

¹⁴ Sabri Ateş, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914*, Cambridge University Press, New York 2013, str. 223.

¹⁵ *The Colonies and India*, 2. septembar 1893, s. 17 ičin bkz. <http://www.newspapers.com/newspage/35678314/> (Datum pristupa: 18. 11. 2015); *The London Gazette*, 27. april 1880, str. 2475; *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, Oriental Institute (Woking, England), East India Association (London, England), 1893, str. 491; Akyay, *n.d.*, str. 2734.

¹⁶ F. C. H. Clarke, *Staff Duties, A Series of Lectures Addressed to the Officers at the Staff College*, London 1884; *The Academy*, XVIII, 1880, str. 104 i *The Franco-German War, 1870–1871*, tr. by F.C.H. Clarke. 2 pt. [in 5 vols] 1883, s. 75.

pitanjima,¹⁷ a bavio se i prevodenjem vojne literature sa njemačkog i ruskog jezika.¹⁸ Budući geograf i topograf, Klark je bio član Imperatorskog ruskog geografskog društva iz Sankt Peterburga. Radovi su mu objavljivani u izdanju Kraljevskog geografskog društva iz Londona.¹⁹ U ime britanske vlade je vršio službu u različitim djelovima svijeta, poput Evrope, Srednje Azije ili Indije. Ondje bi, za potrebe svoje vlade, pisao izvještaje i memorandume.²⁰ S jeseni 1877. godine, kapetan Klark je viđen u Rumeliji. U oktobru je osmatrao stanje na crnogorskoj granici.

¹⁷ Za više informacija o publikacijama koje su izdavala odjeljenja za topografiju, statistiku i obavještajne poslove Kancelarije za rat – na primjer, *The Armed Strength of German Empire* (1876) ve *The Armed Strength of Netherlands* (1876) – vid. *Second Supplement to the Alphabetical Catalogue of the Library of the Royal Geographical Society*, London 1882, s. 368; Takođe, vid. F.C.H. Clarke, “Recent Reforms in the Russian Army”, *Journal of The Royal United Service Institution*, 20, 1876.

¹⁸ Od ovih radova, kao primjer mogu poslužiti: *The Franco-German War, 1870–1871* (prevedeno s njemačkog), *Steppe Campaigns* (1876) (prevedeno s ruskog). Više o tome: *n.d.*, str. 368. Takođe, vid. Colonel L.T. Kostenko, “Turkestan”, translated by Major, F. C. H. Clarke, *Royal United Services Institute for Defence Studies*, Royal United Service Institution, 1881; *Translation from the ‘Militair Wochenblatt’ for April 1873, Papers on Subjects Connected with the Duties of the Corps of Royal Engineers* [New Series], vol. XXII, 1874; *The progress of Russia in Central Asia*, Colonel M. J. Veniukoff, 1877, translated from the *Sbornik Gosudarstvennikh Znanyi*, by Cpt F. C. H. Clarke, 1878.

¹⁹ F. C. H. Clarke, “Colonel Sosnoffsky’s Expedition to China in 1874–75”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 47 (1877), ss. 150–187; F. C. H. Clarke, “Kuldja”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 2, No. 8 (Aug., 1880), str. 489–499.

²⁰ F. C. H. Clarke, ‘Memorandum on Recent Russian Military Preparations in Central Asia’, 26 July 1878, F.O. 065/1030 için bkz. Beryl Williams, “Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis, 1875–1878”, *The International History Review*, Vol. 2, No. 2 (Apr., 1980), str. 236; Akyay, *n.d.*, str. 2734.

Svoja zapažanja je iskazao memorandumom od 1. oktobra 1877. Nakon toga je, po sopstvenim riječima, prešao 650 km da bi došao do grčke granice. Sedmonedjeljno osmatranje stanja na osmansko-grčkoj granici je takođe pretočio u pismeni izvještaj.

Tokom tih istraživanja, osmanlijska vlada mu je obezbijedila pratnju u vidu dva konjanika. Vidimo da mu je kasnije, na grčkoj strani granice, tamošnja vlada takođe osigurala vojnu pratnju. Tako je, dakle, kapetan Klark vršio osmatranje granice uz znanje osmanlijske i grčke vlade. Trudio se da sačuva tajnost svojih zapažanja, odnosno vojnih informacija do kojih je došao, budući da su obje vlade bile zainteresovane za njihov sadržaj.²¹

U memorandumu koji razmatramo, a koji je F. Klark sačinio u Skadru, nalazimo viđenje stanja na južnoj granici Crne Gore – pretežno iz turske perspektive – te vojne i geografske informacije o podgoričkoj kasabi. Takođe, moguće je ovdje pronaći i neke komentare političke prirode. Kapetan Klark je, osmatrajući stanje na južnoj granici Crne Gore, osmanlijsku poziciju koja je izbočena prema crnogorskoj zemlji uporedio sa klinom. Dno ovog klina – podgorička kasaba, Velje brdo i Malo brdo – tvori južnu granicu. Spuška tvrđava, prema viđenju Klarka, predstavlja vrh pomenutog klina. Pažljivo osmatrajući utvrđenja u ovoj oblasti, Klark primjećuje da se na rubu klina nalazi osam kamenih tvrđava, opremljenih topovima. Takođe, činjenica da je ovo područje bilo zasipano paljbom iz pravca Crne Gore upućuje na zaključak da se ovdje nalazilo i značajno skladište oružja. Klark, takođe, daje informacije o broju vojnika koji se nalaze u utvrđenjima.

²¹ Akyay, *a.g.m.*, s. 2735.

Kuće sa puškarnicama²² su bile čvrste toliko da u izvjesnoj mjeri mogu odoljeti vatrenim napadima, ali, ipak, nijesu bile u stanju da izdrže konstantno bombardovanje modernim i efikasnim topovima. Ta činjenica je mnogo govorila o arhitektonskoj strukturi ovih kuća i skloništa. Pored toga, Klark veliku pažnju poklanja činjenici da je ovdje, zbog nedostatka bunara, vladala nestašica vode.

Razmatrajući geografske specifičnosti ove oblasti, Klark primjećuje da je, izuzimajući samo podnožje, ona okružena planinskim lancima čija visina doseže približno 600 metara, planinskim grebenima koji se na puškomet približavaju klinu te crnogorskim planinama, s čijih se najviših tačaka mogla otvoriti vatra na turske položaje.

Jedino što predstavlja prepreku namjeri Crnogoraca da unište kuće s puškarnicama u ovoj oblasti jeste činjenica da je tešku artiljeriju veoma teško prenositi gore-dolje po nepristupačnom planinskom terenu. Klark se, dalje, dotiče stanja u kome se nalaze putevi, navodeći kako je u pomenutoj oblasti teško naći čak i konjske staze, te da je, ako se izuzmu iskusni planinari, ovdje kretanje praktično onemogućeno. Iako su Crnogorci u raznim vremenima bombardovali Spuž i Podgoricu, oni nijesu mogli načiniti veliku štetu, s obzirom na to da su topovi koje su koristili bili u veoma lošem stanju.

Autor napominje da, sa druge strane, činjenica da visina brda ne prelazi 180 metara, Turcima omogućava da ka nekim spuškim krajevima dopreme artiljeriju i, iako ne bez izvjesnih teškoća, ova brda čine pristupačnim za poljske topove.

²² *Kule ev* označava stari tip kuća. Pravljene su od kamena. Najvažnija svrha izgradnje i održavanja bila je odbrana od neprijatelja. Ove kuće su imale puškarnice i po mnogim karakteristikama su podsjećale na kule. (*prim. prev.*)

Apostrofirajući neplodnost Veljeg i Malog brda, u kontekstu priče o vegetaciji, Klark piše da se poljoprivredne aktivnosti mogu odvijati u predjelima doline Zete – koja se pruža od Spuža ka sjeveru, čineći istočnu granicu klina – i Matice (?), koja se nalazi na zapadu.

Putevi koji se iz pravca Podgorice pružaju ka Spužu zaobilaze obje strane klina. Kako su ti putevi izloženi napadima Crnogoraca, obje strane upadaju u oči kao veoma opasne, pa se, informiše nas Klark, zbog tih razloga, duž ose klina, spram Veljeg Brda, gradi novi put.

Navodi se, takođe, da je Podgorica, preko Tuzi, jednim veoma dobrim putem što se pruža kroz ravnicu, povezana sa kulom Helm (?), odakle se, dalje, putem parobroda preko Skadarskog jezera, ostvaruje veza sa Skadrom, gdje se nalazi baza za snabdijevanje.

Klark je ponešto kazivao i o geografskim uslovima, utvrđenjima, odbrani i sigurnosnim mjerama podgoričke kasabe.

Piše, dalje, o štabu koji je stvoren u Podgorici – a koji se tiče komandne strukture vojske u cijeloj oblasti – i navodi da su jedinice u ovom sektoru bile pod komandom Hussein-paše, komandanta divizije. Napominjući da se krajevi Spuža i Podgorice nalaze pod komandom različitih komandanata, autor napominje da se štab mušira Ali Saib-paše, komandanta Trećeg korpusa, privremeno nalazi u Podgorici. Klark nastavlja priču, opisujući organizaciju postojećih turskih jedinica u oblasti, a daje nam informacije i o tome gdje i koliko se garnizona nalazi. Takođe, prikuplja informacije o naoružanju i specifikacijama turskih vojnih jedinica.

Kapetan Klark malo docnije sažima trenutnu situaciju na južnoj granici Crne Gore. Dok su se Turci i Crnogorci gr-

čevito borili da jedni drugima otmu što više teritorije, do-
tle su u plemenu *Kirshi* (Kući) protiv Turaka digli ustanak
i već više od godinu dana se veoma uspješno držali.

U brdima, Turci nijesu uspijevali da izađu na kraj sa Cr-
nogorcima, pa su se, kao gospodari ravnica, zadovoljali
time što mogu da ostanu u tim predjelima. Sa druge strane,
Crnogorci su, dok su Turci pokušavali da ih unište,
utočište pronalazili upravo u planinama. Navodeći kako
su ova dva suparnika neprestano osmatrala jedan drugog
i da su takvo što, čini se, mogli da rade do u nedogled,
Klark smatra da su se, zapravo, obje strane veoma plašile
jedna druge. On dalje navodi da u ratu koji se u tom pe-
riodu vodi u pomenutoj oblasti, Turci čvrsto brane svoje
pozicije. U posljednjim izvještajima navodi da se ondje
nalazi veoma mali broj Crnogoraca, iz čega proizlazi da
se većina njih usmjerila ka Hercegovini. Kapetan Klark u
nekim komentarima navodi da će se, u slučaju uspostavl-
janja mira, granična linija Crne Gore iznova definisati.

Prema Klarkovom mišljenju, najbolje rješenje, u pravcu
ostvarivanja neke vrste trajne stabilnosti, odnosno mir-
nog toka događaja, je da se plemena koja imaju različite
namjere i naklonosti drže odvojeno. Drugim riječima,
hoće se kazati da se, u kontekstu problema o kome je riječ,
stvara granična linija razdvajanja između albanskih ple-
mena slovenske vjere i stanovništva sjeverne Albanije koje
je odano latinskoj crkvi, a čija većina gaji simpatije prema
Crnoj Gori. U tom pogledu, pomenutu funkciju bi, kao
granična linija, imala rijeka Cijevna.

Navodeći velike prednosti položaja Podgorice, Spuža i nji-
hove okoline, Klark smatra da bi, u kontekstu postavljanja
odbrane protiv crnogorskih vojnih snaga, ukoliko država
uspje da trajno zadrži ove krajeve u svojim rukama, to za

ovdašnje tursko stanovništvo imalo neprocjenjiv značaj. Klark navodi da bi napuštanje ili zadržavanje ovih krajeva predstavljalo političko pitanje, odnosno problem. Praveći analogiju u ovom pogledu, Klark piše da se može uspostaviti paralela između situacije u kojoj Turci ne žele da predaju podgoričko-spuški kraj i gotovo identične situacije, u kojoj Englezi nijesu željeli da odustanu od Peševara, koji se nalazi u Pakistanu, na samoj granici sa Avganistanom. Značaj podgoričko-spuškog kraja se upoređuje sa strateškom važnošću Peševara, koji se nalazi 15 km sjeverno od čuvenog *Hayber* prolaza, vezanog za Avganistan i Pakistan, i koji predstavlja važnu stanicu na čuvenom putu svile. Dok god se podgoričko-spuški kraj nalazi u rukama Turaka, njihovim jedinicama će biti otvoren put ka Gornjoj Zeti i Hercegovini. Ako, međutim, Turci napuste ovu oblast i prepuste je Crnogorcima, onda će ovi, preko kontrole ovog rejona, značajno osigurati svoju granicu.

Ako politička nužnost bude nalagala da se napravi neki transfer, u smislu da Osmansko carstvo dozvoli da se crnogorska granica pomjeri naprijed, ka desnoj obali Morače, podgorička kasaba će i dalje ostati u osmanlijskim rukama, ali kao trgovačko skladište za Crnogorce. Ipak, ona će biti dovedena u bezizlaznu situaciju, jer neće biti u mogućnosti da se brani od topova koji će biti razmješteni preko Veljeg i Malog brda. Takav razvoj događa će onemogućiti postizanje bilo kakvog napretka, pa Klark zato sugerise da, u kontekstu priče o budućem oživljanju mira, granična linija koja polazi od Morače ne može biti snažna granična linija. Klark podsjeća na to da granična linija koja polazi od rijeke Morače ostavlja Kuče u okviru osmanlijske teritorije, ali da ovo pleme, još noseći epitet pobunjenika koji diže ustanak protiv Osmanskog carstva, svoju zemlju drži pod kontrolom. Prelazak granične linije

preko rijeke Cijevne znači da će ova plemena biti priključena Crnoj Gori, ali će, istovremeno, ona ostati licem u lice sa katoličkim plemenima poput Klimenata i Hota koja žive na drugoj strani Cijevne. Ovakva granična linija znači da Osmansko carstvo zadržava oblasti do tačke Helm i rijeke Cijevne, uključujući i ravnicu koja se nalazi sjeverno odavde. To područje će, kad bude potrebno, poslužiti kao mjesto odakle će biti pokretane akcije za kažnjavanje neposlušnih graničnih plemena.

Kada je riječ o težnji Crne Gore da dobije luku na Jadranskom moru, kapetan Klark smatra da bi se toj ideji snažno suprotstavili Austrijanci i Italijani, budući i sami zainteresovani da to preuzmu to područje.

Zaključak

Istražujući stanje u graničnoj osmanlijskoj oblasti na zapadu Balkana tokom osmansko-ruskog rata 1877–1878. britanski oficir, kapetan F. Klark, sačinio je izvještaj i poslao ga svojoj vladi.

Izvještaj kapetana Klarka – izvrsnog vojnika i, razumije se, veoma iskusnog u ovim pitanjima – sačinjen 1. oktobra 1877. godine, daje neke veoma važne podatke o vojnoj situaciji na južnom dijelu tursko-crnogorske granice.

Informacije koje nam daje kapetan Klark, baš kao i ocjene koje iznosi, ukazuju na to da se sukob na zapadu Balkana može posmatrati kao drugi front u kontekstu osmansko-ruskog rata 1877–1878. Budući da je imao pogled nekoga ko nije pripadao zaraćenim stranama, zapažanja kapetana Klarka o vojnoj situaciji u pograničnoj oblasti između Crne Gore i Osmanskog carstva mogu, barem djelimično, biti posmatrane i kao stav Britanije, super sile tog vremena.

Memorandum kapetana F. C. H. Klarka o trenutnom stanju na crnogorskoj granici²³

Položaj Turaka na južnoj granici Crne Gore je takav da obrazuje izbočinu prema crnogorskoj zemlji, pa bi se moglo reći da podsjeća na klin. Podgorička kasaba, Velje i Malo brdo čine dno tog klina, a na njegovom vrhu se proteže Spuška tvrđava. Na rubu klina se nalazi osam kuća sa puškarnicama, opremljenih jednim do tri topa, kao i brojna skladišta pušaka, čija je funkcija bila da posluže kao odbrana klina od napada kojima su ga izlagali dušmani. Za čuvanje skladišta je bio zadužen odred od deset ili dvadeset vojnika, a u garnizonu kuća-tvrđava mogle su se smjenjivati jedna do dvije čete (buljuka). Kuće-tvrđave su najčešće građene od kamena kockastog oblika. One su bile dovoljno snažno utvrđenje ukoliko neprijatelj napadne puškama, ali se, u slučaju upotrebe savremenijeg i razornijeg naoružanja – bombardovanje topovima, na primjer – nije moglo govoriti o tome da predstavljaju pouzdanu zaštitu. Skladišta za puške su, takođe, građena od kamena, a krasila ih je jednostavnost: bile su to rupe pravougaonog oblika. Kako nije bilo bunara, to je nestašica vode bila sasvim realna mogućnost. Klin je, ne računajući podnožje, sa svih strana bio okružen crnogorskim planinskim lancima koji su dosežali visinu od 2.000 stopa. Sa tih planina se – bilo iz podnožja, bilo sa najviše tačke – mogla otvoriti vatra na turske položaje. Jedina prepreka namjeri neprijatelja da uništi kuće-kule bila je činjenica da je tešku artiljeriju, u ma kom pravcu, bilo veoma teško transportovati po stranama stjenovitih planina. Ovu oblast jedva da krasi i konjski putevi. Oni prolaze kroz nadute krečnjačke slojeve, udubljene ivice, ogromne stjenovite mase, pa je kretanje praktično

²³ FO 881/3480, "Memorandum by Captain Clarke, R.A., on the Present Position on the Montenegrin Frontier".

nemoguće, osim u slučaju da se za tako nešto odluče iskusni planinari. Crnogorci su, u raznim situacijama, bombardovali Spuž i Podgoricu, ali nijesu uspijevali da načine veću štetu, zato što je artiljerija – uglavnom, topovi – koju su koristili bila u veoma lošem stanju. S prednje strane, Velje i Malo brdo nijesu dosežali visinu veću od 600 stopa nadmorske visine, pa su Turci mogli da dopremaju artiljeriju do različitih kuća-kula koje su se nalazile u okolini Spuža. Takođe, ova brda su, iako ne bez problema, mogla biti iskorišćena kao teren za poljske topove. Oblikovani brojnim i snažnim podrhtavanjima tla u davnim vremenima, Velje i Malo brdo su, baš kao i crnogorske planine, predstavljali vrlo jalova prostranstva. Ako se izuzmu mali baseni, jedine znakove vegetacije daju zakržljalo žbunje, rasuto među spečenim stijenama te veoma malo trave. Monotoniju ovih brda razbijaju malobrojne oaze, koje nastaju tako što se u basenima skuplja kišnica koja usitnjuje stijene i obrazuje površinu zemlje koju gorštaci tako tvrdoglavo obrađuju. U dolinama se svaki kvadratni centimetar koristi za zemljoradnju. Takav teren u ovoj oblasti čine dolina Zete – koja se proteže od Spuža ka sjeveru, čineći granicu na istočnoj strani klina – te dolina Matice, na zapadu. Putevi koji vode od Podgorice ka Spužu okružuju klin sa obje strane, ali su veoma opasni, budući da su izloženi oružanima napadima Crnogoraca. Zbog toga je, naspram Veljeg brda, napravljen novi put koji, približno, prolazi duž ose klina. Ovaj put je malo bolji od prosječne konjske staze.

Spoljne tvrđave u Spužu i njegovoj okolini bi, obrazujući rezervne jedinice, mogle da budu iskorišćene kao istureno uporište, odnosno predstraža turskih jedinica iz Podgorice, koja je, dobrim putem, što se proteže ravnicom iznad Tuzi, povezana sa tvrđavom Helm, a odatle, nadalje, parobrodom koji prolazi preko Skadarskog jezera, sa Skadrom, bazom u kojoj se nalaze zalihe. Podgorička kasaba se nalazi na lijevoj obali od čvora u kojem se spajaju Ribnica i Mo-

rača, na, otprilike, jednu milju južno od Malog brda koje potpuno dominira kasabom.

Na južnoj strani brda je sagrađena utvrda koja čini jedan dio podgoričkog okruženja. Taj posao je, međutim, obavljen na brzu ruku, prilično aljkavo, pa objekat seže do visine grudi, nije okružen šančevima, a od materijala su korišćene kamene kocke. Unutra se nalaze šatori za jedan bataljon (tabur) rezervnog sastava vojske. Na zapadu kasabe, nekih 600 jardi odavde, podiže se druga utvrda, veoma slična ovoj koju smo opisali. Treća utvrda je nalazi u jugoistočnom, a četvrta u jugozapadnom dijelu kasabe, čime se sasvim okružuje Podgorica. Svaka od ovih utvrda predstavlja garnizon u kojem se nalazi bataljon. Istočna strana kasabe je zaštićena Ribnicom, a zapadna Moračom. Ispred bataljona koji se nalaze na istoku, jugu i zapadu kasabe, formira se lanac stražara – danju jedan, a noću dvostruki. Ovaj red stražara, u funkciji patrola, služi kao podrška bataljonima u slučaju napada. U dvije utvrde od naoružanja je bila prisutna isključivo artiljerija; u bataljonu koji se nalazio na jugoistoku bilo je šest poljskih topova, a u onom na jugozapada šest brdskih topova. Obje utvrde su vidljive i sa Kushi (Kuča?) i sa crnogorskih planina, ali se odatle ne mogu ugroziti artiljerijom, jer su na dovoljno bezbjednoj distanci. Štaviše, one pružaju bočnu odbranu i onemogućavaju napad neprijatelja. Unutar utvrda, rašireni su šatori, ali se radi na tome da oni uskoro budu zamijenjeni privremenim barakama.

Osnivanjem štaba za Podgoricu, jedinice koje su bile stationirane u ovoj oblasti, našle su se pod zapovjedništvom komandanta divizije (Firka), Husein-paše (Hüseyin Paşa). Spuž i Podgorica su pripali različitim komandama. Štab Mušir Ali Saib-paše (Müşir Ali Saib Paşa), koji komanduje Trećim korpusom, privremeno se nalazi upravo u Podgorici.

Trenutni raspored trupa izgleda ovako:

- Podgorica, Žabljak, Murić, 12 bataljona (tabura); Spuž 4 bataljona; Helm tvrđava (pozadinska služba) 1 bataljon

Pozadinska služba (jedinice za snabdijevanje), iza fronta, u Tuzima i na mostu na Cijevni:

- Bar 2 bataljona; Skadar 1 bataljon; država (?) Mirdita 2 bataljona

Od svih navedenih bataljona, samo su četiri jedinice iz Podgorice i Spuža, te jedna iz Murića, u stroju, odnosno borbenom poretku (Nizam). Ostale jedinice pripadaju rezervnom sastavu (Redif) i pozadinskim redovima (Mustahfiz). Pripadnici rezervnog sastava su, u pogledu fizičke spreme i obrazovanja, veoma blizu redovnim vojnicima i većina njih bi mogla biti od velike pomoći Nizamu. Sa druge strane, među pozadincima se može uočiti mnogo sjedokosih, starijih ljudi, od kojih se ne može očekivati naročita pomoć. Sve dok ne steknu znanje o vojnim pitanjima, naoružane ljude iz ovog dijela albanskih oblasti praktično je nemoguće razlikovati od ostatka stanovništva. Pozadincima se, dakle, dopušta da nose svoju odjeću (nošnju).

Većina redovnih i rezervnih vojnika koristi puške Martini-Peabody, američke proizvodnje. Pozadinci nose puške marke Snider. Turci Martini doživljavaju savršenim oružjem. Poljski topovi su marke Krupp, od čelika, kalibra 4 funte, a pune se sa stražnje strane. Municija je pruske proizvodnje. Puške i poljski topovi rade i drže se u dobrom stanju, a muškarci su, od malih nogu, naviknuti na oružje. Po mom mišljenju, prednost koju na polju Turci imaju u odnosu na ruske vojnike u velikoj mjeri je povezana sa činjenicom da imaju nadmoć u korišćenju naoružanja. Rusi uopšte ne koriste puške sve dok ih, kao regruti, ne uzmu u ruke.

Trenutno stanje na južnoj granici Crne Gore može se sažeti sljedećim riječima:

Dok Turci, ni na koji način, ne ugrožavaju crnogorsku zemlju, dotle Crnogorci napadaju tursku zemlju do Shistuni (Šušunje?) koja se nalazi na zapadnoj strani Skadarskog jezera. Kirshi plemena (Kući?) su Sloveni i, ma iz kog ugla da se gleda, Crnogorci. Mještani sela koja se protežu u graničnoj oblasti Crne Gore, sve do desne obale Cijevne, pobunila su se, upravo na podsticaj Crne Gore i, kao pobunjenici, zauzeli su ovaj dio turske oblasti. Držeći tvrđavu Medun više od godinu dana nakon njenog pada, uspješno su se opirali svim turskim pokušajima da ih pokore. Turci, koji ne mogu da se izbore sa Crnogorcima u brdima, zadovoljavaju se time što ostaju gospodari ravnica; Crnogorci, sa svoje strane, iako slabo naoružani, nesvjesni taktike i nesposobni artiljerci, čekajući da ih Turci napadnu, ostaju zaštićeni u planinama. U tom nadmudrivanju, zadovoljavajući se otvaranjem vatre na vojnike što mijenjaju položaj, dva protivnika se prate i očigledno je da to mogu da rade do u nedogled. Obje strane se plaše jedna druge. Približavanje Turaka izaziva žestoku odbranu. U posljednjem sukobu koji je zabilježen, dva dana prije pada Nikšića, turska strana je, u namjeri da udalji Crnogorce od tog grada, pokrenula istovremene operacije ka Berima, na zapadu, odnosno ka Drinošima (Dinoši?), u južnom dijelu Podgorice. Posljednji izvještaji ukazuju na to da se veoma mali broj Crnogoraca nalazi na ovoj strani; većina ih je, očigledno, usmjerena ka Hercegovini. Kada je riječ o ponovnoj promjeni crnogorske granične linije, u slučaju sklapanja mira, valjalo bi nam razmotriti neke detalje. Ono što se uzima kao polazna tačka pri razmatranju ovog pitanja jeste, svakako, biranje najprihvatljivijeg rješenja, u smislu odabira okvira koji bi omogućio postojanost odnosa. Trenutno se među Albancima osjeća nemir, gibanje, a među Turcima opšte beznađe, osjećaj da se, sa odrođenom upravom, bliži kraj. Kako je stanje na terenu takvo da različita plemena imaju različite interese i sklonosti, to je logično da oni imaju i različite

puteve. Drugim riječima, u sklopu razmatranog pitanja, graničnom linijom bi trebalo razdvojiti albanska plemena što ispovijedaju slovensku vjeru i katoličko stanovništvo u sjevernoj Albaniji koje je, većinom, naklonjeno Crnoj Gori.

Ova promjena bi, kao što će se uskoro objasniti, mogla biti izvedena tako da granična linija prelazi preko rijeke Cijevne. Iz komentara koji su dati u prvom dijelu ovog izvještaja, jasno je da će Crnogorci ići na to da, dopremanjem materijala i odupiranjem sili, dovedu do toga da im se ustupe Podgorica i Spuž. Ako Turska ovaj dio države trajno zadrži u svojim rukama, biće to od ogromnog značaja za ovdašnje Turke, jer će im, u protivnom, biti veoma teško da se valjano suprotstave slovenskom nasilju. Napuštanje ili zadržavanje ovog kraja jeste političko pitanje. Težnja Slovena da se oslobode Turaka skoro da je identična situaciji na avganistanskoj granici, gdje stanovništvo Peševara želi da Englezima vidi leđa. Dok god se Podgorica i Spuž nalaze u turskim rukama, njihovim jedinicama će biti otvorena mogućnost za prodor u dolinu gornje Zete i, dalje, ka Hercegovini. S druge strane, ukoliko Turci ove krajeve prepuste Crnogorcima, ovi će, u značajnoj mjeri, osigurati svoju granicu.

Pretpostavimo da političke okolnosti budu naklonjene toj predaji. Crnogorska granica bi se – vjerujem da će to biti predlog generala Ignjatijeva – pomjerila do desne obale Morače, a Podgorica bi, kao trgovačko središte za Crnogorce, ostala u rukama Turaka. Ipak, ona ne bi bila u stanju da se odbrani od crnogorskih napada, budući da bi bila izložena artiljerijskoj vatri sa Veljeg i Malog brda. To nas upućuje na zaključak da bi takvo rješenje predstavljalo veoma mali napredak u pokušaju da se uspostavi trajno rješenje. Zbog toga Morača, u pogledu očuvanja mira u budućnosti, ne može biti dobra granična crta. Štaviše, to bi ostavilo slovensko stanovništvo, konkretno Kuče, u okviru turske teritorije. Oni su dizali pobune protiv Turaka, prkoseći svakom

turskom autoritetu, pa, važeći za pobunjenike, svoju zemlju drže pod svojom kontrolom. S tim u vezi, crtanjem granice na Cijevni, ova plemena bi se našla u okviru crnogorske teritorije i, istovremeno, našli bi se licem u lice sa katoličkim plemenima, kao što su Klimenti i Hoti, koji bi se našli sa druge strane Cijevne. Turci će još zadržati oblasti do tačke Helm i rijeke Cijevne, uključujući i ravnicu koja se nalazi sjeverno odavde. Upravo će odatle, u slučaju potrebe, moći da pokreću akcije u pravcu disciplinovanja neposlušnih graničnih plemena.

Što se tiče težnje Crne Gore da se domogne luke na Jadranu, jasno je da bi takav aranžman naišao na žestok otpor kod Austrijanaca i Italijana. Do određene crte, Austrijanci i Italijani imaju simpatije i iskazuju naklonost prema crnogorskoj borbi protiv Turaka, ali se, u kontekstu mogućnosti da slovenska država dopre do jadranske obale, ta simpatija gubi, ustupajući mjesto osjećaju ugroženosti i potrebi da se zaštite vlastiti vitalni interesi.

(Potpis)

F. C. H. Klark, kapetan
Zamjenik direktora Komesarijata²⁴

Skadar, Albanija
1. oktobar 1877.

²⁴ Komesarijat (eng. *Commissariat*) je pojam kojim se označava civilni sektor koji je, u okviru britanske vojske, bio zadužen za vojni transport. Postojao je do 1869. godine, kada su tamošnji oficiri premješteni u *Control Department*. (prim. red.)

ÖZETLER

1875 yılında Hersek'te çıkan isyan kısa sürede gelişerek Şark Meselesi'nin yeni bir krizine başlangıç teşkil etmiştir. Avrupa güçler dengesi çerçevesinde Büyük Güçlerin müdahalesiyle kriz uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan bu isyanı takip eden süreçte yaşanan 1876 Bulgar İsyanı, 1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı, 1876 İstanbul (Tersane) Konferansı ile Panslavizm tüm ağırlığını hissettirmiş ve nihayet 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuştur.

Savaş sırasında Osmanlı hudut bölgelerinde incelemelerde bulunan İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı F.C.H. Clarke, gönderdiği raporlarla ülkesini bilgilendirmekteydi. Çalışmada Yüzbaşı Clarke'in 1877 yılı Ekim ayında Türk-Karadağ sınırındaki askerî duruma dair hazırladığı memorandumu çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınır bölgesinde her iki tarafın askerî durumu ele alınacaktır.

ANAITAR KELİMELER: *1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Karadağ, Osmanlı Devleti, Karadağ Sınırı, Askerî Durum*

ABSTRACT

The upraise in Herzegovina in 1875, represented the beginning of a new crisis regarding the Eastern Issue. Within the balance of the European Powers, this crisis had become an international problem requiring the intervention of the Great Powers. The time following the upraise left the Ottoman Empire in a difficult position, with a significant impact of the Pan-Slavism upon the Ottomans during the periods of the Bulgarian Upraise in 1876, Ottoman-Serbian-Montenegrin War in 1876, The Conference of Istanbul (Tersane) in 1876, while finally, these events led to the “93 War” known as the Russian-Turkish War of 1877–1878.

During the war time, the British intelligence officer Captain F.C.H. Clarke informed his country about the Ottomans’ Balkan frontiers. In this paper, the military position on both sides of the frontier between the Ottoman Empire and Montenegro will be discussed, within the framework of Captain Clarke’s report dated October 1, 1877.

KEY WORDS: *The Russian-Turkish War of 1877–1878, Montenegro, the Ottoman Empire, Montenegrin frontier, military position*

Mr Ivan Jovović

MATICA CRNOGORSKA

BARSKA NADBISKUPIJA POD OSMANSKOM VLAŠĆU

Na osnovu dosad objavljenih izvora i literature o Barskoj nadbiskupiji, od kraja XVI do sredine XIX vijeka, prikazuju se istorijske okolnosti i status ove crkvene institucije pod osmanskom vlašću. U radu se analiziraju izvještaji barskih nadbiskupa i drugih crkvenih velikodostojnika upućeni Kongregaciji za širenje vjere u Rimu (*Propaganda fide*) u kojima prepoznajemo kontinuitet političkog i ekonomskog pritiska osmanske vlasti, naročito lokalnih turskih prvaka, na katolički kler i vjernike u razmatranom periodu. Za duga tri stoljeća pod osmanskom upravom, Barska nadbiskupija biva marginalizovana u društvenim procesima, pogotovo od prve polovine XVIII vijeka, da bi usljed takvog položaja pred kraj turske vladavine bila svedena na vikarijat, s obzirom da je 1867. godine, nadbiskupska katedra iz Bara izmještena u Skadar.

KLJUČNE RIJEČI: *Barska nadbiskupija, osmanska vlast, Kongregacija za širenje vjere, Mletačka republika, Skadarski sandžakat*

Crnogorsko-osmanski odnosi kroz istoriju još uvijek predstavljaju otvoreno polje za usvajanje novih saznanja, pa je razmjena istih istovremeno prilika za neke nove interpretacije prošlosti, koja u temporalnom pogledu podrazumijeva viševjekovni intenzitet. Od prvih, uslovno nazvanih susreta još za vrijeme dinastije Balšića, zaključno sa balkanskim ratovima, osmansko prisustvo na crnogorskom prostoru u značajnoj mjeri je preoblikovalo našu srednjovjekovnu društvenu strukturu i utemeljilo civilizacijski diskontinuitet, pa samim tim odredilo Crnogorcima okvir u kome se osmanska zaostavština prepoznaje kao dio kolektivnog identiteta. Razlog ovakve percepcije treba tražiti prevashodno u sferi religijskih odnosa, odnosno međureligijskih prilika koje su u navedenom periodu dominantno determinisale ukupne društvene odnose na ovom prostoru sve do Berlinskog kongresa 1878. godine.

Osmanlije su dolaskom na tlo srednjovjekovne Zete, kasnije Crne Gore, zatekle dvije hrišćanske crkve, Katoličku i Pravoslavnu, a samo jedna Pravoslavna – je nadživjela osmansku vlast i postala dominantna vjerska zajednica u Crnoj Gori, dok je druga – Katolička, o čijem postajanju samo uvjerljivo svjedoči sakralna baština duž Crnogorskog primorja i basena Skadarskog jezera, praktično nestala u demografskom smislu.

Barska nadbiskupija je još sredinom XV vijeka postala jedan od predvodnika otpora osmanlijskoj vlasti na ovom dijelu Balkana. Tako je barski nadbiskup Andrija II, kao Skenderbegov poslanik, išao 1450. godine papi

u Rim, da ga moli za dodjelu materijalne pomoći u cilju odbrane od Turaka. Vrativši se iz Rima 1452. godine, nadbiskup Andrija II, zajedno sa drivatskim biskupom Pavlom Dušmanom, uspijeva da izmiri albanske vlastelinske porodice Dukadžina i Kastriota u namjeri objedinjavanja antiosmanlijskih snaga.¹ Zadugo je primarni cilj barskih nadbiskupa bio usmjeren na mirenje zavađenih katoličkih velikaša i plemena, s obzirom da su Arbanasi, budući da su većinom bili hrišćani, predstavljali kičmu otpora balkanskih naroda azijatskim osvajačima.² U cilju bližeg upoznavanja katoličkih krugova u Rimu i Veneciji o objektivnim opasnostima za Crkvu svjedoči tekst barskog nadbiskupa Stjepana Taljatija u sačuvanoj inkunabuli iz 1481. godine, u kome poziva na rat protiv Turaka.³

Shvatajući poziciju u kojoj se našla Barska nadbiskupija, odnosno njene podložne biskupije u drugoj polovini XV vijeka, u Rimu odlučuju da barskom nadbiskupu dodijele titulu *Primas Srbije* (prvi put zabilježene 1475. godine). Dodjeljivanje naslova primasa barskom nadbiskupu trebalo je da posluži u cilju objedinjavanja svih hrišćana na teritorijama na kojima se nekada prostiralo srpsko kraljevstvo, odnosno kako bi raznorodno stanovništvo na tako širokom prostoru prepoznalo Barsku nadbiskupiju kao bastion otpora islamizaciji.⁴

Padom Skadra 1479. godine Bar je postao granična teritorija Mletačke Republike u odnosu na Osmansku imperiju. Prelaskom Skadra u turske ruke nastaje egzodus

¹ Marković I, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902, str. 199.

² Hrabak B, „Katolički Arbanasi za vreme istočne krize (1875–1878)“, *Istorijski zapisi*, godina XXXI, Knjiga XXXV, 1978/1–2, Titograd, 1978, str. 7.

³ <http://pds.lib.harvard.edu>

⁴ Radojević D, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica, 2000, str. 201–202.

preživjelih mletačkih podanika koji privremeno utočište nalaze unutar bedema Bara i Ulcinja. Ova migraciona kretanja negativno su uticala na pomenute gradove, koji su ionako bili u teškoj ekonomskoj situaciji. Međutim, Bar nije bio suočen samo sa problemom izbjeglica, već je od početka XVI vijeka bio izložen turskom pritisku, tačnije turskim poharama, što je osim materijalnih šteta uslovalo i iseljavanje domicilnog stanovništva u Boku, Dubrovnik, Dalmaciju i Južnu Italiju.

Pod pritiskom Osmanlija, Katolička crkva ne samo da je rapidno gubila pristalice u narodu, odnosno jednu po jednu bogomolju, već na crnogorskom prostoru turskim napredovanjem nestaju tri biskupska sjedišta – Ulcinj, Svač i Budva. Sudbinu navedenih biskupata sa crnogorskog prostora podijelila je i većina sjevernoalbanskih biskupskih katedri – Sarda, Sapa, Danj, Baleč i dr. „Bili su to vještački podignuti organizmi rukom rimske kurije, koja je gustom mrežom episkopija branila svoj katolički bedem prema pravoslavlju i nastupajućem islamu. Snaga istočnog osvajača zbrisala je ove čudne gradiće s mnogo crkava i klera. Bez jače ekonomske opravdanosti nijesu mogli nastaviti život pod Turcima.“⁵

Veoma malo znamo o unutrašnjem životu pomenutih biskupija u prvim decenijama osmanske uprave, tj. od kraja XV pa do sredine XVI vijeka. Po poznatim biskupskim kronotaksama vidimo da rimska kurija nije odmah ugasila biskupska sjedišta. Međutim, nije poznato kakva su bila faktička ovlašćenja barskog nadbiskupa nad podložnim biskupijama koje su se našle u sastavu Osmanskog carstva nakon 1479. godine. Da je barskom nadbiskupu Ivanu Brunu bila dozvoljena administracija na osmanlijskoj državnoj teritoriji (Turska Albanija) zapažamo na

⁵ Mijović P, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 49.

osnovu ktitorskog zapisa postavljenog na prednji zid crkve Svetog Antuna kod mjesta Ljači u Albaniji, koji glasi: *Hoc templum consecravit R.D. Ioannes Brunus Archiepiscopus Antibarensis Anno Incarnationis Dni MLDVII D. 2. Dcmb.* Riječ je o zavjetnoj crkvi koju posjećuju hodočasnici hrišćanske i muslimanske vjeroispovijesti.⁶

I prije širenja Osmanske imperije uticaj Katoličke crkve u barskoj dijecezi je bio znatno sužen, što najbolje govori činjenica, da su do dolaska Turaka tri drevne benediktinske opatije u barskoj dijecezi Svetog Spasa nedaleko od Starog Bara, Svete Marije Ratačke kod Sutomora i Svetog Srđa u Mrkojevićima već bile pred gašenjem. Do ovoga je došlo vjerovatno usljed čestih turskih upada, još od kraja XV vijeka, pa ovi samostani nijesu više predstavljali ne samo žarišta kulturnog rada, naročito pismenosti, nego nijesu više bili centri vjerske propagande i crkvenog učenja. Ostavši bez svojih darodavaca i pokrovitelja iz redova feudalne vlastele, oni su vremenom ostali bez pastve. Život redovnika se pretvarao u borbu za goli opstanak, te su se sve više pretvarali u izolovane isposnike. U takvim su uslovima samostani bivali napušteni i pretvarani u ruševine ili dobijali fortifikacionu namjenu. Snažan udarac nadbiskupiji barskoj od koga se nikad nije oporavila je ulazak Osmanske vojske u Bar 6. avgusta 1571.

Silom prilika Barska nadbiskupija u XVI stoljeću postaje prva linija odbrane hrišćanskog svijeta: prostor nekadašnje Zete se polako raspada pred naletima Turaka, nesloga i sukobi razjedaju sve društvene staleže, pa je obaveza barskih nadbiskupa da sačuvaju što se sačuvati može. Preko Venecije oni dobijaju izvjesnu pomoć, ali je sveštenstva i monaštva spremnog da boravi na teritoriji

⁶ Ippen T, „Stari spomenici u Albaniji“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1900, str. 520–521.

barske arhidijeceze sve manje. Ne dobivši adekvatnu pomoć od zapadnih hrišćanskih sila, u trenutku kada joj je bilo najpotrebnije, Barska nadbiskupija će biti prepuštena sama sebi – opstaće, ali će izgubiti prestiž i značaj.⁷

Pad Bara pod osmansku vlast 1571. godine predstavljala istorijsku razdjelnicu u njegovom razvoju s obzirom na to da će naredna tri vijeka Katolička crkva biti izložena raznim vrstama pritiska, što je bio razlog učestalih migracija lokalnog stanovništva. Zato arhivi istočnojadranskih gradova bilježe spomene Barana, pa čak i cijele iseljeničke porodične skupine s ovog područja. Nažalost, u tim burnim dešavanjima s kraja XVI vijeka nepovratno nestaju barska srednjovjekovna opštinska i crkvena arhiva, koje bi značajno osvijetlile manje znane ili potpuno nepoznate događaje i procese. Upravo u ovoj činjenici nalaze se uzroci fragmentarnog proučavanja i prezentiranja istorijske građe koja se odnosi na prošlost Bara i Barske nadbiskupije.⁸

Za razumijevanje statusa Barske nadbiskupije, ali i uopšte Katoličke crkve pod Osmanlijama, osim akata svjetovnog karaktera, veoma bitan izvor za izučavanje društvenih procesa, naročito religijskih zajednica na crnogorskom prostoru, predstavljaju izvještaji (vizitacije) barskih nadbiskupa. Riječ je o dokumentima povjerljivog karaktera koja su visoki crkveni dostojanstvenici Katoličke crkve periodično upućivali Kongregaciji za širenje vjere (*Propaganda fide*) u Rimu. Uz pomenute, u arhivi Kongregacije za širenje vjere u Rimu pohranjeni su i izvještaji drugih crkvenih dostojnika (misionara, vikara, župnika i dr.), koji su, za razliku od (nad)biskupskih, upućivani sporadično.

⁷ *Monumenta Montenegrina*, tom IV, Podgorica, 2001, str. 24.

⁸ Jovović I, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Bar, 2005, str. 10.

U principu, izvještaji barskih nadbiskupa pisani su fakto-
grafski, što često onemogućava dublje sagledavanje nekih
događanja, zbog čega ih treba komparirati sa ostalom re-
levantnom literaturom. Izvještaji imaju karakter zvaničnih
akata, s obzirom na to da je Sveta Stolica u razmatranju
nekih kadrovskih pitanja ili dodijele materijalne pomoći
lokalnom kleru nastupala shodno preporukama barskih
nadbiskupa. Kanonske vizitacije barskih nadbiskupa prati
i osobena terminologija, svojstvena ondašnjem vremenu i
prilikama, naročito kada su u pitanju nazivi religijskih za-
jednica na ovom području. Po njihovom shvatanju hrišća-
ni su isključivo katolici, za vjernike i kler Pravoslavne crkve
koriste različite nazive, na primjer, raskolnici, Rašani ili
Grci, dok pripadnike islama nazivaju sektom. Međutim, iz
dosad objavljenih izvještaja jasno je da su autori-nadbisku-
pi, nerijetko opterećeni visokim stepenom subjektivnosti,
što primjećujemo ne samo kroz ostrašćene stavove prema
drugim religijskim zajednicama, nego i u odnosu prema
katoličkom kleru, naročito generalnim vikarima (general-
ni vikari su obično bili Barani, dok su uglavnom za barske
nadbiskupe imenovana lica iz drugih sredina, što je u radu
crkve stvaralo animozitete na personalnoj ravni).

I pored navedenih karakteristika, izvještaji su nezaobilazna
arhivska građa u proučavanju istorijata Barske nadbiskupi-
je, s obzirom na to da brojni autori koji su se bavili ovom te-
matikom u registru korištenih dokumenata imaju izvode
iz pojedinih vizitacija barskih nadbiskupa, na kojima se
dominantno zasnivaju saznanja o ovoj duhovnoj institu-
ciji od početka XVII do kraja XIX vijeka.⁹

⁹ O značaju kanonskih vizitacija vidi: Radonić J, *Rimska kurija i južnoslo-
venske zemlje*, Beograd, 1950; Pandžić B, *Prvi izvještaj Andrije Zmajevi-
ća o barskoj nadbiskupiji*, Radovi Hrvatskog povijesnog društva, Rim,
1971; Bartl P, *Notizie universali dello stato di Albania, e dell' operato
da Monsig.r Vincenzo Zmaievich Archivescovo di ANTIVARI Visitatore*

Kada je krajem jula 1571. godine izdajom mletačke posade pao Ulcinj, iste godine početkom avgusta mjeseca turska kopnena vojska, pod vrhovnim zapovjedništvom generala Ahmet-paše, i ratna mornarica pod admiralom Pertat-pašom došla je do barske obale. Bar je bio u to vrijeme, zbog nedavne pomoći dobijene iz Venecije snadbijeven municijom, životnim namirnicama i mletačkom posadom. Zbog novonastale situacije, načelnik i kapetan grada Mlečanin Alesandro Donato je sazvao Gradsko vijeće, da ono u prisustvu predstavnika grada, domaćeg plemstva, guvernera oružja i predstavnika (kapetana) vojske, sasluša zapovjednika mletačke posade u Baru, Đovanija Vidačoniya o vojnoj situaciji u kojoj se nalazi opsjednuti grad. Vidačoni je, prema dosad objavljenim podacima, izjavio da je Bar bez svake sumnje slab, no uprkos tome on će braniti grad zajedno sa cijelom svojom vojskom, te da je spreman da u borbi pogine za svoju prejasnu gospodu mletačku i za vjeru hrišćansku. Međutim, dok su mletački vojni i civilni predstavnici govorili pred Gradskim vijećem, dva izaslanika tajno su pošla turskom admiralu Pertat-paši sa porukom da je Vidačoni spreman da sa čitavom posadom napusti Bar, da ga prepusti sa cijelim stanovništvom Turcima, ako mu Turci dozvole da se preda pod uslovima pod kojima je krajem jula 1571. godine kapitulirala mletačka vojska u Ulcinju.

Apostolico dell` Albania, Munchen, 1979, Bici M, *Iskušenja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*, Budva, 1985, Jačov M, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622–1644*, Beograd, 1986; Jačov M, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra da Candia*, vol. I–II, Citta del Vaticano, 1992; Rastoder Š, „Izvjestaj nadbiskupa Maraka Giorge o stanju barske nadbiskupije 1697. god.“, *Istorijski zapisi*, XLVIII, br. 1–2, Podgorica 1994, Marković S, „Barski distrikt u eklezijastčkim relacijama od 1627. do 1644. godine“, *Istorijski zapisi*, LXXV, br. 3–4, Podgorica 2002.

General Ahmet-paša dozvolio je da mletačka vojska sa visokim mletačkim predstavnicima izađe slobodno iz grada, a što je bilo učinjeno tajno, bez znanja građana, jednog jutra prvih dana mjeseca avgusta, tj. 6. avgusta 1571. godine. Istovremeno je turska vojska nesmetano ušla u grad. Toga dana je bila nedjelja, pa je narod bio u crkvama, a većinom u katedrali Svetog Đorđa, gdje je barski nadbiskup Ivan Bruno služio svečanu misu. Kako se u katedrali nalazio glavni turski protivnik koji je narod podstrekivao na oružanu borbu, naoružani Turci su ušli u katedralu i izvukli nadbiskupa iz nje, pa su ga u potpunom ornatu objesili pred crkvom. Međutim, postoji još jedna verzija pogibije nadbiskupa Ivana Bruna, koja može poslužiti kao osnov za njegovu buduću beatifikaciju. Prema toj verziji, nadbiskup Ivan Bruno je nakon pada Bara odveden u ropstvo na tursku galiju, a ubijen je 7. X 1571. godine, tokom pomorske bitke kod Lepanta. Kako je na galiji bodrio ostale zarobljenike da ostanu istrajni u katoličkoj vjeri, turski komandanti su predlagali glavnokomandujućem turske flote Al-paši da se barskom nadbiskupu živom odere koža. Međutim, Ali-paša nije prihvatio prijedlog svojih potčjenih, već je na ime otkupa nadbiskupovu glavu ucijenio na 25.000 mletačkih zlatnika. Uprkos pobjedi brodovlja Svete lige nad turskom flotom na Lepantu, barski nadbiskup Ivan Bruno nije dočekaо slobodu.¹⁰ I narodna tradicija smrt nadbiskupa Ivana Bruna vezuje za bitku na Lepantu, prema kojoj je barski nadbiskup ubijen nehotično od strane hrišćana, poslije zarobljavanja galije na kojoj je veslao, jer se pretpostavljalo da je Turčin po odjeći i obrijanoj glavi.¹¹ Bez obzira na okolnosti smrti

¹⁰ Farlati D. – Colleti J, *Illyrici sacri, tomus septimus*, Venetiis, MDC-CCXVII, pag. 105.

¹¹ Milošević M, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u Kiparskom ratu (1570–1573)*, Boka, IV, Herceg Novi, 1972, str. 23.

nadbiskupa Ivana Bruna, evidentno je da njegova nasilna smrt nije mogla proći bez negativnih refleksija i dugoročno uticati na ukupne odnose u Baru, stvarajući atmosferu opšteg nepovjerenja sa obje strane.

Tog avgusta 1571. godine pobijeno je mnogo naroda, a oba izaslanika koje su Mlečani poslali na pregovore prešla su u islam, a s njima i dosta porodica. Prema izvještaju dubrovačkog ambasadora u Rimu Frana Gundulića, učinili su to stoga što im je dojadila aristokratska mletačka uprava grada.¹² Poznato je da je prilikom osvajanja Bara 1571. godine sirotinja u značajnoj mjeri prešla na islam da bi se mogla osvetiti omraženim plemićima.¹³ U nekim izvorima se takođe navodi, da je u delegaciji koja je paši ponijela ključeve grada bilo predstavnika domaćeg (barskog) plemstva.¹⁴

Uprkos naknadnim izjavama mletačkih funkcionera, kao generalni stav može se uzeti da Bar uoči dolaska Osmanlija nije bio bez vojske, municije ili hrane, već da glavni razlog predaje grada treba tražiti u golom strahu mletačkih zapovjednika pred turskim osvajačem. O uslovima predaje Bara postoji još jedno svjedočanstvo nastalo u Kotoru, septembra 1571. godine, gdje je zabilježeno da su mletački predstavnici poslali ključeve grada Ahmet-paši sa nekim odredbama ugovora o kapitulaciji, kojima je predviđen bezbjedan prolaz mletačkoj posadi i odustajanje pobjednika da čini divljaštva nad pobijeđenima. S obzirom na način predaje grada stvorene su pretpostavke da osmanska vlast reguliše postojeće stanje preko izdavanja posebnog pravnog akta koji se odnosi na status Katoličke

¹² Kesterčanek F, „Pad grada Bara 1571. u turske ruke“, *Istorijski zapisi*, XVII, 3, Titograd, 1960, str. 567.

¹³ Vinaver V, „Privilegije grada Bara“, *Istorijski zapisi*, XV, XIX, Titograd, 1962, str. 64.

¹⁴ *Bar grad pod Rumijom*, grupa autora, Bar, 1984, str. 54.

crkve i vjernika u Baru. Riječ je o Ahd-Name Murata III stanovnicima Bara 1575. godine, koja u stvari predstavlja potvrdu privilegija koju je izdao Pertev-paša, osvajač Bara 1572. godine. Navedeni akti turskih vlasti samo su formalizovali položaj Barske nadbiskupije, s obzirom na to da od 1571. godine djeluje u sasvim novom državnom, odnosno civilizacijskom okviru. U tom aktu se, između ostalog, navodi: „I neka niko ne napada i nasrće na vakufe svih njihovih crkvi i njihovog nadbiskupa, koji su u spomenutoj tvrđavi i van nje; svi oni od stanovnika koji su po svojoj želji ostali u gradu neka budu oslobođeni i oprošteni nameta; neka niko ne nasrće na njihova nepokretna i pokretna dobra; i ko je u tom trenutku imao djecu i porodicu i nepokretna i pokretna dobra neka se nikako ne napada i nasrće na njegovu djecu i porodicu, na njegova pokretna dobra i imanje; od onih koji su unutar i van spomenutog neka se ne uzimaju djeca za janičare i neka budu oslobođeni divanskih nameta i drugih običnih tereta; onima koji su sada (bilo) u gradu bilo van njega i onima koji bi kasnije po svojoj želji došli neka niko ne pravi smetnje i neka budu sigurni i bezbjedni kao i ostali za svojim pokretnim i nepokretnim dobrima...“¹⁵

Da odredbe Ahd-Name za osmansku vlast nijesu predstavljale obavezujući akt u pogledu njegove materijalne primjene svjedočenedavno objavljeni izvodi iz apostolske vizitacije Barske nadbiskupije iz 1579. godine. Apostolski vizitator dalmatinskih biskupija Augustin Valier, veronski biskup, boravio je u Budvi i Kotoru marta 1579. godine. Odate je brzo uspostavio vezu sa sveštenstvom Barske nadbiskupije. Dok se nalazio u Budvi, stigao je arhidakon barskog prvostolnog kaptola Blaž Baptalea, te mu pre-

¹⁵ Šarkinović H, „Ahd-Nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine“, *Almanah – časopis za proučavanje i prezentovanje kulture Bošnjaka/Muslimana*, br. 35–36, Podgorica, 2006, str. 309.

dao pismo barskog sveštenstva. Valier je iz razgovora s Baptaeom shvatio da bi njegov dolazak izazvao bijes kod osmanskih vlasti, pa je spomenutog arhiđakona imenovao delegiranim vizitatorom Barske nadbiskupije i albanskih biskupija Lješke i Sapatske, s obavezom da pohodi po mogućnosti sve tamošnje župe, crkve i bratovštine i da ga o tome pismeno izvijesti. Iz ovog izvještaja može se zaključiti da je Barska nadbiskupija u prvim godinama osmanske vlasti bila izložena nasilju, ali da je uprkos svim pritiscima još uvijek bila uticajni faktor u gradu. Vjerovatno da je zbog zabrane turskih vlasti arhiđakon Baptalea i dalje upravljao Barskom crkvom, iako je u januaru 1579. godine imenovan novi barski nadbiskup. Vizitacija je započela službenim pohodom katedrale Svetog Đorđa/Đurđa (u govoru Barana koristi se hipokoristik za nekadašnju barsku prvostolnicu – Sveti Đuro, o.a.), te zborne crkve Svetog Ilije i Svete Marije izvan gradskih zidina, uz prisustvo klera i vjernika. U ovim crkvama se obavljalo redovno javno bogoslužjenje. Potom je izvršena vizitacija primorskih župa barske dijeceze (Tuđemili, Zupci, Šušanj i Spič), dok je župnik šestanskih sela morao doći u Bar, jer je arhiđakonu Baptalei zbog rizika za vlastitu bezbjednost preporučeno da ne pohodi ovo područje. Nakon dvomjesečnog obilaska albanskih biskupija, arhiđakon Baptalea se vratio u Barsku nadbiskupiju i u Baru obavio službeni pohod barskih bratovština Svete Marije, Svetog Urbana, Svetog Jakova, Svetog Krsta i još nekih, te je na kraju pohodio ženski samostan Svetog Andrije. Crkva ovog samostana je sada bila pod upravom franjevac, dok su samostansku zgradu prisvojili Turci, pa su redovnice u cilju lične sigurnosti bile prisiljene da se vrate svojim kućama. Saznajemo da je franjevački samostan Svetog Nikole bio opljačkan i porušen, dijelom pretvoren u štalu, a samo manji dio njegove pokretne imovine čuvale su spomenu-

te redovnice. Vizitacija je svečano zaključena u katedrali Svetog Đorđa/Đurđa 14. jula 1579. godine.¹⁶

Od pada Bara pa do 1579. godine rimska kurija nije imenovala nijednog od potencijalnih kandidata za barskog nadbiskupa, što je ostavilo negativne posljedice ne samo na prostoru Crnogorskog primorja, gdje došlo do gašenja dviju biskupija, ulcinjske i budvanske (Budvanska crkva od tog vremena do 1839. godine ima status vikarijata), već i na području južne Srbije i Kosova. Nezadovoljstvo takvim odnosom rimske kurije prepoznajemo na osnovu sačuvane predstavke (molbe) katolika sa Kosova (dubrovačkih građana) iz 1578. godine, s obzirom da su se smatrali pozvanima da predlože kandidata za barskog nadbiskupa, pod čijom su inače bili duhovnom kompetencijom. Predlagali su za novog barskog nadbiskupa dubrovačkog franjevca Marina Brajanovića, koji je uspješno obavljao misiju na Kosovu, nudeći, pri tome, Svetoj Stolici da troškove svih katoličkih dijeceza u Osmanskom carstvu finansiraju kosovski katolici.¹⁷ Iz navedene predstavke zaključujemo da se kao kandidat za barskog nadbiskupa spominjao i dum Frano Baranin, vikar biskupa Stona, koji nije bio po volji potpisnika molbe.¹⁸

Na odlaganje imenovanja novog barskog nadbiskupa vjerovatno su uticali politički razlozi. Stoga su postojala razmišljanja da je bolje imenovati Dubrovčanina, a ne mle-

¹⁶ www.franjevci-split.hr, Kovačić S, „Apostolska vizitacija Barske crkve 1579. godine“, Znanstveni skup *Fra Šimun Milinović (1835–1910) – Barski nadbiskup, Povijesne okolnosti i djelo*, Split, 2010.

¹⁷ Hrabak B, „Katoličko stanovništvo u Srbiji 1460–1700“, separat iz časopisa *Naša prošlost*, br. 2, Kraljevo, 1987, str. 81–84.

¹⁸ Urošević A, *Jedna zanimljiva molba dubrovačkih građana sa Kosova papi Grguru XIII*, Zbornik priloga filozofiji i nauci, Povodom 80-godišnjice rođenja akademika Dušana Nedeljkovića, SANU, posebna izdanja, Beograd, 1983, str. 262.

tačkog državljanina za barskog nadbiskupa, prije svega, zato što su dubrovački misionari na osmanskome području znali kako da se ophode prema turskim vlastima. Djeluje neobjašnjivo da je rimska kurija za vrijeme trajanja Kiparskog rata (1570–1573) i neposredno po njegovom završetku ostavila upražnjene (nad)biskupsku i biskupsku katedru u Baru i Skadru. Ovo iz razloga, što historijski izvori iz predmetnog razdoblja bilježe nekoliko kvalitetnih prelata iz Bara, poput barskog plemića Frana Župana, imenovanog 1578. godine za kotorskog biskupa,¹⁹ kanonika i primicera Kaptola Đorđa Palmu, imenovanog za biskupa Sape 1583. godine,²⁰ te drugeiskusne barske sveštenike, don Nikolu Rodina i don Marina koji su djelovali na osmanskome području, a zbog maternjeg slovenskog jezika godinama su obavljali sveštenučku službu u dubrovačkim kolonijama u Provadiji, odnosno Sofiji (1581).

Više delegacija je pošlo u Rim ovim povodom. Jedna od njih je 1575. godine poslala u Rim ulcinjskog kanonika Teodora Kalompsija da u „ime cijelog naroda Srbije“ moli Svetu Stolicu da se okonča vakantnost upražnjene barske nadbiskupske katedre. Teodor Kalompsi je već obavljao dužnost vikara, a pred polazak u Rim je unaprijeđen i imenovan skadarskim biskupom. Rimska kurija je u njemu prepoznala sposobnog prelata, povjerivši mu na upravu cijelu crkvenu provinciju koja se u aktima naziva makedonski predjeli, odnosno Barsku nadbiskupiju i Lješku biskupiju. Međutim, na osnovu predstave katolika sa Kosova vidimo da oni nijesu bili zadovoljni biskupom Teodorom i sveštenstvom koje je slao na Kosovo,²¹ a smrt ovog skadarskog biskupa u maju 1577. godine

¹⁹ *Vodič kroz arhivsku građu*, Istorijski arhiv Kotora, Kotor, 1977, str. 433.

²⁰ Farlati D. – Colleti J, op.cit, pag. 282.

²¹ Hrabak B, op.cit, str. 83.

ponovno otvara vakantnost upraženjenih katedri u Baru i Skadru.²²

Konačno, Sveta Stolica je u januaru 1579. godine odlučila da za barskog nadbiskupa i administratora Budve imenuje mletačkog državljanina Ambroza Kapića, koji je ovdašnjim katolicima bio od ranije poznat, jer je u ovim krajevima kao franjevački misionar obavljao propovjedničku službu.²³

Iako se u ahdnami koju je izdao osvajač grada Pertev-paša, a potvrdio sultan Murat III, garantovalo da crkvenu imovinu Barske nadbiskupije niko ne smije uzurpirati, faktičko stanje na terenu je bilo sasvim drugačije.²⁴ Nadbiskup Kapić je zbog takve situacije morao u više navrata da interveniše za svoju nadbiskupiju u Veneciji (1582–1583) i Rimu (1584–1585), osobito radi uzurpiranja crkvene imovine. Osmanske vlasti su već bile prigrabile nadbiskupsku palatu, franjevački samostan Svetog Nikole unutar barske tvrđave pretvorile u džamiju i preimenovala ga u Orta (Centralnu) džamiju, a dobar dio kaptloske baštine bio je sekvestiran. Kako mu je bilo zabranjeno stolovanje u Baru, preselio se u Budvu, odakle je povremeno pohađao Bar i pojedine okolne župe.²⁵ Vidjevši da kod osmanskih vlasti ne može ništa postići, zatražio je od Svete Stolice bilo kakvu pomoć sebi i svojoj crkvi. Međutim, odgovor na njegove zahtjeve je izostao sa navedenih adresa, pa se nadbiskup Kapić našao u krajnjoj bijedi, s obzirom da su Turci u međuvremenu razgrabili prihode nadbiskupske menze, zbog čega je do kraja života preživljavao od milostinje pape Siksta V.²⁶

²² Marković I, op.cit, str. 132.

²³ Ibid, str. 132.

²⁴ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 56.

²⁵ Malaj V, „Djevovanje franjevaca dubrovačke provincije među albanskim katolicima“, *Zbornik samostana Male Braće*, Dubrovnik, 1985, str. 237; vidi: Bošković Đ, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 103.

²⁶ Marković I, op.cit, str. 133.

Za pontifikata nadbiskupa Kapića izvršen je popis od strane turskih vlasti (1582), gdje je registrovano 14 sveštenika koji su nosili oznaku *dum*, kako glasi slovenska transkripcija crkvene titule *dominus*, *don*. Bilo je vjerovatno i fratara misionara koji nijesu ušli u popis, jer se smatralo da su privremeno naseljeni.²⁷ Da je Katoličkoj crkvi u Baru došlo do pomanjkanja sveštenika neposredno po zauzeću Bara, vidimo iz akta dubrovačke crkvene provincije u kome se u barsku dijecezu upućuju na ispomoć po jedan benediktinac, dominikanac i franjevac. Nadbiskup Kapić je posljednji barski nadbiskup koji je održao bogoslužnje u katedrali Svetog Đorđa, gdje je negdje oko 1585. godine, nakon jedne vatrene propovijedi protiv otpadnika od hrišćanske vjere, bio zatvoren od Turaka, zlostavljan i vatrom mučen, što je osmanskim vlastima bio povod da barsku katedralu pretvore u džamiju.²⁸

Prve decenije turske vladavine u Baru obilježila su povremena ubistva i maltretiranja katoličkog sveštenstva, što je kod običnog naroda stvaralo osjećaj straha i nesigurnosti. Znamo da su dva katolička misionara izgubila život, *p. Sebastijan iz Bara* je 1588. ubijen na svirep način, a 1599. godine *fra Rafael Dubrovčanin* završio je život mučeničkom smrću u Baru, bio je kamenovan od Turaka.²⁹ Represalije turskih vlasti prema katoličkom kleru vjerovatno su bile odgovor na lokalnu pobunu hrišćanskog stanovništva kod Bara i Ulcinja 1596. godine, predvođenu vitevom Markom Samuelom, koji se nije mirio sa uslovima u kojima se našao njegov grad.³⁰ Pripreme za mnogo veću pobunu, koja bi obuhvatila širi prostor, planirane su deceniju ranije, a u njima je direktno učestvovao Marko Sa-

²⁷ *Bar grad po Rumijom*, op.cit, str. 56.

²⁸ Malaj V, op.cit, str. 237.

²⁹ Ibid, str. 232.

³⁰ Marković S, op.cit, str. 43.

muel. Upravo od ovog barskog plemića papa Grgur VIII je dobio 1583. godine prijedlog za oslobađanje prostora nekadašnje provincije Mletačke Albanije. Zanimljivo je da on u spomenutom prijedlogu skreće pažnju papi, da u budućim antiturskim akcijama treba očekivati opstrukciju Mlečana, zbog čega on prvenstveno računa na pomoć Napuljske Kraljevine.³¹ Međutim, najveći pritisci na Nadbiskupiju odnosili su se, prije svega, na njenu nepokretnu imovinu, prilikom čega je došlo do pretvaranja crkava i samostana u džamije ili stambene objekte, nadbiskupske palate u stan turskog valije, odnosno crkvenog zemljišta u vakufe. Prilikom preuređenja sakralnih objekata od strane turskih vlasti, crkvene dragocjenosti (knjige, ikone, ostali crkveni mobilijar) bile su zaplijenjene ili uništene, mada ima primjera i da su prodavane ne samo muslimanima nego i katolicima. Turci su vršili ove uzurpacije jer se njihova uprava smatrala presumptivnom nasljednicom nepokretnih dobara biskupske menze po smrti biskupa, pa je kasnije trebalo utrošiti velike svote, da bi se opet utvrdilo vlasničko pravo. Da bi se izbjegle pretenzije osmanskih vlasti, crkvena uprava pomagala ustanovom prokuratora.³² Crkvene prokurateure je postavljao nadbiskup, a oni su prilikom preuzimanja dužnosti polagali zakletvu da će se savjesno starati o dobrima crkve.³³

Nakon turskog osvajanja Bara, ustanove Barske nadbiskupije i katolički živalj ostao je privržen kanonskom ustrojstvu Katoličke crkve, što je podrazumijevalo apsolutnu

³¹ Vinaver V, „Toma Peleš, jedan od radnika da dizanju ustanka protiv Turaka krajem XVI veka“, *Istorijski glasnik*, br. 3–4, Beograd, 1950, str. 137.

³² Butorac P, „Četiri pisma nadbiskupa Vicka Zmajević“, *Starine*, knj. 41, Zagreb, 1948, str. 87.

³³ Marković S, „Statuta et leges civitatis Antibari“, *Povijesni prilozi*, 19–42, Zagreb, 2003, str. 24.

lojalnost rimskom papi. Kako se sjedište rimskog pape nalazilo izvan dometa turskih vlasti smatran je glavnim turskim neprijateljem. Uostalom, svaka hrišćanska inicijativa protiv Turaka tokom XVI i XVII vijeka bila je u tom periodu inspirisana i podržavana od Svete Stolice. Zato je razumljivo da je papa bio omražen na Porti (Carigradu), a samim tim i u ostalim djelovima carevine.

Jasno je, dakle, da su oni koji su priznavali papu za svog duhovnog poglavara bili sumnjivi, dok su pred turskim državnim vlastima pripadnici pravoslavne konfesije mogli računati na nešto više povjerenja, s obzirom da je poglavar Pravoslavne crkve imao sjedište unutar Turskog carstva i bio podložnik turskog suverena koji ga je uvođio u patrijaršijsku službu. Na taj način on je vršio službu jednog turskog dostojanstvenika. Ako navedeno prihvatimo kao činjenicu, onda se nije čuditi statusu Katoličke crkve i njenih vjernika, pogotovo na graničnim područjima Osmanske carevine.³⁴ Ovo tim prije, što je poslije obnove Pečke patrijaršije nastalo globljenje svih hrišćana, uključujući i katolike, od strane pravoslavnih episkopa. Pravoslavne vladike iz Turske su ne samo na osmanskom području, već i na dijelu Crnogorskog primorja pod mletačkom vlašću, dolazile u kanonske vizitacije u pratnji Turaka, sakupljajući teške crkvene dažbine.³⁵

Veoma važan izvor za proučavanje istorije Barske nadbiskupije pod turskom vlašću predstavlja opširan izvještaj tzv. misija barskog nadbiskupa Marina Bicija (1608–1624), u kome on daje prikaz vjerskih prilika, odnosno opisuje položaj crnogorskih i albanskih katolika početkom XVII

³⁴ Bogović M, *Katolička crkva i pravoslavlje za mletačke vladavine*, Zagreb, 1982, str. 12.

³⁵ Hrabak B, „Pomorstvo, gusari i bogoštovlje u Paštrovićima“, *Istorijski zapisi*, br. 4/1995, str. 151.

vijeka. Kako njegov prethodnik nije mogao obaviti posjetu u barskoj arhidijecezi, Marin Bici se potrudio prije svog dolaska u Bar, da preko svog rođaka na Porti, Mahmut-paše, sultanovog zeta, dobije bilo kakvu garanciju, koja će mu omogućiti nesmetano obavljanje dužnosti. Poslije dužeg isčekivanja i velikih troškova, barskom nadbiskupu je od samog sultana omogućeno da boravi u na prostoru cijele Barske nadbiskupije. Međutim, po kazivanju nadbiskupa Bicija najveće neprijatnosti tokom obavljanja vizitacije upravo su ga zadesile u Baru, gdje je umalo izgubio glavu u zavjeri koju su mu priredili neki katolički sveštenici uz pomoć lokalnih Turaka.

Vizitacija, sa elementima putopisa, nadbiskupa Marina Bicija iz 1610. godine je ujedno i prvi pisani izvor koji uopšteno govori o katolicizmu među sjeveroalbanskim i crnogorskim plemenima za vrijeme turske vladavine. O tom području pomenuti barski nadbiskup, između ostalog, kaže: „Mnogo mi je bilo žao usljed velikih snjegova što nijesam mogao obići Klimente, koji su gotovo svi katolici, a govore albanski i dalmatinski (slovenski) jezik. Podijeljeni su u deset sela, tj. Klimente, Grude, Hote, Kastrate i Sobriole sve katolike i zatim Bjelopavliće, Pipere, Bratonožiće (Dalmatince) i Kuče od kojih su polovica šizmatici, a polovica latini. Svi stanuju u brdima i, štiteći se ostrim vrletima, nijesu se nikad pokoravali Turcima, kao ni Budvani, koji s njima graniče s istočne strane. Slušajući da nikad ne primaju sakramente jer nemaju sveštenika, pobrinuo sam se, ima već duže vremena, da mi iz Rima pošalju naredjenja starješini za dva redovnika Male braće koje sam nagovorio da pođu vršiti vjersku službu tj. Ljudevita Karlija, gvardijana samostana u Lješiu i fra Grgura Albanesia. Kako su mi stigla pisma bez spomenutih naredjenja, oni se bez njih nijesu usudili otići, pa sam odlučio

da pošaljem fra Antuna iz Šibenika, koji je tada boravio u Baru, da ih obiđe i podijeli im sakramente...“³⁶

Mnogo konkretnija zapažanja o ovom području imamo u izvještaju Baranina don Đorđa Vučkovića, šestanskog župnika, prilikom njegovog kratkotrajnog boravka u Bjelopavličima i u Grudi 1633. godine. Prema saznanjima ovog misionara u ta dva plemena ima 200 hrišćanskih porodica, a 90 porodica je primilo islam. Njihovo islamiziranje nije izvršeno nasilno, jer nisu priznavali tursku vlast, što se ogleda u neplaćanju poreza Porti. Vučković to objašnjava činjenicama da u ovim krajevima sveštenik, osim dva puta noću, nije viđen punih dvanaest godina. Oni koji su primili islam govorili su Vučkoviću da ranije „nisu bili ni muslimani ni hrišćani“, jer nije imao ko da im kaže kada su njihovi praznici. Vučković je zabilježio da među ovim plemenima vlada veliko praznovjerje, naročito u pogledu bračnih odnosa i pogrebnih običaja. „Malo je onih koje sahranjuju u crkvi ili pored nje. Uglavnom se za grob određuje jedno mesto na sopstvenom imanju, i to pod drvetom koje daje najudobniji hlad.“³⁷

Ne samo u unutrašnjosti Crne Gore, već i na primorju, Katolička crkva je pretrpjela teške gubitke, što se prevashodno odnosi na gradove Svač i Ulcinj. Svač, koji se cijelo jedno stoljeće nalazio na granici Venecije i Turske, zbog složenih i nestabilnih političkih prilika već krajem XV vijeka gubi status grada, a njegov biskup dobija titularni naslov. U Kiparskom ratu, kako je navedeno, Ulcinj koji pada pod vlast Osmanlija, naseljava 400 alžirskih gusara. Oni će u naredna dva stoljeća predstavljati suštinsku opasnost ne samo za lokalni katolički živalj, nego i za

³⁶ Bici M, op. cit, str. 99.

³⁷ Jačov M, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622–1644*, tom I, SANU, Beograd, 1986, str. 209.

stanovništvo duž istočne obale Jadrana, jer su bili glavni nosioci trgovine robljem. Njihovo prisustvo, uz izražen vjerski fanatizam, jedan je od bitnih razloga što su barski nadbiskupi i skadarski biskupi nerado obilazili Ulcinj. Na osnovu izvještaja nadbiskupa Marina Bicija iz 1610. godine vidimo da nakon skoro pola vijeka osmanske uprave katolici u Ulcinju predstavljaju apsolutnu većinu u gradu, u čijem posjedu se nalazila crkva Svetog Ivana Krstitelja.³⁸ Međutim, 1640. godine franjevački misionar Frano Leonardini (od 1644. godine barski nadbiskup) obavještava Kongregaciju da je Ulcinj čisto tursko mjesto, bez i jedne hrišćanske kuće. Po njegovom kazivanju katolici iz okoline Ulcinja dolaze u grad gdje stupaju u službu kod Turaka, pa na taj način preleze na islam. Da bi spriječio dalji proces islamizacije rečeni misionar predlaže da se ubuduće katolici odvrćaju od stupanja u službu Turaka, ali da postojeći sveštenik, koji prilično neuk, nije sposoban za takvu djelatnost.³⁹ Osmanlije su planski pristupile preuređenju Ulcinja stvarajući duh orijentalnog grada, rušeći sve katoličke crkve, dok su katedralu Svete Marije pretvorili u džamiju. Iz ovog razloga, ali i zbog nepostojanja arhivske građe teško je napraviti rekonstrukciju srednjovjekovnog hrišćanskog života u Ulcinju.⁴⁰ Izvještaji bilježe da je tokom XVII i XVIII vijeka samo na ruralnom dijelu nekadašnje ulcinjske dijeceze opstao katolički živalj, u selima s obje strane rijeke Bojane, na vlastelinstvima nekadašnjih benediktinskih opatija Svetog Nikole i Svetog Đorđa.⁴¹

³⁸ Bici M, op.cit, str. 36.

³⁹ Radonić J, op.cit, str. 142.

⁴⁰ Bošković Đ. – Mijović P. – Kovačević M, *Ulcinj*, tom I, Beograd, 1981, str. 11

⁴¹ Zamputi I, *Relacione MBI gjendene e shqiperise veriore e te mesme ne shekullin XVII – teksti origjinal dhe perkthimi pergatijur, vellimi I (1610–1634)*, Tirane, 1963, pag. 324.

Glavni sudar između osmanskih vlasti i Barske nadbiskupije, odnosno islama i katoličanstva u Baru započeo incidentom koji se dogodio negdje oko 1630. godine, kada su neki muslimanski zulumčari iz Albanije zaposjeli crkvu Svete Marije ispod barskih bedema. Barski kadija i ostali turski prvaci su legalizovali takav čin, na taj način što su crkvu Svete Marije pretvorili u džamiju, a koja je do tada služila kao župna crkva hrišćanima katoličke vjere. U tim dešavanjima Turci su iskazali nezapamćeni vandalizam, bacajući na zemlju svete ikone, palili statue i slike svetica, bjesneći čak i protiv mrtvih, jer su iz okolnog groblja vadili kosti iz grobnica i bacali ih psima. Nakon toga događaja Turci su izvršili konfiskaciju crkvenih dobara i zaprijetili katolicima smrću ukoliko ne pređu na islam.⁴² Barska katolička opština, koja je proizašla iz nekadašnjeg gradskog notarijata, uputila je pismo mletačkom poklisaru u Carigradu, tražeći preko njega zaštitu od Porte. Porta je pozitivno odgovorila na žalbu barskih katolika, jer je donesena odluka da se crkva mora vratiti u pređašnje stanje, o čemu je izdat ferman skadarskom sandžak-begu i kadiji Skadra i Bara, sa napomenom da se moraju poštovati sultanove privilegije. Ovakav velikodušni gest Porte prilično je zbunio lokalne turske moćnike koji su odugovlačili sa vraćanjem crkve, mada su barski katolici poslije izvjesnog vremena uspjeli da povrate svoju bogomolju.⁴³ Međutim, dalja dešavanja vezana za ovu crkvu imala su negativan epilog, jer su Turci za vrijeme Kandijskog rata (1645–1669) do temelja porušili crkvu Svete Marije, i sa nje odnijeli kamenje za gradnju gradskih bedema zbog straha od daljnjih mletačkih napada.⁴⁴ Turska odmazda

⁴² Stanojević G, „Prilozi za proučavanje Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka“, *Istorijski zapisi*, XXII, Titograd, 1965, str. 64.

⁴³ Vinaver V, *Privilegije grada Bara*, str. 65.

⁴⁴ Rastoder Š, op.cit, str. 160.

na početku Kandijskog rata nije bila samo usmjerena na barsko, već i na mnogo šire područje, gdje je obitavao katolički živalj, što saznajemo iz izvještaja franjevačkog misionara Đorđa Novara upućenog Kongregaciji, u kome stoji da su Turci 1646. godine srušili još jednu katoličku bogomolju, samostansku crkvu Svetog Martina u župi Gruda na prostoru Malesije.⁴⁵

Dešavanja vezana za slučaj crkve Svete Marije uslovila su prvi veliki talas iseljavanja hrišćanskog stanovništva iz Bara,⁴⁶ što je bio povod da se rimska kurija pozabavi pitanjem nadbiskupske stolice u Baru, s obzirom da barski katolici godinama, zbog turske zabrane, nijesu vidjeli svog duhovnog pastira, niti bili pod njegovim direktnim nadzorom, a što je uticalo na stvaranje mnogih neregularnosti i zloupotreba u radu klera. Zato se Rim odlučuje da za barskog nadbiskupa postavi iskusnog i vrijednog prelata Đorđa Bjankija, kao čovjeka koji je bio upoznat sa svim socijalnim i vjerskim problemima svoje crkve i pastve, i koji je, zahvaljujući poznavanju slovenskog, albanskog, turskog i italijanskog jezika, bio idealan za misionsko djelovanje u polietničkoj nadbiskupiji.

Iako je u poznim godinama izabran za barskog nadbiskupa, izvršio je nekoliko kanonskih vizitacija na cijelom prostoru Barske nadbiskupije. Prvu vizitaciju je poduzeo odmah nakon postavljenja za nadbiskupa, a posjetu svojoj pastvi započeo je u Baru 1637. godine. Kao ni drugi nadbiskupi turskog perioda ni Bjanki nije mogao prebivati stalno u Baru. Da mu Turci ne bi smetali, davao im je velike poklone, jer, kaže nigdje u Turskoj Carevini nije naišao na gore Turke

⁴⁵ Horvat K, „Novi historijski prilozi za povjest Albanije iz rimskih arkiva“, *Vjesnik Kr.hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva*, Zagreb, 1910, str. 183.

⁴⁶ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 64.

nego ove u Baru (*non ho trovato piu pessimi Turchi che in Antivari*). U izvještaju zapažamo kritičke sudove prema vlastitom kleru, jer smatra da je upravo zbog nehatnog odnosa nekih sveštenika upropaštena preostala crkvena imovina u Baru, te je nadbiskup Bjanki preduzeo korake da se preostalo spasi i upotrijebi za izgradnju nove crkve.⁴⁷

Tokom 1639. godine pomenuti nadbiskup je izvršio kanonsku vizitaciju župe Kastel Lastva (Petrovac), koja se nalazila unutar mletačke državne teritorije. Ova župa je djelimično bila pošteđena turskih pustošenja, ali se ni u njoj crkvene prilike nijesu mnogo razlikovale u odnosu na ostale župe Barske nadbiskupije, što možemo zaključiti iz raznih akata nastalih tokom XVII vijeka. Tako, na primjer, Nikola Medin i David Davidović, dvojica uglednih Paštrovića, pišu 1602. godine Zboru Svetog Jeronima da im ta katolička institucija obezbijedi jednog sveštenika, s obzirom na to da su tamošnji katolici ostali punih 14 godina bez ijednog sveštenika. Poput ostalih crnogorskih plemena u tom periodu, i Paštrovići se žale da su brojni njihovi plemeni umrli, a da nijesu primili svete sakramente „i zbog toga su se mnogi od njih okrenuli od naše rimske vjere te žive kako ih upute raški svećenici.“⁴⁸ Vjerovatno da su nakon ove predstavke Paštrovića u Rimu shvatili značaj ove župe za misionarsko djelovanje na širem području, te je barski nadbiskup Toma Ursini Medojević oko 1605. godine sagradio omanji franjevački samostan u Kastel Lastvi.⁴⁹

Na sličan način je rimska kurija postupila kada je riječ o katoličkim župama u Malesiji, kada je zaprimila izvještaj

⁴⁷ Jovović I, „Barska dijeceza u aktima dubrovačkih i vatikanskih arhiva“, *Istorijski zapisi*, god. LXXXI, br.1–4, Podgorica, 2008, str. 80.

⁴⁸ Draganović K, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje*, Mostar, 1991, str. 28–33, 72.

⁴⁹ Marković I, op.cit, str. 204.

Đorđa Bjankija iz 1642. godine, gdje barski nadbiskup na početku istog saopštava sljedeće: „Obavili smo vizitaciju Brda *Sehneli, Hoti, Castrati, Tusci*, koja se nazivaju Duklja, a gdje se ne zna da je biskup bio (dolazio) 100 godina.“⁵⁰ Zahvaljujući požrtvovanju franjevačkih misionara sačuvan je katolicizam na ovom području. Tako, na primjer, kada se izvrši uspoređivanje podataka o brojnosti vjernika u župama Malesije neposredno prije izbijanja Kandijskog (izvještaj nadbiskupa Đorđa Bjankija iz 1642. godine) i nakon završetka Morejskog rata (izvještaj nadbiskupa Vicka Zmajevića iz 1703. godine) zaključujemo da je ovo bilo jedino područje u Barskoj nadbiskupiji u kome se prilično uvećao broj katolika u razmatranom periodu.⁵¹

Upravo u vremenu Bjankijevog izvještaja, ne samo u barskoj dijecezi nego i u središnjem dijelu Crne Gore, završavao se proces konverzije, tj. masovnog prelaska katolika na pravoslavlje. Geneza ovog procesa još uvijek nije dovoljno izučena u središnjem dijelu Crne Gore, mada su se u stručnoj javnosti prve informacije o nazačenoj konverziji pojavile u djelima srpskih historičara starije generacije, Sime Milutinovića-Sarajlije, Dimitrija Milakovića, Stanolja Stanojevića i Vladimira Ćorovića. Za razliku od drugih južnoslovenskih područja, gdje je dolaskom Turaka katoličanstvo jačalo na račun pravoslavlja, u Crnoj Gori je postojao obrnuti proces. Proces nazadovanja katoličanstva u unutrašnjosti Crne gore tokom XVII stoljeća je intenzivno nastavljen, i to manje u korist islama koliko u korist pravoslavlja.⁵²

⁵⁰ Jačov M, *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima 1622–1644*, Beograd, 1986, str. 566.

⁵¹ Jovović I, „Župe Barske nadbiskupije u izvještaju Vicka Zmajevića 1703. godine“, *Arhivski zapisi, časopis za arhivsku teoriju i praksu*, god.XVIII/2011, br. 2, Cetinje 2012, str. 137–138.

⁵² Ćorović V, *Istorija Srba*, tom II, Beograd, 1989, str. 185–186.

Ipak, uzroke nazadovanja katolicizma ne treba tražiti samo na strani Osmanlija, već i u indolenciji katoličkog klera i njegovoj želji za komoditetom, zbog čega su vjernici decenijama ostajali bez duhovnog pastira. Ovo eksplicitno potvrđuju izvještaji barskih nadbiskupa, pa saznajemo da u nekim župama barske dijecezenije obavljena kanonska vizitacija od strane nadbiskupa više od pola vijeka (na primjer, župa Sozina). Znamo li da su barski nadbiskupi mletačkog perioda uglavnom provodili pontifikat u renesansnim gradovima Italije, a ne u Baru, jasno je da su redovne pastoralne dužnosti bile zanemarene u jednom dužem vremenskom periodu od ovih crkvenih velikodostojnika. Nedugo po zauzimanju, Turci su zabranili barskim nadbiskupima stolovanje u Baru, što je uslovalo dalju entropiju crkvenog ustrojstva Barske nadbiskupije. Od kraja XVI pa do sredine XVIII vijeka za barske nadbiskupe imenovana su crkvena lica iz drugih sredina koja su nerado i neredovno obavljala kanonske vizitacije. Nezadovoljni takvim stanjem u vlastitoj nadbiskupiji, barski građani, 1634. godine, upućuju Kongregaciji pismo u kojem traže da se konačno za barskog nadbiskupa postavi čovjek sa ovog prostora i predlažu barskog plemića fra Antonija Borisa.⁵³ Nijesu poznati ili objašnjeni razlozi koji su uticali na rimsku kuriju u pogledu vođenja kadrovske politike u izboru i imenovanju barskih nadbiskupa u naprijed spomenutom razdoblju. Uočljivo je da, od pada Bara 1571. godine pa do sredine XVII stoljeća, nijedan klerik iz barske dijeceze nije postavljen za barskog nadbiskupa. Izuzetak predstavlja imenovanje barskog sveštenika Marka Križa 1654. godine za barskog nadbiskupa, što je vjerovatno bila iznuđena odluka rimske kurije, jer nijedan sveštenik sa strane nije imao hrabrosti da u jeku Kandijskog rata dođe u Bar i pohodi barsku arhidijecezu.

⁵³ Draganović K, op.cit, str. 28–33.

Bar, kao granično područje, u dužem vremenskom periodu bilo je izloženo političkim previranjima, s obzirom da su se Mlečani teško mirili sa njegovim padom. U razdoblju koje je uslijedilo nakon 1571. godine, Mlečani su u nekoliko navrata pokušavali preoteti Bar (1596, 1649, 1689, 1694, 1717), ali su ta nastojanja redovno završavala neuspjehom, donoseći ostatku katoličkog življa nova stradanja, zatiranja i progonstva.⁵⁴

Za vrijeme dugotrajnog Kandijskog rata (1645–1669) Mlečani su januara 1649. godine uzaludno pokušavali da na prepad zauzmu Bar. Napad je planiran uz pomoć 1.000 Crnogoraca, ali je njihova pomoć izostala.⁵⁵ Takođe, ovoj akciji se priključio veliki broj građana Bara i okoline, među koji je bilo sveštenih lica, koji su pripremali teren za dolazak mletačke vojske. Inicijator pobune u Baru je bio sam nadbiskup Đuzepe Buonaldi, koji je od početka Kandijskog rata učestvovao u mletačkim vojnim operacijama širom dalmatinskog primorja, pa se potaknut vojnim uspjesima mletačke vojske, našao na bojnopolju i pred zidima Bara.⁵⁶

Mlečani, predvođeni generalnim providurom Foskolom, u svom pohodu nijesu uspeli da ostvare ratne ciljeve, zbog čega su ustanici u Baru bili izloženi brutalnom kažnjavanju. Tom prilikom ubijena su na svirep način 74 najviđenija barska katolika, a zatim su Turci u jednom danu sasjekli još 49 katolika koji nijesu htjeli da odbace katoličku vjeru. Svima – jednom po jednom, odrubljena je glava pred franjevačkom crkvom Svetog Nikole nedale-

⁵⁴ Čoralić L, *Mletački časnici, svećenici, građani – tragom Barana u Zadru (XVII.–XVIII. stoljeće)*, Rad, Zavoda za povijes. i znan. HAZU, sv. 50/2008, str. 151–152.

⁵⁵ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 56.

⁵⁶ Marković I, op.cit, str. 142; Marković S, „Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o barskoj nadbiskupiji Sv. Kongregaciji za širenje vjere; godina 1671“, *Istorijski zapisi*, LXXXI, 1998/1–2, str. 214.

ko od gradskih zidina (na temeljima ove crkve i okolnom groblju bila je sagrađena Barska gimnazija, danas sportski poligon, o.a.). Agresivnost Turaka ispoljila se u devastaciji preostalih crkvenih objekata, preko trideset familija je napustilo Bar, a tom prilikom je izvršena i nasilna islamizacija, koja je osobito zahvatila plemićki sloj u Baru, s obzirom da su im osmanske vlasti garantovale zadržavanje statusnih privilegija ukoliko se odreknu katoličke vjere.⁵⁷ Postoje istoričari koji smatraju da neko vrijeme neposredno po završetku Kandijskog rata nije bilo katoličkog klera u Baru, pa su se u Kongregaciji za širenje vjere u Rimu čudili kako je uopšte sačuvan katolicizam u gradu. Mnogi katolički sveštenici iz barske dijeceze sklonili su se ispred turskog zuluma u okolne katoličke države. Tako su barsku dijecezu napustila njena dva najbolja premeta, don Đorđe Vučković, koji se pominje kao učitelj na Braču i fra Bogdan Donat Jelić, koji nastavlja misionarsko djelovanje u Dubrovniku i Napulju.⁵⁸

Završetkom ratnih dejstava, Barska nadbiskupija nalazila se u najtežoj poziciji u svojoj istoriji. „Od oko 5.000 katolika, koliko ih je bilo u Baru i okolini početkom Kandijskog rata, mnogi su umakli, drugi prešli na islam ili u pravoslavlje, pa 1663. nije bilo više od 2.000 vjernika zapadne crkve u širem području grada, a u samom gradu, navodno, ni jedne katoličke porodice.“⁵⁹ Lokalne turske vlasti su nakon Kandijskog rata sa podozrenjem gladale na katoličku crkvu, pa je barskim katolicima bilo zabranjeno stanovanje unutar barske tvrđave, a izuzetak od navedene zabrane odnosio se na preostale plemićke familije. Osim, plemićkih porodica, u gradu je bilo oko 300

⁵⁷ Jačov M, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra da Candia*, str. 381–382.

⁵⁸ Hrabak B, op.cit, str. 153.

⁵⁹ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 64.

katolika koji su imali status posluge po muslimanskim kućama, i nije im bilo dozvoljeno da pohađaju katoličke crkve, osim na dan Uskrsa.⁶⁰ Zbog cjelokupne situacije i naglog smanjenja broja katolika, Kongregacija za širenje vjere je preporučila rimskoj kuriji da radi uštede više ne popunjava nadbiskupsku katedru, nego je administraciju barske crkve povjerila skadarskom biskupu Petru Bogdanoviću (*alb. Bogdani*). Na taj način je Katolička crkva u Baru ostala bez duhovnog pastira više od 15 godina, dok je barskom crkvom u izuzetno teškim okolnostima upravljao pomenuti skadarski biskup, kao administrator, obavljajući kanonske vizitacije prerušen u prosjaka.⁶¹

Neuspjeli mletački pohod 1649. godine bio je povod osmanskim vlastima da izvrše preostalu konfiskaciju sakralnih objekata, odnosno sekvestaciju cjelokupne pokretne i nepokretne imovine Katoličke crkve na užem gradskom području Bara. Iz izvještaja barskih nadbiskupa Andrije Zmajevića i Marka Jorge saznajemo da su crkve Svetog Petra, Svetog Pavla, Svetog Marka, Svetog Ilije i Svete Venerande, pretvorene dijelom u džamije, ili u konjske štale⁶², a franjevački samostan Svetog Nikole koji se nalazio nedaleko od gradskih zidina u stambeni objekat.⁶²

Na stogodišnjicu od zauzeća Bara (1671), nakon kratkotrajnog diskontinuiteta u radu Barske nadbiskupije, imenovan je za barskog nadbiskupa Andrija Zmajević. Odmah po postavljenju, nadbiskup Andrija Zmajević nije oklijevao da izvrši kanonsku vizitaciju svoje arhidijeceze, već je prvu posjetu Baru imao septembra 1671. godine. Za razliku od njegovih prethodnika, turske vlasti su nadbi-

⁶⁰ Radonić J, op.cit, str. 290. Usp. Marković S, op.cit, str. 215.

⁶¹ Ibid, str. 290.

⁶² Rastoder Š, op.cit, str. 159.

skupa Andriju Zmajevića dočekale sa najvećim počastima omogućivši mu da u prelatskom odijelu, sa ogrtačem i krestom na grudima uđe u grad, gdje su ga dočekali najviđeniji ljudi i ceremonijalno ga otpratili do kuće (koja se nalazila nedaleko od nekadašnje nadbiskupske palate), koju su mu Turci namijenili za stanovanje dok boravi u Baru. Zbog komfora i bezbjednosti koju je uživao u Baru, bio je u mogućnosti da objektivno sagleda opštedruštvene, a samim tim i crkvene prilike u Baru. U prvom izvještaju sa pozicije barskog nadbiskupa obavještava Kongregaciju i da nakon sto godina od osvajanja Bara „svaka crkva i kapela ima svoj zvonik još dan danas, što čini lijep pristup hrišćanskom gradu.“ Svoj boravak nadbiskup je iskoristio za sakupljanje podataka vezanih za crkvenu povijest Barske nadbiskupije, usljed čega njegov izvještaj ima veliki značaj u rekonstrukciji prošlosti ove duhovne institucije.⁶³

Za svog pontifikata Andrija Zmajević nije se samo bavio pisanjem izvještaja i konstatovanjem činjenica vezanih za status nadbiskupije, već je kao hrišćanski vitez aktivno sudjelovao u oslobađanju obala Boke, duhovno predvodeći vojnike u ratu Svete lige protiv Turaka. Njegova prepiska izražava ponos što je kao crkveni velikodostojnik predvodio svoje Peraštane i druge Bokelje u borbama za Risan i Herceg Novi, kao i radost kada se sa minareta obratio vjernicima, a džamije ovih gradova preobratio u hrišćanska svetišta. Nadu da će pobjedničku propovijed održati sa minareta džamije u Baru prekinula je njegova iznenadna smrt 1694. godine.⁶⁴

Bar je od samog početka XVIII vijeka bio tipično muslimanski grad. Islamizacija je kao masovna pojava završena

⁶³ Marković S, op.cit, str. 212–213.

⁶⁴ Brajović S, „Barokni Perast i antiteza pero-mać“, *Godišnjak Pomorskog muzeja*, XLVII–XLIX, Kotor 1999–2001, str. 164.

prelaskom u vjeru gospodara oko 1000 katolika od 1699. do proljeća 1707. godine. Pritisak na katolike bio je izvršen u cilju njihove eliminacije sa prostora nekadašnjeg Zetskog primorja, s obzirom na to da su ih Turci smatrali subverzivnim elementom, koji bi u svim u budućim ratovima bio u savezništvu sa hrišćanskim silama.⁶⁵ Takva procjena osmanskih vlasti pokazala se utemeljenom, jer su se katolici ne samo sa barskog područja i tokom Morejskog rata stavili na stranu Venecije.⁶⁶ Ratna dešavanja bila su činioци koji su odlučujuće uticali na smanjenje broja katolika. Konkretna događaja koji je mogao prouzrokovati iskorjenjivanje katolicizma odnosi se na neuspjeli mletačko-crnogorski napad na Ulcinj 1696. godine, kada su mnogi barski katolici, pogotovo oni iz Šestana i Krajine uzeli učešće u navedenom pohodu.⁶⁷ Nakon toga je uslijedila odmazda turskih vlasti prema svim hrišćanima na barskom području, a u tim turskim kaznenim akcijama stradao je i pravoslavni manastir Prečista Krajinska, koji se u izvještaju skadarskog biskupa 1696. godine opisuje kao razvalina.⁶⁸ Ostalo je zapisano da je u tim danima veoma teškim za katoličanstvo, don Stjepan Medin bio razvio veoma živ rad u barskoj dijecezi na hrabrenju preostalih vjernika, s ciljem da ostanu vjerni i postojani u hrišćanskoj vjeri.⁶⁹

Međutim, ni imenovanje znamenitog Vicka Zmajevića 1701. godine za barskog nadbiskupa nije bitnije uticalo

⁶⁵ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 64–65.

⁶⁶ Crna Gora, *Izvještaji mletačkih providura (1687–1735)*, Podgorica, 1998, str. 37–38.

⁶⁷ Vinaver V, „Mletački napad na Ulcinj 1696. god.“, *Istorijski zapisi*, 1, Titograd, 1963, str. 127.

⁶⁸ Šekularac B, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje, 2000, str. 157.

⁶⁹ Radonić J, op.cit, str. 504.

na poboljšanje statusa barskih katolika. To možemo da vidimo kada uporedimo njegov izvještaj iz 1703. godine i izvještaj njegovog prethodnika Marka Jorge iz 1697. godine, gdje u svim župama barske arhidijeceze uočavamo trend depopulacije katoličkog življa, naročito u župi Sozina, gdje je 1697. godine bilo 190 katolika, a samo pet godina kasnije Vicko Zmajević bilježi svega tri katoličke kuće sa 19 katolika.⁷⁰

Da bi pomogao vjernicima svoje arhidijeceze energični nadbiskup Vicko Zmajević zajedno sa kotorskim plemićem Ivanom Bolicom odlazi u Skadar da razgovara sa skadarskim pašom Mahmut-Begovićem. U toku osmodnevnih pregovora, Zmajević je postigao priličan uspjeh. Paša Mahmut-Begović, kome je nadbiskup bio mnogo simpatičan kao *caro fedele et antico amico*, svojim dekretom zagarantovao je katoličkim prelatima *la liberta della predicatione evangelico*, kao i nesmetan rad misionarima. Očigledno je da su bile takve prilike da se jedino na osnovu ličnih relacija, a ne pravnih akata, mogao unaprijediti položaj Katoličke crkve i njenih vjernika. Zahvaljujući prijateljstvu skadarskog paše i barskog nadbiskupa stvorene su pretpostavke za održavanje pokrajinskog crkvenog sinoda 1703. godine u Mrkinju nedaleko od Lješa (Albanija). Odluke tog sabora odnosile su se na barsku arhidijecezu.⁷¹ Pomenuti sabor sazvan je na inicijativu nadbiskupa Vicka Zmajevića, na kome u konstatovane brojne nepravilnosti u radu Katoličke crkve, te donijete odluke u cilju njihovog ispravljanja. Na osnovu saborskih odluka saznajemo da su u ovim krajevima katolički sveštenici iz straha, a na zahtjev Turaka krštavali tursku djecu usljed njihovog sujevjerja, što je protivno crkvenim kanonima; da su katolici pri krštenju djece uzimali Turke

⁷⁰ Marković S, op.cit, str. 217.

⁷¹ Radonić J, op.cit, str. 504–505.

za kumove; da su roditelji veoma malu djecu udavali ili ženili, a podosta je bilo katolika koji su se u javnosti predstavljali kao muslimani, odlazili u džamiju na klanjanje, nadijevali muslimanska imena i nosili odjeću i praktikovali druge muslimanske običaje i obaveze. Ti polukatolici (kriptokatolici) kako se zaključuje iz sinodijalnih akata, su potajno i u krugu porodice i na svojstven način održavali vjeru, praktikovali sakramente i krišom krštavali svoju djecu. Međutim, saborskim odlukama bilo je zabranjeno sveštenicima i misionarima da kriptokatolicima dalje udjeljuju sakramente.⁷²

Ipak, politički odnosi nijesu dozvoljavali materijalizaciju ovih crkveno-pravnih normi u svakodnevnom životu. Nered u Crkvi je i dalje vladao, vjernici su neredovno odlazili na bogoslužjenje, sveštenici su se međusobno svađali, fenomen kriptokatolicizma je zadugo opstao i upotreba julijanskog kalendara u katoličkim župama, kao i druge slične pojave. Zbog svega navedenog, odredbe ovog akta ostale su mrtvo slovo na papiru, iako su predstavljale osnov za djelovanje katoličkog episkopata u Osmanskom carstvu.

Što se tiče pregovora oko drugih pitanja između skadarskog paše i barskog nadbiskupa, naročito kada je u pitanju bilo smanjenje poreza i dažbina, tu su stvari išle mnogo teže. Paša nije pristao na smanjenje poreza u čitavom pašaluku, već se ograničenje nameta odnosilo samo na barsku dijecezu, gdje je narod zbog velikih nameta živio u teškoj bijedi, te je iz navedenih razloga bio najsiromašniji u pašaluku.⁷³ Međutim, njegov nasljednik Demir-paša pokazao se kao veliki protivnik katolika, ali i svih hrišćana.⁷⁴

⁷² Marković I, op.cit, str. 150.

⁷³ Radonić J, op.cit, str. 506.

⁷⁴ *Bar grad pod Rumijom*, op.cit, str. 64.

Kako je došlo do promjene političkih prilika, nadbiskup Zmajević više nije mogao da slobodno pohodi svoje dijeceze. Jednom prilikom u Šestanima Turci su ga htjeli likvidirati, ali je bio spašen hrabrošću tamošnjih vjernika. Taj čin Vicko Zmajević nikada nije zaboravio Šestanima, koje će zbrinuti koju deceniju kasnije prilikom njihove migracije na mletačku teritoriju. Po njegovom iskazu, život mu je bio ugrožen, ne samo na osmanskome području, već i njegovoj rodnoj Boki, pa je rimska kurija odlučila da premjesti ovog vrijednog i beskompromisnog prelata u Zadar 1713. godine.⁷⁵

Ratnim vihorom mletačko-turskog sukoba (1711–1718) bilo je zahvaćeno barsko i ulcinjsko područje krajem 1717. godine. U mletačko-crnogorskoj koaliciji pred Barom našle su se najuticajne ličnosti toga doba poput vladike Danila Petrovića i Vuka Mićunovića, a s njima rame uz rame borili su se katolici barske dijeceze (Spiča, Šušanja i Zubaca),⁷⁶ dok su na ulcinjskom bojištu svoj doprinos u mletačko - crnogorskoj vojni dali Šestani i Krajinjani.⁷⁷ U tom pohodu je kratkotrajno oslobođena teritorija barskog distrikta, osim barske tvrđave. Međutim, zbog heterogenosti vojnih formacija koje su napadale turske položaje u Baru, slabog morala i discipline, kao i samovolje pojedinih vojnih starješina, mletačko-crnogorska vojna koalicija je pretrpjela neuspjeh, a najveću cijenu je platilo lokalno stanovništvo. Prilikom povlačenja mletačko-crnogorske vojske mnoge katoličke i pravoslavne porodice iz Spiča, ali iz Šušanja i Zubaca bile su opljačkane, tačnije njihova pokretna imovina velike vrijednosti. Tom prilikom su naročito došli do izražaja plemenski antagonizmi

⁷⁵ Marković I, op.cit, str. 209.

⁷⁶ Milošević M, „Okolo pokušaja osvajanja Bara i Ulcinja, 1717–1718 godine“, *Istorijski zapisi*, XVII, 4, Cetinje, 1960, str. 794–795.

⁷⁷ Lukić V, *Prečista Krajnska*, Cetinje, 1974, str. 78

između Spičana i Paštrovića. Ali dodatni problem za lokalno stanovništvo predstavljali su teški nameti Turaka, što saznajemo iz jedne predstavke zbora Šušanja, gdje se kaže da ih Turci primoravaju na javne radove oko fortifikacije barskih bedema.⁷⁸ Tako su rimokatolici barske arhidijeceze izašli mnogo oslabljeni iz rata Venecije i Turske. Materijalno upropaštene, a pritisnute poslijeratnim teškim nametima, mnoge katoličke, kao i pojedine pravoslavne familije iz Bara, emigrirale su na područja pod mletačkom upravom.

Bar, kao i čitavo nekadašnje Zetsko primorje, tokom srednjeg vijeka imalo je karakter emigracionog područja. Taj proces je naročito intenziviran dolaskom Osmanskog carstva na ovaj prostor. Iako je iseljavanje hrišćanskog stanovništva bila gotovo svakodnevna pojava tokom XVI i XVII vijeka, rečeni proces je dobio na svom intenzitetu 30-tih godina XVIII vijeka.

Prvi podatak o većoj skupini barskih katolika, koja je izbjegla sa teritorije otomanske imperije i naselila se u zadarskom kraju, potiče od 23. marta 1726. godine. Marko Lukić, tadašnji generalni vikar Barske nadbiskupije (kasnije barski nadbiskup) upućuje vanrednom kotorskom providuru pismo, u kome ga obavještava da se 56 katolika iz barske arhidijeceze već nalaze u Kastel Lastvi (Petrovac), i da oni nemaju ničega za svoje izdržavanje, jer su pobjegli noću da ih Turci ne bi potukli. Lukić dalje navodi, da se još 28 katoličkih porodica odlučilo da napusti svoje domove, ali ih u tome sprječava oštra zima. Kao razlog njihovog iseljenja generalni vikar u pismu ističe, da oni ne napuštaju samovoljno svoju domovinu, već da su izbjegli radi očuvanja katoličke vjere.

⁷⁸ Milošević M, op.cit, str. 796–800.

Jedan od najvažnijih razloga za seobu bila je okrutnost prema katoličkim vjernicima, koju su pokazivali najviši predstavnici turskih vlasti, ponajviše Hasan-paša. To potvrđuje pismo Nikole Jorge barskog župnika od 31. avgusta 1726. godine, u kojem, providuru u Kotoru, saopštava da su „ovih dana otišli neki siromašni katolici iz sela Šestana pred novog pašu da mu se potuže zbog smaknuća jednog njihovog čovjeka obješena u Baru. A on je bio toliko dobar da je izdao nalog neka se potamani i ostatak tih bijednika, što je bilo izvršeno“.

Međutim, bilo je i drugih razloga za iseljenje. Kako se barska arhidijeceza nalazila na tromedi Turske, Venecije i Crne Gore, dugi niz godina je bila zahvaćena neprestanim sukobima. Uzroci tim sukobima bili su različiti: labavost i korumpiranost turske uprave, nemoć Mletaka, bijeda, ratna panika, pljačkaški pohodi u kojima nestaju dobra, ubijaju ljudi, pale kuće i sl. Nastojanja mletačkih vlasti, s jedne strane, i vladike Danila, sa druge strane, da spriječe međuplemenske razmirice, makar među hrišćanskim selima, uglavnom su ostala bez uspjeha.

Svoje utočište izbjegli barski katolici našli su u okolini Zadra (danas mjesto Arbanasi), a nesumnjivo da je toj akciji veliki doprinos dao zadarski nadbiskup Vicko Zmajević. Treba napomenuti da ova migracija nije bila protivna vlastima Venecijanske Republike, jer je njima bio interes da nasele opustjele krajeve u Dalmaciji.⁷⁹

Negativan slijed istorijskih događanja uslovio je da se slovenski katolički živalj sa crnogorskog prostora konstantno iseljavao, počev od kraja XV pa do prve polovine XVIII vijeka. Uz ovaj, kako je već navedeno, uporedo je tekao proces konverzije, s obzirom na to da je dio katoli-

⁷⁹ Krstić K, *Doseljenje Arbanasa u Zadar*, Zadar, 1988, str. 7–14.

ka prešao u pravoslavlje, a drugi dio prihvatio islam. Oba pomenuta procesa bila su inicirana turskim pritiskom na fizički integritet i materijalna dobra klera i vjernika Barske nadbiskupije. Uzmemo li u obzir još i česte pogrome turskih vlasti nad klerom i vjernicima barske dijeceze, više je nego jasno zbog čega je slovenski katolički element opstao u nekoliko župa Barske nadbiskupije. Tokom vremena većina vjernika na širem prostoru Barske nadbiskupije bila je albanskog porijekla, što je bio povod Svetoj Stolici da u jednom dužem periodu, tj. od sredine XVIII pa do sredine XIX vijeka, imenuje za barske nadbiskupe isključivo Albance, uglavnom Skadrane, koji su poticali iz uglednih porodica. Međutim, preduslov za njihovo imenovanje bilo je poznavanje slovenskog jezika. Kao što je jedan broj Albanaca obavljao nadbiskupsku službu u Baru, tako je veći broj katoličkih prelata slovenskog porijekla postavljan za biskupe sjevernoalbanskih gradova.⁸⁰

Da bi se uistinu spoznalo stanje sredinom XVIII vijeka u Barskoj nadbiskupiji od izuzetne važnosti je pismo „siromašnih i zapuštenih“ Barana papi Benediktu XIV 1743. godine, nastalo nakon smrti barskog nadbiskupa Matije Štukanovića, koji za sve vrijeme svog mandata nije stupio na tlo Osmanskog carstva. Barani, nezadovoljni stanjem koje se desetljećima protezalo u njihovoj dijecezi upućuju pismo papi u kome obrazlažu zahtjev da za novog prvosveštenika rimska kurija treba da postavi adekvatnu ličnost, u cilju sprječavanja daljeg srozavanja vjerskog života klera i puka u barskoj dijecezi (navode konkretne primjere). Iz tih razloga oni predlažu da se izabere kandidat koji će imati želju i hrabrost da stalno boravi na osmanskome području, odnosno, da sljedeći barski nadbiskup bude zavičajem sa osmanlijske državne teritorije,

⁸⁰ Farlati D. – Colleti J, *Illyrici sacri, tomus septimus, Venetiis, MDCCCXVII*, pag. X–XII.

a ne mletački državljani. U svakom slučaju, Barani su izričito protivni da bilo koji redovnik bude imenovan za barskog nadbiskupa, jer sa njima imaju veoma loša iskustva. U pismu navode neke redovnike iz Italije, koji su prebjegli u Bar, gdje su se poturčili, te zasnovali porodice. „Njihovo ponašanje velika je sramota za katolički puk, te istodobno primjer i podstrek svima onima koji žele prijeći na islam.“⁸¹

Jedna od rijetkih pozitivnih karakteristika proizašlih iz osmanske dominacije jeste stvaranje međuhrišćanske solidarnosti katolika i pravoslavnih na Crnogorskom primorju i njegovom zaleđu, potaknuto, između ostalog, antiosmanlijskim osjećanjima. Međuhrišćanska solidarnost se na ovom području, tokom XVI i XVII vijeka, manifestovala u većem broju dvooltarskih crkava, čiju prisutnost istorijski izvori bilježe baš na prostoru koji je bio pod jurisdikcijom Barske nadbiskupije (barsko-budvansko područje). U ovakvim sakralnim objektima jedan prostor je bio određen za katoličku misu, a drugi za pravoslavnu liturgiju. U tom periodu nije bio rijedak slučaj da katolici idu na bogoslužjenja u pravoslavne crkve, i obrnuto, pravoslavni u katoličke. Jedinствен produkt tog narodnog ekumenizma predstavlja zavjetna crkva Svetog Roka u Spiču, gdje na jednom oltaru katoličko i pravoslavno sveštenstvo obavlja Božju službu, što je na inostrane putopisce ostavljalo jak utisak. „Na Rokovo bi se ovdje silni svijet slegao sa svih strana Dalmacije i Crnegore bez razlike vjeroispovjesti. Nu otkada je u crkvi Sutomorskoj žrtvenik sv. Roku podignut, prestade svijet dolaziti do te kapelice, ako i ne sasvim. Vidjeti ćeš ovdje koju staricu bosonogu sa voštanicom, katolikinju na Rokovo, a ženu

⁸¹ Čoralić L, „Iz prošlosti Braske nadbiskupije –pismo barskog klera i puka papi Benediktu XIV. iz 1743. godine“, *Povijesni prilozi*, vol. 30, No. 30, Zagreb, srpanj 2006, str. 129–139.

grčko-istočne vjere na Savinje; i po koji katolik posti opet prije Savinja na čast svecu za obranu od kuge.⁸² Međutim, tokom XVIII vijeka javljaju se vlasnički sporovi nad ovim bikonfesionalnim građevinama pred osmanskim sudovima. Bilo je primjera gdje nailazimo na intenzivna sporenja Katoličke i Pravoslavne crkve, kao u slučaju korištenja nekadašnje benediktinske crkve Svetog Ivana od Stoje, u naselju Raše, nedaleko od Skadra, kada je turski sud 1869. godine donio odluku o zabrani bogoslužjenja na tom mjestu, naređujući da se podigne zidana ograda oko crkve.⁸³

U razmatranju crkveno-političkih prilika treba naglasiti da u XVIII vijeku dolazi do promjene političke orijentacije crnogorskih vladika, koji se u ovom djelovanju sve više oslanjaju na pomoć Rusije, dok barski nadbiskupi uglavnom ostaju eksponenti mletačkih interesa na crnogorskom prostoru. U toj činjenici možemo tražiti razloge za zahlađenje odnosa među klerom hrišćanskih crkava, s obzirom na to da su se Barska nadbiskupija i Crnogorska pravoslavna crkva, u tom periodu, nalazile u interesnoj sferi stranih sila, što se svakako moralo reflektovati na lokalne prilike. Ovu činjenicu primjećujemo u izvještaju barskog nadbiskupa Lazara Vladanjija iz 1759. godine, jer svjesno izbjegava susret s vladikom Vasilijem Petrovićem, nakon njegovog povratka iz Moskve, kako ličnim prisustvom crkveno-narodnoj svečanosti pred pravoslavnim manastirom Presvete Bogorodice ne bi izazvao dodatno podozrenje mletačkih vlasti.⁸⁴ Nadbiskup Vladanji je znao da su ruske donacije jačale vjersko-politički autori-

⁸² Novotni V, „Do Željeznice“, *Planinar, vjesnik Hrvatskoga planinarskog društva*, br. 5–6, svibanj i lipanj 1905. god. VIII, Zagreb, 1905, str. 34.

⁸³ Ippen T, „Stare crkvene ruševine u Albaniji“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1900, str. 95–96.

⁸⁴ Jovović I, *Prilozi za istoriju Barske nadbiskupije*, Bar, 2012, str. 25.

tet crnogorskih vladika kod naroda, što zaključujemo iz njegovog prethodnog izvještaja (1757), gdje rezignirano konstatuje „da on ne dobija poklone iz Rima, kao što je to slučaj sa cetinjskim episkopom, koji dobija pomoć i poklone iz Moskve.“⁸⁵

Burna politička dešavanja na barskom području koja su se odigrala u prvoj polovini XVIII stoljeća negativno su se manifestovala na status i položaj barske nadbiskupije i njenih vjernika. U takvim uslovima preživjeli katolički živalj, kao svugdje u Turskoj, imao je položaj raje, gotovo obespravljenog sloja, podložnog najrazličitijim nametima, prisilnom radu (kuluku) i svakovrsnom samovoljnom nasilju. Barski katolici svjesni historijskog značaja svoje duhovne institucije, borili su se da ime Barske nadbiskupije bude bar titularno zastupljeno među biskupskim katedrama na istočnoj obali Jadrana. Zahvaljujući požrtvovanosti domicilnog klera, kao i finansijskoj pomoći Kongregacije za širenje vjere, Barska nadbiskupija je opstala i preživjela sve turske pritiske, ali zbog okolnosti u kojima je djelovala više nikada nije bila u mogućnosti da presudno utiče na crkvene i političke procese na ovom prostoru, što dovodi ovu instituciju na margine društvenih zbivanja u Osmanskom carstvu.

Ni u posljednjim decenijama turske uprave nije došlo do diskontinuiteta u politici turskih vlasti prema Katoličkoj crkvi u Baru. Poslije dva vijeka konstantnog progona i iseljavanja katoličkog življa iz barske arhidijeceze, Barska nadbiskupija, krajem XVIII stoljeća, više nije predstavljala ozbiljnu opasnost po turske interese na ovom prostoru, jer je usljed dugotrajnih sukoba prestala da bude značajno crkveno uporište, zbog čega je naslov barskog nadbiskupa imao sve više titularan karakter.

⁸⁵ Jačov M, *Spisi Tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Beograd, 1983, str. 299.

Da bi jasno spoznali razmjere sekvestacije koju je izvršila osmanska vlast dovoljno je sagledati brojnost sakralnih objekata koje su barski nadbiskupi zabilježili u svojim izvještajima. Primjera radi, u izvještaju nadbiskupa Marina Bicija iz 1610. godine, u Baru je uz prvostolnu crkvu Svetog Đorđa i zbornih crkava Svetog Ilije, Svetog Petra i Svete Marije, postojalo još 18 crkvenih građevina, dok se u neposrednom okruženju Bara nalazilo još 48. Barski nadbiskup Andrija Zmajević bilježi 1671. godine ukupno 53 crkve i kapele u samom gradu i njegovoj okolini. Turci su vremenom Katoličkoj crkvi u Baru konfiskovali skoro sve sakralne objekte i ostale nepokretnosti, izuzimajući dvije udaljene od grada grobaljske crkve – Svete Venerande u selu Turčinima nadomak Bara, i Svetog Lovrijenca, u barskom polju.

S obzirom da u gradu i njegovoj neposrednoj blizini Katolička crkva nije posjedovala ni jednu pristojnu sakralnu građevinu u kojoj bi bilo omogućeno održavanje Božje službe, katolici iz starobarskih predgrađa su bili primorani da slušaju misu pod vedrim nebom ili u privatnim kućama lokalnih župnika. Nešto bolji položaj je imao sesosko stanovništvo u barskoj dijecezi, jer je Katolička crkva uspjela zadržati pravo svojine nad većim dijelom sesoskih crkava, mada zbog velikih turskih nameta lokalno stanovništvo nije bilo u mogućnosti da opravlja postojeće crkve, niti je smjelo graditi nove, zbog turske zabrane, pa je značajan broj postojećih sakralnih objekata bio u veoma lošem stanju, što je uslovalo da rečene crkve budu van funkcije u zimskim mjesecima. Na osnovu izvještaja generalnog vikara Antuna Bečića saznajemo da su osmanske vlasti tek 1735. godine dale dopuštenje katoličkom kleru da može javno propovijedati u svim selima.⁸⁶

⁸⁶ Frok Z, *Povijesne bilješke o Barskoj nadbiskupiji od 1688. do 1804. godine u Povijesnom arhivu Kongregacije za širenje vjere u Rimu*, Osijek, 2013, str. 67.

Smanjenjem turskog pritiska na Katoličku crkvu i njene vjernike krajem XVIII vijeka, ona ponovo odlučuje da instalira stalni župni ured u Baru. Tako je u starobarskom predgrađu Gretva 1793. i 1796. godine za potrebe barskog klera i vjernika kupljeno nekoliko kuća koje su pretvorene u župne stanove i pomoćne crkvene objekte.⁸⁷ Naravno da nije bilo slučajnosti kada je izabrana lokacija za župni ured, s obzirom da je Gretva bila jedino urbano naselje u Baru gdje je katolički živalj opstao i bio dominantan za vrijeme turske okupacije. Takođe se u Gretvi nalazila jedna od preostalih sakralnih građevina u barskoj župi, kapela Svetog Anta, koja je bila u upotrebi do 1857. godine. Treba napomenuti da je, uprkos negativnom ambijentu, broj katolika u barskoj dijecezi povećan krajem XVIII vijeka, što zaključujemo na osnovu izvještaja barskog nadbiskupa Frana Borzija iz 1795. godine, gdje je zabilježeno 3.443 katolika, a što predstavlja značajan porast u odnosu na početak XVIII vijeka (1703) gdje bilo 2.144 katolika. Demografski rast katoličkog življa nije bio uslovljen poboljšanjem institucionalnog statusa Katoličke crkve u Osmanskom carstvu, već činjenicom da u drugoj polovini XVIII stoljeća nije bilo ozbiljnih ratnih sukoba na ovom području, pa samim tim ni osnova za dalji progon i stradanja katolika. Na osnovu drugog izvještaja barskog nadbiskupa Frana Borzija iz 1809. godine, vidimo da su barski katolici konačno integrisani u osmansko društvo, na što upućuje i činjenica da se veći dio muške populacije iz barskih katoličkih župa već godinama nalazio u pečalbi u Carigradu, što im je bio jedini način obezbjeđenja egzistencije.

Iz izvještaja barskog nadbiskupa Frana Borzija upućenog Kongregaciji 1795. godine zaključujemo da je nešto po-

⁸⁷ Rastoder J, *Devet vjekova Barske nadbiskupije*, (katalog izložbe), Bar, 1989.

boljšan status katoličkog klera i puka u barskoj dijecezi s obzirom da su mogli javno da praktikuju svete sakramente, a vjernici su bez bojazni za svoju bezbjednost mogli i na ulici da se pozdravljaju hrišćanskim pozdravom „Neka je hvaljen Isus Hrist“, što do tada nije bio slučaj, već je takav pozdrav korišten samo po privatnim kućama. U istom izvještaju Borzi konstatuje da je pastva u Barskoj nadbiskupiji, što se tiče katoličke doktrine izuzetno zapuštena, pa je primoran da nedjeljom poslije mise drži katehizam ne samo maloj djeci već i odraslim osobama.⁸⁸

Ipak, najveći stepen pastoralne zapuštenosti konstantno bilježe izvještaji barskih nadbiskupa i drugih prelata u ruralnim sredinama, odnosno na brdskom području. Stečeni običaji i vjerovanja tamošnjeg katoličkog življa su se teško mijenjali, tako da katolički kler, gotovo do pred sam kraj osmanske vladavine, nije bio u mogućnosti da u potpunosti sprovede doktrinu Katoličke crkve u praksi. Tako, na primjer, katolici su dugo vremena bili privrženi starom kalendaru, uprkos insistiranjima katoličkog klera. Ova pojava je zabilježena na više mjesta u župama Barske nadbiskupije, a upečatljivo svjedočanstvo ovog fenomena zabilježeno je u pismu jednog franjevca iz Italije, koji je misionarsku dužnost obavljao u župi Koći u Malesiji. U pismu ovog franjevca se, između ostalog, navodi: „Pošto Koćani su istrajni na pogrešnom običaju, da slave svetkovine po grčko-pravoslavnom običaju, redovnik je po zapovijedi (skadarskog) biskupa Topića prestao obavljati svoje pastoralne dužnosti, pa nije izradio izvještaj o broju kuća i stanju duša. Ovi Koćani su tvrdoglavi i vjerolomni, jer su više puta obećavali i zaklinjali se da će se povinovati pravednim odredbama biskupa Topića da slave blagdane po Rimskom obredu, kao što rade sva Brda, a posebno

⁸⁸ *Relazione della Visita Diocesana d'Antivari fatta da me Francesco Borzi Arcivescovo d'essa 1795.*, Propaganda fide, Alb, vol. 21, ff. 63–73.

Zatrijebač. Ostali u Brdima poslušali su, osim Koća, koji su nastavili da se protive naredbama rečenog biskupa, koji je ove 1855. godine obavio vizitaciju ovog područja. Kad je stigao u Zatrijebač, biskup je obavijestio glavare Koća da dođu tu i dovedu djecu na krizmanje, jer nije htio kod njih dolaziti, iz razloga što su bili neposlušni u stvari koja je od velike važnosti za crkveno pravo. Međutim, Koći ne dođoše. Iz Grude ponovno posla glas brižljivi biskup glavarima da djecu dovedu na krizmanje. I napokon, kad su stigli, prve riječi koje su uputili bile su optužbe protiv mene i p. Teodozija, upravitelja Zatrijepča... Mogu reći da su imali pravo da me optuže Topiću, ali ne u smislu gorespomenutog, već što nisam poslušao naredbe biskupa, a znali su dobro da mi je Topić napisao pismo 6. maja 1855. godine, u kojem mi zapovijeda da budem krut sa Koćima i da im ne pružam asistenciju, osim za obrede krštenja i ukopa. Kako nisam poslušao biskupa, nastavio sam da postupam onako kako su oni običavali, u nadi da će se popraviti, ali uzalud. Ove stvari sam smatrao neophodnim da zapišem, da ako se obistine (ne daj Bože), da Koćani postanu pravoslavni, da neko ne kaže da sam ja bio krivac takvog odcjepljenja...⁸⁹

Katolici se od 1571. godine nijesu nalazili pod državnim pokroviteljstvom Venecije s obzirom da ona nije izdvajala materijalna sredstva u cilju zadovoljenja potreba Barske nadbiskupije, mada je barska crkvena opština nekoliko puta koristila usluge mletačkog poklisara u Carigradu. Nesumnjiv je doprinos mletačkih vlasti u zbrinjavanju brojnih katoličkih familija koje su izbjegle na njenu teritoriju, a egzodus ovog življa je u većoj ili manjoj mjeri kontinuirano trajao više od dva stoljeća.

⁸⁹ Perkolić P, *Naše župe – Koći*, rukopis, Arhiv Barske nadbiskupije.

Do promjene institucionalnog statusa Katoličke crkve i njenih vjernika dolazi kada Habsburška monarhija uzima pokroviteljstvo nad balkanskim katolicima poslije Bečkog kongresa 1815. godine. Realizacija tog protektorata nastupiće koju deceniju kasnije, kada je 1837. godine rimska kurija dekretom prenijela pravo zaštite katolika na austrijskog cara, te je imenovanje katoličkih biskupa na Balkanu bilo predlagano i uslovljavano iz Beča. Od tada su na ovim prostorima imenovani za biskupe, administratore i druge visoke crkvene dostojanstvenike ljudi koji su većinom bili iz zemalja pod austrijskom imperijom. U skladu sa svojim obavezama prema Svetoj Stolici, Austrija je davala finansijsku potporu za opravku i izgradnju crkava, župnih stanova, otvarala i potpomagala škole i ostale vjerske i kulturne ustanove.

Dolazak austrijskog protektorata vremenski se poklapao sa reformama koje su nastale u turskom carstvu. Po uzoru na zapadne zemlje, sultan Abdul Medžida je uredbom *Hati Šerif Djulhane* od 03. 11. 1839. godine formalno garantovao svim građanima turske imperije prava koja se odnose na ličnu slobodu, imovinu i vjeroispovjest.⁹⁰ Međutim, zbog opstrukcije lokalnih aga i begova ovaj dekret turske porte je na području Bara objavljen nekoliko godina kasnije. U arhivi Barske nadbiskupije nalazi se sultanov ferman o slobodnom radu i djelovanju Katoličke crkve, kao i dokument o sigurnosti imovine crkava i samostana koji se nalaze pod upravom Barske nadbiskupije.⁹¹

Sprovođenje austrijskog protektorata u djelo na prostoru Barske nadbiskupije prvi put se ogleda u imenovanju Bavarca Karla Potena (1844–1855) na mjesto administratora

⁹⁰ Malaj V, op.cit, str. 244–246.

⁹¹ Rastoder J, *Devet vjekova Barske nadbiskupije*, (katalog izložbe), Bar, 1989.

barske crkve, potom i nadbiskupa, kao i u otvaranju austrijskog konzulata 1852. godine u Baru, u naselju Gretva. Nadbiskup Poten se takođe istakao u obnovi i izgradnji crkvenih i profanih građevina, te u barskoj dijecezi poslije više stoljeća obnovio prosvjetni rad. Barski nadbiskup je smatrao da su se stvorile pretpostavke za izgradnju katedrale u Gretvi, nadajući se da će reforme proklamovane u Carigradu biti lako primijenjene i u Baru. Međutim, događanja tim povodom odvijala su se u sasvim suprotnom smjeru. Njegova inicijativa je od lokalnih turskih vlasti bila dočekana krajnje negativno, jer Katoličkoj crkvi nije izdata dozvola za gradnju jednog takvog objekta.

Do preokreta u realizaciji navedenog projekta dolazi kada je nadvojvoda Maksimilijan Habsburški, potonji meksički car krstario Jadranom i tom prilikom odlučio da posjeti Bar u kojem je stolovao njegov drug iz školskih dana Karlo Poten. Zgrožen stanjem i uslovima u kojima se nalazi Barska nadbiskupija, nadvojvoda Maksimilijan je ponudio svom prijatelju novac za gradnju nove crkve. Kako je novac, prema Potenovoj tvrdnji bio uzaludan, Maksimilijan se postarao da Barska nadbiskupija dobije sultanov ferman kojim bi bila dozvoljena gradnja crkve u Baru. Jedini uslov je bio da se krst na crkvi ne smije vidjeti sa starobarske tvrđave. Ali, sve to nije bilo dovoljno lokalnim Turcima, nego su neposredno prije započinjanja radova pucali na nadbiskupa Potena i austrijskog konzula Nika Bradaša u zgradi austrijskog konzulata, u namjeri da osujete gradnju crkve. I nadbiskup i austrijski konzul su pukom slučajnošću izbjegli atentat, a o ovom incidentu austrijske vlasti je izvijestio Anto Obradović iz Sutomora, činovnik Austrougarskog konzulata u Baru. Diplomatski skandal je bio povod vladi u Beču da pošalje vojnu zaštitu barskim katolicima, zbog čega su austrougarski vojni brodovi boravili u barskoj luci sve dok crkva nije bila izgrađena.

Kada su napokon započeli radovi na izgradnji crkve, katolici Bara i okolnih sela, suprotno Potenovim instrukcijama, proslavljali su početak radova galamom i pucnjavom, što je lokalno muslimansko stanovništvo shvatilo kao provokaciju. Sjutradan, kada su radnici ostali sami nastavljajući tek započete radove, grupa Turaka predvođena Usein-agom napala ih je štapovima i kamenicama. Progonjeni radnici stigli su do lučkog pristaništa i ukrcali se na jedan brodić, gdje su ih na pučini susreli austrougarski vojni brodovi. Ipak, nakon smirivanja strasti, radnici su se vratili svome poslu i dovršili radove na katedrali u Gretvi. Pošto su radovi na crkvi zbog datih okolnosti morali biti brzo okončani, usljed nedostatka građevinskog materijala, nadbiskup Poten je odlučio da se sruši obližnja kapela Svetog Anta i kamenje s nje iskoristi za potrebe izgradnje katedralne crkve. Na taj način su barski katolici nakon skoro tri vijeka dobili novu prvostolnu crkvu 08. XII 1857. godine, koju je nadbiskup Poten posvetio Bezgriješnom Začecu BD Marije. Za iskazanu hrabrost tokom gradnje katedrale meksički car Maksimilijan je prilikom njegove druge posjete Baru 1865. godine odlikovao nadbiskupa Potena oficirskim ordenom Gospe od Gvadalupe.⁹²

Nedugo poslije gradnje katedrale Turci su izazvali još jedan incident sa Katoličkom crkvom na barskom području. Tako je Ahmet-paša prilikom preuređenja tvrđave na Nehaju u Spiču 1861. godine pretvorio crkvu Svetog Dimitrija u skladište municije, kosti iz okolnog groblja pobacao niz liticu, a katoličkim porodicama sa tog područja zabranio ukop na tom mjestu. Nadbiskup Poten je povodom ovog događaja uputio protest Porti u Carigradu, da

⁹² Jovović I, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Bar, 2005, str. 166–169.

bi Katolička crkva ubrzo od sultana dobila na ime odštete 30.000 groša, te je nedaleko od tvrđave Nehaj sagrađena 1866. godine nova crkva Svetog Dimitrija.⁹³

Koliko je teško bilo sprovesti u djelo proklamovane reforme koje su se odnosile na slobodu vjeroispovjesti na zalasku osmanske vladavine na graničnim područjima potvrđuje još jedan primjer – gradnja župne crkve u Ulcinju. Kao i u barskom slučaju, barski nadbiskup Poter je od turskog sultana isposlovaio dozvolu i za gradnju župne crkve u Ulcinju. Prvobitna lokacija je dodijeljena van gradskih zidina, ali na prikladnom mjestu (na mjestu današnjeg Doma kulture), zbog čega je crkveno zemljište i blagosloveno. Međutim, lokalno muslimansko stanovništvo je bilo protiv te lokacije, protestujući da neće da žive pod sjenom krsta i da ih uznemirava zaglušujuća zvonjava zvona. Lokalne turske vlasti su ubrzo prihvatile ovaj zahtjev i zabranile gradnju crkve, te su katolicima odredile drugu lokaciju, ali na močvarnom i blatnjavom zemljištu, a ujedno i neprikladnom mjestu, među Ciganima. Zahvaljujući kajmakanovoj ženi, koja je bila porijeklom katolkinja iz Skadra dobijen je prikladniji teren, na kojem se danas nalazi župna crkva Svetog Josipa. Međutim, radovi na ovom sakralnom objektu su tekli sporo i teško, jer su lokalni muslimani, zadojeni vjerskim fanatizmom, rušili pod okriljem noći sve što bi se sagrađilo danju, zbog čega su katolici morali postaviti naoružanu stražu od pripadnika župe. Sama gradnja crkve je trajala više od jedne decenije. Prema natpisu na pročelju župne crkve Svetog Josipa u Ulcinju radovi su konačno završeni 1875. godine. Ovaj zapis iz XIX vijeka potvrđuju restoratorski radovi izvršeni na ovoj crkvi poslije zemljotresa

⁹³ Nakićenović S, *Boka*, Podgorica, 1999, str. 444. Up. Novotni V, op.cit, str. 34.

1979. godine, kada je utvrđeno da je crkva građena u tri faze.⁹⁴

Kada je sredio crkvene prilike u barskoj dijecezi, nadbiskup Poten je odlučio da razidenciju premjesti u Skadar. Ovaj gradke, u tom periodu, bio je jedan od najznačajnijih regionalnih centara na Balkanu, u kojem je živio znatan broj katolika. Dekretom Svete Stolice 1867. godine došlo je do spajanja barske i skadarske crkve u jednu metropoliju. Prvobitno je bilo predviđeno da će nadbiskup stolovati jedan dio godine u Baru, a drugi u Skadru.⁹⁵ Bez obzira što je u novoj tituli skadarsko-barskog nadbiskupa zadržano ime barske crkve, postoje razmišljanja, da je tim činom, tj. premještanjem davno ustoličene barske nadbiskupske katedre u Skadar, bio oslabljen duhovni, crkveni i svaki drugi rad i prosperitet rimokatoličkog stanovništva u barskoj crkvenoj opštini. Po ovim shvatanjima, u tom dijelu stanovništva sve su više vršeni nepoželjni politički i nacionalni uticaji promovisani od strane nadbiskupskog ordinarijata u Skadru, koji je djelovao sa pozicija habsburške imperijalističke politike.⁹⁶

Sagledavajući trojtekovno razdoblje osmanske uprave prepoznajemo njen kontinuitet prema Barskoj nadbiskupiji. Prezentovani izvori dokazuju prisilno nametanje islama na ovom prostoru, mada su nesloga, loše obrazovanje i korupcija kod lokalnog katoličkog klera bili faktori koji su dodatno pospješili proces islamizacije. Za redovno obavljanje vjerskog života Barska nadbiskupije je morala imati potporu svjetovne vlasti. Međutim, osmanska upra-

⁹⁴ Perkolić P, *Naše župe – Ulcinj*, rukopis, Arhiv Barske nadbiskupije.

⁹⁵ Faber M, „Pravo barskih nadbiskupa na naslov ‘primas Srbije’“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1905, str. 446.

⁹⁶ Nikčević M, *Odsjaji kultura (Hrvatska i Crnogorska kultura stoljećima)*, Zagreb, 2002, str. 71.

va je, umjesto podrške, koristila sva moguća sredstva da iskorijeni katolicizam u skadarskom sandžakatu. Stoga, pretvaranje katedrala, samostana i crkava u džamije ili njihovo preuređivanje u privatne stambene objekte nije bio neki spontan proces, gdje je starosjedilačko stanovništvo samoinicijativno svoju staru bogomolju pretvaralo u bogomolju svoje nove vjere, kako to neki u eufemizmu žele prikazati.⁹⁷

Ipak, Turci nijesu mogli u potpunosti razoriti tekovine prethodne civilizacije, što su zapazili britanski putopisci koji su obišli Bar u drugoj polovini XIX stoljeća. Jedan od britanskih posjetilaca precizno percipira zatečene kulturološke matrice u Skadru i Baru. „Tako se znatno Skadar razlikuje od Bara; posljednji ostaje kakav je bio kao hrišćanski grad, a prethodni, koji nije stiješnjen gradskim zidinama i koji je uređen prema turskim shvatanjima, ima atmosferu orijentalnog grada transplantiranog u Evropu.“ Istovremeno, u ovim zapisima je oslikana sumorna društvena stvarnost Bara na kraju osmanske vladavine, gdje vidimo da uprkos prirodnim potencijalima Osmanlije nijesu bile zainteresovane za progres ovog područja. „Turci nikad ništa ne popravljaju, a kažu da ako se vlasti upitaju zašto, odgovaraju: Zbog čega? Mi smo stranci; došli smo izdaleka i danas smo ovdje; ali ko zna da li ćemo biti ovdje sutra?“⁹⁸

⁹⁷ Pepić A, „Osmanska vlast na Crnogorskom primorju“, *Zbornik radova Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri*; Identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja, Zagreb, 2009, str. 324–325.

⁹⁸ Marković S, „Bar sredinom XIX vijeka – očima britanskih posjetilaca“, *Matica, časopis za društvena pitanja nauku i kulturu*, god.XIII, br. 51/52, jesen/zima 2012, Cetinje–Podgorica, 2012, str. 369–380.

ÖZETLER

Bu çalışma, 16. yüzyılın sonlarından 19. Yüzyılın ortalarına kadar, Bar Başpiskoposluğu hakkında bu zamana dek yayımlanan kaynaklar ve literatüre dayanılarak bahsi geçen dini kuruluşun tarihsel koşulları ve statüsünün Osmanlı yönetimi altında olduğunu göstermektedir. Roma'ya dinin yaygınlaşması için Din Yayma Cemaatine (Propaganda fide) yönlendirilen Bar başpiskoposlarının ve diğer kilise büyüklerinin raporları analiz edilmiştir. Bu analizlerde özellikle yerel Türk liderlerin söz konusu dönemde Katolik ruhban sınıfı ve müminlere Osmanlı yönetiminin siyasi ve ekonomik baskının sürekliliğini görmekteyiz. 1867 yılında Başpiskoposluğu Bar'dan İşkodra'ya taşınması göz önünde bulundurarak uzun üç yüzyıl Osmanlı yönetiminde, özellikle 18.yüzyılın ilk yarısından sonra sosyal süreçlerde Bar Başpiskoposluğu marjinalize edilmiş ve böyle bir statüsüyle Osmanlı yönetiminin sonuna doğru papaz evine çevrilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: *Bar Başpiskoposluğu, Osmanlı hakimiyeti, Din yayma Cemaati, Venedik Cumhuriyeti, İşkodra Sancağı*

ABSTRACT

Based on the so far published sources and literature on the Archdiocese of Bar, from the end of the 16th to the middle of the 19th century, this work gives an overview of the historical circumstances and the status of this religious institution under the rule of Ottomans. It analyses the reports of the archbishops of Bar and other prelates referred to Sacred Congregation for the Propagation of the Faith in Rome (Propaganda fide) in which we recognise the continuity of the political and economic pressure if the Ottoman administration, especially local Turkish leaders, on the Catholic clergy and believers in the mentioned period. During three long centuries under the Ottoman authority the Archdiocese of Bar was marginalised in social processes, particularly from the first half of the 18th century, until it had consequently been reduced to a vicariate just before the end of the Turkish rule, since in 1867 the Archdiocese was moved from Bar to Skadar.

KEY WORDS: *the Archdiocese of Bar, the Ottoman rule, the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith, the Republic of Venice, the Sanjak of Skadar*

Dr Vahit Džemil Urhan
TRAKIJSKI UNIVERZITET U EDIRNU
TURSKA

DEŠAVANJA KOJA SU PROUZROKOVALA ULAZAK SRBIJE I CRNE GORE U RAT PROTIV OSMANSKOG CARSTVA 1876. GODINE

Nakon osvajanja velikog dijela Balkana u XV vijeku, Osmansko carstvo je zavladao Srbijom 1459. godine a Crnom Gorom 1479. godine. Osmanska vladavina u Srbiji i Crnoj Gori počela je da slabi u XVII i XVIII vijeku kao i u ostalim balkanskim oblastima koje je kontrolisalo Osmansko carstvo. Nakon što je u XIX vijeku carstvo izgubilo svoju moć, Srbi i Crnogorci borili su se za nezavisnost uz pomoć evropskih država koje su htjele da uklone Osmansko carstvo sa Balkana i dizali su mnoge bune. Srpska i crnogorska uprava iskoristile su šansu da povrate svoju nezavisnost tokom Balkanske krize koja je počela s ustankom 1875. godine u Hercegovini i nastavila se do Berlinskog sporazuma koji je potpisan 13. jula 1878. nakon Rusko-turskog rata 1877–1878. Nastupajući kao saveznice pod okriljem Rusije, ove dvije administracije objavile su rat Osmanskom carstvu 1. jula odnosno 2. jula 1876. godine. Panslavizam koji se širio Balkanom, politika evropskih država u odnosu na Balkan, Hercegovački ustanak kao i savez između Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva izazvali su rat Osmanskog carstva protiv Crne Gore i Srbije, prvi od ratova tokom Balkanske krize 1875–1878.

U ovom radu govorićemo o zbivanjima koja su prouzrokovala tursko-srpsko-crnogorski rat.

KLJUČNE RIJEČI: *Osmansko carstvo, Crna Gora, Srbija, evropske države, panslavizam, Hercegovački ustanak*

Rat Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva iz 1876, te njegov nastavak za vrijeme osmansko-ruskog rata 1877–1878. predstavlja posljednju fazu borbe za nezavisnost koju su Crna Gora i Srbija vodile preko sukoba sa Osmanskim carstvom. Tokom trajanja balkanske krize 1875–78. pomenuti rat iz 1876. pokazao je efikasnost interakcije između različitih procesa i događaja, kao što su širenje panslavizma na Balkan, ruska i austrijska balkanska politika, hercegovački ustanak i uspostavljanje saveza između Crne Gore i Srbije.

Panslavizam postaje veoma važan segment u borbi Slovena protiv osmanlijske uprave u XIX vijeku. Nastao kao potreba za kulturnim uvezivanjem sa Slovenima koji su živjeli izvan ruskih granica, vremenom se transformisao u ideju o kulturnom i političkom jedinstvu.¹ Na Balkanu je ova ideja dobila na zamahu sredinom XIX vijeka, a među prvim osmanlijskim izvorima koji se bave tom temom svakako je zapažanje Omer-paše Latasa, mušira² osmanlijske vojske u Rumeliji, koji u pismu od 29. juna 1851. godine potanko opisuje opasnosti koje Osmanskom carstvu od panslavizma:

- Panslavisti su počeli da naseljavaju Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju
- Panslavisti rade na povezivanju Srbije i Crne Gore, a jedan od ciljeva im je ovladavanje prostorom Bosne i Bugarske

¹ Mithat Aydın, *Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Et-kisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rölü, Belleten, C. LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, str. 913.*

² Muşir (tur. *müşir*) je čin u poznoj osmanlijskoj i ranoj turskoj vojsci. Odgovara rangu maršala. (*prim. prev.*)

- Ako se panslavistima ne stane na put, u budućnosti bi nam mogli napraviti velike probleme;
- Radi sprečavanja širenja panslavizma, potrebno je sprovesti reforme u Crnoj Gori³

U suštini, Omer-paša Latas upozorava da će, u slučaju neuspjeha, Osmansko carstvo na Balkanu imati mnogo problema sa panslavizmom. Jedno od mjesta na kojima je panslavizam imao izuzetno jako uporište jeste i Crna Gora, u kojoj je 1852. godine vladika Danilo II počeo da koristi ovu ideju kako bi došao do nezavisnosti. Za vrijeme vladike Nikole⁴ (1860–1918), panslavizam je davao pravac unutrašnjoj i spoljnoj politici.⁵ Nesumnjivo, jačanje panslavizma u Crnoj Gori imalo je snažan ruski pečat. Jedan od najznačajnijih ruskih političara-panslavista bio je general Nikolaj Pavlovič Ignjatijev, koji je 1864. postao poslanik svoje zemlje u Carigradu. On se trudio se da sprovede ranije formulisane ciljeve Rusije u Istočnom pitanju: 1) da ukinе odredbe Pariskog ugovora iz 1856. kojima se Rusiji onemogućava da posjeduje ratnu mornaricu u Crnom moru; 2) da štiti rusko stanovništvo u Carigradu i Bosforu; 3) da se postavi kao zaštitnik balkanskih Slovena. Za postizanje tih ciljeva, valjalo je u ruskim gradovima obučavati Bugare, Srbe i Crnogorce protiv Turaka.⁶ Panslavisti kreiraju javno mnjenje u Crnoj Gori i Srbiji na početku balkanske krize 1875. godine. Aktivnosti ruskih konzula na Balkanu, usmjerene ka jačanju protivno-

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye (BOA, İ.DH.), 237/14343/4, 1267.Ş.29 (29. 06. 1851). Izvještaj Omer-paše Latasa vid. u Prilogu I.*

⁴ Pišući o knjazu/kralju Nikoli, autor sve vrijeme koristi termin „vladika“, što predstavlja faktografsku grešku, budući da Nikola I Petrović nikada nije imao to zvanje. (*prim. red.*)

⁵ Aydın, *Bosna-Hersek...*, str. 927–928.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, str. 75–79.

smanlijske politike Crne Gore i Srbije, imaju veliki uticaj na tamošnje administracije. Pod tim pritiskom, administracije Srbije i Crne Gore 1876. godine proglašavaju rat Osmanskom carstvu.⁷

Uticaj panslavizma na Balkanu je u drugoj polovini XIX vijeka doprinio promjeni odnosa snaga među velikim silama u Evropi. Nakon pobjede u ratu protiv Francuske, 1871. je stvorena Njemačka, koja već 1872. sa Rusijom i Austrougarskom stvara Trojecarski savez, uperen protiv Francuske.⁸ Prije nego što će taj savez biti sklopljen, Austrija je doživjela poraze u Italiji (1859), Njemačkoj (1866), a 1867. je preuređena u dvojnu monarhiju, promijenivši ime u „Austro-Ugarska“. U novom odnosu snaga, Austrougarska je otpočela politiku širenja prema Balkanu. U prvoj fazi, ta je politika bila usmjerena ka tome da se, preko pridobijanja Srbije i Crne Gore, izvrši aneksija Bosne i Hercegovine.⁹ Nakon zauzimanja ove oblasti, Austrougarska se usmjerila ka Albaniji i Makedoniji, sve sa ciljem da se, promicanjem do Soluna, domogne izlaska na Egejsko more.¹⁰ Ne gubeći iz vida činjenicu da na svojoj teritoriji ima značajan postotak slovenskog stanovništva, Austrougarska je svoju politiku usmjeravala i ka tome da umanjí ruski uticaj na Slovene i spriječi stvaranje velike slovenske države na Balkanu. Austrougarski car Franc Jozef je, baš kao i Rusija, želio pojačati svoje prisustvo na Balkanu, pa je, počev od 1875. godine, podržavao sloven-

⁷ Mithat Aydın, *Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası*, OTAM, Sayı 15, 2004, str. 139–140.

⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*, Altıncı Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, str. 492–494.

⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, str. 77.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, str. 15.

ske pokrete, navodeći kako je sve to u cilju civilizovanja balkanskih oblasti sa kojima se njegova država graničila.¹¹ Franc Jozef se 3. maja 1875. godine, tokom svoje posjete Dalmaciji, susreo sa crnogorskim vladikom Nikolom, njegovim tastom Petrom Vukotićem i vođama hercegovačkih ustanika, ubjeđujući ih da mu mogu vjerovati. Za vrijeme tridesetdnevnog boravka u Dalmaciji, Franc Jozef se vidio i sa članovima Panslovenskog pokreta.¹²

Njemačka je jedina članica Trojecarskog saveza koja nije imala granice sa nekom od balkanskih oblasti, pa se, prirodno, nije previše zanimala tim pitanjem.¹³ Ipak, u namjeri da preduprijedi eventualni francuski napad, sklopila je savez sa Austrougarskom i Rusijom, kojima je željela što više uplitanja u balkanske probleme, kako bi, koristeći sukobima interesa između njih,¹⁴ uspijevala da ih – posebno se ovo odnosilo na Austrougarsku – drži što dalje od srednje Evrope, kao oblasti za koju je bila zainteresovana.¹⁵

Evropske države koje nijesu pripadale Trojecarskom savezu takođe su bile veoma zaintrigirane dešavanjima na Balkanu. Nakon poraza u bici kod Sedana (1870), stvaranja Njemačke, te svojevrzne izolacije kojoj ju je ta država izložila, Francuska se protivila vodećoj ulozi država-članica Trojecarskog saveza u rješavanju balkanske krize. Naglo jačanje Njemačke, tj. sve veći uticaj te države u evropskoj politici, te djelovanje Trojecarskog saveza nije oduševljavalo ni Englesku, koja se, u cilju jačanja

¹¹ Karal, *a.g.e.*, C. VII, str. 78.

¹² Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyancıları (1839–1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009, str. 55.

¹³ Aydın, *Osmanlı-Sırp...*, str. 143.

¹⁴ Karal, *a.g.e.*, C. VIII, str. 15.

¹⁵ Ayşe Özkan, *Miloš'tan Milana Sırp Bağımsızlığı, (1830–1878)*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, str. 256.

vlastite pozicije u Evropi i na Bliskom istoku, zalagala za *status quo*, tj. za održavanje Osmanskog carstva u životu.¹⁶ Shvatajući, ipak, da će se ta politika sprovesti sama od sebe, Engleska preuzima inicijativu na Balkanu, vršeći pritisak na Osmansko carstvo da napravi neke ustupke, kako bi se smirile strasti i spriječila veća šteta.¹⁷

U borbi između Austrougarske i Rusije za prevlast na Balkanu, poseban značaj imala je Bosna i Hercegovina, tada još uvijek pod osmanlijskom upravom. Baš kao i Austrougarska, širenje ka Bosni i Hercegovini su, pod ruskim patronatom, željele administracije Srbije i Crne Gore. Visina poreza i veoma loše držanje službenika prema stanovništvu¹⁸ te podsticaj Panslovenskog pokreta¹⁹ doveli su, 13. aprila 1875. godine,²⁰ do ustanka u nevesinjskom kraju Hercegovackog sandžaka, što je navelo Crnu Goru i Srbiju na spremanje za rat protiv Osmanskog carstva. Ovaj ustanak se u julu rasplamsao i po drugim krajevima Hercegovine, čime je započela balkanska kriza 1875–78.²¹ Mnogo Crnogoraca je pristupilo ustanicima, koje je podržao i crnogorski vladika Nikola. Na čelu crnogorskih snaga koje su poslate u Hercegovinu nalazio se Peko Pavlović.²² Naravno, na crnogorsku podršku ustanicima vrlo je podsticajno djelovao uticaj Rusije. Nakon rasplamsavanja

¹⁶ Aydın, *Osmanlı-Sırp...*, str. 143–146.

¹⁷ Karal, *isto*.

¹⁸ Gölen, *n.d.*, str. 145.

¹⁹ Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Rumeli Vakayı-i Harbiyyesi*, Ankara Milli Kütüphanesi, Demirbaş No: 06 Mil Yz B 335/3, str. 1–2.

²⁰ 13. jula 1875. (*prim. red.*)

²¹ Gölen, *n.d.*, str. 146–148.

²² Özkan, *n.d.*, s. 247–248. S vremena na vrijeme, među ustanicima je bilo Italijana i Dalmatinaca. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu (ATASE, OSK),Kutu: 16, Gömlek: 243, Belge: 243–1, 20. 05. 1292 (01. 08. 1876).

ustanka, beogradska uprava je, u cilju postizanja dogovora oko podjele teritorija koje bi se preotele od Osmanskog carstva, poslala generala Ranka Alimpića na Cetinje. On je, u izvještaju od 5. aprila 1876. godine, naveo da vladika Nikola povlači poteze shodno nalogima iz Rusije, pa tako uz pomoć ruskih finansija kontroliše ustanak u Hercegovini. Dalje se ističe kako vladika Nikola ništa ne bi mogao učiniti bez ruskih instrukcija, te da veoma važnu ulogu u tom pogledu igra Jonin, ruski konzul u Dubrovniku. Prema Alimpiću, Rusija je Crnoj Gori poslala novac i instrukcije preko Veselickog, izaslanika kancelara Gorčkova.²³ Takođe, Crnu Goru je, kao predstavnik Crvenog krsta, posjetio i Vasilij Čikov, inače ruski ministar zdravlja. On je došao da novčano pomogne porodicama ustanika. Osim njega, na Cetinje su došli ruski ljekari i medicinsko osoblje. U nastavku izvještaja, Alimpić navodi da vladika Nikola nagrađuje kolovođe hercegovačkog ustanka, smatrajući njihove akcije sasvim opravdanim.²⁴

Hercegovački ustanak je nastavljen u avgustu 1875. što nije odgovaralo Austrougarskoj koja je željela da spriječi jačanje ruskog uticaja u ovoj oblasti. Osmansko carstvo nije pokazivalo sposobnost da uguši ustanak, pa su se konzuli evropskih država u septembru iste godine uputili ka spornoj oblasti, s namjerom da ih odgovore od nastavka ustaničkih aktivnosti. Ova misija je pretrpjela neuspjeh.²⁵ Osmanske snage su 10. novembra 1875. u Pivi pobijedile oko 10.000 razbojnika. Sljedećeg dana su savladali 7.000

²³ Kemal Baltalı, *1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler*, Belleten, C. L, Sayı 196–198, 1987, str. 833–834.

²⁴ *n.d.*, str. 841–843.

²⁵ Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, str. 69–73.

Crnogoraca i 3.000 razbojnika na čijem je čelu bio Peko Pavlović.²⁶ Ipak, osmanlijske pobjede u pojedinim oblastima nijesu mogle da promijene tok procesa, pa su evropske države nastavile da na drugi način rade protivu ustanka. Austro-ugarski premijer, grof Andrašić (*Andrassy*) sačinio je notu kojom se u Osmanskom carstvu predviđaju reforme u korist hrišćanskih podanika. O tom dokumentu, znanom kao *Andrašijeva nota*, ambasadori evropskih država u Carigradu su 30. decembra 1875. usmeno izvijestili Visoku Portu.²⁷

Nakon što je *Andrašijeva nota* uručena Visokoj Porti, u Carigrad je, početkom februara 1876. godine, stigla vijest o namjeri vladike Nikole da zauzme pomiriteljski stav povodom hercegovačkog pitanja. Prema informacijama koje su pristizale iz Hercegovine, vladika Nikola je izrazio želju da se revolucija u toj oblasti što prije umiri. Takođe, naglasio je da će uložiti napor da spriječi akcije koje bi bile uperene protiv Visoke Porte, a preduzeće se i neohodne mjere protiv divljaštva ustanika. U slučaju da mu osmanlijska vlada obeća kakvu nagradu, on bi mogao obezbijediti mir u roku od tri dana. Vladika Nikola je izjavio ovako nešto imajući u vidu neka važna pitanja, kao što su crnogorska nezavisnost i ekonomska situacija.

U drugoj izjavi, vladika Nikola navodi da je spreman da ostane nepristrasan prema ustanku i doprinese očuvanju osmanlijskog suvereniteta, ukoliko Visoka Porta prihvati neke njegove prijedloge.²⁸

²⁶ ATASE, OSK,K: 9, G: 12, B: 12-1, 03. 09. 1291 (15. 11. 1875); ATASE, OSK,K: 9, G: 13, B: 13-1, 14. 09. 1291 (26. 11. 1875). Telegram koji se odnosi na bitke u Pivi, poslat iz Gacka u Seraskerlik, 15. novembra 1875. vid. u prilogu II.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı (BOA, Y.EE.), 77/52/1 1292.Z.23 (20. 01. 1876).

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (BOA, HR.TO.),553/108 1292.Z.08 (05. 02. 1876).

Osmansko carstvo je 11. februara 1876. izvijestilo evropske države da, osim jedne stavke, prihvata zahtjeve izražene *Andrašijevom notom*.²⁹ Nakon toga je Gorčakov opomenuo kneza Milana i vladiku Nikolu zbog neusvajanja antio-smanlijskog stava³⁰ i izvijestio Visoku Portu o zadovoljstvu Rusije odlukom o sprovođenju reformi u Hercegovini.³¹

Osmansko carstvo je najsnažniju podršku za suzbijanje ustanka u Hercegovini očekivalo od Austrougarske,³² čiji je guverner u Dalmaciji, general Rodić, 19. februara 1876. posjetio vladiku Nikolu na Cetinju, tražeći od njega učesće u gušenju ustanka u Hercegovini. Nakon ovog sastanka, vladika Nikola se, 22. februara, susreo sa izaslanikom beogradske uprave, Rankom Alimpićem. Razgovarali su o oružju – 6.000 pušaka i 2.000.000 metaka – kupljenim od Austrougarske koja sada oteže sa isporukom. Govorilo se, takođe, o velikom sukobu koji će uskoro izbiti u Hercegovini, a za koji se knjaz sprema tako što je u blizini rijeke Zete već okupio 3.000 ljudi. Na sastanku održanom 27. februara razgovaralo se o prijedlogu Rusije koja, baš kao i Austrougarska, teži da smiri ustanike. Ipak, sagovornicima je bilo jasno da će Turci ustanicima ponuditi teške, praktično nemoguće uslove.³³

Osim Rusije i Austrougarske, i Francuska želi da politika Crne Gore bude usmjerena ka okončanju pobune, što je potvrdila i prijedlogom od 28. februara 1876. Vladika Nikola je potvrdno odgovorio na zahtjeve Austrougarske i Francuske.

²⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004, str. 4.

³⁰ BOA, Y.EE. 77/13/1 1293.M.19 (15. 02. 1876).

³¹ BOA, Y.EE. 77/15/1 1293.M.26 (22. 02. 1876).

³² BOA, Y.EE. 77/13/4 1293.M.23 (19.02.1876).

³³ Baltalı, ...*Karadağ'la...*, str. 844–849.

Vladika Nikola je, dalje, u razgovoru sa Alimpićem, 28. februara, pomenuo kako je od ruskog konzula u Dalmaciji, Jonina, dobio pismo u kome Rusi predlažu da Crna Gora podrži gušenje pobune, kako se ne bi izgubilo na polju diplomatije i savjetuju postizanje sporazuma sa Srbima.³⁴

Nakon što je Osmansko carstvo prihvatilo *Andrašijevu notu*, očekivalo se zatišje među hercegovačkim ustancima, ali se broj incidenata povećao. Kolovođe ustanika su 26. februara 1876. u Sutorini održale sastanak i izdale deklaraciju kojom odbijaju odredbe *Andrašijeve note*, navodeći kako im je cilj nezavisnost i ističući kako su im se Crnogorci našli u nevolji, dok od Srba nijesu dobili očekivanu podršku.³⁵ Ustanici su, zajedno sa Crnogorcima, zatvorili klanac Dugu i opkolili tamošnje stanovništvo i vojnike. Ključna posljedica tih zbivanja – nikšićka tvrđava je zapala u probleme, jer nije bilo opskrbe namirnicama.³⁶

Vladika Nikola je, nakon prihvatanja *Andrašijeve note*, ponovo slao poruke Osmanskom carstvu, navodeći kako je Crna Gora neutralna po pitanju hercegovačkih ustanika, te da je u Grahovo poslao trojicu ljudi – među kojima i predsjednika Senata – sa zadatkom da onemoguće crnogorsku pomoć hercegovačkim ustanicima. O tome je, kaže, izvijestio i mutasarifa Kotorske nahije.³⁷ U zamjenu za neutralnost, knjaz je od Osmanskog carstva želio da dobije Kuče, Drekaloviće, Banjane, Šarance, Župu,

³⁴ *n.d.*, str. 848–849.

³⁵ İ. Halil Sedes, *1875–1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1875–1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*, Başlangıç I. Kısım, İkinci Bası, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946, str. 129.

³⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, (Hazırlayan. İsmet Miroğlu), C. I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul, 1983, str. 77–78.

³⁷ BOA, Y.EE. 76/69/1 1293.S.23 (20. 03. 1876); BOA, Y.EE. 76/69/4 1293.S.26 (23. 03. 1876).

Drobnjak i Vasojeviće, te Vranjinu i Lesendro, ostrva na Skadarskom jezeru, luku na Jadranu, kao i nesmetanu plovidbu na Skadarskom jezeru. Visoka Porta je, u izvjesnoj mjeri, dala značaj ovoj prepisci i nije odbila zahtjeve vladike Nikole, pokušavajući na taj način da ga oslabi i kupi vrijeme za sebe. Vladika Nikola je, takođe ne želeći da gubi vrijeme, odlučio da pokaže Osmanskom carstvu svoju snagu u užarenom području, pa je finansijski pomogao ustanike. Pregovori nijesu prekinuti, uprkos nepostizanju sporazuma, jer je, kao što je već navedeno, svaka strana željela dobiti na vremenu.³⁸

Opsada Nikšića koju su započeli hercegovački ustanici nastavljena je u martu 1876. Uslijedila je teška nestašica zaliha, pa je Osmansko carstvo, radi odbijanja opsade, odlučilo da pošalje trupe ka Nikšiću. Pod zapovjedništvom Ahmed Muhtar-paše, hercegovački odred osmanlijske vojske je 12. aprila 1876. krenuo ka Nikšiću. Osmanske snage su 16. aprila bile izložene snažnom napadu crnogorskih vojnika i okolnih ustanika u klancu Duga, a Ahmed Muhtar-paša se 18. aprila povukao ka Gacku. Po povratku u Gacko, on je seraskerliku poslao telegram, izvijestivši ga o borbi protiv 14.000 ustanika, te o ulasku crnogorskog vladike u sukob, mnoštvu novog naoružanja i jedinstvu Crnogoraca i ustanika. Ahmed Muhtar-paša je od Visoke Porte tražio da osigura nepristranost Crne Gore.³⁹ Crnogorci su, pak, poricali učešće u sukobu sa Osmanlijama u Hercegovini.⁴⁰ Sultan Abdulaziz je bio veoma ljut na Crnogorce zbog njihovog učešća u borba-

³⁸ İ. Halil Sedes, *1875–1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876–1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936, str. 10.

³⁹ Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851–1878)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, str. 191.

⁴⁰ BOA, Y.EE. 84/73/1 1293.R.03 (28. 04. 1876).

ma protiv osmanlijskih snaga u Hercegovini, pa je naložio slanje vojske u Skadar.⁴¹ Već 20. aprila je održan vanredan sastanak članova vlade i nekih vojnih zapovjednika. Neki članovi vlade su, baš kao što je Ahmed Muhtar-paša predložio, željeli da se vojska skupi u Skadru i spremi se za napad na Crnu Goru, kako bi izazvali uznemirenost i Crne Gore i drugih država. Rešid-paša je, s druge strane, naglasio da Crnogorci poriču učešće u ustanku, da Austrougarska i Rusija ne nalaze da su naše tvrdnje istinite, da je Austrougarska objasnila da će ustanak u njenoj blizini uskoro biti gotov, da savjeti Engleske i Francuske ne idu na ruku, te da, ukoliko se ne otkriju uvjerljivi dokazi o crnogorskoj pomoći ustanicima, problem treba rješavati mirnim putem.⁴²

Ser Henri Eliot (*Henry Elliot*), engleski ambasador u Carigradu, veoma iskusan u ovim pitanjima, podsjetio je sadrazama Mahmud Nedim-pašu da bi ulazak u rat sa Crnom Gorom podrazumijevao i rat sa Srbijom, što bi značilo da carstvo snosi ogroman teret. To je, neglašavao je Eliot, nepotrebno, budući da Crna Gora bez dozvole Rusije neće sebi dopustiti bilo kakve akcije.⁴³ Nakon toga je knez Gorčakov kontaktirao kabinete evropskih država, sa ciljem da se spriječi napad Osmanskog carstva na Crnu Goru.⁴⁴ Visoka Porta je, uprkos tome što su velike

⁴¹ *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875–1876*, Part I Series B, Vol. 2, General Editors. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Editor. David Gillard, University Publications of America, 1984, Doc. 222, str. 187. Sir H. Elliot'tan Kont Derby'è, 20 Nisan 1876.

⁴² Sedes, ...*Bosna-Hersek...*, str. 156.

⁴³ *British Documents...*, Isto.

⁴⁴ *Documents Diplomatiques Français (1871–1914)*, 1ReSÉRIE. (1871–1900), Tome Second (1ReJuillet 1875–31 Decembre 1879), Libraire-editeur: Alfred Costes, L'Europe Nouvelle, Imprimerie Nationale, Paris, MCMXXX, s. 50. Fransa Hâriciye Nâzırı Dük Decazes'den Fransa'nın Viyana Sefiri De Vogüé'ye, 23 Nisan 1876.

sile izrazile protivljenje napadu na Crnu Goru, odlučila da pošalje vojsku u Hercegovinu i Skadar, ali i da ostane odana politici mira.⁴⁵ Započete su pripreme za okupljanje vojske u Hercegovini i Skadru.⁴⁶ Ahmed Muhtar-paša je poslao telegram čija se sadržina svodi na zahtjev da crnogorski vladika ostane neutralan povodom ustanka u Hercegovini i da ne pomaže ustanicima. Vladika Nikola je u pismu, koje predstavlja odgovor na ovaj telegram, naveo kako ne pomaže ustanicima. Za vrijeme dok teče korespondencija između Visoke Porte i vladike Nikole, austro-ugarski ambasador u Carigradu, grof Ziči (*von Zichy*), pokušava da igra ulogu posrednika između dvije strane, tako što bi ubijedio Osmanlije da odustanu od vojnih operacija u Hercegovini, a vladika Nikola bi, zauzvrat, iskazao spremnost da isporuči namirnice do Nikšića. Osmanska vlada nije imala povjerenja u vladiku Nikolu i, ne ocijenivši pozitivno ovaj predlog, dala je naredbu Ahmed Muhtar-paši da drugi put krene ka Nikšiću. Ovaj je 27. aprila 1876. sa vojskom i namirnicama krenuo iz Gacka. Turske trupe su, porazivši ustanike koji su im se našli na putu, stigle do nikšićke tvrđave i isporučile namirnice. Muhtar-paša se nakon toga, uz neznatne konflikte sa Crnogorcima, vratio u Gacko.⁴⁷

Nakon što se ekspedicija Muhtar-paše uspješno probila do Nikšića i potom vratila u Gacko, opet su se između Crne Gore i Osmanskog carstva rasplamsale rasprave u vezi sa vojnom operacijom. U telegramu koji je vladika Nikola 9. maja 1876. poslao sadaretu⁴⁸, stoji da je u evropskim novinama objavljen telegram Ahmed Muhtar-paše,

⁴⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *n.d.*, str. 79–80; BOA, Y.EE.84/74/1 (Tarihîsiz).

⁴⁶ BOA, Y.EE. 84/73/2,3,4 1293.R.12 (07. 05. 1876).

⁴⁷ Sedes, *...Bosna-Hersek...*, str. 145–149.

⁴⁸ Sadaret (tur. *sadaret*) je vezirat, vezirstvo. (*prim. prev.*)

u kome se pominje pomoć Crne Gore ustanicima u klan-
cu Duga. Vladika ne poriče da je oko 4.500 Crnogoraca
pristupilo ustanicima uprkos njegovom izričitom naređe-
nju da se tako nešto ne čini. U nastavku telegrama, vla-
dika Nikola, uz napomenu da novinski izvještaji ne od-
govaraju stvarnosti, pita zašto se posljednjih dana gomila
vojska u Skadarskom vilajetu.⁴⁹

Sukobi između osmanlijskih snaga i hercegovačkih usta-
nika nastavljeni su u maju.⁵⁰ Na drugoj strani, Osmansko
carstvo je 2. maja 1876. u Plovdivskom sandžaku ugušilo
ustanak bugarskih komita.⁵¹ Nakon što je ustanak u Plov-
divskom sandžaku ugušen, 6. maja je, smrću njemačkog
i francuskog konzula, nastao tzv. Solunski incident. Po-
većanje napetosti na Balkanu navelo je Rusiju da pokre-
ne inicijativu o organizovanju skupa koji bi se pozabavio
balkanskim problemom. Tako su ruski premijer Gorča-
kov, njemački kancelar Bizmark (*Bismarck*) i austrou-
garski kancelar Andraši došli u Berlin. Nakon održanih
razgovora, 13. maja je usvojen Berlinski memorandum
koji se u značajnoj mjeri oslanja na pređašnje *Andraši-
jeve note*. Memorandumom je zatraženo dvomjesečno
primirje radi sprovođenja reformi u Osmanskom carstvu
i postignut je konsenzus oko slanja mornarice u osman-
lijske teritorijalne vode.

Rasprava o crnogorskom pitanju je ostavljena za neko
drugo vrijeme. Engleska je 19. maja objavila da odbija
prihvatiti odluke memoranduma. Engleska vlada smatra
da se, kada je u pitanju primirje, ustanicima ne može vje-

⁴⁹ *n.d.*, str. 154–155.

⁵⁰ Ali Fitri, (91–92) *Hersek Seferi*, 92–293 *Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Dârü'l-harekâti*, İkinci Kitâb, Mekteb-i Harbiyye Matba-
ası, Dersaâdet, 1327, s. 12; ATASE, OSK,K: 16, G: 211, B: 211–1, 09.
03. 1292 (21. 05. 1876).

⁵¹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *n.d.*, str. 4.

rovati, te da bi, prije proglašenja primirja, trebalo podstaći Srbiju i Crnu Goru da prestanu pomagati pobunjenike.⁵² Prema mišljenju grofa Andrašija, austrougarskog kancelara, ukoliko Osmansko carstvo odbije da prihvati odluke memoranduma, neće biti moguće spriječiti ulazak Srbije i Crne Gore u rat. Visoka Porta je, dobijajući od Muhtar-paše vijesti o pobjedama u Hercegovini i budući ohrabrena engleskim uskraćivanjem podrške memorandumu, 21. maja 1876. odbila da prihvati odredbe tog dokumenta i prije nego što se o njemu informisala.⁵³ Posljednji korak ka ulasku u rat Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva bilo je potpisivanje konvencije između Crne Gore i Srbije. Pregovori oko sporazuma otpočeti su već 1875. godine, odmah nakon izbijanja ustanka u Hercegovini. U tom periodu, javno mnjenje u Srbiji kreirali su panslavisti. Srpski knez Milan, i sam panslavista, iako je tajno pomagao hercegovačke ustanike, nije mislio da je nastupio pravi čas za ulazak u rat sa Osmanskim carstvom.

Pod pritiskom panslavističkog javnog mnjenja, u Srbiji je počeo da se ljulja tron kneza Milana, pa je on, počev od novembra 1875. sa Crnom Gorom tražio način da uđe u rat protiv Osmanskog carstva.⁵⁴ Filip Hristić je, u ime beogradske uprave, išao na Cetinje i u razgovorima sa vladikom Nikolom dogovorio da se u zimu 1875–76. ne ulazi u rat, ali da treba podržavati hercegovačke ustanike kako bi ustanak preživio do proljeća, kada bi se već moglo ući u rat. Vladika Nikola je, uporedo s odlaganjem rata do proljeća, pozajmio 200.000 dukata i na sastanku predložio da se velikim silama napiše zajednička nota, u kojoj bi se istakao užasan položaj naroda i potreba da se

⁵² Kemal Baltalı, 1875 *Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması*, Belleten, C. LI, Sayı 199–201, 1988, str. 213–221.

⁵³ *n.d.*, str. 223–227.

⁵⁴ Aydın, *Bosna-Hersek...*, s. 925–926.

sklopi savez i pomogne onima kojima je pomoć neophodna. Vladika želi susret i sa knezom Milanom i tvrdi da bi trebalo razgovarati i sa Rusijom. Hristić u izvještaju od 24. novembra 1875. navodi da vladika Nikola želi da uđe u rat i da, u slučaju pobjede, zauzme dio Hercegovine i Skadarskog pašaluka. Preostali dio Hercegovine, te Bosnu i Staru Srbiju planira prepustiti Srbiji. Prema vladici Nikoli, granica prema Osmanskom carstvu bi počinjala od Niša i, preko Kačanika, protezala se do Bara. U budućnosti, granice crnogorske države bi se protezale od Kleka, preko Neretve, do Konjica i Foče i, dalje, preko Foče, duž rijeka Lima i Drine, sve do mora.⁵⁵

Nakon Filipa Hristića, u ime beogradske vlade je Crnu Goru posjetio kapetan Ranko Alimpić, član Državnog savjeta. On se, po dolasku na Cetinje, 11. februara 1876. upoznao sa vladikom Nikolom, a tema susreta su tajni politički i vojni dogovor. Vladika Nikola je rekao da Rusija nije zadovoljna idejom o savezu između Crne Gore i Srbije, jer Rusi misle da još nije vrijeme za tako nešto. Sastanci između vladike Nikole i Alimpića su se nastavili 12. februara. Vladika Nikola je na tom sastanku saopštio da su mu Turci poslali neke prijedloge i da želi da od Srbije dobije garancije za ulazak u rat na proljeće. Na sastanku održanom 13. februara, vladika je predložio produženje granice duž Lima do Drine, zatraživši od Srbije da mu pošalje topove i tehničare, naglašavajući da želi da u hrani pomogne ustanicima koji su iz Hercegovine prebjegli u Crnu Goru. Na sastanku održanom 14. februara, vladika pristaje da, uz neke izmjene, potpiše Alimpićev prijedlog političke i vojne konvencije.

Stvar koja je veoma uznemirila vladiku Nikolu bila je reakcija Rusije. Smatrao je da je bez ruske podrške ratu

⁵⁵ Baltali, ...*Karadağ'la...*, s. 833–837.

nemoguće pobijediti, a veoma ga je brinula Austrougarska, pošto je smatrao da bi ona Crnoj Gori mogla zadati mnogo poteškoća.⁵⁶ Sastanci između Alimpića i vladike Nikole bili su nastavljeni i u danima nakon 14. februara. Vladika je, na sastanku održanom 20. februara, zatražio finansijsku pomoć od Srbije. Na sastanku od 22. februara vladika je izrazio potrebu da i Srbija i Crna Gora budu u dobrim odnosima sa Austrougarskom, ali je Alimpić imao negativno mišljenje po ovom pitanju. Na istom sastanku, vladika Nikola je podsjetio da Srbija 1862. nije pomogla Crnoj Gori dok je ova ratovala protiv Osmanskog carstva. Alimpić je 26. februara poslao pismo srpskom ministarstvu spoljnih poslova, u kom je naveo da vladika Nikola stalno odbija da potpiše konvenciju, kao da čeka nešto od Osmanskog carstva ili Austrougarske. Doista, vladika Nikola je 5. marta izvijestio Alimpića o tome da će političku konvenciju potpisati nakon što rat počne. Prema Alimpićevom izvještaju od 5. aprila, instrukcije iz Rusije su očito imale uticaj na to da Nikola odustane od potpisivanja konvencije. Austrougarska i Rusija su, podržavajući vladiku Nikolu, spriječile da se sklopi srpsko zajedništvo, što je išlo na ruku interesima Osmanskog carstva koje je radilo na tome da uspostavi dobre odnose sa Nikolom. Vladika je, pak, želio dobre odnose i sa Austrougarskom. Graničeći se sa njom i bivajući ekonomski zavisan od pomoći spolja, Nikola nikako nije mogao voditi samostalnu politiku.⁵⁷

Kako je ustanak u Hercegovini u 1876. godini počeo da slabi, to je Rusija u maju iste godine odustala od politike protivljenja ulasku Srbije i Crne Gore u rat protiv Osmanskog carstva. Nakon što Velika Porta nije prista-

⁵⁶ *n.d.*, str. 839–845.

⁵⁷ *n.d.*, str. 844–857.

la na odredbe Berlinskog memoranduma, Srbija i Crna Gora su, 26. maja 1876. godine, potpisale konvenciju o savezništvu.⁵⁸ Cilj Srbije je bio osvajanje Bosne i Novopazarskog sandžaka, te podjela Hercegovine sa Crnom Gorom,⁵⁹ koja je, osim toga, težila da zauzme Skadar.

Administracije Srbije i Crne Gore su, nakon potpisivanja sporazuma o savezništvu, proglasile mobilizaciju.⁶⁰ Početkom juna, u kotorskoj luci je iskrcano znatno naoružanje.⁶¹ Radi pripreme za rat, Srbija se zadužila, a na čelo njene vojske je došao ruski general Černjajev, jedna od vodećih ličnosti Panslovenskog pokreta. Dalje, srpski vojnici su na granici izazivali incidente, pa je Visoka Porta, zbog svega toga, 9. juna 1876. od srbijanske vlade tražila objašnjenje.⁶² Istog dana je stigao telegram vladici Nikoli, kojim se traži objašnjenje zbog pokretanja vojske.⁶³ Srpska vlada je odgovorila da ima namjeru da čuva mir.⁶⁴ Već 22. juna Srbija je poslala ultimatum Osmanskom carstvu.

U ultimatumu se navodi da postoje glasine kako bašibozluci prelaze granicu, te da Srbija trpi ogromne finansijske gubitke zbog ustanka u Bosni i Hercegovini.⁶⁵ Srpski knez

⁵⁸ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çeviren. Nilüfer Epçeli), (Yayına hazırlayan. Erhan Afyoncu), C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, str. 468.

⁵⁹ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi, 14.–20. Yüzyıl*, (Çeviren. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, str. 331.

⁶⁰ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *n.d.*, str. 6.

⁶¹ *British Documents...*, Belge No: 339, str. 248–249. Ser A. Bjukenan (A. Buchanan) grofu Andrašiju, 10. jun 1876.

⁶² Karal, *n.d.*, C. VIII, str. 15.

⁶³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul, 1955, str. 282.

⁶⁴ Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti*, (Türkçesi. Kenan Karabulut), C. 1, 1. Baskı, 47 Numara Yayıncılık, İstanbul, 2008, str. 60.

⁶⁵ Danişmend, *n.d.*, str. 282–283.

Milan je Osmanskom carstvu predložio da srpska vojska bude garant gušenja pobune i sprječavanja ponavljanja takvih incidenata. Ovakav prijedlog je pravdan objašnjenjem da Bosanci i Hercegovci pripadaju istom rasnom tipu kao i Srbi, te da se narod koji živi u ovim oblastima neće dizati na pobunu protiv srpske vojske. To je, navodi knez Milan, prilika da osmanlijska vlada u spornim krajevima bude prikazana u pozitivnom svjetlu.⁶⁶ I vladika Nikola je od Osmanskog carstva želio uzeti dio Hercegovačkog sandžaka,⁶⁷ ali Visoka Porta nije pristala da ustupke pred teritorijalnim pretenzijama Srbije i Crne Gore koje su, potom, donijele odluku o ulasku u rat protiv Osmanskog carstva, napadajući osmanlijske snage i prije zvanične objave rata. Oko 500 Kuča je 30. juna 1876. izvršilo opsadu tvrđave Medun. Već 1. jula je Srbija objavila rat Osmanskom carstvu,⁶⁸ a dan nakon toga je vladika Nikola poslao deklaraciju sadrazamu⁶⁹ Mehmed Ruž-

⁶⁶ Karal, *n.d.*, C. VIII, str. 16. U svojoj djelu 1877–1878 *Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini* navodi da je srpski knez Milan Osmanskom carstvu poslao pismo 29. juna i da je želio da Bosna bude prepuštena Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *n.d.*, str. 7.

⁶⁷ Danišmend, *n.d.*, str. 283. Prema Sedesu, Crnogorci su 15. juna, na godišnjicu Kosovske bitke, organizovali veliki skup na Cetinju i donijeli odluku da zajedno sa Srbijom uđu u rat. Knez Milan i vladika Nikola su postigli sporazum oko toga da će ostati saveznici sve do kraja rata. Sedes, *...Osmanlı-Karadağ...*, str. 11. Vladika Nikola se u junu, objavivši „Proglas hercegovačkom narodu“, obratio i hercegovačkim muslimanima, govoreći im da su srpske krvi i da treba da se drže zajedno sa hercegovačkim hrišćanima. Pozivajući ih da ne napadaju hrišćane i da ne pomažu Osmanlije, knjaz im je obećao da će se njihova vjera poštovati. Šerbo Rastoder, *Karadağ'dan Müslüman Göçleri –1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi-*, Muhacirlerin İzinde –Boşnaklar'ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler-, (Derleyen: Hayri Kolaşinli), 3. Basım, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004, str. 88.

⁶⁸ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *isto*.

⁶⁹ Sadrazam (tur. *sadrazam*) je visoki čin u turskoj administraciji. U našoj literaturi je poznatiji kao vezir. (*prim. red.*)

di-paši. U njoj je navedeno kako Osmansko carstvo vrši opsadu južnih obala Crne Gore; da sprječava trgovinu; onemogućava Crnogorce da prelaze granicu; da blokira plovidbu Skadarskim jezerom, čime je mnogima otežan dolazak do imanja; da u oblasti koja je pod nadležnošću ulcinjskog kajmakama Crnogorcima nije dozvoljen ulazak, te da se zabranom uvoza pravi šteta mnogim Crnogorcima koji žele pribaviti neophodne namirnice. Dalje, tvrdi se da su sadrazam i padišah loše obaviješteni, odnosno da podaci koje dobijaju nijesu u skladu sa činjenicama na terenu. Konačno, nesposobnost da uguši ustanak u Hercegovini unijela je pometnju u narod, što je rezultovalo otvoreno neprijateljskim stavom prema Osmanskom carstvu. Suštinski, ova deklaracija knjaza Nikole značila je objavu rata.⁷⁰

Sve u svemu, panslavizam je imao ogroman uticaj na dešavanja na Balkanu u XIX vijeku, osnaživši težnje Srbije i Crne Gore da dobiju nezavisnost. Austrougarska i Rusija, države koje su htjele da kontrolišu Balkan, podržavale su panslavističke tendencije u Srbiji i Crnoj Gori. Ustanak koji je 13. aprila 1875. izbio u Hercegovini doveo je stvaranja antiosmanskog saveza Srbije i Crne Gore, čime je otvoren put u rat. Hercegovački ustanak, koji se odvijao pod kontrolom Rusije i uz podršku Crne Gore i Srbije, postao je međunarodni problem. Osmansko carstvo nije uspijevalo da ugasi požar u Hercegovini, pa su se stvorili svi uslovi za ulazak Crne Gore i Srbije u rat. Ipak, pod pritiskom Rusije je ta objava rata je bila odložena. Rusija, naravno, nije bila jedini igrač na Balkanu. Austrougarska joj nije željela prepustiti kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom, a Engleskoj je na Balkanu odgovarao *status quo*.

⁷⁰ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, str. 44–45.

Osmansko carstvo je počelo da lomi otpor hercegovačkih ustanika. U maju 1876. je, s ciljem da se sporno pitanje riješi pregovorima, a na prijedlog grofa Andrašija, donesen Berlinski memorandum. Visoka Porta ga je odbila, što je bio ruski adut u nadmudrivanju sa Austrougarskom.

Rusija je, nakon toga, podstakla Srbiju i Crnu Goru da odustanu od pređašnje politike i otvoreno se okrenu protiv Osmanskog carstva. Time je nestala posljednja prepreka srpsko-crnogorskom ulasku u sukob sa Osmanlijama. U ratu između Osmanskog carstva i Srbije i Crne Gore 1876. Osmanlije su savladale srpsku vojsku, ali protiv crnogorske nijesu imale toliko uspjeha. Poraz Osmanlija u ratu protiv Rusa 1877–78. omogućio je Srbiji i Crnoj Gori da 13. jula 1878. na Berlinskom kongresu dobiju priznanje nezavisnosti.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA GRAĐA

NEOBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- Hâriciye Nezâreti Tercüme Odası (HR.TO.): 553/108.
- İrâde Dâhiliye (İ.DH.): 237/14343/4.
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 76/69/1,4; 77/13/1, 4; 77/15/1; 77/52/1; 84/73/1, 2, 3, 4; 84/74/1.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi
- Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK): Kutu: 9 Gömlek: 12 Belge: 12–1; Kutu: 9 Gömlek: 13 Belge: 13–1; Kutu: 16 Gömlek: 211 Belge: 211–1; Kutu: 16 Gömlek: 243 Belge: 243–1.

- British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, *The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875–1876*, Part I Series B, Vol. 2, General Editors. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Editor. David Gillard, University Publications of America, 1984.
- *Documents Diplomatiques Français (1871–1914)*, 1^{Re}SÉRIE. (1871–1900), Tome Second (1^{Re} Juillet 1875–31 Decembre 1879), Libraire-editeur: Alfred Costes, L'Europe Nouvelle, Imprimerie Nationale, Paris, MCMXXX.

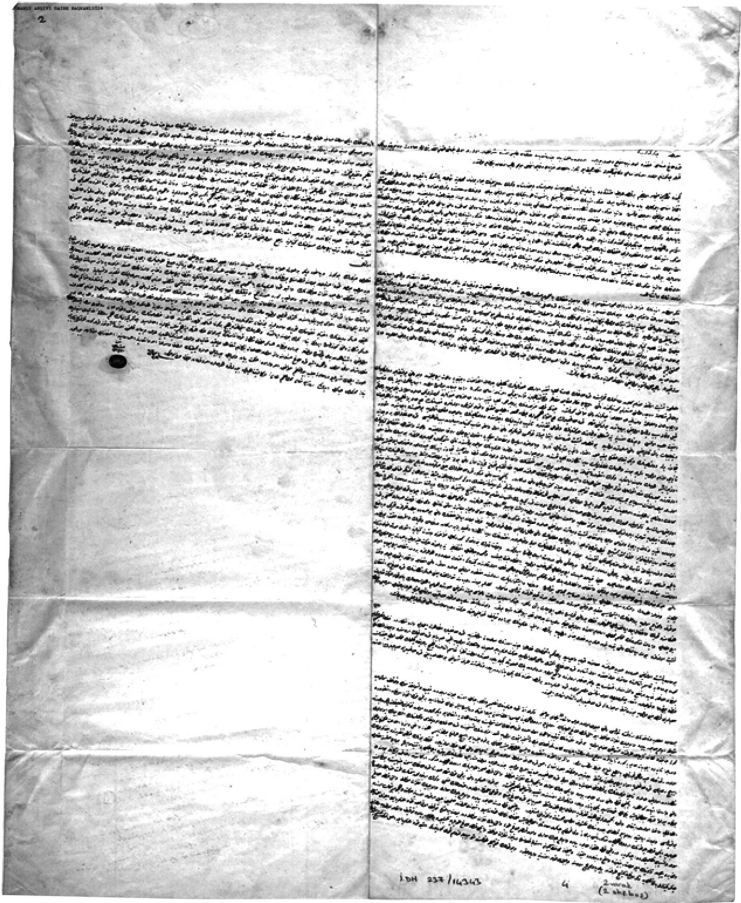
IZVORI I AUTORSKA DJELA

- Ali Fitrî, (91–92) *Hersek Seferi*, 92–293 *Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzir Dârü'l-harekâtı*, İkinci Kitâb, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, Dersaadet, 1327.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789–1914)*, Altıncı Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.
- AYDIN, Mithat, *Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası*, OTAM, Sayı 15, 2004, str. 139–164.
- AYDIN, Mithat, *Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü*, Belleten, C. LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, str. 913–935.
- AYDIN, Mithat, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875–1876)*, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.
- BALTALI, Kemal, *1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler*, Belleten, C. L, Sayı 196–198, 1987, str. 833–859.
- BALTALI, Kemal, *1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması*, Belleten, C. LI, Sayı 199–201, 1988, str. 205–230.
- CASTELLAN, Georges, *Balkanların Tarihi, 14.–20. Yüzyıl*, (Çeviren. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), 2. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.
- DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul, 1955.
- Ferik Selâmi, *Muhârebe-i Şarkıyye Rumeli Vakayı-i Harbiyyesi*, Ankara Milli Kütüphane, Demirbaş No: 06 Mil Yz B 335/3.

- Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.
- GÖLEN, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyancıları (1839–1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2009.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çeviren. Nilüfer Epçeli), (Yayına hazırlayan. Erhan Afyoncu), C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târihi Hakikatların Aynası*, (Hazırlayan. İsmet Miroğlu), C. I-II-III, Berekât Yayınları, İstanbul, 1983.
- Osman Nuri, *II. Abdülhamid ve Saltanatı, Hayatı, Özellikleri ve Siyaseti*, (Türkçesi. Kenan Karabulut), C. 1, 1. Baskı, 47 Numara Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.
- ÖZKAN, Ayşe, *Miloş'tan Milano Sırp Bağımsızlığı (1830–1878)*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- RASTODER, Šerbo, *Karadağ'dan Müslüman Göçleri –1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi*, Muhacirlerin İzinde-Boşnaklar'ın Trajik Göç Tarihinden Kesitler-, (Derleyen: Hayri Kolaşinli), 3. Basım, Lotus Yayınevi, Ankara, 2004.
- SEDES, İ. Halil, *1875–1878 Osmanlı Ordusu Seferleri, 1876–1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1936.
- SEDES, İ. Halil, *1875–1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1875–1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilâlleri ve Siyasî Olaylar*, Başlangıç I. Kısım, İkinci Bası, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946.
- URHAN, Vahit Cemil, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851–1878)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

PRIOLOG 1.

Izveštaj Omer-paše Latasa, mušira osmanske vojske u Rumeliji, 29. jun 1851.¹

¹ BOA, İ.DH. 237/14343/4, 1267.Ş.29 (29. 06. 1851).

ÖZETLER

15. yüzyılda Balkanlar'ın büyük bir kısmını ele geçiren Osmanlı Devleti, 1459 yılında Sırbistan'ı ve 1479 yılında Karadağ'ı hakimiyeti altına aldı. Sırbistan ve Karadağ'daki Osmanlı hakimiyeti, Osmanlı Devleti'nin yönetimindeki diğer Balkan bölgelerinde olduğu gibi 17. ve 18. yüzyıllarda zayıflamaya başladı. Sırlar ve Karadağlılar, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü kaybetmesinden sonra, 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'dan atmak isteyen Avrupa devletlerinin de desteği ile bağımsızlık mücadelesine başladılar ve birçok isyan çıkarttılar. Sırbistan ve Karadağ yönetimleri, nihai hedefleri olan bağımsızlıklarına kavuşma fırsatını, Hersek'te 1875 yılında çıkan isyan ile başlayan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına kadar devam eden Balkan Krizi sırasında yakaladılar. İki yönetim, Rusya'nın gözetiminde ittifak yaparak 1-2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. 1875-1878 Balkan Krizi sırasında yaşanan savaşların ilki olan 1876 Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşı'nın ortaya çıkmasında Balkanlar'da yayılan Panславizm, Avrupa devletlerinin Balkan politikaları, Hersek İsyanı ve Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan ve Karadağ arasında ittifak kurulması etkili oldu.

Bu bildiride, 1876 Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşı'nın ortaya çıkmasını hazırlayan gelişmeler ele alınacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: *Osmanlı Devleti, Karadağ, Sırbistan, Avrupa Devletleri, Panславizm, Hersek İsyanı*

ABSTRACT

After having conquered a large part of the Balkans in the 15th century, the Ottoman Empire started ruling Serbia in 1459 and Montenegro in 1479. The Ottoman domination in Serbia and Montenegro became weaker in the 17th and the 18th century, as well as in other regions of the Balkans that were controlled by the Ottoman Empire. After the Empire lost its power in the 19th century, Serbs and Montenegrins fought for the independence, enjoying the support of the European States that wanted to remove the Ottoman Empire from the Balkans, and thus caused many rebellions. Serbian and Montenegrin administrations seized the opportunity to regain their independence during the Balkans Crisis which began with the rebellion in Herzegovina in 1875 and continued until the Berlin Treaty was signed on the 13th of July, 1878, after the 1877–1878 Ottoman-Russian War. Allying with each other under the auspices of Russia, these two administrations declared war on the Ottoman Empire on the 1st–2nd of July, 1876. Spreading of Pan Slavism in the Balkans, along with the Balkans policy of the European States, the Herzegovina Upraise and the alliance between Serbia and Montenegro against the Ottoman Empire caused the Ottoman-Serbian-Montenegrin War, the first war which occurred during 1875–1878 Balkans' Crisis.

In this article, the events that caused the Ottoman-Serbian-Montenegrin War will be discussed.

KEY WORDS: *the Ottoman Empire, Montenegro, Serbia, the European States, Pan Slavism, Herzegovina Upraise*

Mr Sait Š. Šabotić

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET CRNE GORE

MUHADŽIRI U BIHORU NAKON 1878. GODINE

Pitanje muhadžira, njihovih pravaca kretanja i istorijske sudbine koja ih je zadesila, te pitanje pravnog statusa njihove nepokretne imovine, je pitanje koje istorijska nauka još uvijek nije razriješila do kraja. U ovom radu se govori o muhadžirima koji su se, napuštajući svoja vjekovna ognjišta, nakon 1878. godine našli na prostoru Bihora, koji je tada činio sastavni dio kaze Akova (Bijelo Polje), koja je bila integralni dio Novopazarskog sandžaka. U periodu nakon Berlinskog kongresa Bihor je sa dolaskom muhadžira postao i imigraciono i emigraciono središte i etapna stanica na putu brojnih muhadžira prema središtu domovine (Osmansko carstvo), čije su se granice iz godine u godinu sve više sužavale. Materijalni položaj muhadžira je u Bihoru, kao uostalom i u drugim sredinama u kojima ih je bilo, bio vrlo težak. No, i pored materijalnih nevolja i nesigurnosti, muhadžiri su pokušavali da se u novim sredinama bore za svoj status i sva ona prava koja su im po zakonima Osmanske države pripadala. U pogledu iskustva međudržavnih odnosa Knjaževine Crne Gore i Osmanske države po pitanju muhadžira vrlo je bitno naglasiti da se istorija crnogorskog prostora ne može u potpunosti razumjeti bez izučavanja sudbine iseljenog stanovništva islamske konfesije. Uostalom, savremena Crna Gora i savremena Republika Turska, baštine zajedničku istoriju dugu pet vjekova.

KLJUČNE RIJEČI: *Muhadžiri, Osmansko carstvo, Bihor, Berlinski kongres, Porta, Novopazarski sandžak, Kosovski vilajet, migracioni pokreti*

Sedamdesetih godina XIX vijeka stanovništvo muslimanske konfesije činilo je polovinu ukupnog stanovništva na Balkanu, ali će ono u periodu od 1870–1890. godine, prolazeći kroz različite demografske procese, doživjeti velike erozije koje će uticati na njegovo znatno brojčano umanjenje na pomenutom prostoru. U tim procesima naročito vidnu ulogu imali su migracioni procesi. Bošnjačko-muslimansko stanovništvo sa prostora koji danas pripadaju Crnoj Gori, Republici Srbiji i Bosni i Hercegovini se kontinuirano iseljavalo u periodu od 1878. godine pa čak do iza 1960. godine. Nekada su ta iseljavanja bila intenzivnija, a nekada manje intenzivna, zbog čega istoričari u svojim radovima koji se tiču ove tematike, često govore o iseljeničkim talasima koji su bili izazvani različitim motivima, među kojima se u posljednje vrijeme izuzetna pažnja pridaje psihološkim motivima. Pored njih, svakako, u navođenju uzroka nikako se ne mogu zaobići motivi političke, religiozne i ekonomske prirode. Istoričar Milorad Ekmečić, koji se takođe bavio ovim pitanjima, je mišljenja da su migracije stanovništva muslimanske konfesije bile pospješene koliko ratnim operacijama, toliko i „običajem“ osmanskih generala da prilikom povlačenja vojske sa sobom povedu i civilno stanovništvo.¹

Jedan od značajnih događaja koji je izazvao obimne migracione pokrete muslimanskog stanovništva u okviru kojih su iseljavanja bila usmjerena prema središtu Osmanskog carstva i drugim krajevima pod njegovom upravom, naročito prema Novopazarskom sandžaku, Kosovskom

¹ *Istorija srpskog naroda*, knj. V-1, Beograd 1981, 523.

vilajetu i Makedoniji, bio je Berlinski kongres održan 1878. godine. Tačan broj onih koji su se iz pojedinih mješta iselili nakon Berlinskog kongresa, nažalost, nikada nije precizno utvrđen.

Izloženo stalnim nasrtajima i udarcima spolja i oslabljeno unutrašnjim krizama, Osmansko carstvo je i prije 1878. godine počelo da posrće na političkim putevima tadašnje evropske diplomatije. Na Berlinskom kongresu praktično je bila stavljena tačka na moć Osmanske države kao značajne evropske sile, ali je kraj njenog prisustva na Balkanu još uvijek bio daleko.

Prema odredbama mirovne konferencije održane u Berlinu od 13. juna do 13. jula 1878. godine, Osmansko carstvo je velikim silama moralo ustupiti ogromna prostranstva svoje teritorije (oko tri petine), ostaviti na njoj oko 5,5 miliona stanovnika od kojih je polovina bila muslimanske konfesije, zbog čega je njemački historičar *Joseph von Hammer* zaključio da je Berlinski kongres za Osmansko carstvo bio nevjerovatno težak poraz, u prvom redu jer je preostalom stanovništvu valjalo nastaviti život u sasvim drugačijim okolnostima.² No, koliko god da je bio težak za Osmansko carstvo, Berlinski kongres je zvanično utvrdio do tada najveću diobu teritorije Balkana među velikim evropskim silama, što je presudno uticalo na izmjenu etničke slike pomenutog prostora. Nacionalizam prisutan među evropskim narodima u drugoj polovini XIX vijeka, uglavnom se povodio za modelom koji je bio najočitiji u Italiji, a za koji bi se moglo reći da se odvijao u skladu sa principom *jedna nacija – jedna država*.³ Po tom principu za stanovništvo muslimanske konfesije, koje se u trenutku

² Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ carstva*, knj. III, Zagreb 1979, 474.

³ Dimitrije Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989, 21, 34.

održavanja Berlinskog kongresa našlo na „spornim“ teritorijama, jedino sigurno utočište bilo je Osmansko carstvo. Osmanska država je bila sasvim svjesna situacije u kojoj se našla, zbog čega je još u januaru 1878. godine u Istanbulu pristupila formiranju Internacionalnog komiteta za pomoć muhadžirima, odnosno izbjeglicama,⁴ za koje je znala da će ubrzo sa Balkana i drugih krajeva, krenuti u potragu za sigurnim utočištem.⁵

Balkanske države Srbija, Crna Gora, Bugarska i Rumunija, nastojale su da poslije 1878. godine od posrnutog Osmanskog carstva zauzmu što veći dio teritorije, nastojeći da to prije svega budu oni prostori na kojima su u prošlosti bili nastanjeni njihovi sunarodnici. Takva shvatanja pojačavala su agresivnost prema onim područjima koja su još uvijek bila pod osmanskom vlašću, kao i prema stanovništvu muslimanske konfesije koje ih je nastanjivalo.⁶ Osjećajući

⁴ Muhadžir (*Muhajir* ili *Mohajir*) je riječ arapskog porijekla kojom se označava izbjeglica, useljenik ili iseljenik. Korijen riječi muhadžir je sadržan u leksemi Hidžrat (*Hijrat*), koja znači useljenje ili iseljenje. Hidžra je započela sa prelaskom Božijeg poslanika Muhammeda iz Meke u Medinu 622. godine.

⁵ Samim krajem januara u Istanbul je pristiglo oko 80.000 muhadžira. Prema istorijskim izvorima osmanske provenijencije Balkan je u periodu od 1878–1918. godine, napustilo oko 1,5 miliona muhadžira. U pomenutu brojku nijesu uračunati oni koji su ilegalnim putem ušli na područje Osmanskog carstva (Safet Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, 15, Sarajevo 2002, 268–291; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana Crne Gore u Tursku*, knj. I, Podgorica 2011, 30). Uz sve nedaće koje su ih pratile tokom kretanja, muhadžire su uz put snašle i teške bolesti. Brojne epidemije tifusa i kolere dodatno su komplikovale ukupnu situaciju, odnoseći svakodnevno od 300 do 500 iznemoglih muhadžira (Bilal Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkan, Documents, I, A Turkish Exodus 1877–1878*, Ankara 1989, 406–407).

⁶ Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*, Hercegovina, 13–14, Mostar 2001, 167.

stalne prijetnje, ugroženost slobode i nesigurnost, uz koje su lako mogli nestati i drugi vidovi posebnosti, kako društvenog tako i vjerskog karaktera, stanovnici islamske vjere su zbog toga najčešće pribjegavali iseljavanju (muhadžir-luku). Taj istorijski proces obilježen je i ispunjen brojnim i mučnim epizodama u kojima su na pojedinim mjestima nestajala čitava naselja, ali su zato na drugoj strani stvarane potpuno nove naseobine.⁷ Upravo zbog toga pitanje muhadžirskih kretanja pripada grupi pitanja koja u istorijskom smislu riječi još uvijek nijesu rasvijetljena do naj-sitnijih detalja. Razlozi za to su višestruki, a prije svega ih treba tražiti u nepostojanju adekvatnih institucija koje bi se na organizovan način bavile ovim važnim i posebno interesantnim pitanjima.

U crnogorskoj i srbijanskoj historiografiji u pogledu muhadžirskih kretanja sa područja Crne Gore gotovo da bi se moglo reći da postoji dominantno mišljenje da su ta kretanja započela nakon donošenja odluka Berlinskog kongresa 1878. godine. Međutim, pažljivijim analizama svakako se može uočiti da su ta kretanja započela nešto ranije, zbog čega je Visoka Porta bila primorana da 1860. godine formira Komisiju za izbjeglice.⁸ Već sa napadom

⁷ Vidi o tome: Redžep Škrijelj, „Muhadžiri Nikšića u Makedoniji“, *Almanah*, 21–22, Podgorica 2003, 205–224; Redžep Škrijelj, „Bošnjački Mazgit – muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu“, *Almanah*, 35–36, Podgorica 2006, 193–206.

⁸ Godine 1857. Osmanska država je započela da zakonskim propisima reguliše naseljavanje onih krajeva prema kojima su se kretali muhadžiri sa prostora Balkana ili sa prostora Ruskog carstva. Te godine bio je donijet zakon poznat pod imenom *Muhaciri kanunnamesi*, prema čijim odredbama je prioritet za naseljavanje dat anadolskim djelovima Carstva, nad evropskim. Zakonske odredbe su bile vrlo liberalno zamišljene, tako da su porodice muhadžira mogle računati na komad zemlje, a bilo je predviđeno i oslobađanje od poreza. Što se tiče služenja vojnog roka, za muhadžirske porodice je bilo predviđeno

crnogorskih snaga na Kolašin 1858. godine došlo je do primjetnog kretanja izbjeglica islamske konfesije, među kojima je bilo i onih koji su se našli na području Bihora, da bi 1861. godine sa muhadžirima koji su pristizali iz krajeva Crne Gore i Hercegovine bio započet dugotrajni istorijski proces koji će biti nastavljen i po povlačenju Osmanskog carstva sa prostora Balkana.⁹ Slična situacija ponovila se i 1862. godine kada se grad Nikšić suočio sa opasnošću oličenom u novom napadu crnogorske vojske, kojom prilikom je samo u Saferagića mahali stradalo 100 kuća i ubijeno oko 200 lica, uslijedio je odlazak jednog dijela muslimanskog stanovništva prema Pljevljima i Sarajevu.¹⁰ Iako su nadležne osmanske vlasti nastojale da učine sve da zatečene muhadžire zadrže na prostorima koji su sedamdesetih godina XIX vijeka postali pogranični, to im uvijek nije polazilo za rukom, jer su mnogi

da njihovi muški članovi budu oslobođeni služenja vojske na šest do dvanaest godina, u zavisnosti od mjesta u koje su se naselili. Anadoljski krajevi su na tako dug period bili oslobođeni od plaćanja poreza prevashodno zbog siromaštva koje je vladalo na tim područjima (*Istorija Osmanskog Carstva*, priredio Rober Mantran, Clio, Beograd 2002, 589 (u narednim napomenama za ovu bibliografsku jedinicu koristićemo skraćenicu IOC); Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 1, Beograd 1989, 316).

⁹ Područje o kome je ovdje riječ nije bilo jedino sa koga su muhadžiri pristizali dublje u teritoriju Osmanskog carstva. Primjera radi u periodu od 1770–1850. godine muslimansko stanovništvo sa Krimskog poluostrva takođe je bilo izloženo progonima što prouzrokovanim borbama na bojnopolju, što donošenjem raznih vrsta propisa koji su inicirali i pospješivali iseljavanje stanovništva islamske konfesije. U navedenom periodu Krimsko poluostrvo je napustilo oko 400.000 muslimanskih stanovnika (Vidi: IOC..., 589–590; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva Crne Gore u Tursku (1877–1940)*, knj. I, Podgorica 2011, 13; Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku...*, 175).

¹⁰ Slobodan Drobnjak – Šait Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšičkog kraja 1477–2003*, Podgorica 2005, 200.

od već pokrenutih iseljenika nastavljali svoja kretanja i za sobom povlačili nove iseljenike. Izdvajajući određena novčana sredstva, lokalne vlasti su pokušavale da muhadžire zadrže na mjestima do kojih su došli, čak izgradnjom objekata u kojima bi oni boravili. To potvrđuje i jedno traženje dozvole za drvnu građu 1864. godine, koja je bila potrebna radi podizanja objekata za muhadžirske porodice koje su trebalo da se nasele na području Brzave.¹¹ Dozvolu su od organa centralne vlasti tražili predstavnici bjelopoljskog kajmekamluka. Štaviše, zbog pomenutih poslova tada je od lokalnih organa vlasti zatražen i povlašćen položaj za pojedine drvodjelje, koji su bili angažovani na izgradnji pomenutih objekata. Uzimajući u obzir jedan dokument iz tog perioda, izgleda da je među majstorima drvodjeljama posebno bio cijenjen Mazhar Nuredin iz sela Ebvake (?) u Bihoru.¹² Ovakve i slične mjere su dodatno motivisale Portu da 1865. godine pristupi formiranju Savjeta za izbjeglice, koji je imao zadatak da vodi brigu o licima koja su napuštala mjesta svoga boravka i odlazila u muhadžirluk.¹³

Dramatična zbivanja koja su uslijedila sa rješavanjem tzv. istočne krize, uticala su na to da se znatan dio stanovništva islamske konfesije počeo raseljavati i prije okončanja rada Berlinskog kongresa. Pravci iseljavanja bili su usmjereni uglavnom ka prijestonici Osmanskog carstva, drugim krajevima Male Azije, ali i prema području Kosovskog i Skadarskog vilajeta, gdje je osmanska vlast još

¹¹ BOA, TŞRBNM, 27, 81, 15. Rebiülevvel 1281. – 18. avgust 1864. god.

¹² BOA, TŞRBNM, 13, 60, 24. Şaban 1280. – 03. februar 1864. god.

¹³ Priliv muhadžira, naročito u Istanbulu bio je veliki problem za predstavnike vlasti. Primjera radi, Istanbul je 1840. godine imao oko 400.000 stanovnika da bi 1890. godine taj broj bio uvećan na 900.000. Godine 1864. oko 400.000 muhadžira ukrcalo se samo u ruskim lukama, sa namjerom da se nađu u mjestima koja su bila u sastavu Osmanskog carstva (*IOC...*, 587, 590).

uvijek funkcionisala.¹⁴ Prema jednoj izjavi Nazif-paše, tadašnjeg valije Kosovskog vilajeta, u njemu je tada bilo oko 100.000 muhadžira.¹⁵

Odlukama Berlinskog kongresa Crnoj Gori su pripali gradovi Nikšić, Podgorica, Kolašin, Bar, a nešto kasnije i Ulcinj (1880), kao kompenzacija za Plav i Gusinje. U tim gradovima živio je značajan broj stanovnika islamske konfesije. Iako je knjaz Nikola I Petrović pozivao muslimanske stanovnike da ostanu i žive u Knjaževini Crnoj Gori ravnopravno sa Crnogorcima, muslimanskom stanovništvu nijesu bila dovoljna knjaževa deklarativna obećanja i garancije. Zbog toga se značajan broj njih iselio prema onim gradskim centrima koji su još uvijek bili u sastavu Osmanskog carstva.¹⁶ Značajan broj muhadžira tada je došao i na područje Bihora, odnosno Kosovskog vilajeta. Prema nekim podacima na teritoriji Kosovskog vilajeta 1881. godine broj muhadžira iznosio je između 80.000 i 85.000 ljudi. Samo u Novopazarskom sandžaku bilo ih je oko 24.000. Već naredne 1882. godine ruski konzul Jastrebov je tvrdio da u Kosovskom vilajetu ima oko 15.000 muhadžirskih porodica, što bi uz indeks 5 iznosilo 75.000 stanovnika.¹⁷

¹⁴ Skender Rizaj, „O migracionim kretanjima na Balkanu (1877–1879)“, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878. godine, ANU BiH, posebna izdanja, Zbornik radova: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini*, knj. XXX, Sarajevo 1977, 186, 196–197.

¹⁵ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u Tursku...*, 94.

¹⁶ Šerbo Rastoder, *Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. do današnjih dana*, Crnoj Gori u pohode, Saopštenja sa Drugog svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika, Cetinje, 12. i 13. avgust 2000, Cetinje 2001, 117–119.

¹⁷ Miloš Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009, 301.

Jedan od prvih muhadžirskih valova koji je takoreći zapljusnuo Novopazarski sandžak, a time i područje Bihora, pokrenut je sa područja Bosne i Hercegovine već početkom oktobra 1878. godine. Mnoštvo stanovništva muslimanske konfesije, prema nekim procjenama oko 150.000, po uspostavljanju austrougarske vlasti, krenulo je u muhadžirluk. Zbog toga je britanski konzul 4. oktobra 1878. godine, javljao svojoj vladi u Londonu da se u Srbiji, zbog prolaska preko njene teritorije, nalazi veliki broj bosanskih izbjeglica, uglavnom žena i djece, dodajući da će mnogi od njih otići u smrt ukoliko im se ne pomogne.¹⁸ U jednom drugom izvještaju se pominje kako je prema Istanbulu i drugim područjima Osmanskog carstva krenulo oko 50.000 ljudi.¹⁹ Na tim, tugom obavijenim putevima, mnogi muhadžiri su često zastajali i formirali svoja naselja, od kojihmnoga i danas postoje.²⁰ Lišeni osnovnih sredstava za život, muhadžiri su u novim sredinama podizali kuće pletare koje su lijepili blatom i tu započinjali „novi život“.²¹ Muhadžirske porodice su nastojale da u novim sredinama ostanu na okupu najčešće zbog srodničkih veza, ali i zbog mjesta iz koga su dolazili.

Krajem oktobra 1878. godine, dakle nakon ulaska austrougarskih trupa na područje Bosne i Hercegovine, jedan

¹⁸ Bilal Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans...*, 629; Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku...*, 170.

¹⁹ Bilal Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans...*, 714–715; Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku...*, 170.

²⁰ Na onim mjestima koja je lokalna vlast mogla ustupiti muhadžirima za naseljavanje, ranije su obično postojale karaule iz kojih je vršen nadzor nad kretanjem putnika. Sa dolaskom muhadžira, na tim mjestima su nicale čitave muhadžirske mahale, koje su vremenom postajale jedna vrsta predgrađa. Za te djelove naselja najčešće su korišćeni nazivi jalija. Za razliku od urbanih sredina na seoskom području se pribjegavalo naseljavanju muhadžirskih porodica na „jurtini“ (izraz se koristi u Bihoru i označava seosku svojinu – S. Š.).

²¹ Mesrur Šaćić, *Kolašinci*, Beograd 2000, 112.

broj muhadžira iz Foče i njene okoline, krenuo je na put pun neizvjesnosti. Znajući da bi ubrzo mogle uslijediti i određene represalije od strane novouspostavljene vlasti, u prvom redu zbog učešća u oružanim akcijama protiv njenog uspostavljanja, mnogi stanovnici Bosne i Hercegovine su počeli razmišljati o iseljavanju. Njihov odlazak austrougarska vlast je vidjela kao nemogućnost snalaženja u „promijenjenim prilikama“, dok su pojedini politički krugovi to tumačili kao obavezu stanovništva islamske konfesije kojoj je nužno pribjeći u trenucima kada je vjera ugrožena.²² Iz selâ smještenih u okolni Foče: Čureva, Huma, Okruglice, Čelikovog Polja, Šadića, 25. decembra 1878. godine u muhadžirluk su krenule sljedeće porodice: Filurije, Memiševići, Ćoro, Vreve, Isakovići, Rogonje, Ožegovići, Čelik i Puzo. Tačan broj porodica koje su se otisnule u neizvjesnost, ostao je nepoznat. Muhadžirske porodice se nijesu usudile da krenu prema Pljevljima i Novopazarskom sandžaku iako je to bio njihov cilj i tako „skrate“ svoje putovanje, već su se uputile prema Bileći, želeći da preko tog područja uđu u Crnu Goru. Glavni razlog su bili austrougarski vojni garnizoni smješteni u pojedinim sandžačkim varošima. Ulazak u Crnu Goru preko klanca Duga, koji je tokom zimskih mjeseci teško prohodan, takođe nije dolazio u obzir, jer bi iziskivao vanredne napore pokrenutih muhadžirskih porodica. Zbog toga je donijeta odluka da se ide južnije, prema Gacku, a odatle preko područja Banjana, Čeva i Cuca do Pješivaca i Spuža. Izmoreni muhadžiri su odatle preko Bioča, Pelevog Brijega, Lijeve Rijeke, Jabuke i Mateševa, Bara, Kralja i Trepče, pristigli u Berane.²³

²² Osman Lavić, „Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme Austro-Ugarske i risala Mehmeda Teufika Azapagića“, *Anali*, knj. XVII–XVIII, Sarajevo 1996, 124–125; Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku...*, 172.

²³ Sait Š. Šabotić, *Bošnjaci – bratstvo u Hazanama*, rukopis, neobjavljeno.

Namjera je bila da se tu napravi kratak predah, a odatle nastavi prema Sjenici, Novom Pazaru ili dalje prema Metohiji i Makedoniji. Međutim, oštra zima uveliko je otežavala dalje kretanje, zbog čega je jedan dio muhadžira iz okoline Foče odlučio da se zadrži u bihorskim selima (Srđevac, Goduša, Vrbica), dok je jedan dio njih nastavio prema Novom Pazaru. Potomaka iseljenih stanovnika iz Ćureva i danas ima u Zatonu, gdje su nastanjeni pripadnici bratstva Vreve, zatim u Pašića Polju, gdje su nastanjeni Isakovići, Dubovu, gdje su nastanjeni Memiševići i Puzi, Goduši, gdje ima potomaka Rogonja i Filurija koji su u novom zavičaju dobili prezime Bošnjaci koje i danas imaju.²⁴

Negdje u isto vrijeme kada su se doselile pomenute porodice iz Bosne, u bihorska sela su počeli pristizati muhadžiri iz Kolašina. Među njima su bili Martinovići (naselili se u Kukuljama), Husovići (naselili se u Trubini), Đurđevići, Ramčiči koji su se nastanili u Loznoj i Godijevu, zatim Lukači, Šabovići, Crnovršani (naselili se u Dubovu), Hadžibulići, Tutići, Kapetanovići, Kofrci, Kalići. Jedan dio muhadžira pristigao je iz Nikšića. Među njima su bili: Alibašići, Babići, Kočani, Rujovići, Sukići, Mušovići, Ljuce, Alomerovići, Alići, Džankovići, Višnjiji, Šabovići, Ćatovići i Čokrlije.²⁵ Pristigli muhadžiri nastanjivani su na čitlucima u Zatonu, Rasovu, Bistrici, Suvom Dolu i drugim mjestima.²⁶

Polazeći od činjenice da je okupacijom Bosne i Hercegovine prostor Novopazarskog sandžaka prestao biti „kapija Bosne“, a praktično postao najisturenija granična oblast Carstva, te da su time uveliko presječene važne saobraćajne arterije koje su povezivale Sarajevo sa drugim važnim

²⁴ Sait Š. Šabotić, *Bošnjaci – bratstvo u Hazanama*, rukopis, neobjavljeno.

²⁵ Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477–2002*, Podgorica 2003, 30.

²⁶ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Crne Gore u Tursku...*, 100.

trgovinskim centrima,²⁷ osmanska vlast je nastojala da doseljene muhadžire zadrži u onim mjestima u kojima su se nastanili u prvom redu zbog političkih i vojnih razloga.²⁸ Ipak, u tim složenim okolnostima bilo je i onih koji su izbjegavali da u djelo sprovedu odluke centralne vlasti. Tako su bihorski begovi Ćorovići nekoliko puta primoravali bjelopoljskog kajmekama da pojedine muhadžirske porodice Kolića, Lukača i Hadžovića, pomjeri iz Srđevca sa navodno njihovih pašnjaka, na carsku zemlju, jer se po tadašnjim zakonima utrine i pašnjaci nijesu smjeli dodjeljivati muhadžirima.²⁹

Prema mišljenju historičara Ejupa Mušovića, muhadžiri su bili nepoželjan element u Sandžaku i na području Kosovskog vilajeta uopšte, ali se ta konstatacija, kada je u pitanju najširi sloj stanovništva, ne bi mogla prihvatiti za područje Bihora. Vjerovatno da je begovski sloj, koji je bio u potpunosti manjini, imao drugačije mišljenje po pitanju naseljavanja muhadžira, jer su mnogi od njih zauzimali utrine, pojila i pašnjake koje su begovi smatrali svojim, dok je seosko stanovništvo na muhadžire gledalo kao na jednu vrstu pojačavanja sopstvenih redova koji su usljed seoba, bili prorijeđeni. Pogledi begova bili su zasnovani na činjenici da su se sa dolaskom muhadžira i njihovim naseljavanjem u pojedina sela, pogoršale ekonomske prilike, jer je tako značajan broj ljudi trebalo obući i prehraniti, a za sve to bio je neophodan novac. Ipak, započeti procesi nijesu mogli biti zaustavljeni.

²⁷ Kosta N. Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Beograd 1922, 33.

²⁸ Milisav Lutovac, „Etničke promjene u oblastima Stare Raške“, *Glas SANU*, CCCVII, Beograd 1978, 221; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Crne Gore u Tursku...*, 93.

²⁹ Vukoman Šalipurović, *Raonička buna*, knj. II, Priboj 1970, 15; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Crne Gore...*, 94; Kazivanje Šanje Ćorović iz Novog Pazara dato autoru rada 30. juna 2013. godine.

U bjelopoljske mahale i okolinu Bijelog Polja 1883. godine doselilo se 20 muhadžirskih porodica sa područja Bosne i Hercegovine.³⁰ Doseljeni muhadžiri bili su u dosta lošem stanju, što ih je primoralo da u novoj sredini mole za milostinju i traže pomoć od uleme. Iako veliki broj istraživača ove tematike navodi da krajevi u koje su se naselili muhadžiri, nijesu zapamtili „ljuće sirotinje i veće nemaštine“,³¹ ipak bi se moglo reći da ih je domicilno stanovništvo prihvatilo i na taj način ispoljavalo svoje saosjećanje.

Za mnoge muhadžire, mjesta do kojih su u određenom trenutku došli, bila su samo stanice na putu prema čvrstoj granici Osmanske države. Iz takvih mjesta muhadžiri su za sobom povlačili i one koji su se još uvijek kolebali, što je bitno uticalo na smanjivanje broja stanovnika u pojedinim kazama. Smanjivanje broja stanovnika u kazama direktno je uticalo i na demografski manjak u cjelokupnom vilajetu. Tako je 1884. godine na području Kosovskog vilajeta bilo 4.370 stanovnika manje u odnosu na 1882. godinu.³²

Kada je crnogorska vojska u proljeće 1886. godine zauzela Polja kolašinska, stanovništvo islamske konfesije je odlučilo da utočište potraži u Bijelom Polju, Bihoru i drugim oazama u kojima su njihovi suvjernici bili brojno zastupljeniji i vojno-politički zaštićeniji. Kako je Bijelo Polje u tim danima bilo „zagušeno izbjeglicama“, dio muhadžira je morao produžiti svoj put prema drugim sandžackim gradovima,

³⁰ *Kapetan Jevrem Bakić – ministru Božu Petroviću*, Andrijevića, 20. april 1883, DACG, MUD, f. 10, dok. br. 727; Mita Kostić, „Pregled bosanskohercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu 1883. godine“, *Istorijski časopis*, 1, Beograd 1948, 253; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Crne Gore u Tursku...*, 98.

³¹ Vukoman Šalipurović, „Babinska buna kao klasni seljački pokret protiv feudalnog čifčijskog poretka“, Simpozijum *Seoski dani Sretena Vukosavjevića*, III, Prijepolje 1976, 294.

³² Skender Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta...*, 100–101.

a bilo je i onih koji su se odlučili za nastanjivanje u Bosni.³³ Tadašnji austrougarski diplomata *Teodor Ippen* je u jednom saopštenju naveo da je u Sandžaku veliki broj „slovenskih muslimana koji su se od 1878. godine uselili dijelom iz Bosne i Hercegovine, a naročito iz Crne Gore“.³⁴ Masovna iseljavanja primorala su Portu da na području Kosovskog vilajeta formira tzv. *muhadžirske komisije*, čiji je zadatak bio da vode brigu o muhadžirima, da im daju *tain* i pobrinu se o njihovom prebacivanju na krajnja odredišta.

Tokom proljeća 1893. godine muhadžirska oaza postalo je i Berane u koje je pristiglo oko 20 porodica iz Nikšića. Ne mogavši da nađu zajednički jezik sa predstavnicima vlasti, a ni sa okolnim stanovništvom, muhadžirske porodice su odlučile da napuste Berane i presele se u Bursu, gdje njihovi potomci i danas žive.³⁵ Prema nekim nesigurnim podacima na području Bihora se tada zadržala samo jedna porodica nikšićkih muhadžira. Radilo se o porodici Babić.

Osuđeni na puko preživljavanje, mnogi muhadžiri su svoje utočište pronašli na području Gornjeg Bihora. Kao vrlo borben element, oni su, prema navodima pojedinih izvora, sa sobom donijeli „svađalačku, ratničku, naprasitu i nedisciplinovanu ćud“, zbog koje su imali dosta neprilika.³⁶

³³ Petar Vlahović, *Brodarevo i njegova okolina*, Beograd 1968, 108.

³⁴ Vukoman Šalipurović, *Putopisi Teodora Ipena – Novi Pazar i Kosovo*, Mostovi, br. 35, Pljevlja 1977, 106; Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo 1987, 272; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u Tursku...*, 102.

³⁵ Avdija Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva Balkanu od kraja XIX vijeka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*..., 148; Mita Kostić, *Iz istorije Srba u Novopazarskom sandžaku*, Skoplje 1940, 107; Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Crne Gore u Tursku...*, 100.

³⁶ Petar Vlahović, „Osvrt na etnološka proučavanja prijepoljskog kraja“, *Mileševski zapisi*, 1, Prijepolje 1995, 15–16.

Moguće je da je takvo stanje bilo karakteristično za one sredine gdje su muhadžiri, takoreći, preplavili domicilno stanovništvo, ali za područje Bihora takva konstatacija se ne može prihvatiti. Na tom području nije bilo slučajeva naseljavanja muhadžira u broju koji bi prijetio da poremeti ustaljenu demografsku sliku. Na drugoj strani to je značilo da su se muhadžiri praktično morali prilagođavati sredini u kojoj su se našli. Uklapanje je obično proticalo sa određenim poteškoćama.

Priliv muhadžira uticao je na ukupnu brojnost stanovništva, pa je tako kaza Bijelo Polje 1896. godine imala 59 sela u kojima je živjelo 18.026 stanovnika od kojih je 13.519 činilo stanovništvo islamske religije, dok su preostali dio (4.507), činili stanovnici pravoslavne vjere.³⁷ U samom Bijelom Polju bilo je tada oko 3.000 stanovnika, dok je Berane imalo 2.244 stanovnika (1.687 muslimana i 560 nemuslimana). Austrougarski uhoda, Jovo Popović je prilikom svog povratka iz Peći u Pljevlja, prošavši kroz Bijelo Polje zabilježio da je ono „mrtvo i nerodno mjesto“ koje broji „300–350 kuća Turskih i do 30–40 srpskih, hrišćanskih“.³⁸

Muhadžirsko stanovništvo je u novim naseobinama teško živjelo. Manjak obradivog zemljišta primoravao ih je da se prihvate krčenja okolnih šuma, ali i da se posvete određenim zanatima i trgovini.³⁹ O teškom stanju i položaju izbjeglog stanovništva islamske vjere, vjerno svjedočan-

³⁷ Šerbo Rastoder, „Vakufi u Crnoj Gori krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka“, *Rožajski zbornik*, 8, Rožaje 1998, 40.

³⁸ Stjepan Antoljak/ Ismet Dermaku, „Izvjestaj austrougarskog uhode o prilikama između Pljevalja i Peći 1903. godine“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, II–III, Priština 1970, 258–259.

³⁹ Srpski diplomata Todor Stanković je prilikom obilaska pljevaljskog kraja primijetio da se dosta muhadžira bavi trgovinom po gradovima (Todor Stanković, *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871–1898*, Beograd 1910, 200).

stvo ostavio je i mitropolit raško-prizrenski Nićifor Perić. U svom izvještaju iz 1907. godine koji je uputio tadašnjem Predsjedniku Ministarskog Savjeta Kraljevine Srbije, Nikoli Pašiću, izvještavajući ga o svojoj vizitaciji Pljevalja, Šahovića i Bijelog Polja tokom 1906. godine, mitropolit je naveo da je prilikom prolaska kroz Donji Kolašin vidio „popaljene i porušene muslimanske i srpske kuće, no više muslimanskih“. Bila su to, po njemu, „prava zgarišta“.⁴⁰ Zbog teškog stanja muhadžiri su se za pomoć obraćali organima lokalnih vlasti, koji su najčešće izbjegavali da muhadžirske probleme riješe na valjan način i u njihovu korist.⁴¹

Kada su Mladoturci 1908. godine izvojevali pobjedu, primorali su sultana Abdul Hamida da pristupi donošenju Ustava prema čijim odredbama bi, pored ostalih, muhadžirima bila zagarantovana sva prava. U tom smislu mladoturci su nastojali da se obezbijedi gradnja naselja za muhadžire, jer su u rješavanju muhadžirskog pitanja vidjeli znatno mirniji budući razvitak Osmanske države.⁴²

Pitanje muhadžira sa 1908. godinom dobilo je nove dimenzije. Na području kaze Bijelo Polje te godine je jedan broj muhadžira, koji su Bosnu napustili nakon 1878. godine, od austrougarskih vlasti, odnosno konzulata u Kosovskoj Mitrovici, zatražio dozvolu da se povrati u Bosnu i Hercegovinu. Oko 150 porodica sa područja Bijelog Polja, Pljevalja i Sjenice, do polovine juna 1909. godine uspjelo je da se vrati u Bosnu. Sa druge strane sa područja Bosne i Hercegovine krenuo je novi iseljenički talas, čiji je jedan krak bio usmjeren prema Sjeničkom sandžaku. Dolazak novih muhadžira izazvao je nove okolnosti, pa je tako pogranični komesar

⁴⁰ Navedeno prema: Hakija Avdić, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Sarajevo 1991, 24.

⁴¹ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Crne Gore u Tursku...*, 107.

⁴² Ivan Kosančić, *Novopazarski sandžak i njegov etnički problem...*, 61.

Vule Knežević javljao vlastima na Cetinju da porodice koje su se iseljavale iz Bosne osmanska lokalna vlast „naseľjava na komune i one ĉiplijuke sa kojih su Srbi diŹeni po Novopazarskom sandŹaku“.⁴³ Nije potrebno negirati da takvih pojava nije bilo na pomenutom prostoru, ali je zato potrebno zapaziti da su one na prostoru Bihora bile vrlo usamljene.

U aprilu 1910. godine iselio se i jedan broj porodica muslimanske konfesije iz Podgorice u Berane. Među njima su bile porodice Smail-bega Osmanagića i Usena Cucovića. Cucović je tada imao 70 godina i sa sobom je poveo suprugu Alemu, sinove Mustafu, Muhameda i Riza i kćerku Fatu.⁴⁴ Smail-beg Osmanagić je u vrijeme iseljavanja iz Podgorice imao 36 godina. Sa sobom je poveo suprugu Sabiru i kćeri Fa(h)riju i Seibiju.⁴⁵

Tokom ljeta 1910. godine turski novinar Ahmed Šerif kojeg je uredništvo ĉasopisa *Tanin* uputilo u *Arnavudluk*, odnosno Albaniju, proputovao je i kroz Sjenicu, Novu Varoš, Prijepolje, TaslidŹu (Pljevlja), Kolašin-Šahoviće, Akovu (Bijelo Polje), Berane i RoŹaje. Njegova interesantna zapaŹanja znaĉajna su i sa stanovišta statistike koja se tiĉe brojnosti, vjerske i etniĉke strukture stanovništa pomenutih podruĉ-

⁴³ *Komandir Vule KneŹević, pograniĉno-politiĉki komesar – Ministru predsjedniku Lazaru Tomanoviću*, Źabljak, 1. novembar 1909, DACG, MID, f. 170-a, dok. br. 1233; 52.

⁴⁴ *Stanko Marković, Predsjednik opštine Podgorica – Knj. Ministarstvu Inostranih Djela*, Podgorica, 2. april 1910, DACG, MID, Pasoško odjeljenje, f. 2, dok. br. 643;1 (Dokumenta o iseljavanju podgoriĉkih muslimana je objavio istoriĉar Predrag Vukić. Vidi: Predrag Vukić, „Iseljavanje podgoriĉkih muslimana u Berane tokom 1911. godine“, *Almanah*, 35–36, Podgorica 2006, 313–314).

⁴⁵ *Stanko Marković, Predsjednik opštine Podgorica – Knj. Ministarstvu Inostranih Djela*, Podgorica, 5. april 1910, DACG, MID, Pasoško odjeljenje, f. 20, dok. br. 647;1.

ja.⁴⁶ Prava je šteta što u njegov izvještaj nijesu ušli i podaci koji su se odnosili i na ruralna područja i što nije bio iscrpniji u pogledu iznošenja podataka o muhadžirima koje je pomenuo u svom izvještaju.

Bihor i okolni gradovi ni krajem 1911. godine nijesu prestali biti područja prema kojima su se kretali muhadžiri. Prema Beranama je pomenute godine iz Podgorice odselio i Kaplan D. Osmanagić. On je u trenutku kretanja na put za Berane imao 28 godina, a sa sobom je poveo suprugu Gondžu i kćer Afiju.⁴⁷ U Beranama i danas žive potomci navedenih podgoričkih muhadžira.

Prema proučavanjima historičara Mihaila Vojvodića, u periodu od 1909. do 1912. godine u cjelokupnom Sandžaku (novopazarskom) se naselilo oko 450 muhadžirskih porodica, sa oko 2.000 članova.

Burna politička dešavanja koja su uslijedila sa izbijanjem Prvog balkanskog rata uticala su na to da muhadžiri u Bihoru i na širem prostoru tadašnjeg Sjeničkog sandžaka, nijesu uspijevali da nađu svoj željeni mir. Usljed toga su sa tog prostora krenule kolone novih muhadžira, rasipajući se na prostoru od Makedonije i Albanije prema azijskim djelovima Osmanske države. Muhadžirske kolone sa područja Bihora i uopšte Sandžaka, zaustavljale su se u vilajetima zapadne Andolije, u Izmiru, Ajdinu, Ankari, Bursi i Istanbulu. Njihovi potomci i danas žive u tim krajevima.

⁴⁶ Vidi opširnije: Sead Ibrić, „Trgovište 1910. u opisu turskog novinara Ahmeda Šerifa“, *Rožajski zbornik* 15, Rožaje 2011, 309–319; Sead Ibrić, „Berane prije sto godina“, Tokovi 1–2, 2011, Berane 2011, 276–299; Adnan Pepić, „Opis Pljevalja, Kolašina, Bijelog Polja i Berana iz 1910. godine Ahmeta Šerifa u dnevnom glasilu ‘Tanin’“, *Almanah*, 51–52, Podgorica 2011, 129–143.

⁴⁷ *Stanko Marković, Predsjednik opštine Podgorica – Kralj. Ministarstvu Inostranih Djela*, Podgorica, 29. septembar 1911, DACG, MID, Pa-soško odjeljenje, f. 29, dok. br. 778; 1.

ÖZETLER

Muhacir sorusu, hareket ettikleri yön ve başlarına gelen tarihsel kaderi ve onların taşınabilir mülkiyetinin yasal statüsü konusu, tarihsel bilimin halen tam anlamıyla çözümediği bir sorudur. Bu çalışmada, asırlık-eski evlerini terk eden ve 1878 yılından sonra Novi Pazar Sancağının ayrılmaz parçası o zamanda Akova (Biyelo Polye) kazasına bağlı Bihor'un topraklarında yerleşen Muhacirler tartışılmaktadır. Berlin Kongresinden sonra, muhacirlerin Bihor'e gelişi ile, Bihor hem iç göç hem de dış göç merkezi ve yıldan yıla sınırları daralan birçok muhacirin anavatanlarının (Osmanlı Devleti) kalbine doğru giden yolun üzerindeki aşamalı durağı olmuştur. Muhacirlerin maddi durumu, yaşadıkları diğer yerlerde olduğu gibi Bihor'da da çok zorluydu. Bununla birlikte, Muhacirler tüm bu maddi sorunlara ve güvensizliğe rağmen yeni yerleşim yerlerinde Osmanlı Devletinin kanunlarına göre sahip oldukları statüleri ve tüm haklar için mücadele ettiler. Muhacirlik konusuna ilişkin, Karadağ Krallığı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler tecrübelerine gelince, Müslüman göçmen nüfusun inanınca anlaşılmasın Karadağ'ın tarihinin tüm yönleriyle kavranılamayacağına vurgulanması çok önemlidir. Ayrıca, çağdaş Karadağ ve çağdaş Türkiye Cumhuriyeti, beş yüzyıllık bir ortak tarihi miras almışlardır.

ANAHTAR KELİMELER: *Muhacirler, Osmanlı Devleti Bihor, Berlin Kongresi, Porta, Yeni Pazar sancağı, Kosova Vilayeti, Göç hareketleri*

ABSTRACT

The issue of the Muhajirs, their direction of movement and historical faith that has befallen them, as well as the matter of legal status of their moveable property is the problem which the historical science hasn't completely resolved yet. In this paper we discuss the Muhajirs who had left their centuries-old homes and after 1878 ended up on the territory of Bihor which was then a part of the kaza of Akova (Bijelo Polje), the integral part of the Sanjak of Novi Pazar. In the period after the Berlin Congress, with the arrival of the Muhajirs, Bihor became both the immigration and emigration centre, as well as a station on the road of numerous Muhajirs toward the heart of their fatherland (the Ottoman Empire) whose borders were getting narrower year by year. Material situation of the Muhajirs in Bihor, just like in other areas where they lived, was very difficult. However, despite material troubles and insecurity, the Muhajirs in the new settlements tried to fight for their status and all the right that belonged to them according to the laws of the Ottoman state. As concerns the experiences of the relations between the Kingdom of Montenegro and the Ottoman state regarding the Muhajirs it is very important to emphasise that the history of the Montenegrin lands cannot be fully comprehended without understanding the faith of the Islamic emigrant population. Besides, modern Montenegro and modern Republic of Turkey inherited a common history five centuries long.

KEY WORDS: *the Muhajirs, the Ottoman Empire, Bihor, the Congress of Berlin, the Porte, the Sanjak of Novi Pazar, the Vilayet of Kosovo, migration movements*

Dr Mudžize Unlu

UNIVERZITET ONDOKUZ MAYIS U SAMSUNU
TURSKA

**SLUČAJEVI BJEKSTAVA
IZ KOSOVSKOG VILAJETA U CRNU GORU
NAKON OSMANSKO-RUSKOG RATA
I POTRAGA OSMANSKOG CARSTVA
ZA RJEŠENJEM TOG PROBLEMA**

Odnos između Osmanskog carstva i Crne Gore nastavljen je i nakon osmansko-ruskog rata 1877–1878, uprkos nezavisnosti Crne Gore. Jedna od stvari koja je povezivala ove dvije zemlje bila su bjekstva iz Osmanskog carstva u Crnu Goru, naročito na granicama. Kosovo je bilo oblast koja je postala poznata po tome. Mnogi ljudi bježali su iz različitih djelova Kosova. Mnogi od njih bili su hrišćani koji su željeli da se oslobode vojne službe i poreza. Pored toga, forenzički razlozi kao što su ubistvo, ranjavanje, pljačka, ekonomski problemi, vjerski razlozi i krvna osveta takođe su uzrokovali ova bjekstva.

Osmansko carstvo je razmatralo ove slučajeve, pokušalo da zaštiti bjegece kao i da ih nagovori da se vrate. Kao rezultat ovih podsticajnih regulativa najveći dio pobjeglih se vratio. Sultanska pomilovanja i opšta amnestija bili su takođe razlozi koji su pomogli bjeguncima da se vrate. U nekim fazama ovog procesa osmanska vlast je smatrala da su bjegunci imali loš tretman u Knjaževini Crnoj Gori. Ovakvo mišljenje proizvelo je nepovjerenje ka Crnoj Gori. Slučajevi bjekstava dešavali su se i prije rusko-turskog rata i nastavili su se sve dok Kosovo nije napustilo Osmansko carstvo.

KLJUČNE RIJEČI: *bjekstvo, porez, vojna služba, ubistvo, krvna osveta*

Faktori koji su prouzrokovali bjekstva

Jedan od razloga zbog kojih su se ljudi iz Kosovskog vilajeta – jednog od dva osmanlijska vilajeta koji su se graničili sa crnogorskom državom – odlučivali za bjekstvo u Crnu Goru bilo je uvjerenje da će, nakon prelaska, biti oslobođeni sudskog postupka.

Ljudi su bježali kako bi izbjegli kazne za krađe, pljačke, ranjavanja i ubistva. Kako između Osmanskog carstva i Knjaževine Crne Gore nije postojao sporazum o ekstradiciji, to je one koji su se odlučili za bjekstvo bilo praktično nemoguće vratiti.

S tim u vezi, Crna Gora je postala utočište, kako za osobe koje su bile krivično gonjene zbog počinjenih zlodjela, tako i za političke prestupnike.¹ Većina slučajeva bjekstava se dešavala ili na granici sa Crnom Gorom ili iz krajeva koji su bili blizu te granice. Jedno od mjesta koje bi, u ovom kontekstu, najprije trebalo pomenuti svakako je Beranska kaza. Ona je obuhvatala prostor današnjeg sjeveroistoka Crne Gore, a prilikom definisanja osmansko-crnogorske granice ostala je na osmanlijskoj strani. Ovdje su, sa muslimanima, živjeli i crnogorski hrišćani. Povremeno bi iskrsavale glasine o tome da ih Crnogorci naoružavaju i podstiču na pobunu protiv Osmanskog carstva.² Početkom 1883. godine, Ziro iz Goražda, beranskog sela, prebjegao je u Crnu Goru, nakon što je zaklao seljaka Ivana. U Crnoj Gori, konkretno u Andrijevici, Crnogorci su ga izmirili sa nasljednicima ubijenog. Nedugo potom, Ivanovi nasljednici su,

¹ Özcan, str. 344.

² Özcan, str. 232–233.

uprkos pomirenju, zaklali Zira i prebjegli u Crnu Goru. Osmansko carstvo je bilo veoma uznemireno činjenicom da ovi ljudi, kao osmanlijski podanici, kad god požele, bez teškoća prelaze u Crnu Goru.³ Kao primjer bjekstva zbog počinjenog zločina, može poslužiti i ovaj slučaj: sinovi Stefana i Radoša iz Meteha, gusinjskog sela, i Milan i njegovi sinovi iz Bjelopoljske kaze su, nakon počinjenog ubistva, prebjegli u crnogorsko selo Veliku. Uprava Kosovskog vilajeta je, preko poslanstva na Cetinju, zatražila isporučivanje pomenutih osoba i obezbjeđivanje mira na granici.⁴ Našavši se pod okriljem Crne Gore, bjegunci su koristili priliku da prelaze na osmanlijsku stranu i napadaju tamošnje stanovništvo. Jedan od ovih nasrtaja desio se u selu Zaskršće (?) u Trgovištu. Formirala se, dakle, devetočlana četa, koja je otimala stoku ovdašnjem stanovništvu i, nakon toga, bježala u Crnu Goru, odnosno, ka Andrijevići. Činjenica da su se bjegunci našli u Crnoj Gori, te da su ovdje komotno mogli preći sa stokom, pokazuje da je Crna Gora bila veoma popustljiva prema njima. I u prepisci koja se o ovoj temi vodila između graničnih komesara dvije strane, Osmansko carstvo, nalazeći da nije dovoljno rađeno, pokazuje inicijativu kod crnogorske strane, kako bi se stoka isporučila.⁵

Među bjeguncima je, osim ubica i iznuđivača, bilo i onih koji su sumnjičeni za krađe.

Oni bi, kao Crnogorci, dugo vremena boravili u Gusinju, nakon čega bi prebjegli u Crnu Goru i, udružujući se u

³ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO.)*, Nr. 165/67, 14 Şubat 1298 (26 Şubat/februar 1883).

⁴ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, Nr. 2283/53, 8 Şaban 1317 (11 Aralık/decembar 1899); Özcan, s. 346.

⁵ BOA, *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.1.KV.)*, Nr. 125/12459, 22 Nisan 1322 (5 Mayıs/maj 1906).

čete, vraćali se na osmanlijsku teritoriju, odajući se krađi. Crna Gora je hapšenjem pomenutih osoba preduzela mjere za njihovo izručenje.⁶ Kako su se slučajevi bjekstva ovog tipa u Crnu Goru povećali, to su Osmanlije češće pribjegavale pokušajima da vrate osobe koje su, zbog izvršenog ubistva ili krađe, prebjegle u Crnu Goru. Ipak, kako između dvije države nije postojao sporazum o ekstradiciji lica osumnjičenih za krivična djela, Crna Gora je držala da ne može izručiti osobe koje su – osumnjičene za krađu ili neki sličan prestup – našle utočište na njenoj teritoriji.

Zato je uprava Kosovskog vilajeta, zarad uspostavljanja bezbjednosti u oblasti, skrećući pažnju na potrebu da se izruče osobe o kojima se govori, od Porte tražila dopust za početak pregovora o postizanju sporazuma o spornom pitanju.⁷ Portini službenici⁸ su, međutim, predviđajući teškoće koje bi se mogle javiti prilikom primjene ovog sporazuma, kao i potencijalne probleme političke prirode, donijeli odluku da se jedan takav ugovor ne može postići.⁹ Neke osobe koje su, počinivši zločin, prebjegle u Crnu Goru je, radi izbjegavanja suđenja, promijenili su i državljanstvo.

Međutim, Osmansko carstvo nije ostavilo nekažnjenim zločince ili osumnjičene koji su na ovaj način željeli da steknu novo državljanstvo. Na primjer, Ali-beg, blagajnik u Skadru, nezakonito je prisvojio novac i zatražio crnogorsko državljanstvo. Osmansko carstvo ga je razriješilo

⁶ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, Nr. 166/18, 6 Zilkade 1300 (8 Eylöl/septembar 1883).

⁷ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1452/111, 16 Muharrem 1305 (4 Ekim/oktobar 1887).

⁸ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1499/81, 26 Receb 1305 (8 Nisan/april 1888).

⁹ BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, Nr. 31/37, 11 Şaban 1305 (23 Nisan/april 1888).

dužnosti, osudilo na pet godina zatvora i odlučilo da povrati pronevjereni novac u dvostrukom iznosu.¹⁰

Neki bjegunci iz Kosovskog vilajeta su se odlučivali na odlazak u Crnu Goru iz ekonomskih razloga. Veliki uticaj na ovakvu odluku su imali težak ekonomski položaj ili odluka da se ne plaća porez. Tokom 1885. godine, značajan broj muslimana iz Novopazarskog sandžaka je, ne obavijestivši upravu vilajeta, pokupio porodice i sa imovinom i stokom prebjegao u Crnu Goru ili Srbiju. Uprava vilajeta je pribjegli istraživanju koje ju je dovelo do saznanja da je bjekstvo ovih ljudi bilo motivisano činjenicom da je jedan dio njih bio veoma zadužen i da te dugove nije bio u stanju da vraća. Neki bjegunci su se za takav put opredjeljivali i zbog toga što nijesu željeli da četvrtinu prinosa sa imanja koja su obrađivali predaju vlasnicima zemlje. U Novopazarskom sandžaku se, naime, zemljište tretiralo prema starim propisima, još iz vremena Bosanskog vilajeta, pa je hrišćansko stanovništvo četvrtinu prihoda moralo da daje vlasnicima imanja. Dakle, u takvoj situaciji, hrišćani su se odlučivali na bjekstvo, zato što nijesu željeli da vlasnicima zemlje daju dio svojih prinosa, a državi dugove i desetak. Razmatrajući ovu situaciju, Porta je odlučila da formira komisiju koja bi se bavila utvrđivanjem načina otplate duga u zavisnosti od njegove visine, a sve sa idejom da se narodu olakša plaćanje. Međutim, u Novopazarskom sandžaku je nastavljena praksa iz vremena Bosanskog vilajeta. Sa nekim izmjenama, doduše. Tako, na primjer, zakupci, pored obaveze da od dobijenih prinosa jedan dio daju vlasnicima zemljišta, nijesu više morali da, za interes pomenutog gazde, jedan dan rade u formi kuluka.¹¹

¹⁰ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Samsun 2013, str. 98.

¹¹ Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti*, Ankara 2014, str. 150–151.

Jedno od mjesta u koja su bježali ljudi koji nijesu željeli da plaćaju porez bio je i Kolašin. Avgusta 1906. godine, u toj varoši je, zbog nekih problema sa krađom, došlo do sukoba između muslimana i hrišćana, pa je Crna Gora odlučila da interveniše silom, poslavši četiri-pet bataljona. Tom prilikom su hrišćani popalili muslimanska sela, oteli im stoku i prebjegli u Crnu Goru. Na kraju izvršenog istraživanja, utvrđeno je da je hrišćansko stanovništvo odlučilo da bježi zato što nije željelo da plaća porez, ali i zbog straha od zabrane nošenja oružja.¹²

Znajući da se stanovništvo iz Kosovskog i Skadarskog vilajeta odlučuje za bježanje u Crnu Goru zbog ekonomskih razloga, upravitelji ovih administrativnih jedinica su ovom pitanju posvetili posebnu pažnju. U telegramu koji je, prvih mjeseci 1890. godine, poslat iz Kosova u Carigrad, traži se da se narodu u kazama Berane i Trgovište da žito. Navodi se da stanovništvo u ovim kazama osjeća veliku uznemirenost usljed nestašice pomenute namirnice. Ta uznemirenost je dovela do toga da se iz Berana više od stotinu hrišćana opredijeli za bjekstvo u Crnu Goru. Takođe je utvrđeno da se još jedna grupa hrišćana sprema za bjekstvo.¹³

U kontekstu izbivanja ustanka Albanaca, mnogo veći uticaj na slučajevne bjekstava imali su tzv. vojni razlozi. Tako su, na primjer, novi regruti – beranski muslimani koji su oktobra 1910. godine dobili poziv za regrutaciju – odabrali bjekstvo u Crnu Goru.¹⁴ Bilo je, razumije se, i pojedinačnih slučajeva – bjekstava iz vojske. Jedan od vojnika – pripadnika graničnih trupa u Gusinju – koji je prebjegao

¹² Özcan, str. 234.

¹³ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1712/26, 6 Şaban 1307 (27 Mart/mart 1890).

¹⁴ BOA, *Babiali Evrak Odası (BEO)*, Nr. 3813/285908, 13 Şevval 1328 (18 Ekim/oktobar 1910).

u Veliku bio je i Prijepoljac Ali. Crnogorska vlada je ove vojne bjegunce, umjesto platom, nagradila imenovanjem za nadzornike, odnosno kontrolore. Preko poslanstva na Cetinju, zatraženo je da se iz Velike uklone pomenute osobe, prethodno postavljene upravo u mjestima koja se nalaze blizu granice, kako bi ostvarivale negativan uticaj na druge vojnike.¹⁵

Na hrišćansko stanovništvo koje se opredjeljivalo za bjekstvo u Crnu Goru ili, generalno, iseljavanje, u pojedinim slučajevima je uticalo i veoma loše držanje upravitelja u pojedinim mahalama. U tom smislu, upravi vilajeta je podnijeto mnogo prijava.¹⁶ Sa druge strane, za neke slučajeve bjekstava, praktično je bilo nemoguće utvrditi uzroke. U ovu skupinu bi se mogli uvrstiti slučajevi mještana iz bjelopoljskog sela Bogovice (?), poznatih kao Nikola i Radovan,¹⁷ te 10 hrišćanskih domaćinstava iz kolašinskog sela Proskin (?). Ovim osobama, koje su se iz nepoznatih razloga odlučile na to da pakupe porodice i imovinu i prebjegnu u Crnu Goru, takav zahtjev je odbijen. S tim u vezi, utvrđeno je da su se, nešto kasnije, oni vratili iz Crne Gore.¹⁸

Od mnogih koji su namjeravali da prebjegnu, neki su, u tom pokušaju, uhvaćeni. Tako su dvije hrišćanke iz sela Žari, priznale da su sa svojim supružnicima planirale bjekstvo u Crnu Goru.¹⁹ Jedan veoma važan činilac u kontekstu povećanja broja slučajeva bjekstava nesumnjivo je i ohrabivanje koje su potencijalni bjegunci dobijali iz Crne Gore, posmatrajući ovu državu kao svog pokrovitelja. Cr-

¹⁵ BOA, *Dahiliye Nezareti Siyasi (DH.SYS.)*, Nr. 15/21, 20 Haziran 1328 (3 Temmuz/jul 1912).

¹⁶ Özcan, str. 233.

¹⁷ BOA, *TFR.1.KV*, Nr. 124/12318, 28 Safer 1324 (23 Nisan/april 1906).

¹⁸ BOA, *TFR.1.KV*, Nr. 136/13511, 24 Temmuz 1322 (6 Ağustos/avgust 1906).

¹⁹ BOA, *BEO*, Nr. 3882/291083, 5 Rebiülâhir 1329 (5 Nisan/april 1911).

nogorci su osmanlijske hrišćane iz pograničnih oblasti usmjeravali shodno svojim željama, a poseban uticaj su ostvarivali na većinsko hrišćansko stanovništvo u Beranskoj kazi. Oni su, potencirajući vjerske i nacionalne razlike, vršili propagandu među ovdašnjim hrišćanima, pozivajući ih u Crnu Goru i obučavajući ih da se suprotstavljaju organima osmanlijske vlasti. Kao krajnji ishod tih propagandnih aktivnosti, Beranska kaza je došla u situaciju da se, u duhovnom pogledu, veže za Crnu Goru, tako da je, vremenom, narod počeo da Crnoj Gori plaća poreze i da svoje probleme pravne prirode rješava u ovdašnjim sudovima.²⁰ Zaštita hrišćana koji su živjeli u pograničnim krajevima, naročito ondje gdje je bilo Crnogoraca, stvarala je veliku zabrinutost među lokalnim osmanlijskim službenicima. Primjera radi, Osmanlije su se osjećale veoma nespojno kada su se proćule glasine o tome da hrišćansko stanovništvo iz gusinjskog sela Rženica nailazi na podršku Crne Gore u nakani da se usprotivi tome da bude podvrgnuto obavezi plaćanja poreza.²¹ Crnogorska podrška bjeguncima nije bila ograničena samo na Kosovski vilajet, već je bila svesrdno usmjeravana i ka onim bjeguncima koji su dolazili iz Skadarskog vilajeta.

Tako se, u oktobru 1910. godine, iz sredina kao što su Hoti, Grude i Kastrati više od stotinu hrišćana odlučilo za bjekstvo, sve uz podršku Crne Gore. To je, razumije se, nailazilo na popriličnu zabrinutost među Osmanlijama. Iz Skadra su u Carigrad stizali izvještaji o tome da se ovakav trend nastavlja, te da to dodatno ohrabruje ostale gorštačke hrišćane.²² Takođe, ocijenjeno je da je bjekstvo dijela hrišćanskog stanovništva iz okoline Berana u Crnu Goru, koje se desilo u drugoj polovini 1910. godine, bilo podsta-

²⁰ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihi'nde Arnavutluk*, İzmir 1944, str. 314.

²¹ Özcan, str. 232.

²² BOA, BEO, Nr. 3811/285812, 8 Şevval 1328 (13 Ekim/oktobar 1910).

knuto obmanama kojima su ih Crnogorci izlagali. Ovi ljudi, bjegunci, su, u saradnji sa Crnogorcima, napali osmanlijsku stranu i izazvali incident u Beranama. U ovom slučaju, organizatori pobune su bili, između ostalih, sveštenici i učitelji. Nakon što je to otkriveno, nalazilo se da je veoma nepoželjno da takve osobe i dalje budu zaposlene kao sveštenici i učitelji. Uprava Kosovskog vilajeta je, u izvještaju upućenom Porti, iznijela mišljenje da je za izgrađivanje osmanlijske svijesti među muslimanskom djecom i sprječavanje trovanja kojem ih izlažu sveštenici, veoma poželjno da i sama Porta radi u tom pravcu, tako što će, recimo, birati sveštenike. Jedan od optuženih za incident u Beranama, Andreja, potaknut od strane Crnogoraca i Srba, prebjegao je u Crnu Goru. Za bjekstvo u Crnu Goru su se odlučili i oni protiv kojih je započet sudski postupak. Oni su pronađeni u selu Trebić i ustanovljeno je da ih je finansirala Knjaževina Crna Gora.²³ Bjekstvo igumana manastira Dečani i sve ono što se nakon toga zbilo veoma je važno u smislu da pokazuje držanje Crne Gore po tom pitanju. Pomenuti sveštenik je odlučio da pobjegne u Crnu Goru zbog opasnosti koju je vidio u držanju Albanaca. Na zahtjev Osmanskog carstva da iguman bude vraćen, Crna Gora nije odgovorila. Kao odgovor na to, Visoka Porta je izjavila da će sveštenik, kad se vrati, biti lijepo dočekan, te da će biti preduzete neophodne mjere u pravcu zaštite njegove, ali i imovine manastira. Iguman koji se, pod ovim uslovima, vratio, po dolasku u Skoplje je pretučen od strane komandanta Osman-paše. Crnogorska vlada je primila vijest o igumanu koji se nalazi bolestan u Skoplju i takav tretman je ojačao knjaza Nikolu. Knjaz je, oslanjajući se na sultanova osjećanja prema njemu, kao i na obećanja koja su pristigla od Porte, označio Osman-pašu

²³ BOA, *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUL.)*, Nr. 5-3/38.

odgovornim za ovakav epilog, ponovo zahtijevajući da se zaštiti igumanov život, ali i imovina manastira.²⁴ Bilo je poznato da Crna Gora, putem sponzorisanja osmanlijskih bjegunaca i, opšte uzevši, podrškom bjeguncima koji su iz sasvim različitih krajeva dolazili u tu zemlju, usmjerava njihovo djelovanje.

Austrijski general u Pljevljima je primijetio da se, pod komandom crnogorskog knjaza, od hrišćana koji su početkom 1896. godine iz Hercegovine i Dalmacije prebjegli u Crnu Goru, obrazuju čete i da se, radi njihovog držanja pod konac, svake godine postavljaju *reis* i *barjaktar*.²⁵

Mjere preduzete za sprečavanje bjekstava

Upravnici Kosovskog vilajeta su znali da je najefikasniji način da se spriječe bjekstva u susjedne zemlje – kako u Crnu Goru, tako i u Srbiju i Bugarsku – uspostavljanje, odnosno čuvanje reda. Način na koji bi se takvo što osiguralo jesu nove vojne mjere u pravcu povećanja broja osoba koje bi bile zadužene za održanje sigurnosti. Tako je, sredinom 1891. godine, iz Pečkog muteserifluka traženo da im se dozvoli zapošljavanje 50 osoba, koje bi, kao policajci, imali zadatak da čuvaju red i mir. Na taj način bi, osim čuvanja mira, bilo omogućeno i ubrazavanje prikupljanja poreza. Istovremeno, te mjere su bile neophodne i kako bi se pokorno hrišćansko stanovništvo sačuvalo od napada razbojnika. Utvrđeno je da oni, pokorni hrišćani – ukoliko se ne preduzmu neke aktivnosti – imaju namjeru da pobjegnu u Srbiju i Crnu Goru.²⁶ Nakon što je izdata na-

²⁴ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, Nr. 1122/87747, 29 Cemâziyelâhir 1306 (2 Mart/mart 1889).

²⁵ BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YA-HUS.)*, Nr. 344/32, 28 Receb 1313 (14 Ocak/januar 1896).

²⁶ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1862/53, 19 Muharrem 1309 (25 Ağustos/avgust 1891).

redba o povratku hrišćanskog stanovništva koje je prebjeglo u Crnu Goru, na prelazima su postavljeni zajednički oficiri, imenovani od strane upravitelja mahale i vojske.

U julu 1906. godine, iz Kolašinske kaze je u Crnu Goru prešlo 1.559 ljudi, 1.960 domaćih životinja (*hayvanat-ı ehliye*) i 13.574 ovce. Iz Pljevaljskog sandžaka, pak, prešlo je 503 čovjeka, 622 domaće životinje i 2.704 ovce. Kako bi se ova situacija stavila pod kontrolu, tj. da bi se, kao mjera predostrožnosti, zaštitio prolaz i da se nikome ne bi dopustilo da pređe na suprotnu stranu, angažovana je vojska. Ona je počela da gradi utvrđenja na mjestima gdje je to procijenjeno kao neophodna mjera zaštite. Na ovaj način se, sasvim obezbijedivši mir u Pljevaljskoj i Kolašinskoj kazi, radilo i na tome da se spriječe slučajevi bjekstava. U Bjelopoljskoj kazi, u nahiji Berjave (?), zbog višegodišnjeg otpora koje hrišćansko stanovništvo pruža lokalnim upraviteljima, pored snaga koje su ranije poslate, kao dodatak su upućene dodatne trupe. Osmanlijska administracija, budući odlučna u namjeri da uspostavi bezbjednost i pozabavi se sprečavanjem bjekstava, nagrađuje ljude koji su zaduženi za te poslove, pokazujući tako da veliki značaj pridaje pomenutoj temi. Među osobama koje su željele da budu unaprijeđene u ovoj situaciji, bili su Fevzi-beg – bimbaša, Serja-efendija – pisar 1. tabura 69. alaja, Rasim-efendija – kapetan i javer sultana, te Ali-beg – kapetan 3. boluka 4. tabura 69. alaja.^{27 28}

²⁷ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, Nr. 288/108, 4 Temmuz 1322 (17 Temmuz/jul 1906).

²⁸ Boluk (tr. *bölük*) je taktička jedinica osmanlijske vojske čija je brojnost iznosila od 80 do 225 ljudi. Odgovara pojmu četa. Tabur je predstavljao taktičku jedinicu koja je brojala između 300 i 1.300 vojnika. Odgovara pojmu bataljona. Alaj (tr. *alay*) je viša taktička vojna jedinica, brojnosti 1.300 do 3.000 ljudi. Odgovara pojmu puka. Javer (tr. *yaver*) je pomoćnik, tj. ađutant. (*prim. prev.*)

Službenici koji su radili na tome da vrate ljude koji su, tokom prethodnih godina, vršili ubistva i prebjegli u Crnu Goru, nagrađeni su za svoju službu.²⁹

Živeći na osmanlijskoj teritoriji, nedaleko od granice sa Crnom Gorom, ni Malisori nijesu bili imuni na crnogorske podvale, pa se broj onih koji su odavde bježali u Crnu Goru povećavao. Osmanlije su nalazile da je, oktobra 1910. godine, nužno preduzeti mjere koje bi bile efikasnije od onih ranijih. Donesena je odluka da se onim bjeguncima koji se, do tog vremena, nijesu vratili na teritoriju Osmanskog carstva – spale kuće. Držeći da bi ovakav pristup mogao da izazove brojne negativne efekte, došlo je, ipak, do odlaganja primjene ove odluke. Ovdje je austrijski poslanik izjavio da bi Osmansko carstvo moglo da ostvari znatno veće rezultate u pravcu povratka bjegunaca ukoliko bi prema Malisorima, umjesto nasilja, upotrijebilo jedan znatno mekši pristup.³⁰ Zbog ustanka Malisora su pokrenute vojne ekspedicije – snage Šefket Turgut-paše iz Skadra i Džafer Tajar-paše iz Skoplja – koje su nagnale iste te Malisore i neke albanske revolucionare i starije ljude da se opredijele za bijeg u Crnu Goru. Ondje su naoružavani, pa su se, pod komandom crnogorskih službenika, ponovo vraćali na osmanlijsku teritoriju. Raspoređivanje osmanlijskih snaga je ponukalo crnogorskog kralja da se, u ime Malisora, obrati velikim silama.³¹

Ljudi koji su u Kosovskom vilajetu počinili krivična djela prebjegli su u Crnu Goru. Ondje su našli zaštitu, ali su obmanjivani i podsticani na to da se vraćaju na osmanlijsku teritoriju, gdje bi opet činili razbojništva i nanovo bježali

²⁹ BOA, *DH.MKT*, Nr. 2539/26, 19 Cemâziyelâhir 1319 (3 Ekim/oktobar 1901).

³⁰ BOA, *BEO*, Nr. 3816/286181, 23 Şevval 1328 (28 Ekim/oktobar 1910).

³¹ Külçe, str. 400.

u Crnu Goru. Broj takvih primjera je nemjerljiv. Znajući da se ovo stanje oteže i da je nemoguće spriječiti incidente na granici, crnogorska granična komisija i upravitelji vilajeta su smatrali da je neophodno preduzeti određene mjere za smirivanje situacije, kao što je, na primjer, oduzimanje imovine bjegunaca ili, pak, podvođenje četa pod snagu zakona. Porta je smatrala da bi bilo neophodno da crnogorska vlada odbije da prihvati bjegunce koji neprestano remete mir duž granice ili da, ukoliko su ih već prihvatili, ne dozvole njihovo naseljavanje u mjesta koja su blizu granice. Opet, poželjnijom se smatrala situacija u kojoj bi Crna Gora naprosto protjerala bjegunce sa svoje teritorije.³² Uprkos trudu oko rješavanja ovog problema, bilo je jasno da se bjekstva ne mogu osujetiti preduzimanjem isključivo vojnih mjera. U takvim okolnostima, bilo je neophodno raditi na tome da se smanji napetost, odnosno da se eliminiše nespokoјstvo, kao jedan od faktora koji podstiču bjekstva. Ova potreba se još više primjećivala u kazama koje su predstavljale tzv. osjetljiva područja. Godine 1888. donesena je odluka o povećanju troškova za vojsku, kao i poreza na prihod i nepokretnu imovinu. Beranski kajmakamluk je ovim povodom izrazio zabrinutost, izvijestivši Portu da ovo povećanje troškova može biti okidač za neredе u ovoj oblasti. Hrišćani su, naime, činili većinu stanovništva i kod njih je postojala tendencija da traže veoma mali izgovor za nasilno iskazivanje nezadovoljstva u ovoj kazi. Zbog tog razloga, stanovništvo kaze je nešto ranije izuzeto od obaveze da plaća ovu vrstu poreza. Prikupljan je, međutim, akumulirani porez. Imajući u vidu činjenicu da su Beranci već prilično vezani za Crnu Goru, te da bi ih povećanje poreza moglo navesti na nasilno iskazivanje nezadovoljstva ili traženje pribježišta

³² BOA, *DH.SYS*, Nr. 16/1, 18 Eylül 1326 (1 Ekim/oktobar 1910); *BEO*, Nr. 3775/283076, 27 Cemâziyelâhir 1328 (6 Haziran/jun 1910).

u Crnoj Gori, upravitelji mahale su, u ime sprečavanja bjekstava, htjeli da odlože prikupljanje poreza.³³ Slična zabrinutost se osjećala i u mjestima gdje žive Malisori. Živeći na osmanlijskoj teritoriji, ali veoma blizu granice sa Crnom Gorom, Malisori su, kao što je već navedeno, mogli biti obmanuti i odlučiti se za bjekstvo u Crnu Goru. Povećanje broja onih koji su postajali bjegunci uticalo je i na ubrzanje potrage za rješenjem. Ako njihovo izuzimanje iz vojske nije bilo moguće i ako se uzme u obzir njihovo siromaštvo i činjenica da su raspolagali ne naročito plodnom zemljom, na razmatranje je uzeto zakonsko ublažavanje poreza.³⁴ Dakle, to stanovništvo – kako Malisori koji su bježali u Crnu Goru, tako i ostali gorštaci – živjelo je u potpunoj bijedi, odnosno u uslovima koji su dostojni sažaljenja, tako da je odlučeno da se im se produži rok za isplatu, kako ne bi bili sasvim prignječeni porezima.³⁵ U oblasti u kojoj oružje ima višestruku simboliku, povremeno primjenjivanje sile i razoružavanje su doživljavani kao rješenja kojima se suzbijaju bjekstva.

Hrišćansko stanovništvo, koje se prvo dalo u bijeg ka Crnoj Gori, a potom vratilo u Osmansko carstvo, bilo je, prilikom tog povratka, nenaoružano, zato što mu je knjaževina konfiskovala oružje. Anticipirajući ovu situaciju, sredinom 1906. godine je u Kolašinu i okolini od hrišćana koji se nijesu dali u bijeg zaplijenjena znatna količina oružja. Time je iskazan jasan stav, prema kome će od lica za koje postoji indicija da bi mogli iskoristiti oružje kojim raspolazu – ono biti oduzimano.³⁶

³³ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1505/103, 20 Şaban 1305 (2 Mayıs/maj 1888).

³⁴ BOA, *BEO*, Nr. 3816/286181, 23 Şevval 1328 (28 Ekim/oktobar 1910).

³⁵ BOA, *MV*, Nr. 146/64, 27 Zilkade 1328 (30 Kasım/novembar 1910).

³⁶ BOA, *TFR.1.KV*, Nr. 133/13235, 1 Temmuz 1322 (14 Temmuz/jul 1906).

Krvna osveta bitno determiniše plemensku strukturu i život, što predstavlja veliki problem širom vilajeta. Od onih koji su bježali u Crnu Goru, jedan značajan dio se za prelazak granice odlučio zbog krvne osvete. Zbog toga je, u datim okolnostima, pomirenje između pojedinaca ili grupa imalo dvostruku funkciju: em je doprinosilo čuvanju opšteg mira, em je sprečavalo bjekstva iz države. Tako je, početkom 1888. godine, načinjen pokušaj da se, umirom krvi, uklone nesporazumi između plemena Klimentata i Vasojevića, koji su bili vezani za Crnu Goru. Nakon ovoga, iz Skadarskog vilajeta nijesu željeli da se umir krvi odvija samo na relaciji Klimenti–Vasojevići, nego su smatrali poželjnim sprovođenje takve politike i među drugim plemenima koja su živjela duž granice Crne Gore sa Skadarskim i Kosovskim vilajetom. I Knjaževina Crna Gora je takvo što smatrala neophodnim,³⁷ pa se zato veoma posvetila radu na obezbjeđivanju mira na granici, u kontekstu umira krvi između Crnogoraca i Osmanlija koji su živjeli u tom pograničnom pojasu. S tim u vezi, albanske vođe iz Peći i Đakovice su osporavale ideju da takvo što bude sprovedeno isključivo duž crnogorske granice. Naime, između pet i deset hiljada ljudi u pećkom, prizrenskom i prištinskom sandžaku, zbog krvne osvete, zatvorilo je svoje kuće i tvrđave i ostalo bez poslova i uticaja. Iz tog razloga, oni su tražili agilniji rad na jačanju mira i osnivanje komisije koja bi se pozabavila umirom krvi. Ovaj zahtjev je dobio na snazi u kontekstu potrebe da se održi mir i bezbjednost u Kosovskom vilajetu.³⁸ U narednim godinama, radilo se i u pravcu rješavanja konflikata između Kolašinaca i Crnogoraca, pa su u Andrijevići i

³⁷ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1490/48, 16 Cemâziyelâhir 1305 (29 Şubat/februar 1888).

³⁸ BOA, *MV*, Nr. 66/85, 7 Muharrem 1309 (13 Ağustos/avgust 1891); *DH.MKT*, Nr. 1865/115, 3 Safer 1309 (8 Eylül/septembar 1891).

Mojkovcu osnivane komisije.³⁹ Osmansko carstvo je, sa jedne strane, preduzimalo mjere u cilju sprečavanja bjekstava sa svoje teritorije, a, sa druge strane, radilo je i na tome da osigura povratak bjegunaca. Ovo je bilo veoma važno, zato što je značajan postotak onih koji su bježali u Crnu Goru, putem naoružavanja ili stvaranja četa, po povratku u vilajet mogao da pravi nove, veoma ozbiljne probleme. Zbog toga je ovakvo držanje Porte bilo prilično olakšavajuće za one bjegunce koji su željeli da se vrate. Tako je, na primjer, sredinom 1888. godine, na zahtjev 12 hrišćanskih porodica iz sela Rženica i Lovnica – koje su prethodno prebjegle u Crnu Goru – odgovoreno tako što im je dopušteno da se vrate, uz uslov da plaćaju porez. Oni su, dakle, uz dobijene garancije vraćeni u svoja stara mjesta.⁴⁰ Porta je izvijestila Kosovski vilajet da prihvata odluku prema kojoj je, kao što je već rečeno, 40 hrišćanskih porodica – koje su prethodno iz beranskih sela prebjegle u Crnu Goru – uz garancije vraćeno u svoja stara mjesta. Jedan dio povratnika je nosio kape sa inicijalima Nikole I, karakteristične za Crnu Goru, čime se slala određena poruka u vilajet. Iako je bilo odlučeno da se, preduzimanjem određenih mjera, zabrani nošenje tih kapa, nije se, po ovom pitanju, željelo iskazivati nasilje.⁴¹

Osmansko carstvo je, koristeći se opštom amnestijom, radilo na tome da povrati dio bjegunaca. Čim su osobe koje su 1898. učestvovala u incidentima u Beranama amnestirane, zahtijevalo se da se, putem opšte amnestije, oslobode i oni koji su uhapšeni zbog učešća u nekim prethodnim incidentima. Kako zbog ranijih incidenata u Beranama, tako i zbog onih novijih, mnogo osoba je, udružujući se u

³⁹ BOA, *DH.MKT*, Nr. 2441/148, 1 Ramazan 1318 (23 Aralık/decembar 1900).

⁴⁰ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1510/98, 23 Ramazan 1305 (3 Haziran/jun 1888).

⁴¹ BOA, *BEO*, Nr. 2933/219964.

grupe, prebjeglo u Crnu Goru. Među njima je bilo i muslimana koji su počinili ubistva. Čim je Osmansko carstvo izrazilo želju da vrati bjegunce, crnogorska strana je – koristeći se činjenicom da je zbog nekih drugih slučajeva u nekim državama proglašavana opšta amnestija – potegla raspravu oko toga da li bi, u ovoj situaciji, opšta amnestija mogla obuhvatiti bjegunce – potencijalne povratnike. Na kraju je postignut dogovor da se, bez obzira na privatno pravo, osobe koje su, počinivši krivično djelo, pobjegle u Crnu Goru, posredstvom zakona o opštoj amnestiji neće sprječavati u nakani da se vrate u svoj zavičaj.⁴²

Postignut je dogovor da se izvrši amnestija za osobe – osim za njih pet – koje su prebjegle u Crnu Goru zbog incidenata koji su u posljednjim mjesecima 1906. godine izbili na granici. Kasnije je, međutim, bilo pritužbi koje su se ticale jednog dijela amnestiranih. Petnaestorica njih su, preko žalbe kolašinskog stanovništva, od strane Ferik Šemsi-paše u Sjenici uhapšeni i osuđeni. Dok su oni bili u zatvoru, imovina koja im je pripadala je opljačkana od strane kolašinskog stanovništva, a neke njihove rođake su pretukli tamošnji muslimani.

Crnogorska vlada je smatrala da su ovi događaji u suprotnosti sa zakonom i dosadašnjom praksom i na to je upozorila osmanlijske službenike. Razumije se da je Crna Gora i nakon povratka bjegunaca u njihove rodne krajeve nastavila da se njima bavi.⁴³ Preko privatnog prava, progla-

⁴² BOA, *BEO*, Nr. 1172/87844, 26 Temmuz 1314 (7 Ağustos/avgust 1898). Osmansko carstvo je, na insistiranje velikih sila, 1903. godine objavilo opštu amnestiju i od nje su imali korist politički aktivisti, anarhisti, atentatori i politički prestupnici. (Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), str. 93.

⁴³ BOA, *BEO*, Nr. 2958/221839, 22 Şevval 1324 (9 Aralık 1906); *BEO*, Nr. 2987/224019, 16 Zilhicce 1324 (31 Ocak/januar 1907).

šena je amnestija lica koje je vojni sud osudio za učešće ili sljedbeništvo u ustanku koji je početkom 1910. godine izbio u kosovskom, bitoljskom i solunskom vilajetu. Ova amnestija se odnosi i na one bjegunce koji su se, uz položeno oružje, predali počev od dana objavljivanja zakona.⁴⁴ Poslije toga, Beranci koji su prebjegli u Crnu Goru željeli su da se, radi suđenja, vrate u središte vilajeta. Brinući se da bi mogli biti obmanuti od strane inostranih činovnika koji služe različitim interesima, njihova predaja Prištinskom sandžaku je smatrana dobrim rješenjem. Pažljivo uzimajući u obzir dešavanja u ovoj oblasti u pomenutom periodu, znatno veća osjetljivost je pokazivana u slučaju koncentracije albanskih ustanika. Uprava vilajeta je, imajući u vidu činjenicu da među bjeguncima ima i onih koji bi mogli podleći pritisku i uzbuni zločinaca, radila u pravcu nesprječavanja njihovog povratka.⁴⁵

Jednom prilikom, kralj Srbije, za vrijeme boravka u Carigradu, podsjetio je na amnestiju muslimanskih zatvorenika i naveo da bi pomilovanje onih lica koja su iz mješovitih beranskih sela zbog crkvenih problema prebjegla u Crnu Goru, a zatim se predala radi suđenja u Prištini, nesumnjivo pozitivno uticala na razvoj odnosa između dvije države.⁴⁶ Od albanskih vođa koje su, tokom iste godine, prebjegli u Crnu Goru, osamnaest ih je, izražavajući pokajanje, zatražilo amnestiju. Na kraju je, putem istrage, utvrđeno da među njima, osim Ise Boljetinija, nema nikog ko je počinio ubistva, te da su se neki za bjekstvo odlučivali zbog vojnih akcija u oblasti, a neki zbog ličnih razmirica.⁴⁷

⁴⁴ *Düstur*, II. Tertip, C. III, str. 625–629.

⁴⁵ BOA, *DH.MUI*, Nr. 5-3/38, 20 Kanûn-ı Sâni 1325 (2 Şubat/februar 1910).

⁴⁶ BOA, *DH.MUI*, Nr. 5-3/38, 3 Nisan 1326 (16 Nisan/april 1910).

⁴⁷ BOA, *BEO*, Nr. 3837/287772, 22 Zilhicce 1328 (25 Aralık/decembar 1910).

Albanske vođe koje su se našle u Crnoj Gori sastale su se sa grupom od 2.000 ljudi. Mnoge albanske starješine koje su živjele na osmanlijskim teritorijama su se uputile ka Crnoj Gori, kako bi prisustvovala ovom sastanku. Demonstranti su donijeli odluku da od stranih država zatraže pokroviteljstvo, pomoć i sklonište za spašavanje od Osmanskog carstva.⁴⁸ U jednom pismu koje je, januara 1911. godine, pod oznakom „tajno“, poslato sedaretu, navodi se da se veliki broj ljudi iz mjesta koja su naseljena Albancima, među kojima su i važne vođe, odlučio za bjekstvo u Crnu Goru. Kosovskom vilajetu je poslato obavještenje koje se odnosi na bjegunce – 412 Beranaca i 62 Veličana. Prema tom obavještenju, onim bjeguncima koji su protiv vojske koristili oružje, sudiće se posebno. Dalje, lica koja su pobjega od vojne obaveze, moraće da služe vojni rok, a osobe koje su počinile obična krivična djela mogu da se vrate, ali pod uslovom da budu podvrgnuti pokretanju pravnog postupka.⁴⁹

Nalik na gorepomenuti predlog kralja Srbije o amnestiranju bjegunaca, godinu dana kasnije je stigla preporuka i kralja Crne Gore. Prije nego što je objavljena opšta amnestija, onima koji su pobjegli u Crnu Goru i potom tražili pomilovanje je, u skladu sa odlukom koja je donijeta u vezi sa bjeguncima, smrtna kazna preinačena u zatvorsku kaznu ili progonstvo. Takođe, licima koja su bila podvrgnuta sudskom postupku i dalje osuđena na smrt, pod istim uslovima je presuda preinačena u kaznu zatvorom ili progonstvom. Što se, pak, tiče ubica i drumskih razbojnika, smatralo se odgovarajućim prihvatanje amnestije pod uslovom da borave u Anadoliji dok se ne poprave. Nadalje, kako u slučajevima onih koje je osudio vojni sud, tako i među onima koje su osudili lokalni sudovi, smatralo se

⁴⁸ BOA, *DH.SYS*, Nr. 16/1, 31 Kanûn-ı Sâni 1326 (13 Şubat/februar 1911).

⁴⁹ BOA, *DH.SYS*, Nr. 16/1, 12 Kanûn-ı Sâni 1326 (25 Ocak/januar 1911).

prikladnim smanjenje kazne ili promjena mjesta boravka, odnosno progonstvo. Albanci, međutim, nijesu bili spremni da prihvate predaju ili progonstvo zarad povratka u zavičaj. U takvom okruženju, crnogorski kralj je na prijateljski način preporučio da se proglasi opšta amnestija, kako bi se popravila trenutna situacija i sačuvalo mir u oblasti.⁵⁰ U međuvremenu, izviješteno je da su u posljednje vrijeme iz Berana u Crnu Goru prebjegle ukupno 474 osobe. Ako im se dodaju osobe koje su prebjegle iz Skadarskog vilajeta, broj bjegunaca se kreće oko 1.550.⁵¹

U telegramu koji je, sredinom 1911. godine, iz Kosovskog vilajeta poslat u Carigrad, navodi se da se šesnaest beranskih hrišćana, budući počastvovani sultanovim pomilovanjem, vratilo iz Crne Gore u Berane, te da pokazuju veoma dobro držanje. Takođe, iznosi se viđenje prema kojem će se preostali bjegunci, jedan za drugim, vraćati. Zaista, odmah nakon što su amnestirani, još deset beranskih bjegunaca se vratilo iz Crne Gore u svoj zavičaj. U prvoj etapi pomenutog procesa, bila je veoma živa sumnja u pogledu toga da li će osobe koje su pobjegle u Crnu Goru, a žele da se vrate, biti amnestirane, ukoliko su u pitanju osumnjičeni ili osuđeni politički prestupnici, ali je ta sumnja otklonjena onda kada je sultan zaista amnestirao osumnjičene, odnosno osuđene za tu vrstu krivičnih djela.⁵²

Slučajevi bjekstava nijesu bili jednosmjerni proces. Kao što se sa osmanlijskih teritorija bježalo u Crnu Goru, tako se i iz Crne Gore, u različitim periodima, bježalo u Osmansko carstvo. Tako je, na primjer, tokom prvih mjeseci 1862. godine, pedeset ljudi (osam porodica), bježeći iz Crne Gore, dospjelo do podgoričke kasabe, koja je tada

⁵⁰ BOA, *MV*, Nr. 150/14, 7 Rebiülevvel 1329 (8 Mart/mart 1911).

⁵¹ BOA, *MV*, Nr. 151/74, 13 Mart 1327 (26 Mart/mart 1911).

⁵² BOA, *BEO*, Nr. 3931/294799.

pripadala Skadarskom sandžaku. Malo kasnije, iz Podgorice su poslati prvo u Gusinje, a zatim u pečku kazu, koja se nalazila u Prizrenskom sandžaku. Međutim, u Peći nijesu našli adekvatno naseljenje, pa su bili prinuđeni da se vrati u Skadar.⁵³ Razlozi zbog kojih su ljudi iz Kosovskog vilajeta bježali u Crnu Goru bili su identični onima zbog kojih su ljudi iz Crne Gore bježali na teritoriju Kosovskog vilajeta. Dakle, dobar dio bjegunaca je bio motivisan počinjenom krađom, nasiljem, ubistvom i sl. Može se pronaći mnogo primjera za potvrdu ove teze. Tako je, recimo, Crnogorac Hajla (?),⁵⁴ porijeklom iz Pivske nahije, otišavši sa jednom četom u Gusinje, počinio krađu i ranio jednog čovjeka; Jovo je,⁵⁵ u želji da eskivira vojnu obavezu, bježao u Pljevlja; Milan, Milanko, Puka i Ivan su, dolazeći iz Bistrice, jednog crnogorskog kraja, činili ubistva i, želeći da pređu na osmanlijsku teritoriju, pali u zasjedu.⁵⁶ Među osobama koje su iz Crne Gore bježale u Kosovski vilajet takođe je bilo onih koji su smatrani političkim prestupnicima.⁵⁷ Baš kao i osmanlijski bjegunci, crnogorski bjegunci su, s vremena na vrijeme, mogli biti razlog pogoršavanja odnosa između dvije države. Neki od članova organizacije koja se spremala da izvrši atentat na crnogorskog knjaza prešli su na osmanlijsku teritoriju. Na inicijativu crnogorske vlade, osmanlijska uprava je obećala da će ove osobe premjestiti u krajeve koji se nalaze daleko od granice. Međutim, kako su neki udaljeni od granice, tako je jedan dio njih, želeći da pređe u Crnu Goru, uhapšen od strane

⁵³ BOA, *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A}MKT. UM.)*, Nr. 551/19, 2 Şevval 1278 (2 Nisan/april 1862).

⁵⁴ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, Nr. 166/18, 6 Zilkade 1300 (8 Eylül/septembar 1883).

⁵⁵ BOA, *Y.MTV*, Nr. 206/69, 13 Cemâziyelevvel 1318 (8 Eylül/septembar 1900).

⁵⁶ BOA, *DH.SYS*, Nr. 15/21, 1 Mart 1328 (14 Mart/septembar 1912).

⁵⁷ BOA, *DH.MUI*, Nr. 90/36, 18 Nisan 1326 (1 Mayıs/septembar 1910).

crnogorskih službenika. Kako je jedan od uhapšenih izjavio da je od valije Kosovskog vilajeta primio novac, to se u crnogorskoj vladi stvorilo nespokojstvo. Zbog ovoga je osmanlijska uprava odlučila da one koji su iskazali nemar u konkretnom slučaju upozori, a izbjeglice pošalje u Bursu ili neki drugi udaljeni vilajet.

Osmanlijska strana je donijela odluku da uvaži glasine prema kojima je kosovski valija zarobljenim bjeguncima dao novac i, u ime smirivanja Knjaževine Crne Gore, ispita valiju o tome. Čim je crnogorska vlada čula da, osim osoba koje su njeni službenici uhapsili, u Tuzima borave osobe koje su povezane sa slučajem, smatrala je da je to dokaz da Osmanlije nijesu ispunile ranije data obećanja. Štaviše, navodi se da bi osmanlijska vlada, progonom svih ovih osoba u Anadoliju, mogla da pokaže dobru volju prema knjazu i da sprovođenjem takvih mjera izazove pozitivan uticaj u Crnoj Gori.⁵⁸ To su, dakle, bili zahtjevi obju strana kada su u pitanju bjegunci. Često su dvije države, međusobno saradujući, radile na tome da se obezbijedi izručenje krivaca. Kad je Sokol Baci, jedan od pionira ustanka Malisora, 1884. godine našao utočište u Crnoj Gori, Osmansko carstvo je, preko svog poslanika na Cetinju, od Nikole tražilo da se izvrši izručenje. Kada je riječ o izručenju krivaca ili osumnjičenih, bitno je, opet, napomenuti da između dvije države nije postojao sporazum po tom pitanju. No, prijateljstvo između sultana Abdul Hamida II i knjaza Nikole imalo je uticaj na to da se izručenja sprovode. U tom kontekstu, Osmansko carstvo je, oktobra 1888. godine, izručilo uhvaćene crnogorske zločince. Takođe, Albanci-Malisor koji su uhapšeni u Ulcinju, izručeni su osmanlijskim službenicima.⁵⁹

⁵⁸ BOA, *DH.MUI*, Nr. 90/36, 24 Rebiülâhir 1328 (5 Mayıs/maj 1910).

⁵⁹ Özcan, str. 345, 347.

Pitanje državljanstva bjegunaca

Povećanje broja onih koji bježe iz kaza koje pripadaju Kosovskom vilajetu navelo je Portu da 7. maja 1879. godine usvoji neke odluke koje se tiču pomenutih bjegunaca. Prema toj odluci, oni hrišćani koji se, u vremenu mira, odluče za bijeg i odricanje osmanlijskog državljanstva, pa se, ne našavši utočište u zemlji dolaska, odluče za povratak – njima ili njihovim nasljednicima neće biti omogućeno da koriste svoju nepokretnu imovinu ili stoku. Nekretnine i stoka koje na ovaj način preteknu biće, putem licitacije, prodane, čime će se i državi platiti dug. Sa druge strane, onima koji, usljed rata ili invazije, napuste svoju stoku, životne namirnice, kuće i dr. biće omogućeno da, u slučaju da žele da se vrate i mole za milost, sve to ponovo preuzmu.

Hrišćanima koji su, podlegavši huškanju stranaca, ostavili kuće i imanja i prebjegli na teritoriju Srbije ili Crne Gore, pomenuta imovina je, posredstvom opunomoćenih ljudi, oduzeta i prodana, čime je prekinuta veza bjegunaca sa zavičajem.⁶⁰ Uprkos ovoj odluci, koju je Kosovski vilajet preduzeo a da nije uzeo dopust od pomenutog hrišćanskog stanovništva, činjenica da su ljudi koji su prebjegli u Srbiju ili Crnu Goru napuštali kuće i zemljišta, ali i da se nagomilao dug za izbjegavanje vojne službe – predstavljala je problem i u narednim godinama.⁶¹

U odredbama osmanlijskog zakona o državljanstvu stoji da osobe, koje žive na zemlji koja je, odlukom Berlinskog kongresa, prepuštena Srbiji i Crnoj Gori – čime su, automatski, postali strani državljani – zadržavaju svojinska prava na imovinu koju su, prije ili poslije pomenutog kongresa, stekle na osmanlijskoj teritoriji. Sa druge strane, ljudi koji su živjeli na osmanlijskoj teritoriji, a zatim prešli u Sri-

⁶⁰ Ünlü, str. 148.

⁶¹ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1617/73, 19 Şaban 1306 (20 Nisan/april 1889).

ju ili Crnu Goru, promijenivši državljanstvo bez dozvole Osmanskog carstva, gubili su svojinska prava na imovinu.⁶² Onim hrišćanima koji su prebjegli u Srbiju i Crnu Goru, a nijesu promijenili državljanstvo, Kosovski vilajet je izašao u susret tako što im je omogućio da, po povratku, zadrže svojinska prava na kuće i zemlju, te im je otpisao dug za izbjegavanje vojske.⁶³ Takođe, teškoća da se razumije da li su se bjegunci ove vrste odricali državljanstva ili ne, činila je neke probleme aktuelnim. Taj problem se prevazilazio tako što bi bjegunci, prilikom povratka, pri sebi imali isprave ili bi se, za vrijeme boravka u stranim državama, obraćali poslanstvima Osmanskog carstva i tako dokazivali da su zadržali prvobitno državljanstvo. Čak i ako se ispostavi da su napustili svoju teritoriju, država ih je – sve dok se ne odreknu svog državljanstva i ne postanu podanici neke strane države – u pogledu prava, u slučaju povratka, morala tretirati kao osmanlijske podanike.⁶⁴

Tako se, prema osmanlijskom Zakonu o državljanstvu od 28. januara 1869. godine, osobe koje imaju osmanlijsko, a žele državljanstvo neke druge države, tretiraju kao stranci od datuma kada promijene svoje državljanstvo. Kada je, pak, riječ o osobama koje odluče da svoje državljanstvo promijene bez dozvole osmanlijskih vlasti, takva se promjena ima smatrati nevažećom, a osobe bi se tretirale kao osmanlijski podanici. Naravno, promjenu državljanstva je bilo moguće izvršiti uz specijalnu sultanovu dozvolu (*irade-i seniyye*).⁶⁵ Hrišćani su iz Kosovskog vilajeta bježali u

⁶² BOA, *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, Nr. 107/4580, 27 Cemâziyelâhir 1306 (28 Şubat/februar 1889); MV, Nr. 40/41, 23 Cemâziyelâhir 1306 (24 Şubat/februar 1889).

⁶³ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1668/137, 27 Safer 1307 (23 Ekim/oktobar 1889).

⁶⁴ BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD.)*, Nr. 2569/10, 31 Cemâziyelevvel 1307 (22 Ocak/januar 1890).

⁶⁵ İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, İstanbul 2014, str. 69.

Srbiju ili Crnu Goru, a da nijesu tražili dozvolu. Razumije se, neki od bjegunaca koji nijesu promijenili državljanstvo su umirali u mjestima u koja su došli. Ova priča je dobila novu dimenziju kad su povratnici ili nasljednici onih što su ostali u novim mjestima, zatražili da se na njihovo ime prenese imovina – kuće i zemlja – preminulih bjegunaca. U dogovoru koji je prethodno razjašnjen, nema objašnjenja koje bi bilo adekvatno za ovu temu. Problem sa ovim pitanjem je u tome što se ne zna da li postoje teškoće u pogledu mogućnosti da imovina – kuća i zemlja – osmanlijskih podanika koji su, kao bjegunci, preminuli na stranoj teritoriji pripadne njihovim nasljednicima koji borave na osmanlijskoj teritoriji.⁶⁶ U tom smislu, slučaj koji se zbio u Novoj Varoši je cijeloj priči podario jednu sasvim novu dimenziju. Utvrđeno je, naime, da žena po imenu Reste (?) – čiji je suprug bez dozvole otišao u Srbiju, gdje je i umro – planira da proda kuću i zemlju, za koje je, posredstvom dokumenata, potvrdila da joj pripadaju i – opet ode u Srbiju. Utvrđeno je još mnogo ovakvih primjera: osoba ostaje na osmanlijskoj zemlji sve dok ne dobije pravo na kuću i imanje, nakon čega pronalazi način da svoju imovinu proda i prebjegne. Zbog toga je ustanovljeno pravilo da bjegunci koji, po povratku, žele da zadrže svoje kuće i njive – od datuma povratka, najmanje pet godina ne smiju da napuste ili prodaju svoju imovinu.⁶⁷

Iz prepiske između Porte i uprave Kosovskog vilajeta uočava se da osmanlijska vlast nema jasnu predstavu o tome da li je korisnije da potencijalni bjegunci ostanu u državi ili da je napuste.⁶⁸ Pod uticajem ove konfuzije, nije se dao utvrditi precizno definisan odnos prema imovini

⁶⁶ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1844/59, 18 Zilkade 1308 (25 Haziran/jun 1891).

⁶⁷ BOA, *MV*, Nr. 66/28, 16 Zilhicce 1308 (23 Temmuz/jul 1891).

⁶⁸ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet (Y.PRK.BŞK)*, Nr. 22/85, 28 Zilhicce 1308 (4 Ağustos/avgust 1891).

bjegunaca-povratnika. Ta konfuzija je vodila kašnjenju u rješavanju problema, što je, napokon, bio razlog za stalne pritužbe i nezadovoljstvo.⁶⁹ Nije uvijek bilo lako da se bjezgunci koji su se odlučili za povratak nasele u kuće koje su prethodno napustili. U selu Nikoljac – Bjelopoljska kaza, Novopazarski sandžak – u kuće koje su njihovi vlasnici, hrišćani, napustili bjekstvom u Srbiju i Crnu Goru, privremeno su naseljavani hercegovački muhadžiri. Kada se dio bjezgunaca odlučio na povratak, 1892. godine, oni su zahtijevali da im se omogući da pristupe kućama koje su prethodno napustili, što je predstavljalo novi problem sa kojim se suočila uprava vilajeta. Ona je ovaj problem pokušala da riješi tako što bi hercegovačke muhadžire, koji su se prije naselili u nahiju Maleš naselila umjesto bosanskih muhadžira koji su ostali rasuti po raznim mjestima.⁷⁰

Zaključak

U periodu koji je prethodio osmansko-ruskom ratu 1877–1878, Osmansko carstvo se, kada je Crna Gora u pitanju, suočavalo sa nizom ustanaka i ratnih aktivnosti. Nakon što je, odredbama Berlinskog sporazuma, postala nezavisna država, Crnoj Gori je, u kontekstu odnosa sa Osmanskim carstvom, preostalo još mnogo problema koji su se prvenstveno ticali graničnih sporova. Bitan segment tih problema svakako su i slučajevi bjekstava. Ta bjekstva su bila naročito karakteristična za stanovništvo koje je živjelo blizu granice ili, prosto, za kaze poput Berana, Bijelog Polja, Trgovišta i Kolašina, odakle je mnoštvo ljudi, iz različitih razloga, kao što su politički, administrativni, vojni i ekonomski, bježalo u Crnu Goru. Nepostojanje sporazuma između dvije države o izručivanju osumnjičenih

⁶⁹ BOA, *İ.MMS*, Nr. 124/5349, 28 Safer 1309 (3 Ekim/oktobar 1891).

⁷⁰ BOA, *DH.MKT*, Nr. 1908/75, 6 Cemâziyelâhir 1306 (7 Ocak/januar 1892).

lica nesumnjivo je bilo podsticaj za bjekstva. Osmanskom carstvu je naročito problem predstavljalo ugrožavanje javnog reda izazvano povratkom onih koji su, počinivši zločin, iskoristili priliku da pobjegnu iz države. Osmansko carstvo je, baveći se pitanjem državljanstva onih koji su prebjegli, nastojalo da prevaziđe i druge probleme, kao što su, sa jedne strane, sprječavanje bjekstava, a sa druge strane, olakšavanje situacije potencijalnim povratnicima, prihvatanje onih koji traže oprostaj, te pojedinačna i opšta amnestija bjeGUNaca. Geografska struktura terena, plemenski život iz kojeg proističe i krvna osveta bili su među važnim činiocima što su uticali na bjekstva. S tim u vezi, umir krvi je imao uticaj na smanjenje broja onih koji bježe.

U ovom procesu, Osmanlije je veoma uznemiravalo to što je Crna Gora prema hrišćanima u Carstvu nastupila protekcionistički. Ponekad je i Crna Gora bivala uznemirena zbog zahtjeva upravitelja vilajeta da im se vrate bjeGUNci. Kako su sultan Abdul Hamid II i knjaz Nikola održavali veoma dobre odnose, to se problemi koji su se javljali u odnosima između dvije države – konkretno: pitanje bjeGUNaca – pokušavalo riješiti, nekad obostranim trudom, nekad savjetima, ali, svakako, nikad u pravcu izbijanja neke velike krize.

BIBLIOGRAFIJA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI (OSMANLIJSKI ARHIV VLADE)

- *Babiâli Evrak Odası (BEO.)*
- *Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*
- *Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.)*
- *Dahiliye Nezareti Siyasi (DH. SYS.)*
- *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.)*
- *İrade Dahiliye (İ. DH.)*
- *İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)*
- *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)*
- *Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. I. KV.)*
- *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A. MKT. UM.)*
- *Şura-yı Devlet (ŞD.)*
- *Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet (Y. PRK. BŞK.)*
- *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A-HUS.)*
- *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)*

PERIODİÇNE PUBLIKACIJE

- *Düstur*, II. Tertip, C. III.

ISTRAŽIVAČKI RADOVI – ČLANCI

- Beydilli, Kemal; “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mesalesine Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), s. 77–99.
- Külçe, Süleyman; *Osmanlı Tarihi'nde Arnavutluk*, İzmir 1944.
- Özcan, Uğur; *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara 2012.
- Serbestoğlu, İbrahim; *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, İstanbul 2014.
- Temizer, Abidin; *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878–1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.
- ...; *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2013.
- Ünlü, Mucize; *Kosova Vilayeti*, Ankara 2014.

ÖZETLER

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bağımsızlığını kazanan Karadağ ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler savaş sonrasında da devam etmiştir. Bu süreçte Osmanlı-Karadağ ilişkilerine etki eden unsurlardan biri sınır bölgeleri başta olmak üzere Osmanlı topraklarından Karadağ'a gerçekleşen firar hadiseleridir. Bu çerçevede ön plana çıkan yerlerden biri Kosova vilayetidir ve bu vilayete bağlı birçok kazadan Karadağ'a çok sayıda kişi firar etmiştir. Firar edenlerin önemli bir kısmı Hıristiyan halktan olup askerlik bedeli ve vergiler bu geçişte etkili olmuştur. Bunun dışında öldürme, yaralama, hırsızlık gibi olaylara karıştıkları için adli sebeplerle, ekonomik imkânsızlıklar sebebiyle, dini gerekçelerle ve kan davaları dolayısıyla da firar edenler olmuştur.

Osmanlı Devleti firar olaylarının sebebi üzerinde önemle durmuş, aldığı çeşitli tedbirler ile firar vakalarını önlemek istemiş ve firar edenlerin geri dönmelerini teşvik edici düzenlemeler yapmıştır. Firarilerin önemli bir kısmı gerek bu çalışmaların sonucunda gerekse padişahın affına mazhar olarak ya da umumi aftan yararlanarak geri dönmüşlerdir. Bu sürecin bazı evrelerinde Osmanlı yönetimi Karadağ Emareti'nin firarilere göz yumduğunu düşünmüş ve bu kanaat Karadağ yönetimine karşı güvensizlik yaratmıştır. 93 Harbi öncesinde de görülen Kosovadan Karadağ'a yönelik firar hadiseleri Kosova Osmanlı yönetiminden çıkıncaya kadar devam etmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: *Firar, Vergi, Askerlik Bedeli, Cinayet, Kan Davası*

ABSTRACT

The relations between the Ottoman Empire and Montenegro continued after 1877–1878 Ottoman-Russian War, in spite of the independence of Montenegro. One of the things that connected these two countries were escape cases from the Ottoman Empire to Montenegro, especially in the bordering regions. In this context, Kosovo became particularly popular. Many people escaped from the sub-districts of this district. Many of those people were Christians who wanted to evade serving the military and paying taxes. Apart from that, forensic reasons, such as murders, shooting, robberies, economic reasons, religious reasons and blood revenge were other causes of such escapes.

The Ottoman government took into consideration these cases, wanted to protect the emigrants and tried to make them go back. As a result of these incentive regulations, most of those escapers came back. The Sultan's pardons and general amnesty were the other reasons which provided the incentives for the escapers to go back to their country of origin. In some phases of this process, the Ottoman government believed that the escapers were not treated well in the Principality of Montenegro. That belief caused mistrust against Montenegro. The escape cases happened before the '93 War and continued until Kosovo stopped being the part of the Ottoman Empire.

KEY WORDS: *Escape, Tax, Military Service, Murder, Blood revenge*

Dr Ajše Ozkan

UNIVERZITET ČANKIRI KARATEKIN
TURSKA

PITANJE NEPOKRETNE IMOVINE MUSLIMANA U CRNOJ GORI NAKON BERLINSKOG KONGRESA

Nakon Berlinskog sporazuma Crnoj Gori su prepušteni Nikšić, Kolašin, Podgorica, Žabljak i Spuž i u ovim mjestima izbilo je pitanje nepokretne imovine. Iako su prava muslimana na ovim prostorima pridruženim Crnoj Gori bila osigurana članom 30 Berlinskog sporazuma, ovaj član nije priznavan u praktičnoj primjeni. Crna Gora je plijenila imovinu muhadžira i nije davala dovoljan dio prinosa. Takođe, počela je prodavati imovinu imigranata za malu cijenu. Uprkos formiranju mješovitih komisija nijesu nađena rješenja. Crna Gora bi s vremena na vrijeme obustavljala rad komisija, i vremenom, imovinska i dužnička pitanja su se ispreplijetala ostajući neriješena čak i u XX vijeku.

KLJUČNE RIJEČI: *Berlinski sporazum, Crna Gora, iseljenik*

Uvod

Odredbama Berlinskog ugovora, Crna Gora je, 13. jula 1878. godine, dobila priznanje nezavisnosti i značajno proširenje teritorije, budući da su joj pripali Piva, Nikšić, Kolašin, Podgorica, Žabljak, Spuž, Ragnov, Peklin, Gacko, Gusinje, Plav i Bar.¹ Tako je površina Crne Gore – sa predratnih 4.000 km² – uvećana na 9.475 km².³ Pripajanjem pomenutih oblasti, broj stanovnika je uvećan za 92.000⁴ i premašivao je cifru od 200.000.⁵

U mjestima koja su prepuštena Crnoj Gori, živjelo je 15.000 muslimana i blizu 10.000 katolika, mahom Albanaca. Tako se Crna Gora nakon Berlinskog kongresa, pripajajući oblasti u kojima su, osim pravoslavaca, živjeli i muslimani i katolici, transformisala u multinacionalnu i multikonfesionalnu državu,⁶ s tim što ta transformacija nije bila tiha i bezbolna, već je trajala duži vremenski period.

¹ Gacko je gradić u RS/BiH, a Pećin (tur. *Peklin*) mjesto u centralnoj Albaniji. Odlukama Berlinskog kongresa, ova mjesta nijesu pripala Crnoj Gori. (*prim. prev.*)

² Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara, 2012, s. 99.

³ Andriyašević, a.g.e, s. 182.

⁴ Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944, s.245, Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007, s. 40, Özcan, a.g.e, s. 100.

⁵ Özcan, a.g.e, s. 99, Urhan, a.g.t., s.387, Darkot, a.g.md, s. 228.

⁶ Özcan, a.g.e, s.100.

Prilikom pokušaja da preuzme oblasti koje su joj dodijeljene odredbama Berlinskog sporazuma, Crna Gora se suočila sa krupnim problemima. Naime, u krajevima koje prethodno nije osvojila puškom, naišla je na veliki otpor lokalnog stanovništva koje se, budući neporaženo u ratu, nije mirilo sa tim da treba da postane dijelom Crne Gore.⁷ U Gusinju i Plavu, gdje su preovladavali Albanci, ideja o pristupanju Crnoj Gori nije prihvaćena, pa je podignut ustanak.⁸ S druge strane, u prethodno zauzetim mjestima – poput Podgorice, Spuža ili Bara – nije bilo krupnijih incidenata.

Muhadžirsko pitanje i uzroci iseljavanja

U oblastima koje su, odlukama Berlinskog kongresa, pripale Crnoj Gori – Nikšić, Kolašin, Žabljak, Spuž, Zeta, Podgorica, Bar, Mrkojevići, Zabojana i Krajina – broj Bošnjaka i Albanaca je s 43.000 pao na 12.000.⁹ Razloge iseljavanja možemo objasniti pritiscima vjerske prirode, vojnim sukobima i ekonomskim problemima.¹⁰

Osnovni razlog iseljavanja jeste, nesumnjivo, izloženost vjerskom pritisku. Pojavljivale su se, naime, glasine da će doći sveštenici iz Rusije, sa zadatkom da pokrštavaju muslimane, te da neće biti dozvoljeno nošenje kalpaka. Iako je knjaz Nikola opovrgavao ove tvrdnje, oko 600 muslimanskih porodica iz Spuža i Podgorice se iselilo u Skadar.

Kirbi Grin (*Kirby Green*), engleski konzul u Skadru, u političkom izvještaju lordu Salzberiju (*Salisbury*) navodi da su tvrdnje o pokrštavanju i zabrana nošenja kalpaka svi-ma osim mulama ključni razlozi iseljavanja muslimana.¹¹

⁷ Temizer, a.g.t, s. 40.

⁸ Özcan, a.g.e, s. 256.

⁹ Safet Bancović, *Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü, Muhacirlerin İzinde*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012, s. 23.

¹⁰ Özcan, a.g.e, s. 350.

¹¹ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, C.II*, Ankara, 1989, s. 156–157.

Takođe, jedan od razloga iseljavanja jeste i odluka knjaza Nikole da 1879. donese Zakon o opštoj školskoj dužnosti, kojim se propisuje da sva djeca moraju ići u državne škole. Knjaz Nikola je muslimanima onemogućio vjeronauku u školama, a nastavu su izvodili učitelji hrišćanske vjere i to na crnogorskom jeziku.¹² Strahujući od asimilacije djece putem obrazovnog sistema, muslimani su birali iseljavanje. I Derviš-paša, komandant vojnih jedinica koje su se nalazile u Skadru, u jednom telegrafu izvještava o tome kako je crnogorska vlada izdala zapovijest prema kojoj oni koji odbijaju da se pokore pravilima – ili to čine, praveći probleme – imaju tri dana da napuste muslimanska imanja.¹³

Drugi razlog za iseljavanje je bilo obavezno služenje vojnog roka. Crnogorski knjaz je, došavši u Podgoricu, odlikovao i dao činove petorici-šestorici uglednih muslimana i, nakon toga, objavio da će s popisom stanovništva biti obavljena i regrutacija.¹⁴ Crnogorska vlada je, užurbano regrutujući muslimane za vojsku, nalagala da oni moraju nositi crnogorske kape sa krstom, a isto pravilo je bilo predviđeno i za hodže, inače, govorilo se, nijesu mogli ući u džamije.¹⁵ Zbog toga su, dakle, muslimani počeli da se iseljavaju, nakon čega je Kamil-paša tražio pomoć od Kirbija Grina, engleskog konzula u Skadru. Uspostavivši vezu sa knjazom Nikolom, Grin ga je zamolio da se „riješe problemi muslimana“. Vojvoda Plamenac¹⁶ je, pod uticajem te molbe i zapovijesću knjaza Nikole, u martu 1879. objavio saopštenje da se regrutacija muslimana odlaže

¹² Abidin Temizer, *Karadağ'da Öteki Sorunu: Müslümanlar (1878–1913)*, History Studies, C. 5, Sayı 3, Haziran 2013, s. 226.

¹³ Bancovic, *a.g.m.*, s. 33.

¹⁴ ATASE, ORH. Kutu: 114, Gömlek: 43, Belge: 43–1, 09. 01. 1294 (21. 03. 1878).

¹⁵ Bancović, *a.g.m.*, s. 27.

¹⁶ Özcan, *a.g.e.*, s. 352, Şimşir, *a.g.e.*, C. II, s. 190–191.

sve dok se ne opredijele za crnogorsko ili osmanlijsko državljanstvo.¹⁷

Treći razlog za iseljavanje jeste ekonomske prirode. Kako su Crnogorci iskazivali ambiciju da prisvoje kuće, imanja, zemljišta odlazećih muslimana, to su ovi bili prisiljeni da se isele. Dalje, kako je zemlja koja je odlukom Berlinskog kongresa bila mnogo plodnija od one koju je Crna Gora do tada posjedovala, to je Crna Gora željela da se muslimani isele odatle.¹⁸ Iako je članom 30. Berlinskog ugovora bilo definisano da muslimani zadržavaju pravo vlasništva nad zemljom, te da je mogu dati u zakup ili na neki drugi način eksploatisati,¹⁹ Crna Gora je, preuzevši tu zemlju, dijelila svojim vojnicima. Istovremeno su Crnogorci zaplijenili svu zemlju i imovinu koju su muslimani držali. Stoga su muslimani, suočeni sa ekonomskim poteškoćama i zabrinuti zbog zlostavljanja, odlučili da se isele.²⁰ Prema mišljenju svjedoka epohe i naučnika, osim pomenu-tih, ima još razloga za iseljavanje. To su ponos Bošnjaka, nepristajanje na jednak status sa dojučerašnjom rajom... nesposobnost da se adaptiraju na okolnosti u kojima gube zemlju i prilagođavaju se novim uslovima života...²¹

Pitanje nepokretne imovine

Iako su članom 30. Berlinskog ugovora prava muslimana bila zajamčena, Crna Gora je odmah nakon raspuštanja

¹⁷ Šimšir, a.g.e, C. II, s. 232.

¹⁸ Temizer, a.g.t, s. 74.

¹⁹ Özcan, a.g.e, s. 351–352, Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C.I, Ankara, 1953, s. 416. Zübeyde Güneş Yağcı, „Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi“, *Almanah*, knjiga IV, Sayı 63–64, Podgoritsa, 2014, s. 199.

²⁰ Michael Palairat, *Balkan Ekonomileri 1800–1914*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, 2000, s. 242–243.

²¹ Bancovič, a.g.m, s. 27.

Berlinskog kongresa, počela da plijeni imovinu muhadžira. Kirbi Grin, engleski konzul u Skadru, pisao je Lajardu (*Layard*), ambasadoru u Carigradu, da su muslimani iz Crne Gore – muhadžiri – uručili peticiju u kojoj opisuju veoma tešku situaciju u kojoj se nalaze, navodeći da je u Crnoj Gori ubijeno 249 ljudi te da je sve što su željeli – povratak kući i bavljenje zemljoradnjom.²² U telegramu koji je, 21. oktobra 1878. godine, sadrazam Safet-paša poslao knjazu Nikoli, govori se o veoma nepovoljnom položaju barskih i ulcinjskih muhadžira, kojima su Crnogorci oduzeli imovinu. Od knjaza se traži da ta imovina bude vraćena, te da muhadžirima bude obezbijedeno pravo na život i sigurnost imovine. Knjaz Nikola je odgovorio kako bi bilo nužno sačiniti sporazum između Crne Gore i Osmanskog carstva, koji bi se bavio tim pitanjem.²³

Crnogorska vlada je od muhadžira koji su željeli da se vrate na svoja imanja tražila dokumentaciju o ispisu iz turskog državljanstva. Isto tako, počev od proljeća 1880. počela je naseljavati imanja muhadžira, ne poštujući nikakav plan i program.

U Podgorici su imanja onih od kojih se nije očekivao povratak, dijeljena doseljenicima. U Nikšiću, koji je pao 27. avgusta 1877. nakon 48 dana crnogorske opsade, pravoslavne porodice su počele da naseljavaju imanja muhadžira, a prvim doseljenicima su, sa napuštenim imanjima, davane i kuće. Tako su se u Nikšiću bogataši koji su po najnižim cijenama otkupljivali imanja muslimana još više bogatili.²⁴ Osmanlijski ministar spoljnih poslova, Janis Sava-paša (*Yannis Sava Paşa*), je, preko osmanlijskog ambasadora u Londonu, Musurus-paše, izvijestio engleske zvaničnike o

²² Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.I, Ankara, 1989, s. 640–643.

²³ Şimşir, a.g.e, C.I, s. 657–660, Özcan, a.g.e, s. 356.

²⁴ Bančović, a.g.m, s. 25–36.

tome da Crnogorci u Nikšiću i Podgorici otimaju nepokretnu imovinu muhadžira. Nikšićki muhadžiri su počeli da pričaju o tome da Crnogorci, paljenjem njihovih kuća i zapljenom imovine, ne poštuju odredbe Berlinskog ugovora.²⁵ Prema članu 30. tog ugovora, vlasnici imanja bi, čak i ako se odsele, mogli da zadrže pravo svojine na svoju imovinu. Mašo Vrbica, crnogorski ministar unutrašnjih djela, ovako objašnjava činjenicu da se Crna Gora ne pridržava spornog člana Berlinskog ugovora: „Članovi ovog ugovora se ne primjenjuju u skladu sa onim što je potpisano, zato što bi, u slučaju da muhadžiri zadrže pravo na svojinu nad imovinom, naši siromašni ljudi bili u velikom problemu. Ako bi naša sirotinja koristila imanja muhadžira onako kako to oni žele, oni ni u kom slučaju ne bi mogli steći vlasnička prava.“²⁶

Nikšićki muhadžiri su, u cilju vraćanja svojih imanja i stvari, te dobijanja odštete za korišćenje tih imanja, prihoda sa njih i uništenih kuća, pisali molbu skadarskom valiji i tražili pomoć od Osmanskog carstva.²⁷ Po istom obrascu, crnogorska vlada je pokušala prisvojiti i imovinu kolašinskih muhadžira.²⁸ Naime, doseljenici i starosjedioci su odbili da muhadžirima plate naknadu, a crnogorska vlada nije ništa učinila po tom pitanju.²⁹ Kao rezultat takvog ponašanja, crnogorskoj vladi je upućen protest. Ministar spoljnih poslova, Asim-paša, u poruci poslatoj osmanlijskom otpravniku poslova u Parizu, 17. oktobra 1880. godine, govori o tome da je poslaniku na Cetinju uručena protestna nota koju ovaj treba da proslijedi crnogorskoj vladi.

²⁵ Özcan, a.g.e, s. 356, Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C.III, Ankara, 1989, s. 106.

²⁶ Bançoviç, a.g.m, s. 31–32.

²⁷ Şimşir, a.g.e, C.III, s. 106, Özcan, a.g.e, s. 356.

²⁸ Şimşir, a.g.e, C.III, s. 231.

²⁹ Bançoviç, a.g.m, s. 30–32.

U molbi koju su podgorički muhadžiri poslali u Skadar, osmanlijskim činovnicima, piše: „Uprkos potpisanom sporazumu, Crna Gora konfiskuje imovinu podgoričkih muhadžira, kao i prihode ostvarene na imanjima muhadžira u Podgorici, Spužu i Žabljaku. Takođe, ne biraju sredstva da ponize i uvrijede stanovništvo – nekoliko stotina kuća – koje duže od tri godine živi u mahalama koje su sačuvale osmanlijsko državljanstvo. Konačno, svi putevi su zatvoreni, a punih četrdeset dana drže u pritvoru blizu četrdeset ljudi.“ Muhadžiri zahtijevaju da se okonča nasilje, te da se uklone prepreke osobama koje žele da se isele.

Ove navode koriguju izvještaji osmanlijskih činovnika u Skadru. Nepravedni postupci prema muhadžirima i lokalnom stanovništvu – onom koje ovdje ima mjesto prebivališta – izazvali su veliki bijes kod Albanaca. O ovim nepredviđenim incidentima piše Asim-paša (*Asım Paşa*): „Smatra se da bi Osmansko carstvo trebalo da uloži primjedbe na ove nelegalne akcije, a vjeruje se i da je posrijedi grubo kršenje odredbi Berlinskog sporazuma. Takođe, odbija se povjerovati u to da Crna Gora svojim činovnicima toleriše ovakvo ponašanje, ali se, istovremeno, naglašava da se neće preuzimati odgovornost za konačan ishod.“ Protestna nota je poslata Crnoj Gori, a o njoj su, usmeno, izviješteni i poslanici velikih sila u Carigradu. Od knjaza Nikole je traženo da francuskom ministru inostranih djela u vrlo ozbiljnoj formi, sasvim otvoreno, objasni situaciju.³⁰ Nije prošlo ni deset dana, a u telegramu koji je osmanlijski poslanik sa Cetinja poslao ministru inostranih djela Osmanskog carstva se navodi da se u Podgorici nastavljaju hapšenja muškaraca, te da je, u posljednjih nekoliko dana, uhapšeno šest-sedam ljudi. Naglašava se da crnogorski činovnici vrlo energično pristupaju maltreti-

³⁰ Šimšir, n.d, C.III, str. 307– 308.

ranju nesrećnog stanovništva, te da im na pamet ne pada da prestanu s progonima i napadima. Poslanik, dalje, navodi da se – u kontekstu činjenice da je realizovan predlog Evrope, prema kojem se savjetovalo Osmanskom carstvu da prepusti Ulcinj – jasno vidi dokle će, u budućnosti, dovesti napadi na stanovništvo. O situaciji koja je tada bila aktuelna, on kaže: „Poznato je da se ovdašnji muslimani neće naći pod zaštitom diplomatskih predstavnika stranih država. Po mom mišljenju, ako želite da u potpunosti nadgledate sprovođenje odredbi Berlinskog kongresa i da ovo bespomoćno stanovništvo zaštitite od progona kojima ih izlažu crnogorski činovnici, nemate drugoga izbora do da ovdje otvorite konzularno predstavništvo.“³¹

Nekoliko mjeseci kasnije, poslanik Osmanskog carstva na Cetinju susreo se sa crnogorskim knjazom. Tom prilikom, obavijestio ga je o sadržini pisma koje je dobio od Derviš-paše. U pismu se, prvenstveno, pominje distribucija oružja podgoričkom stanovništvu, zatim prisiljavanje djece na pohađanje nastave u državnim školama, te protjerivanje nekih starješina koje nijesu bile saglasne sa takvom politikom. Knjaz je reagovao tako što je obećao odlaganje primjene zakona, a potom je poslaniku pročitao telegrafe koji se odnose na dokaze da podgoričko stanovništvo postupa u skladu sa svojim željama. Poslanik je, napominjući kako je žalosna situacija u kojoj se nalaze muhadžiri, insistirao na tome da se hitno preduzmu mjere u pravcu usklađivanja prakse sa odredbama Berlinskog ugovora. Knjaz je, pak, saglašavajući se sa ocjenom da treba zaštititi prava muhadžira, izrazio zahvalnost

³¹ BOA, HR.TO. 138/16 27.10.1880. U to vrijeme, osmanlijski poslanik na Cetinju je bio Husein Sermed-efendija. Preciznije, on je tu dužnost obavljao od 20. septembra 1880. do februara 1881. godine. Vid. Uğur Özcan-Abidin Temizer, *Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, İstanbul, 2015, str. 51.

zbog zajedničkog odlučnog rješavanja graničnog spora. Takođe je, kao dokaz želje da uspostavi dobre odnose sa Osmanskim carstvom, izvijestio poslanika o tome da će muhadžiri imati svu slobodu da povrate svoju imovinu. Osmanski diplomatski predstavnik je, nakon toga, izrazio svoju zahvalnost crnogorskom knjazu. Nikola I je od Visoke Porte zatražio da mu se za ova – kao i za sva druga – pitanja obraća direktno, mimo uplitanja drugih država. Ovaj zahtjev je bio motivisan činjenicom da je Visoka Porta o muhadžirima, podgoričkom stanovništvu i bespravnom postupanju Crne Gore izvijestila diplomatske predstavnike šest država u Carigradu, te svoje poslanstvo na Cetinju.³² Crnogorski ministar inostranih djela, Radonjić, izvijestio je osmanlijskog poslanika na Cetinju, Sermed-efendiju, o tome da će muhadžirima biti dozvoljen povratak u Crnu Goru te da će se jamčiti sigurnost njihove imovine.³³ Uprkos svim garancijama koje je dao crnogorski knjaz, pritužbe muhadžira nijesu prestajale. U izvještaju koji je osmanlijski poslanik na Cetinju Riza-beg (*Rıza Bey*) poslao ministru inostranih djela Asim-paši (*Asım Paşa*), navodi se da se imovina muhadžira ne prodaje strancima, da cijene padaju, te da Crnogorci imaju dovoljno novca da kupe sporne nekretnine.³⁴ Crnogorski knjaz je, u ime države, nepokretnu imovinu muhadžira, sa svim dugovima, kupio, zadužujući se kod evropskih banaka i obećavajući da će dugove isplatiti u ratama. I dok je ova ponuda bila veoma privlačna vlasnicima manjih nekretnina, dotle su je krupniji posjednici odbili. Ukoliko bi prihvatili ponudu, Crna Gora bi im godišnje isplaćivala 15.000 lira, dok bi ukupan iznos mogao da dosegne cifru od 50.000 lira.³⁵ Crnogorski knjaz se, odmah po slanju

³² BOA, Y.A.HUS. 166/12 1298. M.18 (20. 12. 1880).

³³ Šimšir, n.d, C.III, str. 344–345.

³⁴ n.d, C.III, str. 405.

³⁵ Özcan, n.d, str. 357.

ove ponude, obratio muhadžirima. U proglasu od 13/25. jula 1881. godine, naslovljenom kao *Proglas crnogorskim muslimanima koji su se iselili*, knjaz Nikola je, započeo obraćanje, podsjećajući na proglas od 18/30. novembra 1880. godine, u kojem se ističe „...opšta amnestija za sve, iako se među njima nalaze i politički prestupnici, izdajnici domovine ili nečasni agenti neprijatelja...“³⁶ Knjaz, dalje, kaže da se, koristeći se milošću kojom ih on obasipa, svojim kućama mogu vratiti čak i ljudi kojima se pripisuju ozbiljni prestupi. Tražio je od njih da prestanu da se, poput kakvih lotalica, smucaju po drugim mjestima te da se vrate svojim domovima. „Obećavamo da ćemo štiti vašu imovinu i prava koja vam se garantuju Berlinskim ugovorom i crnogorskim zakonima. Vaša nova domovina će vas dočekati kao djecu, pa ćete moći da živite u miru i sigurnosti.“ Izricanjem ovih riječi, knjaz je muhadžirima dao rok od pola godine da se vrate svojim kućama. Muhadžiri, kao vlasnici zemlje koju obrađuju Crnogorci, imaju pravo da, ukoliko prihvate ovaj poziv, povrate svoju imovinu i da je, kao drugi Crnogorci, koriste u budućnosti. Nikola, dalje, pominje obrazovanje, obraćajući se onima koji misle da bi im crnogorski zakon ograničavao slobodu vjeroispovijedanja. Knjaz kaže da, prema tim zakonima, djeca moraju ići u školu, bez obzira na to kojoj vjeri pripadaju, ali da je uključivanje obrazovnih vlasti u pitanje organizovanja vjeronauke – onemogućeno. Knjaz je, dalje, naglasio da će muhadžirima – koji su nakon predaje Podgorice, bili razoružani, a njihovo oružje smješteno u podgorička skladišta – biti omogućeno da vrate oružje, te da će oni, budući ocijenjeni od države kao dobar narod,

³⁶ Šerbo Rastoder, „Karadağdan Müslüman Göçleri- 1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi“, Muhacirlerin İzinde, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012, s. 108, Şimşir, n.d, C.III, str. 413, Montenegro: Political and Ethnic Boundaries 1840–1920, Volume 2: 1880–1920, Ed. Beitullah Destani, UK, 2001, str. 783.

moći da žive u miru sa sobom, ali i sa drugim narodima, jer svako oružje koje bude dijeljeno drugima, biće distribuirano i njima.³⁷ Osmanski otpravnik poslova na Cetinju je pokrenuo inicijativu za formiranje komisije koju bi činili službenici Osmanskog carstva i Crne Gore, a koja bi se, povezujući rezultate svih aktivnosti, bavila pitanjem državne i vakufske zemlje u mjestima koja su pripojena Crnoj Gori. Ministar inostranih djela Crne Gore je, tim povodom, izjavio da će njegova država imenovati jednog službenika.³⁸ Nakon toga, osnovana je *Mješovita komisija za muhadžire i vakufe* i njeno zaduženje je bilo da se bavi zadužbinama (vakufima) muslimana u Crnoj Gori, te raščlanjivanjem pitanja koja se tiču muhadžira. Crna Gora je, ipak, naglasila da neće odrediti svog člana komisije sve dok se ne riješi problem u vezi sa razgraničenjem. Osmansko carstvo je za svog predstavnika u radu komisije odredila Šekip-bega (*Şekip Bey*), dok je, počev od 1885. godine, crnogorski komesar bio Dokonić (?).³⁹

Međutim, niti su žalbe muhadžira prestajale, niti je mješovita osmansko-crnogorska komisija mogla da se osnuje. Nakon što su mjesta poput Podgorice, Spuža, Žabljaka, Ulcinja i Bara bila prepuštena Crnoj Gori, dio tamošnjeg stanovništva se, selidbom u druge krajeve, odlučio za muhadžirluk. Oni su potom pisali molbu, kako skadarskom valiji, tako i austrijskim, italijanskim i ruskim konzulima. U toj molbi se navodi da su prava svojine nad zemljom, garantovana 30. članom Berlinskog ugovora, prekršena tako što se Crnogorci, koji su prije rata jedva nalazili sredstva za život, služe svakojakim trikovima, kako bi ih prisilili na napuštanje imanja. Muhadžiri dalje govore o tome da su se, nakon što su bili primorani na iseljavanje,

³⁷ Şimşir, n.d, C.III, str. 413–414.

³⁸ BOA, HR.TO. 45/57 24. 01. 1881.

³⁹ Özcan, n.d, str. 357–358.

suočili sa zloupotrebom svojih imanja, te oduzimanjem nekih drugih stvari. Muhadžiri su, tvrdi se u molbi, u 99% slučajeva bili prinuđeni da, na svoju štetu, prodaju svoja imanja i, s tim u vezi, naglašavaju da ne vide nikakav pomak u pogledu poboljšanja njihovog statusa. Crnogorska država preuzima vlasništvo nad svojinskim pravima muhadžira, čak i onih koji se vrate u zavičaj; muhadžiri koji krenu da dokažu svoja prava bivaju maltretirani, a ništa bolje ne prolaze ni njihovi zastupnici. Dalje se ističe da, prema naređenju koje je 1880. godine izdao crnogorski knjaz, njima pripada jedna četvrtina prihoda od njihovog zemljišta, a podsjećaju i na dio proglašenja, u kojem se ističe da će im biti data kompenzacija za dućane. Ništa od toga, naglašavaju oni, nije učinjeno.

Muhadžiri, dakle, tvrde da, u njihovom odsustvu, Crnogorci koriste njihove ambare za skladištenje usjeva sa njihove zemlje. Povrh toga, mogu da dobiju tek jednu četvrtinu prihoda sa vlastitih usjeva; ostatak, dakle veći dio, biva im osporen. Kada počnu da obrađuju svoju zemlju, bivaju izloženi prijetnjama koje im upućuju podanici knjaževine, što ih, posljedično, onemogućava da rade svoj posao. Nadalje, oni traže da za predstavnike u komisiji budu birani mještani. Tvrde da niko od crnogorskih podanika ne može, na legalan način, imati svojinska prava na njihovu imovinu, ali da se, vrlo prljavim trikovima, nastoji oboriti cijena nepokretne imovine, kako bi se ona što lakše iščupala iz ruku vlasnika. Podsjećaju i na scenu iz bliske prošlosti, nekoliko godina unazad, kada su Crnogorci odbili da se ise le iz kuća u kojima su, prethodno, muhadžiri živjeli, te dućana u kojima su radili i za čije su opravljavanje snosili troškove. Ako su, dalje se navodi, neke kuće i predate vlasnicima, u njima se, zbog prijetnji, ne može naći niti jedan podstanar. Muhadžiri traže da se

omogućiti da se imovinom, pokretnom ili nepokretnom, upravlja lično i preko obaveznih zastupnika – stranog i lokalnog. Takođe, očekuju da se omogućiti prodaja imovine, kako domaćima, tako i strancima. Traže, nadalje, da se ne sprječava nadgledanje poslova te da se u potpunosti poštuje član 30. Berlinskog ugovora. Zahvaljuju se zbog osnivanja mješovite komisije čiji bi se rad ticao rješavanja zahtjeva koji su odlagani još od 1878. godine.⁴⁰ Konačno, turski članovi tursko-crnogorske mješovite granične komisije predložili su da se, u pogledu prava muhadžira iz mjesta prepuštenih Crnoj Gori, stvari riješe u skladu sa članom 30. Berlinskog ugovora. To je, prema njihovom tumačenju, značilo da bi muhadžiri imali pravo svojine nad svojom imovinom, zatim pravo na slobodnu promjenu radnika, dobijanje odloženih prihoda, ispražnjenje bespravno zauzetih kuća. U tom smislu, najbolje bi, smatraju delegati, bilo ukoliko bi se osnovala jedna mješovita komisija, koja bi se bavila ispitivanjem zahtjeva muhadžira. Crnogorski delegati, pak, smatraju da njihova država, u pogledu odnosa prema muhadžirima, priznaje sva prava te da, u vezi sa tim, prihvataju osnivanje pomenute komisije.⁴¹ Što se tiče muhadžira, Crna Gora je, kada je na dnevni red došlo postavljanje Dagijs-efendije(?) za službenika u komisiji za vakufe, odobrila taj potez. Ovaj službenik je, kao i crnogorski delegati, imao jedan glas, samo je Crna Gora željela da ta komisija ima mješoviti karakter, pa je osmanlijski ministar spoljnih poslova, Arifi-paša (*Arifi Paşa*), to zatražio od svog poslanika na Cetinju, Dževad-paše (*Cevad Paşa*).⁴² Između Osmanskog carstva i Crne Gore je, 14. jula 1884. godine, došlo do pronalaženja zajedničkog jezika, pa su dvije strane potpisale sporazum koji se ticao muhadži-

⁴⁰ BOA, HR.TO. 526/83 01. 02.1883.

⁴¹ Šimšir, n.d, C.III, str. 548–550.

⁴² n.d, C.III, str. 606–608.

ra.⁴³ Ovaj osmočlani sporazum predviđa osnivanje jedne tursko-crnogorske mješovite komisije,⁴⁴ koja je počela da radi 11. avgusta iste godine.⁴⁵ Ta komisija je ispunila mnoge zahtjeve muhadžira, a, osim toga, analizirala je sijaset pitanja. Ako lokalni crnogorski činovnici izazivaju teškoće, Crnogorci imovinu koja pripada turskih muhadžirima doživljavaju kao svoju i žele da je zadrže, ali je, ipak, mnogima muhadžirima vraćena njihova imovina.⁴⁶ Jedno vrijeme je aktivnost komisije bila zamrznuta, ali je ona kasnije, ipak, ponovo počela da radi. Osmanski delegat, Dagijs-efendija, u svom izvještaju Šedid-efendiji (Šedid Efendi), osmanlijskom otpravniku poslova na Cetinju, navodi da Crnogorci kupuju imanja muhadžira po veoma niskoj cijeni, pa se, zbog toga, zabranjuje uzimanje više od 20 do 40 hektara zemlje.⁴⁷ Dagijs-efendija, takođe, piše i Arifi-paši, ministru inostranih djela, navodeći da su tajna naređenja vlade u pogledu imovine muhadžira demantovana od strane crnogorskog ministarstva inostranih djela.⁴⁸ Državni činovnici su se, obezbjeđivanjem mogućnosti da se kupe *navodno* muslimanske kuće i zemljište, našli u skrivenim porukama u kojima se, doduše, nije mogao pronaći dokaz da je bilo šta uzimano od muslimana.

Ako je i bilo primjedbi po pitanju muhadžira i njihovog prava na svojinu nad vlastitim imanjima, država se tog prava nije pridržavala i omogućavala je da se ta imovina, po niskim cijenama, nađe u rukama Crnogoraca. Knjaževina je, generalno, zemlju muhadžira prodavala po cijenama koje je sama određivala.

⁴³ BOA, HR.TO. 478/12 14. 07. 1884.

⁴⁴ BOA, HR.TO. 478/12 14. 07. 1884, Şimşir, n.d, C.III, str. 612–613, Özcan, n.d, str. 360, Temizer, n.d, str. 96.

⁴⁵ Şimşir, n.d, C.III, s. 620, Özcan, n.d, str. 360, Temizer, n.d, str. 97.

⁴⁶ Şimşir, n.d, C.III, str. 651.

⁴⁷ n.d, C.III, str. 670.

⁴⁸ n.d, C.III, str. 686.

Godine 1886. je od ulcinjskih muhadžira zatraženo da imenuju zastupnike zbog prodaje imovine koju su posjedovali u Crnoj Gori, inače će posao kupoprodaje obaviti sama crnogorska država.⁴⁹ Pored imovine muhadžira, plijenjeni su i prihodi od te imovine. Crnogorci su preuzimali prihode od imanja koja su pripadala muhadžirima iz Nikšića, Pola (?), Podrike (?) i Bilevika (?),⁵⁰ dok su one podgoričke i golubovačke muhadžire, koji bi dolazili da preuzmu prihode, ili ubijali ili mučili.⁵¹ Kako je Podgorica bila zanatski i trgovački centar,⁵² to su Crnogorci zabranili na hiljade trgovina u čaršiji – sve su pripadale muslimanima – i za trgovinu odredili druga mjesta u gradu. O šteti koja im je time pričinjena, muhadžiri su izvijestili Skadarski vilajet, žaleći se i tražeći preduzimanje mjera u svoju korist.⁵³

Već je bila došla i 1889. godina, a muhadžiri su i dalje muku mučili sa pitanjem prava svojine nad vlastitom zemljom. Stanovništvo Gusinja i Plava je bilo podvrgnuto crnogorskoj upravi i uprkos potrebi da se sa knjazom napravi sporazum o plaćanju prihoda od zemlje svake godine, o procjeni vrijednosti tih prihoda se raspravljalo tako što je u Beranama osnovana jedna mješovita komisija. No, iako je to učinjeno, efekti njenog rada nijesu bili veliki, jer su crnogorski komesari stvarali teškoće i vršili opstrukcije. Kako je taj sporazum bio u suprotnosti sa odredbama Berlinskog ugovora, Visoka Porta je formirala komisiju od provjerenih ljudi. Među njima je bio i biv-

⁴⁹ Özcan, n.d, str. 358.

⁵⁰ Temizer, n.d, str. 85.

⁵¹ Şimşir, n.d, C.III, str. 677–678.

⁵² Adnan Peçiç, „Podgoritsa'nın Kısa Bir Tarihçesi“, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 18, Ankara, 2005, str. 281.

⁵³ BOA, DH.MKT. 1466/85 1305. Ra. 13 (29. 11. 1887).

ši poslanik na Cetinju, Mirliva Dževad-paša.⁵⁴ Što se tiče imovinskih problema sa kojima su se suočavali nikšićki muhadžiri, nalazimo da je, tim povodom, postignut konsenzus između dvije strane, pa je potpisan sporazum o stvaranju mješovite komisije. Sadržaj sporazuma upućuje nikšićke muhadžire na konstataciju da postoji velika razlika između imovine u Nikšiću i posjeda u Podgorici, Baru, Ulcinju i drugim mjestima – u pogledu prihoda koje je sa njih moguće ostvariti – pa se muhadžirima „ostavlja puna sloboda i nezavisnost u pogledu odnosa prema imovini. Shodno tome, oni sa njom mogu činiti šta žele; sačuvati prava na svojinu, prodati je državi ili nekom drugom...“ iz zahtjeva za primjenom sredstava, koja su nastala zahvaljujući novoj promjeni/aranžmanu.⁵⁵

Pitanje duga

Jedno od važnijih pitanja u odnosu između Crne Gore i Osmanskog carstva bilo je i ono koje se ticalo nepokretne imovine zaduženih muhadžira. Ministarstvo inostranih djela Crne Gore je osmanlijskom poslanstvu na Cetinju poslalo tri sveske, u kojima su bila zapisana imena muhadžira iz Podgorice, Zete, Žabljaka i Spuža, koji su imali dug prema crnogorskim podanicima. Imali su rok do 1. juna 1884. da se pojave u podgoričkom sudu. Međutim, iz note koja je ranije predata, vidi se da je crnogorska država prvo bila odredila 15. april kao krajnji rok, da bi ga, kasnije, pomjerila na prvi dan juna. Iz straha da bi ih nepojavljivanje na sudu do predviđenog roka moglo dovesti do presude u odsustvu, kojom bi izgubili i prava i nepokretnosti, muhadžiri su pridavali veliki značaj pravovremenom obavještavaju svih onih čija su se imena našla na listi. Crna Gora je po ovom pitanju iskazala veliku brigu,

⁵⁴ BOA, Y.MTV. 39/88 1306. Za. 24 (22. 07. 1889).

⁵⁵ BOA, DH.MKT. 1723/58 1307. N.22 (11. 05. 1890).

jer su, prije postavljanja osmanlijskog konzula, zaduženi muhadžiri, načinivši izvjesnu štetu, gledali da što prije prekinu veze sa ovdašnjim ljudima. Takođe, istraživanje je pokazalo da su i imena mnogih crnogorskih podanika – koji nijesu spadali u kategoriju muhadžira, ali jesu dugovali novac osmanlijskim podanicima – bila uvrštena na listu koja je poslata osmanlijskom poslanstvu na Cetinju. Uporedo sa slanjem njihovih imena, predat je novac, a poslanik je obaviješten o tome da će se za osmanlijske podanike oformiti poseban zakon. Podgorički sud je, razmatrajući pitanje svote koju su jedan ili dvojica Skadrana potraživala od jednog Podgoričanina, prvo opravdao sebe, da bi kasnije iskazao zanemarivanje u pogledu naplate novca. Kasnije su se, pak, branili objašnjenjem da ne mogu da naplate taj novac, pa stoga odlažu taj posao. Knjaz Nikola je tu situaciju prokomentarisao ovako: „Podanici obje strane duguju jedni drugima novac u iznosu od gotovo 1.000.000 fiorina. Ako nam skadarska lokalna uprava olakšava situaciju, onda ćemo požuriti naplatu i plaćanje ovih dugova, a držim da bi se poslovi koji su u vezi sa tim pitanjem najbolje rješavali posredstvom jedne komisije. No, o ovom poslu ćemo se tek savjetovati.“⁵⁶

Zemlju muhadžira koji imaju dug prema Crnogorcima, Crna Gora prodaje po niskoj cijeni i, k tome, taj proces uvijek ima prioritet u odnosu na druge transakcije.⁵⁷ Zbog toga je Dževad-paša (*Cevad Paşa*), osmanlijski poslanik na Cetinju, preduzeo inicijativu, tražeći da se muhadžirima koji duguju novac ostavi neko vrijeme, kako bi mogli da se dogovore sa povjeriocima.⁵⁸ Crnogorska država im

⁵⁶ BOA, Y.PRK.EŞA. 4/19 1301.C.20 (15. 04. 1884), Şimşir, n.d., C. III, str. 597–598.

⁵⁷ Özcan, n.d, str. 360.

⁵⁸ Şimşir, n.d, C.III, str. 603.

je dala rok od dva mjeseca.⁵⁹ Nakon toga, crnogorski izaslanik Radonjić je – motivisan potrebom da se što prije prevaziđe situacija u kojoj se, više godina, odlaže naplata i vraćanje dugova onima koji imaju potraživanja prema crnogorskim podanicima, ali i obratno – otišao kod osmanlijskog poslanika na Cetinju i, u ime knjaza, zahvalio mu se na tome što je izdato naređenje komisiji u pravcu neodložne naplate dugova muhadžira.⁶⁰ Komisija koja se ovdje pominje jeste, zapravo, mješovita tursko-crnogorska komisija, koja je započela rad u Podgorici, 11. avgusta 1884. godine.⁶¹ Nije prošlo ni mjesec dana od njenog ustanovljenja, a Crna Gora je, do rješenja pitanja koje se odnosi na dugove između muhadžira i Crnogoraca, suspendovala njen rad.⁶² Funkcionisanje komisije je ponovo pokrenuto na ljeto 1885. godine. Tada je odlučeno da rok za plaćanje dugova bude dva mjeseca, a ustanovljeno je da je cijena koju je crnogorska država odredila za zemljišta zaduženih muhadžira preniska.⁶³ Osmansko poslanstvo na Cetinju i Crna Gora su, 19/31. oktobra 1886. godine, sklopili ugovor koji se odnosi na pitanje dugova i potraživanja muhadžira. Prema ovom trinaestočlanom ugovoru, odlučeno je da mješovitu komisiju, pored 10 osoba (Crnogoraca i muhadžira), čine još dva člana (osmanlijski i crnogorski). U ime Osmanskog carstva, ugovor je potpisao poslanik te države na Cetinju, Dževad-paša, dok je u ime Crne Gore to učinio ministar inostranih djela, Radonjić.⁶⁴ Ugovor je, potom, iz cetinjskog poslanstva Osmanskog carstva poslat u Skadarski vilajet. Muhadžirima je predočeno trenutno stanje: izviješteni su o tome da prodaja njihove nepokret-

⁵⁹ Temizer, n.d, str. 85, Yağcı, n.č, str. 201.

⁶⁰ BOA, HR.TO. 46/5 18. 02. 1885.

⁶¹ Özcan, n.d, str. 360.

⁶² BOA, HR.TO. 46/9 14. 03. 1885, Şimşir, n.d, C.III, str. 656.

⁶³ Şimşir, n.d, C.III, str. 674.

⁶⁴ BOA, HR.TO. 46/130 24. 10. 1886.

ne imovine podliježe crnogorskim zakonima. Ipak, kako je ovaj ugovor u suprotnosti sa odredbama usvojenim na Berlinskom kongresu, Crna Gora je oklijevala da proglasi takav aranžman, a ni Osmansko carstvo nije uspjevalo da izmijeni dva člana tog ugovora, pa je tema ostala zamrznuta.⁶⁵ Želja da se izmijene neki članovi ovog ugovora, kao i činjenica da komisija nije mogla odmah da se oformi, mogli su da budu razlog zbog kog su se odlagala suđenja između muhadžira i Crnogoraca, pa su nepravedno okrivljeni muhadžiri tražili od Skadarskog vilajeta da se, u cilju hitnog rješavanja njihovih problema, njihov slučaj prebaci na višu instancu.⁶⁶ Dok crnogorski državljani u miru podižu tužbe u crnogorskim sudovima, dotle se muhadžiri suočavaju sa tim da se njihova nepokretna imovina u Crnoj Gori počinje prodavati po vrlo niskim cijenama. Nasuprot tome, potraživanja koja muhadžiri imaju od Crnogoraca ostaju nenaplaćena. Kako bi se prekinulo sa ovakvom praksom i zaštitila prava muhadžira, oni su tražili da, što je moguće prije, mješovita komisija otpočne s radom.⁶⁷ Osmanski poslanik na Cetinju je, poslije mnogo teškoća, uspio da dobije pristanak knjaza Nikole u pogledu izmjene nekih članova ugovora. U novoj verziji ugovora, njegovim posljednjim članom, potpisom knjaza Nikole je garantovano da će, prema zakonu, biti ukinuta prodaja muhadžirskih nekretnina koje se nalaze u Crnoj Gori, a da će rok za potraživanje pozajmljenog novca biti spušten sa sedam na šest godina. Naime, povjericima je, nakon potpisivanja Berlinskog ugovora, pomenuto pravo na potraživanje novca bilo garantovano samo na pet godina. Što se tiče mješovite komisije, njeno objašnjenje da je, zbog nestašica od prethodnog ljeta,

⁶⁵ BOA, DH.MKT. 1381/68 1304. Ra.03 (29. 11. 1886).

⁶⁶ BOA, HR.HMŞ.İŞO. 170/8 1304.Ş.08 (02. 05. 1887).

⁶⁷ BOA, DH.MKT. 1466/79 1305.Ra.13 (29. 11. 1887).

vrijednost zemljišta opala, te da će, ponovi li se nerodna godina, cijene nastaviti da padaju, svakako nije moglo zadovoljiti vlasnike imovine, pa je osmanlijsko poslanstvo na Cetinju o tome izvijestilo Visoku Portu.

Premda ne pripada muhadžirima, jedan običan činovnik je, sa mjesečnom platom od 2.000 kuruša, bio u mogućnosti da sebe odredi za člana mješovite komisije.⁶⁸ U Podgorici je uspostavljen osmanlijski konzulat, a na mjesto prvog čovjeka te ustanove je postavljen Aleksandar-efendija, direktor skadarske Kancelarije za strance.⁶⁹ Na kraju je ugovor, u izmijenjenoj verziji, 15. marta 1888. godine, potpisao knjaz Nikola.⁷⁰

Dakle, osnovana je mješovita komisija, uspostavljen je konzulat u Podgorici, a za novog prvog čovjeka tog diplomatskog predstavništva je, po dolasku te teme na dnevni red,⁷¹ bio postavljen bivši konzul na Krfu, Resul-efendija.⁷² Na kraju, možemo konstatovati da Osmansko carstvo nije uspjelo da napravi pomak u pogledu zaštite imovine muslimana u Crnoj Gori. Takođe, Crna Gora je praktikovala konfiskovanje imovine muhadžira i njeno prodavanje po veoma niskim cijenama. Žalbe muhadžira na ovakvo postupanje bile su prisutne čak i 1904. godine.⁷³

⁶⁸ BOA, HR.TO. 47/57 (24. 01. 1888).

⁶⁹ Tufan Gündüz, *Allahımanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü 1879–1912*, İstanbul, 2012, s. 148.

⁷⁰ Özcan, a.g.e, s. 361.

⁷¹ BOA, DH.MKT. 1504/9 1305.Ş.13 (24. 04. 1888).

⁷² Özcan, a.g.e, s. 361.

⁷³ Gündüz, a.g.e, s. 148.

Zaključak

Crna Gora je na Berlinskom kongresu dobila priznanje nezavisnosti i teritorijalno proširenje, budući da su joj pripala mjesta poput Nikšića, Kolašina, Podgorice, Žabljaka i Spuža. Prepuštanjem tih krajeva Crnoj Gori, iskrslalo je pitanje nepokretne imovine. Crnogorci su, vršeći vjerski pritisak na muslimane, namećući im vojnu obavezu i brojne ekonomske poteškoće, radili na tome da se muslimani isele, a nakon iseljavanja su plijenili njihovu imovinu. Crna Gora je, s vremena na vrijeme, pozivala muhadžire da se vrate, ali je u praksi radila sve da do toga ne dođe. Crna Gora je, takođe, donijela razna ograničenja za jeftinu prodaju imanja muhadžira. Crna Gora se na svaki način trudila da muslimanima veže ruke, ignorišući, pritom, član 30. Berlinskog ugovora. Imovina zaduženih muhadžira je, u ime otplate duga, prodavana ispod cijene, a rad zajedničke komisije je, usljed uplitanja Crne Gore, obustavljen. U Crnoj Gori nije bilo promjena ni na osvitlu XX vijeka, pa su se pritužbe muslimana nastavile.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA DOKUMENTA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI (OSMANLIJSKI ARHIV VLADE)

- BOA. DH.MKT. 1466/85 1305.Ra.13 (29.11.1887).
- BOA, DH.MKT. 1723/58 1307.N.22(11.05.1890).
- BOA, DH.MKT. 1381/68 1304.Ra.03 (29.11.1886).
- BOA, DH.MKT. 1466/79 1305.Ra.13 (29.11.1887).
- BOA, DH.MKT. 1504/9 1305.Ş.13 (24.04.1888).
- BOA, HR.HMŞ.İŞO. 170/8 1304.Ş.08 (02.05.1887).

- BOA, HR.TO. 46/130 24.10.1886.
- BOA, HR.TO. 46/9 14.03.1885.
- BOA, HR.TO. 45/57 24.01.1881.
- BOA, HR.TO. 47/57 24.01.1888.
- BOA, HR.TO. 526/83 01.02.1883.
- BOA, HR.TO. 478/12 14.07.1884.
- BOA, Y.A.HUS. 166/12 1298. M.18 (20.12.1880)
- BOA, Y.PRK.EŞA. 4/19 1301.C.20 (15.04.1884)
- BOA, Y.MTV. 39/88 1306.Za.24 (22.07.1889)
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi
- Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH)
- ORH, Kutu: 114, Gömlek: 43, Belge: 43-1, 09.01.1294 (21.03.1878)

ISTRAŽIVAČKI RADOVI

- ANDRIJAŠEVIĆ, Živko, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 2015.
- BANDŽOVIĆ, Safet, *Müslümanlar'ın Karadağ'dan 19. Yüzyıldaki Göçü*, Muhacirlerin İzinde, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012.
- DARKOT, Besim, *Karadağ*, İslam Ansiklopedisi, C. 6, İstanbul, 1955.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I, Ankara, 1953.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Allahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü 1879-1912*, İstanbul, 2012.
- KARATAY, Osman, *Karadağ'ın Bağımsızlık Mücadelesi*, Balkanlar El Kitabı, C.I: Tarih, Ankara, 2006.
- KÜLÇE, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir 1944.
- MADEN, Fahri, *Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları*, History Studies, C.5, Sayı 1, Ocak 2013.
- MOAÇANIN, Nenad, *Karadağ*, T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 24, İstanbul, 2011.
- *Montenegro: Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, Volume 2: 1880-1920*, Ed. Beitullah Destani, UK, 2001.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Ankara, 2012.
- ÖZCAN, Uğur-TEMİZER, Abidin, *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, İstanbul, 2015.

- ÖZDEM, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830–1878)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2012.
- PALAÏRET, Michael, *Balkan Ekonomileri 1800–1914*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, 2000.
- PEPIĆ, Adnan, *Podgoritsa'nın Kısa Bir Tarihçesi*, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 18, Ankara, 2005.
- RASTODER, Šerbo, *Karadağ'dan Müslüman Göçleri- 1878'den Günümüze Kısa Bir Tarih Denemesi*, Muhacirlerin İzinde, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Ankara, 2012.
- ŞİMŞİR, Bilal N, *Rumeli'den Türk Göçleri, C. I, Ankara; Rumeli'den Türk Göçleri, C.II, Ankara, 1989; Rumeli'den Türk Göçleri, C.III, Ankara, 1989.*
- TEMİZER, Abidin, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878–1912)*, On dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007.
- TEMİZER, Abidin, „Karadağ'da Öteki Sorunu: Müslümanlar (1878–1913)“, *History Studies*, C. 5, Sayı 3, Haziran 2013.
- URHAN, Vahit Cemil, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851–1878)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş, „Berlin Antlaşmasından Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi“, *Almanah, Knjiga IV*, Sayı 63–64, Podgoritsa, 2014.

ÖZETLER

Berlin Antlaşması ile Nikşik, Kolaşin, Podgoriçe, Zabljak, İşbuz gibi yerler Karadağ'a bırakılmış ve bu yerlerde emlak meselesi ortaya çıkmıştır. Karadağ topraklarına katılan bu yerlerdeki Müslümanların hakları Berlin Antlaşması'nın 30. Maddesiyle güvence altına alınmış olsa da uygulamada bu madde tanınmamıştır. Karadağ, göç eden Müslümanların mallarına el koymuş, mahsullerinden kendilerine yeter hisse vermemiştir. Ayrıca borcu olan muhacirlerin mülklerini ucuz fiyata satmaya da başlamıştır. Durumu çözmek için karma komisyonlar kurulsa da soruna çözüm bulunamamıştır. Karadağ kimi zaman komisyonların çalışmalarını da durdurmuş ve zamanla emlak ve borç meseleleri iç içe geçmiş, 20. Yüzyıla gelindiğinde bile bu meseleler çözülmemiş bir şekilde kalmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: *Berlin Antlaşması, Karadağ, muhacir*

ABSTRACT

After the Berlin Treaty, places such as Niksic, Kolasin, Podgorica, Zabljak and Spuz were left to Montenegro, whereby the real estate issue was raised in these places as well. Although the rights of the Muslims in these areas annexed to Montenegro were guaranteed by the Article 30 of the Berlin Treaty, that Article was not implemented in practice. Montenegro seized the property of the migrating Muslims and did not give its in-kind contribution in crops. In addition, it started selling the property of the immigrants very cheaply. Despite establishing mixed Committees, no solutions were found. Montenegro stopped the work of the Committees from time to time, and eventually the real estate and debt issues became intertwined, remaining unresolved even in the 20th century.

KEY WORDS: *Berlin Treaty, Montenegro, immigrant*

Mr Ivan Tepavčević

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET CRNE GORE

SKADARSKI KONZULAT I CRNOGORSKO-OSMANSKI ODNOSI DO 1912. GODINE

Istorijska građa skadarskog konzulata nam daje potpunije podatke u posljednjim godinama pred Balkanski rat, o zaista intenzivnim odnosima između dvije zemlje. U radu ćemo se baviti što objektivnijim i potpunijim upoznavanjem crnogorsko-osmanskih odnosa na primjeru skadarskog konzulata do početka balkanskih ratova. Njegovo postojanje osim ekonomskih, imalo je i čisto praktični i politički značaj. Kao dvije susjedne države, poslije Berlinskog kongresa, Crna Gora i Osmansko carstvo, pokušavale su da izgrade korektne odnose. Međutim, razni uzroci na granicama, politika obje države, uslovljavali su da ti odnosi nekada budu više a nekada manje zategnuti. Uloga konzulata je bila da crnogorske podanike predstavlja pred osmanskim državnim organima, da ih štiti i pruža im svaku neophodnu pomoć. Osim toga, rješavani su granični sporovi, pitanje plovidbe Bojanom. Važan segment crnogorskog konzulata je širenje uticaja Crne Gore među pravoslavicima u ovoj oblasti, kao i njihovo jače vezivanje za Crnu Goru.

Dakle, ukazaćemo na složene društveno-ekonomske prilike u navedenom periodu i pokušati odgovoriti na neka pitanja replitanja odnosa između dvije zemlje.

KLJUČNE RIJEČI: *Skadarski konzulat, Crna Gora, Osmansko carstvo, granica, društvo*

Istorijska građa skadarskog konzulata nam daje potpunije podatke u posljednjim godinama pred Balkanski rat, o zaista intenzivnim odnosima između dvije zemlje. Njegovo postojanje osim ekonomskih, imalo je i čisto praktični i politički značaj. Kao dvije susjedne države, poslije Berlinskog kongresa, Crna Gora i Osmansko carstvo, pokušavale su da izgrade korektne odnose. Međutim razni uzroci na granicama, politika obje države, uslovljavali su da ti odnosi nekada budu vise, a nekada manje zategnuti. Uloga konzulata je bila da crnogorske podanike predstavlja pred osmanskim državnim organima, da ih štiti i pruža im svaku neophodnu pomoć. Osim toga, rješavani su granični sporovi, pitanje plovidbe Bojanom. Važan segment je širenje uticaja Crne Gore među pravoslavicima u ovoj oblasti, kao i njihovo jače vezivanje za Crnu Goru. Na ovim primjerima vidjećemo kako su se preplitali razni odnosi između dvije zemlje.

Otvaranje konzulata je bio uspjeh, poduhvat za jednu neveliku zemlju, skromne državne kase. To je omogućilo njenim državljanima zaštitu prava i interesa u inostranstvu. Početkom šezdesetih godina XIX vijeka Crna Gora je otvorila i svoje prvo diplomatsko predstavništvo u inostranstvu, čime je otpočeo razvoj njene diplomatsko-konzularne službe. Prvo crnogorsko diplomatsko predstavništvo u inostranstvu bio je konzulat (agencija) u Skadru, koji je otpočeo s radom 1863. godine. Ovaj konzulat je posredovao u rješavanju crnogorsko-osmanskih pograničnih sporova, vodeći istovremeno i brigu o zastupanju po-

litičkih i ekonomskih interesa Crne Gore u Osmanskom carstvu, kao i zaštiti crnogorskih državljana. Neposredno prije početka crnogorsko-osmanskog rata (1876) konzulat je prestao s radom, da bi ponovo bio otvoren 1893. godine. Tada počinje druga faza u radu konzulata i traje sve do 1912. godine, a treći period u radu je 1914. godine.

Veliki dobici, koji su ozvaničeni na Berlinskom kongresu, kao što su dvostruko uvećanje državne teritorije, ogromne površine obradivog zemljišta, nekoliko ekonomski razvijenih gradskih sredina i izlaz na more, svakako su uticali na crnogorski društveno-ekonomski i kulturni razvoj. Početkom XX vijeka gradski život unosi izvjesne novine u određenu društvenu strukturu zemlje, dolazi do povezivanja gradova modernim putevima. Do 1905. godine bilo je izgrađeno 450 km puteva. Od 1908. godine na tim putevima se odvija automobilski saobraćaj. Istovremeno se pušta u saobraćaj pruga Bar – Virpazar. Uporedo sa razvojem saobraćaja razvija se industrija – drvna, duvanska i industrija piva. To pogoduje i razvoju trgovačkog i zelenišnog kapitala, razvoju bankarskog sektora. Od 1906. godine postoji domaća valuta – perper. Sve su to parametri za određenu dinamiku u privrednom i društvenom ambijentu Crne Gore.

Ekonomski problemi Crne Gore na početku XX vijeka bili su po svom karakteru gotovo isti kao i deceniju ili dvije ranije, samo što su razmjere tih problema u ponečemu bile i veće. I dalje je bilo pojava masovne gladi, opšteg siromaštva, nedostatka obradivog zemljišta, i ekonomskih problema.¹ Promjene su bile vidljive u tržišnom, monetarnom, poreskom, bankarskom sistemu a pratila ih je odgovaraju-

¹ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore (1878–1912)“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, CANU, knjiga 20, Podgorica, 2010, 339.

ća nova zakonska regulativa. Napravljen je napredak i u političkom životu usvajanjem tekovina modernih građanskih država, što je bilo izraženo u donošenju ustava i zavođenju parlamentarnog sistema vlasti. Ali to nije bilo dovoljno da se prilike u zemlji učine stabilnim, obezbijedi privredni rast, osigura socijalna sigurnost građana. Uzroci su proizlazili iz višedecenijskog nasljeđa i nepostojanja pretpostavki za brži privredni, politički i prosvjetno-kulturni razvoj. Jedan od činilaca društvene krize bilo je i prisutno nezadovoljstvo režimom i načinom upravljanja zemljom.²

Turska je 1900. godine još uvijek bila značajna sila. Sultan Abdul Hamid II vladao je, iz svoje prijestonice koja je bila najveći grad na Balkanu, nad 19 miliona podanika. Sa preko 900.000 stanovnika u vrijeme balkanskih ratova, Carigrad je bio odmah iza evropskih gradova sa preko milion stanovnika – Moskve, Sankt Peterburga, Beča, Berlina, Pariza i – najvećeg među njima – Londona. Mada više od 30 godina Turska ne vodi ratove, ipak su je često potresale manje ili veće bune i ustanci u pojedinim područjima. Turska je bila zemlja puna protivrječnosti, kako u privredi tako i u politici. Razlozi zaostalosti, nedostatka industrije, nerazvijene poljoprivrede u kojoj su vladali feudalni odnosi, doveli su do jakog pokreta među oficirima koji su željeli da reformišu tursko društvo, da ga modernizuju i izvuku iz feudalizma, te da od nje stvore modernu kapitalističku i demokratsku državu. Novčana nemaština, stalni manjak u budžetu, veliki dugovi evropskim silama i uvoz kapitala, naročito njemačkog, koji je zemlju pretvorio u koloniju, ubrzali su razvijanje i jačanje mladoturskog pokreta. Kao isključivo vojnička zemlja, gdje su i sreski načelnici bili oficiri, najveći broj inteligencije bio je u vojsci.

² Radoslav Raspopović, *Crna Gora i Rusija*, JP Službeni list Srbije i Crne Gore, Istorijski institut Crne Gore, SANU, Beograd-Podgorica, 2005, 357, 358.

Pošto je inteligencija vodila borbu za reforme, to su se na njenom čelu našli oficiri kao najbrojniji dio inteligencije.³

Dvije zemlje imaju mnoge zajedničke interese, kao što su: isušivanje Skadarskog jezera, razvoj trgovine i sprečavanje napredovanja Austrougarske prema Solunu. Trgovina sa Turskom je na drugom mjestu, poslije one sa Austrougarskom. Trgovinski ugovor sa Turskom zaključen je i potpisan 19. februara 1909, a ratifikovan tek 1910. godine. Sa Turskom je došlo do sporazuma da se na turske proizvode primjenjuje minimalna tarifa i prije potpisivanja trgovinskog ugovora.⁴

U ovom periodu u Crnoj Gori ne žive samo pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti, već se po nekim procjenama smatra da nepravoslavnog stanovništva ima oko 15 posto. Crna Gora je poslije Berlinskog kongresa dobila oko 30.000 stanovnika. Gotovo četvrtina crnogorskih podanika poslije 1878. godine bila je iz novooslobođenih oblasti. Uz to, skoro polovina ovog stanovništva nije bila pravoslavne vjeroispovijesti.⁵ Najveći dio stanovništva živi na selu, preko 80%.⁶

Poslije Berlinskog kongresa crnogorska država je svoj uticaj usmjerila prema Polimlju, Novopazarskom sandžaku i sjevernoj Albaniji, oblastima koje su bile u okviru Osman-skog carstva. Crna Gora je uspjela da izdejstvuje status za-

³ Vukoman Šalipurović, *Kulturno-prosvjetne organizacije u Polimlju i Raškoj 1903–1912*, Beograd, 1972, 245.

⁴ Radoman Jovanović, „Stav Crne Gore prema aneksiji Bosne i Hercegovine“, *Istorijski zapisi*, XX, 1, 1963, 121.

⁵ Živko M. Andrijašević, „Politička osnova vladarskog kulta knjaza Nikole krajem 19. i početkom 20. vijeka“, *Istorijski zapisi*, LXXXV, 1–2, 2002, 92.

⁶ Najveći grad je bio Podgorica sa 9.895, zatim slijede Cetinje sa 5.895, Ulcinj 5.381, Nikšić 4.086, Bar 3.513, Rijeka Crnojevića 1.732, Danilovgrad 1.328, Kolašin 1.250, Andrijevića 802, Virpazar 687 (Živko M. Andrijašević, *Kratka istorija Crne Gore*, Bar (Cetinje), 2000, 176).

štitnice turskih podanika u pograničnim oblastima, tako da ona u njima djeluje politički i propagandno. Uticaj u ovim oblastima je sproveden preko lokalnih vlasti u pograničnim krajevima, s jedne strane i političkih povjerenika, sa druge strane granice.

Crnogorska vlast je smatrala da ima presudnu ulogu i potpuni uticaj na tamošnje pravoslavno stanovništvo. Ona je, takođe, jačala svoj uticaj i među katoličkim Arbanasima, koji su naseljavali oblasti između Skadarskog jezera i gornjeg toka Cijevne. Arbanasi su se razlikovali po svojoj konfesionalnoj pripadnosti od Turaka i bili su nezainteresovani za dalji opstanak Carstva. Crnogorske teritorijalne ambicije odnosile su se na Skadar i sjevernu Albaniju do Drima i Mate.

San-Stefanskim mirovnim ugovorom prvi put je fiksirana buduća granica Crne Gore prema Albaniji iz 1913. godine.⁷ Poslije razgraničenja između Crne Gore i Turske granica je išla talvegom rijeke Bojane. Ali kako je rijeka bila većim dijelom na teritoriji Turske, to se ona koristila da ospori ili onemogući plovidbu crnogorskih parobroda i lađa. Turska nije direktno osporavala pravo plovidbe Crne Gore, ali ga je raznim sistemima kontrole i carine stvarno onemogućavala, što je bio povod čestim i energičnim protestima crnogorskog konzula iz Skadra organima Porte.⁸

Na ovoj strani Bojane zabilježen je izuzetak. Kuće, zemlje, livade, gore i ispaše stanovnika muslimanske vjeroispovijesti – sve im je bilo u Štoju, ali ipak nijesu priznavali suverenitet Crne Gore, nego Turske, ni na kakve crnogorske

⁷ Henrik Batovski, „Prilog istoriji južne granice Crne Gore (1878–1913)“, *Istorijski zapisi*, XXXI (LI), knjiga XXXVI, 3, 1978, 86.

⁸ Ilija Radosavić, *Međunarodni položaj Crne Gore u XIX vijeku*, Beograd, 1960, 93.

državne dužnosti nijesu išli, nijesu vršili vojničke obaveze, nijesu davali djecu u školu, jednom riječju, bili su država u državi. Njima je upravljao turski konzul u Ulcinju; kad su nekud putovali, uzimali su turske pasoše.⁹

Veliki broj prigraničnih katolika Bojanske i Skadarske krajine kao i zapadne Malesije, bio je okrenut prema Crnoj Gori. Skadarska oblast bila je najmanji vilajet, u kome su Albanci činili 95% stanovništva, ali je samo 57% bilo muslimana.¹⁰ Skadar je bio sjedište konzula velikih evropskih sila i centar političkih intriga radi upliva na ovom dijelu Balkanskog poluostrva. Crna Gora je imala svoga konzula u Skadru, koji je rješavao pitanja njenih podanika na ovim prostorima.¹¹ Skadarski vilajet je obuhvatao varoši Skadar, Kroju, Tiranu, Drač i Kavaju. Prema izvještaju crnogorskog konzula u Skadru, Malesija je pri kraju osmanskog suvereniteta nad Albanijom 1912. imala 2.176 kuća sa 44.730 stanovnika.¹² Već krajem marta počele su pojedine oružane akcije u Miriditima i Malesiji. Prekinute su telegrafske veze između Skadra i Prizrena, Lješa i Tirane, a bila je jedna oružana akcija u Hotima.¹³ Crna Gora se dosta uzdržano ponašala prema nemirima u Albaniji,

⁹ Dino Franetović–Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, Titograd, 1960, 301.

¹⁰ Stevan Pavlović, *Istorija Balkana*, CLIO, Beograd, 2001, 251.

¹¹ Crnogorski konzuli u Skadru u posmatranom periodu bili su Petar Plamenac maj 1908 – decembar 1909. i avgust 1911 – mart 1912, Dušan Gregović februar 1910 – avgust 1911, Ivo Jovičević mart – septembar 1912; Tatjana Jović, *Diplomatska predstavništva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje, 2010.

¹² Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica, 2001, 20.

¹³ Novica Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine, Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, SANU, knjiga 15, Beograd, 1990, 152.

najvjerojatnije pod uticajem Beča. Sredinom marta 1912. godine crnogorski konzul u Skadru je vodio akciju za narušavanje Arbanasa.¹⁴

Društvene prilike na crnogorsko-turskoj granici prema Malesiji, utvrđenoj Berlinskim ugovorom 1878. na sektoru Zatrijepča, Koje, Fundine i Orahova, čija se nepokretna imovina – planine, (plemenska teritorija) graničila sa Klimentima, Hotima i Grudima (plemenima Malesije) pod suverenitetom Otomanske imperije, bile su neprestano opterećene incidentima i međusobnim sukobima i optuživanjima. Posebno je to bilo izraženo između Zatrijepčana i otomanske vojske zbog ometanja korišćenja dvovlasničkih imanja koja su se nalazila preko „političke granice“, a išla su koritom rijeke Cijevne i dalje granicom plemenske imovine Klimenta i pomenutih plemena iz Kučke nahije.

Pitanje isušenja Skadarskog jezera je, u stvari, od prvog dana njegovog postavljanja, 1883. godine, izlazilo iz okvira crnogorsko-turskih odnosa, najviše zbog strategijskih razloga zainteresovanih evropskih sila. Skoro u isto vrijeme postavlja se pitanje isušenja ulcinjskog blata. Do zaključenja ugovora između crnogorske vlade i Društva Bravi – Mazini – Plata i kompanije sa sjedištem u Đenovi dolazi sredinom maja 1911, ali zbog izbivanja Balkanskog rata, slabosti organizacije rada i drugih razloga nijesu bili postignuti nikakvi rezultati.¹⁵ Jovo Popović je pred Portom pokrenuo pitanje zaključenja ugovora sa crnogorskom vladom o dobijanju koncesija za izgradnju željezničke pruge od Bara do Skadra. Ekonomske pogodnosti koje bi iz toga proizišle za Crnu Goru, turskoj strani bile

¹⁴ Živko M. Andrijašević, „Neki podaci o zagranichnoj politici Crne Gore (1878–1912)“, *Istorijski zapisi*, LXXVI, 1–4, 2003, 21.

¹⁵ Đoko Pejović, „Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore“, *Istorijski zapisi*, XIX, 2, 1962, 243.

bi kompenzovane poboljšanjem dobrosusjedskih pograničnih odnosa. Takođe je aktuelizovano pitanje regulacije Skadarskog jezera, što je bilo od obostrane koristi.¹⁶

Konzul u Skadru, Petar Plamenac u dopisu od 21. avgusta izvještava Ministarstvo inostranih djela o tome da se u Skadru našao Mirko Đurov Popović, i da je potrebno da turske vlasti izvrše ekstradiciju pomenutog Mirka. Izražena je sumnja da će Turci htjeti da to urade, *jer mi ne vraćamo Turskoj ni najviše zlikovce, pa sigurno neće ni Turska nama.*¹⁷ Agenti su ubacivani u Crnu Goru iz Hercegovine, Boke, Albanije i Turske preko Sandžaka. Oni su se izdavali kao ljudi različitih zanimanja, npr. kao „ruski inženjer u Turskoj“.¹⁸ Oblasna uprava u Podgorici predložila je kao neophodnom da se na Plavnici postavi jedna povjerljiva ličnost, sa zadatkom da motri na sve putnike koji se tu iskrcavaju i da vrši premetačinu sumnjivih ličnosti. Kako javlja Plamenac 1909. godine, Austrija namjerava da u slučaju rata Crne Gore i Turske plati malisorske čete i daje veliki novac za njih i radi najviše preko sveštenstva.¹⁹ Crnogorski narod je špijunažu protiv domovine smatrao najvećim moralnim prestupom koji zaslužuje najstrožu kaznu. Prikupljanje podataka za Crnu Goru s druge strane granice nije se smatralo grijehom, nego patriotskim dugom prema otadžbini.²⁰ Interesantan je jedan izvještaj iz 1911. godine, u kome se kaže da Petar Plamenac traži jednog čovjeka, koji bi pod izgovorom prodaje sitnica prešao u Krajinu i tačno utvrdio koliko tamo ima vojske,

¹⁶ Radoslav Raspopović, *Crna Gora i Rusija*, 366.

¹⁷ DACG, MID, 1/1908, 2876.

¹⁸ DACG, MUD, 1908, 5721, od 29. XII.

¹⁹ DACG, KS, 1909, f.1, 3;1 Plamenac – Ministru inostranih djela, 26.2.1909.

²⁰ DACG, MUD, 1909, 1487; Milorad P. Radusinović, *Crna Gora i Rusija u vrijeme aneksione krize 1908–1909*, Beograd, 2008, 100.

topova itd. Kuriozitet je da se nada da će „naći okretnu i poštenu osobu za ovaj posao“.²¹

Dobrosusjedski odnosi sa Turskom su nalagali da se prema Skadru ispolji veći stepen miroljubivosti, puno takta i razumijevanja situacije, a Cetinje se staralo da u drugi plan pomjeri nacionalne emocije, od kojih u tom trenutku nije moglo da bude koristi.²² Pokazana je dobra volja od strane Turske kada je dat nalog skadarskom valiji da isporuči žito Knjaževini.²³ Po izbijanju aneksione krize crnogorska propaganda u Albaniji znatno je izmijenjena. Budući da je Crna Gora bila spremna da se zajedno sa Turskom suprotstavi Austrougarskoj, bilo je nužno da privremeno iz osnova izmijeni svoje odnose sa Portom.²⁴ Trebalo je ubijediti Tursku i pružiti joj dokaze da Crna Gora nema agresivne namjere prema njoj i u tom cilju prekinuti dotadašnju propagandu u Albaniji koja je podsticala dizanje ustanka. Prestalo se sa nagovaranjem Albanaca na ustanak i kao najnužnije smatrano je da treba obezbijediti njihovu neutralnost u eventualnom ratu s Austrougarskom suzbijanjem austrijske propagande među Albancima koja je imala za cilj da ih pripremi

²¹ DACG, KS, 1911, f.1, 113;3, Petar Plamenac – Ministru inostranih djela, 16.5.1911.

²² Milorad Radusinović, „Vojno-politička nestabilnost na granici Crne Gore i turskog Sandžaka za vrijeme aneksione krize (1908–1909)“, *Istorijski zapisi*, XXXIII, br. 3, 1980, 116.

²³ Milorad P. Radusinović, *Crna Gora i Rusija u vrijeme aneksione krize 1908–1909*, 239.

²⁴ *Carigradski Glasnik*, broj 51, od 19. XII, „Sasvim su izmišljeni i tendenciozni glasovi, koji se pronose o tobožnjim vojnim pripremanjima, koje Crna Gora čini protiv Turske. Te izmišljotine imaju samo tu cilj, da bi paralisale poražavajući utisak, koji prenavodi naše najintimnije i najiskrenije prijateljstvo sa Turskom, koje proističe iz zajedničkog interesa protivu zajedničke opasnosti, koji prijeti i Turskoj i Crnoj Gori.“

da s leđa napadnu Crnu Goru. Zbog toga je Austrija u Albaniju prebacivala oružje i municiju. Crna Gora je smatrala da se to može postići održavanjem starih veza sa glavarima albanskih plemena, čiji je uticaj na narod bio velik, a većim dijelom su bili pridobijeni novcem i poklonima. Takvi su bili: vojvoda hotski Đok Deda, Ljuca Nikrelji, Đeljoš Ujkić, Jusuf-beg Skolović, Đeka Zatrepcanin, a glavni crnogorski agent u Albaniji bio je albanski emigrant Sokol Baco.²⁵ Skadar je bio austrijski propagandni i obavještajni centar – odatle je kroz Sjevernu Albaniju proturana alarmantna vijest kako Crna Gora namjerava da zauzme Plav i Gusinje.²⁶ Na ove su glasine nasjeli i neki albanski prvaci u Plavu i Gusinju, pa su u oktobru 1908. godine donijeli odluku ne samo da spriječe upad crnogorske vojske u Albaniju, već i da iznenada upadnu u Crnu Goru, ukoliko dođe do rata između nje i Austrougarske. U tu svrhu oni su prebacili i nekoliko topova na granicu prema Crnoj Gori, iako je Tomanović energično demantovao da postoje takve crnogorske namjere.

Turskim vlastima nije bila prijatna veza Malisora s Crnom Gorom, te su je stalno ometale i izazivale kod Malisora mržnju protiv Crne Gore, predstavljajući Crnogorce kao najveće neprijatelje Malisora. Po izvještajima Petra Plamenca vladao je veliki strah od crnogorskog napada na Skadar, i po njemu – *jedva da bi se 100 ljudi našlo koji bi se oružjem u ruci oduprli našem dolasku u ove krajeve*. Javlja se čak i paradoksalna situacija. Krajem februara 1909. zapalila se jedna velika kuća u kvartu Tophana i pucalo se sat vremena. *Niko nije smio izaći iz*

²⁵ DACG, MID, Tajni fond, 1908, 54, 66, 116, 238, 283. Radoman Jovanović, „Stav Crne Gore prema aneksiji Bosne i Hercegovine“, *Istorijski zapisi*, XX, 1, 1963, 111.

²⁶ DACG, MID, 1908, 5933, 29. X / 11. XI

*kuća, bojali su se da Crnogorci nijesu Skadar napali.*²⁷ Međutim, događaji su uvjerali Malisore da je ova propaganda turskih vlasti neosnovana, a što se i potvrdilo 1909. godine, kada su turske trupe vojničkom snagom htjele da uzmu Malisorima oružje.²⁸ Mladoturci namjeravaju da sprovedu centralizam i osmanizaciju države, nametnu turski jezik i jedan nacionalni osjećaj svim narodima države i modernizuju Tursku, posebno u vojnom pogledu. Posredstvom crnogorskog konzula u Skadru nastojao se ostvariti upliv na katoličko stanovništvo pograničnih albanskih plemena. U jednom dokumentu se navodi da je razoružanje išlo dosta teško. Kaže se da u slučaju da Turci ne budu zadovoljni predajom starog oružja i ukoliko otpočnu da sprovode teror, prekograničarima treba omogućiti otvorenu granicu Crne Gore, a da će se crnogorska vlada postarati za njihovu zaštitu. Na Cetinju se u avgustu mislilo da je prva briga turskog režima da Arnautе razoruža, pa tek onda uvede reforme i donese zakone i jednaku zaštitu svih narodnosti. Preporučuje se prekograničarima da se turskim vlastima pokoravaju i da se ni u kom slučaju ne protive razoružavanju, već da oružje crnogorsko odmah predaju komandi brigade u našoj granici, a oni koji imaju svoje da ga predaju turskim vlastima ili svojim prijateljima ili bratstvenicima u našoj granici. Smatralo se da prekograničarima ne prijete neka velika opasnost ako predaju oružje prije Arnauta, jer se nalaze blizu granice, pa će im u slučaju potrebe, oružje biti dostavljeno. U slučaju da neće da se razoružaju, to bi svakako bio povod turskim vlastima da još više naoružaju Albance, a to ne bi bilo dobro po interese prekograničara. Jedino će tim načinom moći očekivati nužnu pomoć i utočište od strane Crne Gore.²⁹

²⁷ DACG, KS, 1909, f.1, 5;1, Plamenac – Ministru inostranih djela, 2.3. 1909.

²⁸ Risto J. Dragičević, „Malisorske bune 1910. i 1911. godine“, *Zapisi*, XIII, 5, 1940, 148.

²⁹ DACG, MUD f. 91, 1909, 3659.

S druge strane, imamo izvještaje da su crnogorski oficiri lijepo dočekani u Skadru, priređen im je „sjajan doček“ i da je poseban utisak ostavio brigadir Janko Vukotić. Po riječima konzula u Skadru odnosi Crne Gore i Turske su vrlo korektni.³⁰ I pored velike zategnutosti u odnosima, svakodnevni problem su rješavani. Bedri-paša je obećao da će propuštati i žito i pšenicu i sve što je od potrebno, a što je za izvoz zabranjeno, kako bi se pomoglo da se olakša stanje izazvano gladnom godinom.³¹ Pitanja trgovine su često bila postavljana konzulatu. Tako ministar finansija i građevina Vukotić traži od Plamenca da hitno urgira da se so doveze u Plavnicu iz Skadra.³² Još u februaru 1909. Plamenac daje određene savjete kako bi se olakšali odnosi u trgovini. Na jednom mjestu kaže da se *ne pregleda baš svaka njihova stvar kroz prizmu, da se vidi odaklen je porijeklom*. Turskim trgovcima koji dovoze robu iz Italije, Francuske ili Engleske trebalo je primati robu na brodovima barskog društva. Kako se to nije činilo, daje se savjet da je to nepravično i da ozlojeđuje Turke.³³

Crna Gora će se, od svih balkanskih država, najaktivnije i najneposrednije angažovati u albanskom pitanju. Zbliženje sa Italijom i njeno ekonomsko prodiranje u Crnu Goru govorilo je o namjerama da se tu stvori baza za djelovanje u Albaniji. Kao dokaz za to moglo je da posluži besplatno ustupanje 52 teška topa italijanske vlade Crnoj Gori, koja su očigledno bila namijenjena za osiguranje crnogorske granice od mogućeg upada austrougarske

³⁰ DACG, KS, 1909, f.1, 9;1, 10;2, Plamenac – Kraljevskom Visočanstvu, 16.3.1909.

³¹ DACG, KS, 1909, f.1, 11;1, Plamenac – Knjaževskom Veličanstvu, 18.3.1909.

³² DACG, KS, 1909, f.1, 13;1, 9.2.1909.

³³ DACG, KS, 1909, f.1, 3;2, Plamenac – Knjazju 26.2.1909.

vojske na njenu teritoriju.³⁴ Od 27. februara zabranjen je prelazak s oružjem u Skadarski vilajet, što se saopštava svima zainteresovanim, *radi znanja i upravljanja*.³⁵ U jednom dokumentu od 25. aprila, Božo Vučinić iz Zete žali se Državnom savjetu da mora da plati troškove iz tamnice, u kojoj je bio zbog ubistva kako on kaže „našeg neprijatelja – Turčina“. Smatra da nijedan građanin do danas koji je učinio ubistvo ovakve prirode, tj. koji je stradao u tamnici zbog pograničnih buna i ubistava, nije plaćao te troškove.³⁶ Komandant turskih ekspedicionih trupa Šefket Turgut-paša početkom jula, poslije ugušenja ustanka na Kosovu i razoružanja ustanika i stanovništva, prešao je u Skadarski vilajet, zaveo opsadno stanje u Skadru i počeo razoružavati albansko stanovništvo. Crna Gora je i mimo svoje aktivnosti uvučena u tursko-albanske odnose. U Nikšiću je 16. jula 1910. godine bilo 27 arbanaških emigranata, što se vidi iz jednog spiska nikšićke oblasne uprave upućenog ministru unutrašnjih poslova.³⁷ Za prikupljanje dobrovoljnih priloga za izdržavanje brojnih emigranata, osim Glavnog odbora, osnovanog na Cetinju, vrlo brzo su organizovani i odbori po oblasnim centrima, manjim varošicama, kapetanijama, kao i opštinama unutar kapetanija. *Glas Crnogorca* počev od 16/29. oktobra 1910. godine, pa sve do kraja 1911. godine, donosi duge poimenične spiskove davalaca priloga.

³⁴ Radoslav Raspopović, „Vojna konvencija između Crne Gore i Rusije (1910), Prilog pitanju ruske vojne subvencije Crnoj Gori“, *Glasnik odjeljenja društvenih nauka*, CANU, knjiga 15, Podgorica, 2003, 58.

³⁵ *Glas Crnogorca*, 1910, broj 12, od 6. III.

³⁶ *Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915*, Zbornik dokumenata, priredili Branislav Kovačević i Živko Andrijašević, 484.

³⁷ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, SANU, knjiga 15, Beograd, 1990, 132.

Izvjestaj sa granice prema Skadru polovinom oktobra pokazuje da su red i mir na granici bili dobri.³⁸ Mladoturci su duž granica nastanjivali muslimansko stanovništvo da bi se izmijenila struktura stanovništva u turskim evropskim provincijama. Pored svih izjava crnogorskog konzula da Crna Gora neće stati na stranu albanskih ustanika, skadarski valija je koncentrisao vojsku duž crnogorske granice.³⁹ Telegramom od 14/27. decembra 1910. godine nadležne upravne vlasti iz Podgorice izvještavaju ministra unutrašnjih djela na Cetinju da je iz Šalje stigao njihov prvak Mehmed Špendi. Sa njim su doputovale i još 33 osobe.⁴⁰ Poručnik Marko Ljekočević iznosi da je do 18. decembra 1910. godine prebjeglo samo preko Zatrijepča 910 osoba. Oni su najviše smješteni u Zatrijepču, Orahovu i Fundini.⁴¹ Granice između Skadarske Malesije i Kučke Krajine (Zatrijepča, Koje, Fundina i dr.) u 1910. godini, kada je ova granica postala „vruća i eksplozivna tačka”, bila su mjesto konflikata, međusobnih sukoba i optuživanja susjeda Crne Gore i Turske. Bilo je angažovano više pojedinaца, oficira, barjaktara, sveštenika i drugih „pouzdanih” pojedinaca na prikupljanju raznih podataka vojne sadržine u sjevernoj Albaniji, sa teritorije koja je priključena Crnoj Gori na Berlinskom kongresu 1878. godine. Ni turska strana nije sjedjela skrštenih ruku, već je putem svoje tajne policije, pretpostavljajući da se spremaju sudbonosni događaji za mladotursku vlast u Albaniji, proširila svoju mrežu obavještajne djelatnosti. Poslije sloma kosovskog ustanka, turska je izgradila više graničnih utvrđenja i obnovila stare kule.⁴² Ljuca Madžov Perković, oficir crno-

³⁸ DACG, MUD, 1910, f. 105, 3979.

³⁹ Nada Tomović, „Crnogorski konzulat u Skadru i malisorske bune 1910–1911“, *Istorijski zapisi*, LXX, 4, 1997, 199.

⁴⁰ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 105.

⁴¹ DACG, MUD, 1910, 91/1.

⁴² Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 125.

gorske narodne vojske iz Fundine, traži od Ministarstva unutrašnjih djela na Cetinju naknadu za svoje vojnike i sebe kao starješinu, tim prije što je novopostavljenim strazarima određena plata za čuvanje granice. Oblasna uprava nije podržala njegov zahtjev zbog toga što se oficir Perković navodno nije pokazao sposobnim i energičnim u obavljanju dužnosti u prethodnoj godini (1909) – kada je granica bila mnogo mirnija – bez incidenata!⁴³

Tokom cijele jeseni 1910. duž crnogorsko-turske granice dolazi do incidenata sa tragičnim posljedicama na obje strane. Tako su, prema jednoj depeši skadarskog valije „bjegunci u Crnoj Gori, napali karaulu kod Tuzi 8. XII.“⁴⁴ Prilikom bjekstva Arbanasa, oni su sa sobom donosili i puške. Ministar Đukanović je poručio da se oružje vrati turskim vojnicima.⁴⁵ Ministarstvo unutrašnjih djela je smatralo da treba da postoji reciprocitet za zabranu prelaska granice sa oružjem. Naime, crnogorskim podanicima je zabranjeno još 30. avgusta da prelaze političku granicu s oružjem. Takođe je predloženo da se i turskim žandarmima zaptijama zabrani prelazak s oružjem u crnogorsku granicu, jer oni svakodnevno naoružani iz Tuzi dolaze do konzulata u Podgorici.⁴⁶ Na osnovu dobijene amnestije i obećanih olakšica, emigranti Skadarskog vilajeta povratili su se svojim kućama, osim 21 porodice, koje su ostale u Crnoj Gori. Ovih emigranata bilo je oko 1.500 – Gruda, Hota, Kastrata, Škrelja i Vračana, od kojih se vratilo oko 1.400.⁴⁷

Cilj kralja Nikole je bio da sjevernu Albaniju otrgne od Turske i da je stavi pod svoju vlast. Povoljan trenutak za

⁴³ DACG, MUD, 1910, 2067.

⁴⁴ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 127.

⁴⁵ DACG, MUD, 1910, f. 106, 4301.

⁴⁶ DACG, MUD, 1910, f. 106, 4071.

⁴⁷ *Glas Crnogorca*, 1910, broj 52, od 20. XI.

podizanje ustanka stvorili su i sami Turci, prvo, što su zbog rata u Tripolisu jako oslabili svoje garnizone u Skadru i Tuzima, gdje je bio samo jedan puk sa tri slaba bataljona, a drugo, što je skadarski valija Malisorima prevarom oduzeo oružje *vrijeđajući time i njihov ponos*.⁴⁸ Angažovanjem u albanskom ustanku kralj Nikola je želio da ojača svoj politički položaj i u sopstvenoj zemlji i da ublaži nezadovoljstvo jednog dijela Crnogoraca prema njegovoj ličnoj vladavini. Tri posljednje nerodne godine, naročito 1911, materijalne prilike u Crnoj Gori učinile su još težim. I 1911. bila je nerodna u južnom dijelu zemlje.⁴⁹ Knjaz je želio da tim svojim angažovanjem, ostalim balkanskim državama stavi do znanja da one u svojim kombinacijama protiv Turske moraju računati i na Crnu Goru.⁵⁰

Svojim angažovanjem u albanskom ustanku Crna Gora se sudarila s austrougarskim interesima na tom području. U proljeće 1911. godine Crna Gora je nastojala da svoj uticaj obezbijedi i u Metohiji, a pojačava svoju aktivnost i kod Donjih Vasojevića. Prema planu Beča, Albanija je zbog privrednih bogatstava, posebno zbog veoma značajnog vojnostrateškog položaja na ulasku u Jadransko more, trebalo da bude „u tijesnim ekonomskim, kulturnim i političkim odnosima sa Dvojnomo monarhijom. Tako bi poslužila kao protivteža prema Srbiji i Crnoj Gori, a u isto vrijeme i kao prepreka ekspanzionističkim težnjama Italije na istočnoj obali Jadranskog mora“.⁵¹

⁴⁸ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 137.

⁴⁹ Đoko Pejović, *Uzroci masovnog iseljavanja stanovništva iz Crne Gore (1878–1916)*, 237.

⁵⁰ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914*, 78.

⁵¹ Đorđe Makić, „Srbija i Crna Gora u malisorskoj krizi 1910–1911. godine“, *Istorijski zapisi*, XXXVIII (LVIII), br. 2, 1985, 6.

Ministar-predsjednik i ministar inostranih djela dr Lazar Tomanović, na sjednici od 8. januara 1911. godine, navodi da se svim emigrantima dozvoljava ulazak u Crnu Goru, kao što je to bio slučaj i 1908. godine sa bjeguncima iz Hercegovine, 1909. emigrantima iz Beranskog okruga, pa tokom cijele 1910. g. sa svima koji su se sklonili na crnogorsku teritoriju iz Kosovskog i Skadarskog vilajeta.⁵² Već u drugoj polovini januara crnogorski listovi *Glas Crnogorca* i *Cetinjski vjesnik* pišu o stanju u susjednoj Albaniji koje se nikako ne popravlja, o nepovoljnim vijestima iz pograničnih krajeva; izvještaji stižu i iz Soluna odakle javljaju o napadu jedne jake arnautske čete na turske stražare u okolini Tuzi, kao i da su Arnauti uspjeli da porobe i neka obližnja sela. *Cetinjski vjesnik* u narednim brojevima (februar, mart) saopštava da mladoturska nasilja u Albaniji još traju, da mladoturci od Arbanasa hoće da naprave raj, ali to „nikako da postignu“.⁵³ Posljednjih dana marta listovi donose vijesti o pobuni u Albaniji. Navodi se da „mladoturska vladavina boluje od ljute i neizlječive boljke. U kakvoj drami reklo bi se, da su to posljedice roditeljskih grijehova. Parlament u Carigradu je ukočen. Vlada nije prava vlada. Svaki rep hoće da zapovijeda. Niko ne sluša. To vam je prava vlada sviju protivu svakoga. Ne zna se, što no riječ, ni ko pije ni ko plaća. Plaća raja, a članovi komiteta u Solunu piju šampanj i treskaju sabljicama protivu cijele Evrope.“⁵⁴ Ukazuje se i na teškoće u kojima se našla Crna Gora zbog ustanka u susjednim malisorskim plemenima. Konstatuje se da je Crna Gora, ipak, riješila da zatvori svoje državne granice pred sirotinjom koja

⁵² Risto J. Dragičević, „Malisorske bune 1910. i 1911. godine“, *Zapisi*, XIII, 4, 1940, 202.

⁵³ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 135.

⁵⁴ *Cetinjski vjesnik*, 1911, 38, 18. V

hoće da spasi svoj život i koja je na taj način *bez ikakve krivice, uvučena u teške događaje*. Bilo je prisutno krijumčarenje oružja preko crnogorske teritorije za Albaniju, pa je Ministarstvo vojno predložilo 21. januara da se da nagrada od deset perpera za svaku pušku koja bi se od krijumčara oduzela.⁵⁵

Crnogorska vlada je pomagala vojno ustrojstvo kod Malisora, upućivala im pomoć u ratnom materijalu i organizovala prijem izbjeglica. Suština crnogorske politike prema pokretu u Albaniji bila je u tome da izdejstuje pripajanje dijela Sjeverne Albanije Crnoj Gori ili barem da se obezbijedi političko pokroviteljstvo nad čitavim pokretom.⁵⁶ Crnogorski konzul u Skadru Dušan Gregović, piše da su u Albaniji već neredovne prilike i navodi primjer jednog kiridžije iz Ulcinja kome su žandarmi rekvirirali 4 konja po naredbi vojnih vlasti, da bi što prije poslali u mirnodopske krajeve municiju i tajin. Pošto je taj „muslimanin“ bio crnogorski podanik, Gregović je odmah uložio protest kod skadarskog valije, te su *prije od jednog sata* Nur Krumi povraćeni njegovi konji.⁵⁷

Da bi pokazala dobru volju, crnogorska vlada je riješila da postavi specijalnog komesara za održavanje reda na granici, brigadira Janka Vukotića. Sredinom marta umalo što nije došlo i do prekida diplomatskih odnosa između Crne Gore i Turske, zbog trinaest askera koji su uhapšeni kod Podgorice. Ministar je naredio da se pomenuti turski vojnici odmah oslobode, te da se slobodno mogu povratiti ili poći kod turskog konzula u Podgorici.⁵⁸ Davanjem

⁵⁵ *Državni savjet Knjaževine/ Kraljevine/ Crne Gore 1879–1915*, Zbornik dokumenata, priredili Branislav Kovačević i Živko Andrijašević, 510.

⁵⁶ Živko M. Andrijašević, *Neki podaci o zagraničnoj politici Crne Gore (1878–1912)*, 21.

⁵⁷ Risto J. Dragičević, *Malisorske bune 1910. i 1911. godine*, 206.

⁵⁸ Risto J. Dragičević, *Malisorske bune 1910. i 1911. godine*, 210.

azila prvacima političke emigracije i prihvatanjem izbjeglog stanovništva iz malesijskih albanskih plemena tokom 1911. godine, Podgorica i njena okolina uključene su u dinamične političke i vojne planove crnogorske vlade za rat s Turskom. Čitav granični pojas u zaleđu postao je zona opšte lične i imovinske nesigurnosti.⁵⁹ U roku od tri dana, ustanici su zauzeli sva turska granična utvrđenja duž crnogorsko-turske granice od Skadarskog jezera pa do Gusinja. Sve komunikacije sa Skadrom, kao centrom vilajeta, prekinute su, osim vodenog puta preko Skadarskog jezera, kojim je bio otežan saobraćaj vojnih jedinica Skadar – Tuzi.⁶⁰ Ustanici su napali čak i Žarnički most na rijeci Cijevni između Crne Gore i Osmanske imperije, gdje je bilo sjedište međudržavne crnogorsko-turske komisije za rješavanje graničnih incidenata i sjedište carinarnice na putu Podgorica – Skadar. Umiješala se i crnogorska vojska (granična straža) koja je tražila od ustanika da se udalje i poštede ovu karaulu.⁶¹ Sve više žitelja vilajeta je bilo prinuđeno da se evakuiše u Crnu Goru i da traži spas od turskih represalija. Turska vojska primorala je 200 Kastrata, pod vođstvom njihovog vojvode Đeljoš Đoke, da napuste svoje domove 31. marta, jer je stigla velika vojska koja vrši teror nad tamošnjim stanovništvom. „Preko Velčika i Kape Brojske prešli na granični sektor Zatrijepča u Crnu Goru“.⁶²

U martu 1911. crnogorska vlada je dostavila predstavnicima velikih sila akreditovanih na Cetinju memorandum, u kome navodi da neće biti u stanju da izbjeglicama pru-

⁵⁹ Đorđe Borozan, „Podgorica i njena okolina u ugovorima o razgraničenju Crne Gore i Turske 1878–1912“, *Sto dvadeset godina od oslobođenja Podgorice*, zbornik radova sa naučnog skupa, 2000, 90.

⁶⁰ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 143.

⁶¹ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 145.

⁶² DACG, MUD, 1911, 857.

ža dalju pomoć zbog finansijske iscrpljenosti.⁶³ Oblasnoj upravi Podgorica naređeno je 13. marta da preduzme sve mjere kako se niko sa crnogorske strane ne bi primakao granici, ili izazvao bilo kakav nered. Isto se odnosi i na emigrante koji su u crnogorskoj granici.⁶⁴ U jednom dokumentu nalazimo i stav Crne Gore koja poručuje kačacima da ako budu napadali mirne muslimane, koji su bez oružja, neće imati slobodnog pribježišta u Crnoj Gori, kad im bude teško, već da će imati Crnogorce za neprijatelje.⁶⁵ U izvještaju iz konzulata imamo vijest da je Bedri-paši upućena zvanična depeša o potpunom neutralitetu Crne Gore s obzirom na arbanaški ustanak, i da je valija zadovoljan odgovorom.⁶⁶ S obzirom na prilike koje su vladale tih dana, interesantna je vijest da se sedam hodža iz Tuzi vraća u Skadar preko Plavnice, dakle crnogorske teritorije, i moli da se vidi kakvo je stanje sa njima, što je i učinjeno.⁶⁷

Turgut-paša je odmah po dolasku u Skadar posjetio crnogorskog konzula Dušana Gregovića. U razgovoru sa njim izrazio je uvjerenje da će Crna Gora ostati neutralna i da će ustanak u Malesiji biti vrlo brzo ugušen. Crnogorski konzul mu je na to odgovorio da Malisori ne treba da se nadaju bilo kakvoj pomoći iz Crne Gore. Nije porekao da je bilo slučajeva da pojedini dobrovoljci prelaze iz Crne Gore u pomoć Malisorima, ali da to ne može poremetiti dobre odnose između Crne Gore i Turske.⁶⁸ Crnogorska straža je pustila oko 50 Skadrana, koje su zarobili Albanci,

⁶³ Dragan R. Živojinović, „Ustanak Malisora 1911. godine i američka pomoć Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, XX, 2, 1967, 326.

⁶⁴ DACG, MUD, 1911, f. 111, 1152.

⁶⁵ Risto Dragičević, *Izvještaji o malisorskim bunama 1911. godine*, 52.

⁶⁶ DACG, KS, 1911, f.1 Gregović – Tomanoviću, 16.3.1911.

⁶⁷ DACG, KS, 1911, f.1, 68;2, Ministarstvo inostranih djela – konzulatu 29.3.1911.

⁶⁸ Nada Tomović, *Crnogorski konzulat u Skadru i malisorske bune 1910–1911*, 205.

25. marta. Kasnije tog dana, predalo se još sto vranjskih i mataguških Turaka, i oni su pušteni kući. Takođe, dva turska ranjenika istog dana su liječena u bolnici u Podgorici, a drugi turski ranjenici su prenošeni preko crnogorskog zemljišta u Skadar, uz odobrenje vlasti.⁶⁹ Interesantno je da je komandir Vešović poslao jedan izvještaj istog dana iz Fundine, u kome se navodi da je od Omerbožovića do Fundine naišao na potpuni red.⁷⁰ Brigadir Veliša Lazović izvještava 29. marta da je stiglo oko 120 Kastrata u Podgoricu, da nemaju više mjesta po krčmama, nego ih smještaju po privatnim kućama.⁷¹ Oko 130 Turaka, odnosno muslimana, 30. marta, predvođeni Useinom Krnjićem, koji su bili na položajima oko Tuzi, došlo je u Podgoricu i zatražilo zaštitu crnogorskih vlasti.⁷² Lazović, 1. aprila, izvještava da turska vojska pali i ruši kuće u Hotima, a da stanovništvo neprestano bježi put Zatrijepča i Fundine.⁷³ Crnogorski konzul u Skadru šalje izvještaj 31. marta u kome navodi da je i kod vlasti i kod naroda ukorijenjeno uvjerenje da su crnogorske trupe uzele velikog učešća u posljednjim krvavim sukobima protiv carske vojske i skadarskih dobrovoljaca, čak se pouzdano navodi i broj crnogorskih trupa.⁷⁴ Prisutno je ogorčenje koje svakog dana sve više raste u narodu i kod vlasti protiv Crne Gore zbog učešća u navedenim događajima.

Upravnik Tatar, 5. aprila, izvještava Ministarstvo unutrašnjih djela da ima saznanje od jednog Skadranina da je brodovima i pješke došlo u Skadar oko 600 vojnika.⁷⁵ Od

⁶⁹ Risto Dragičević, *Izvjestaji o malisorskim bunama 1911. godine*, 51.

⁷⁰ Risto Dragičević, *Izvjestaji o malisorskim bunama 1911. godine*, 51.

⁷¹ DACG, MUD, 1911, f. 112, 1332.

⁷² Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 142.

⁷³ DACG, MUD, 1911, f. 112, 1331.

⁷⁴ DACG, MID, 1911, 1376.

⁷⁵ DACG, MUD, 1911, f. 112, 1403.

11. aprila vidi se da ponovo otpočinje emigracija albanskog življa prema Crnoj Gori. Turski poslanik na Cetinju, 16. aprila, pismeno je protestovao zbog povrede granice od strane Crnogoraca na graničnom sektoru arbanaških Malisora. Miriditi su već 21. aprila 1911. izdali proklamaciju u kojoj su objavili svoju nezavisnost. Trebalo je očekivati dolazak velike turske vojske u Medovu, pa Plamenac u svojim izvještajima upozorava nadležne organe na Cetinju da Crna Gora bude spremna, jer nije isključen napad turske vojske na Crnu Goru. Ustanak je svakog dana dobijao sve šire razmjere, a mogućnost tursko-crnogorskog sukoba bila je sve veća.⁷⁶ Turska je iz dana u dan gomilala vojsku na crnogorskoj granici, tako da je krajem aprila, prema izvještaju crnogorskog konzula, na crnogorskoj granici imala oko 40.000 vojnika.

U jednom članku iz *Glasa Crnogorca* od 7. maja ponavlja se dobra volja Crne Gore za održavanje neutralnosti, ali se priznaje i nemogućnost održavanja takve neutralnosti, da apsolutno nijedan crnogorski podanik iz brdskih graničnih krajeva ne priskoči u pomoć svojim prekograničnim srodnicima i bratstvenicima.⁷⁷ Turska je optužila Crnu Goru za pomaganje malisorskog ustanka, da su u borabama učestvovali i Crnogorci *u velikom broju*, pa čak i da su crnogorski oficiri *upravljali bojevima*. General Vukotić je odredio generala Radomira Vešovića da na licu mjesta sprovede istragu. Komandir Vešović je podnio izvještaj u kome saopštava da je bilo crnogorskih pograničara koji su u raznim bojevima učestvovali na strani ustanika, ali u svemu 50, pa najviše 100 ljudi.⁷⁸

⁷⁶ Nada Tomović, *Crnogorski konzulat u Skadru i malisorske bune 1910–1911*, 208.

⁷⁷ Risto J. Dragičević, „Malisorske bune 1910. i 1911. godine“, *Zapisi*, XIII, 5, 1940, 277.

⁷⁸ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 140.

Odnosi između Crne Gore i Turske postali su veoma zategnuti u maju 1911, zbog arbanaškog pitanja. Stoga je kralj Nikola ukazao 9. maja na mogućnost crnogorsko-turskog sukoba i na potrebu da se riješi izbjegličko pitanje. Prema izvještaju ruskog poslanika na Cetinju, broj izbjeglih Malisora u Crnoj Gori krajem jula 1911. godine iznosio je između 8.000 i 9.000 lica.⁷⁹ Arbanaški ranjenici prebacivani su u Crnu Goru i liječeni u bolnici u Podgorici, koju je osnovao crnogorski Crveni krst. Prema povjerljivom izvještaju crnogorskog specijalnog komesara u Podgorici, crnogorskom ministru inostranih poslova od 10. maja, pomoć u hrani izdavana je za 3.934 osobe, a 502 osobe izdržavao je narod Zetske kapetanije, podgoričke oblasti.⁸⁰ Umjesto serdara Janka Vukotića, 12. maja određen je brigadir Blažo Bošković da preuzme upravu u svoje ruke, radi održanja reda i mira na granici.⁸¹ Ministar unutrašnjih djela Đukanović uputio je dopis Ministarstvu finansija i građevina 17. maja u kome traži da se odobri jedan kredit u iznosu od 1.000 perpera za brigadira Boškovića, kako bi time obezbijedio pomoć albanskim imigrantima.⁸²

Serdar Janko Vukotić je kasnije priznao da je odmah po dolasku u Podgoricu izdao Malisorima 700 pušaka sa municijom i dozvolio da oko 300 Crnogoraca pređe granicu i podrže Malisore u borbi.⁸³ Takođe, u periodu od 20. marta do 4. aprila, kapetan J. Nenezić je izdao, uz saglasnost Janka Vukotića i Blaža Boškovića, oko 1.150 pušaka i 117.600

⁷⁹ Dragan R. Živojinović, „Ustanak Malisora 1911. godine i američka pomoć Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, XX, 2, 1967, 328.

⁸⁰ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 144.

⁸¹ DACG, MUD, 1911, f. 113, 2022.

⁸² DACG, MUD, 1911, f. 114, 2074.

⁸³ Risto J. Dragičević, „Malisorske bune 1910. i 1911. godine“, *Zapisi*, XIII, 4, 1940, 211.

metaka.⁸⁴ Za vrijeme vanrednog izaslanika Vukotića, po raspoloživim dokumentima, izdato je ukupno 1.390 pušaka „vrđlovki“. Zbog mnogobrojnih optužbi – uložениh nota od osmanskog predstavnika na Cetinju – da Crnogorci snabdijevaju ustanike oružjem i municijom, da bi se izbjegla mogućnost otkrivanja transporta Podgorica – Zatrijebač, otvoren je drugi pravac Podgorica – Bioče – Orahovo – Zatrijebač – front u Klimentima.⁸⁵ Kod malisorskih ustanika serdar Janko je uputio dva oficira – Mila Rašovića, čije ime je bilo poznato i popularno širom sjeverne i srednje Albanije, i Vojina Pavićevića. Naredio je da se podigne telefonska linija od Podgorice do Zatrijepča, a za vezu između sebe i oficira Rašovića, kao i malisorskih vođa ustanika, odredio je pojedine oficire i mjesta gdje će se nalaziti.⁸⁶

Koliki je uticaj Crna Gora imala, najbolje pokazuje sastanak koji je održan u Podgorici sa malisorskim vođama, njih oko 25, na kome su osim turskog poslanika bili prisutni zamjenik ministra vojnog i ministar unutrašnjih djela Marko Đukanović, brigadiri: Janko Vukotić, Mitar Martinović, Blažo Bošković, Veliša Lazović, i crnogorski konzul u Skadru Dušan Gregović.⁸⁷ Usljed agitacije crnogorskih delegata i pod njihovim pritiskom malisorski prvaci su bili primorani da prihvate amnestiju. Sporazum između njih i turskog poslanstva potpisan je 2. avgusta 1911. i time je u potpunosti riješeno pitanje malisorskog ustanka.

Kakve su bile posljedice pokazuje i pisanje novina na Cetinju: *Od nereda u našem turskom susjedstvu najviše smo*

⁸⁴ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 165.

⁸⁵ AIICG, 1911, f. 152, Telegram od 21. V

⁸⁶ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 138.

⁸⁷ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, 148.

mi patili. *Turska je uvidjela, da je prvi uslov ispravnim susjedskim odnosima između nas i nje oličen u zadovoljstvu njenih podanika koji su u blizini naše granice.*⁸⁸ To je bio rat bez rata, koji je trajao nekoliko mjeseci. Dobrovoljni prilozi građana i institucija Crne Gore, prema brižljivoj evidenciji koja je vođena, iznose 400.000 perpera.⁸⁹ Do 16. avgusta vratile su se skoro sve malisorske porodice u svoja sela. Ministar vojni Janko Vukotić naređuje brigadiru Lazoviću, 20. septembra, da se dozvoli Malisorima prelazak s oružjem u crnogorsku granicu, s tim da ovo ne važi za Vladnjanje, Matagužane, Dinošane.⁹⁰ Nakon završetka albanskog ustanka 1911. godine, komanda Druge divizije crnogorske vojske iz Podgorice vratila je komandiru osmanske straže 160 pušaka „H. martinki“ koje su predali Tužani. Primopredaja je izvršena 10. decembra na graničnom prelazu Žarnički most.⁹¹ Kako izvještava crnogorski konzul, sve je sigurniji da podgorički Turci igraju uloge turskih detektiva, te daje preporuku da ne bi bilo zgoreg da ih vlasti u Podgorici pripaze, i sa njima po zaslugi, a bez rukavica postupe.⁹²

Poslije povratka iz Rusije 1912. godine kralj je pozvao Rustem-bega i saopštio mu da želi da *s Portom živi u najboljim odnosima*. Zajedno sa njim je otišao u Podgoricu da prisustvuju gađanju iz topova.⁹³ U jednom izvještaju iz marta 1912. godine saznajemo da je desetorici osuđenika uspjelo da pobjegnu iz zatvora u Podgorici, među kojima je bio istaknuti prvak Narodne stranke Mihailo Ivanović.

⁸⁸ *Cetinjski vjesnik*, 1911, 58, 27. VII

⁸⁹ Đorđe Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, 82.

⁹⁰ DACG, MUD, 1911, f. 118, 4107.

⁹¹ DACG, MV, 1911, Povjerljivo, 80.

⁹² DACG, KS, 1911, f.1, 147;3, Petar Plamenac – Ministru inostranih djela 14.11.1911.

⁹³ *Dokumenta o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 320.

Krsto Pekić obavještava da su u Skadru, u martu mjesecu, primili odbjegle tamničare iz Podgorice sasvim lijepo, smjestili ih u dobrom hotelu, da ih žandarmi čuvaju.⁹⁴ Kralj je bio ljut na Tursku i o njoj je veoma loše govorio, a kao razlog je navodio to što su turske vlasti u Skadru primile i dale zaštitu crnogorskim osuđennicima koji su u martu uspjeli da pobjegnu iz zatvora u Podgorici.⁹⁵ Sasvim drugačije mišljenje o tome događaju daje *Glas Crnogorca* iz 1910. u kome se kaže: „Pravo azila poštovano kod svih kulturnih naroda, to je pravo koje potiče iz obzira humanosti prema ljudima, koje iz političkih razloga gone u njihovoj otadžbini, i koji su prinuđeni u tuđim zemljama tražiti skloništa svojem životu i opstanku. Obziri država prema tome pravu, istovjetni su sa obzirima gostoprimitstva kod privatnih pojedinaca“⁹⁶. Crnogorci koji su pobjegli iz zatvora u Podgorici napustili su Skadar 13. marta i otputovali put Prizrena, u pratnji 60 askera.⁹⁷ Interesantno je da je dvije godine ranije grupa Crnogoraca protjerana iz skadarskog vilajeta i parobrodom otputovala preko Medove za Krf.⁹⁸

Što je 1912. godina više odmicala, kralj Nikola je sve više ukazivao na neredovno stanje prema Skadru, na granične incidente, gomilanje turskih trupa. Kakvo je stanje u Skadru kao i cijelom vilajetu pokazuje jedan izvještaj s početka februara 1912. *Niti je đavo dobar, niti mu je majka lijepa*.⁹⁹ Veliki broj porodica u zetsko-brdskoj oblasti bio je na ivici egzistencije početkom godine. Bilo je incidenata i

⁹⁴ DACG, MUD, 1912, f. 125, 762.

⁹⁵ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914*, 95.

⁹⁶ *Glas Crnogorca*, 1910, broj 9, od 20. II.

⁹⁷ DACG, MID, 1912, f. 207, 45.

⁹⁸ DACG, KS, 1910, f.1, 9;1, Gregović – Plamencu, 30.4.1910.

⁹⁹ DACG, KS, 1912, f.1, 7;2, Plamenac – Ministru inostranih djela, 2.2.1912.

oko neutralnog ostrva na ušću Bojane, kada su neki turski podanici sjekli drva, i prevozili ih u dvije lađe, naočigled njihove policije.¹⁰⁰ U izvještaju plemenskog kapetana Krsta Pekića obavještava se oblasna uprava 28. marta da je prilikom ženidbe Muja Ajdarovog Curića, turskog podanika iz Ostrosa, sa crnogorskom djevojkom iz sela Koštanja, došlo do masovne upotrebe vatrenog oružja, i da su Turci sa granice dopustili da svatovi unesu oružje, iako je to bilo izričito zabranjeno, jer je išlo na štetu postojećeg reda na granici.¹⁰¹ U dokumentima se navodi da je povremeno prekidan saobraćaj na granici duž Ulcinjske kape-tanije, kao što je to bio slučaj 12. maja. Poslije dva dana saobraćaj je ponovo uspostavljen, a prekid je bio uslovljen bjekstvom turskih žandara, kojima je turska pogranična straža htjela spriječiti ulaz u crnogorsku granicu.¹⁰² Takođe, u nekim pismima se navodi da je nešto prije toga postojala svakodnevna poštanska veza između kraljevskog konzulata u Skadru i poštanske štacije na Rijeku.¹⁰³

U junu su na Cetinje dolazili predstavnici albanskih plemena Hota, Gruda i Kastrata i iznosili teške optužbe protiv turske uprave i zuluma turske vojske.¹⁰⁴ Upravo u tom periodu u maju i junu imamo dosta šifovanih poruka između konzulata i Cetinja. U njima se navode pokreti turske vojske, izvještaji o arnautima i njihovim položajima. Ljudi koji su počinili ubistva u Turskoj sklanjali su se na crnogorsku teritoriju. Takav je slučaj sa Husein Saitom, turskim podanikom iz Skadra, koji je ubio turskog finansijskog žandara krajem februara, pa pobjegao u Ulcinj. Tu je uhapšen i

¹⁰⁰ DACG, MID, 1912, f. 205.

¹⁰¹ DACG, MID, 1912, f. 207, 32.

¹⁰² DACG, MUD, 1912, f. 126, 1163, 1181.

¹⁰³ DACG, KS, 1912, f.1, 9;1, Plamenac – Ministru inostranih djela, 7.2.1912.

¹⁰⁴ Novica Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903–1914*, 97.

stavljen pod policijski nadzor.¹⁰⁵ Zabilježeni su i incidenti Turaka koji su gonili svoje podanike u crnogorskoj granici. Takav slučaj se dogodio 16. juna, kada je poginuo Zef Đorđe Pepđonović iz Krajine. „Asker je gonio poginulog u crnogorskoj granici oko 1.000 koraka, zbog čega je i pucao na pograničnu stražu“.¹⁰⁶ Dokumenta donose i podatke o tome da su se stanovnici opštine Vranjske dogovorili sa Kastratima 1. jula da mogu da love ribu u virovima kastratskim, pa su zbog toga tražili dozvolu od Ministarstva inostranih djela, kako bi dozvolu izradili u saradnji sa Skadranima.¹⁰⁷ Izvještaji bilježe i da su neke muslimanske porodice, koje žive u Puljaju na obali Bojane, bojeći se Malisora, prebjegle 22. jula u Crnu Goru, u selo Sveti Nikola.¹⁰⁸ Turska pogranična straža sa Luarze je 25. septembra pucala na crnogorske ribolovce, koji su lovili ribu u koritu Bojane.¹⁰⁹ Interesantno da u vezi sa ribolovom u kastratskim virovima, Malisori odgovaraju Crnogorcima da im ne trebaju nikakve dozvole turske vlade da bi mogli loviti ribu kao svake godine.¹¹⁰

Jedan katolički sveštenik iz Turske je prebjegao u Ulcinj 10. maja, i tamo izjavio da su se protiv turske vlasti oko Skadra pobunili svi Miriditi, Šalja, Šaša, Breg-Mata, i skoro sva sela oko Skadra. Postoji opasnost da će prelaziti granicu u velikom broju.¹¹¹ Turski poslanik na Cetinju 2. maja tvrdi da Porta ima u Skadarskom vilajetu 15.000 vojnika.¹¹² Granični sukobi posvjedočeni su i kod sela Gošići u Zeti, gdje su 4. jula na samoj granici, turski vojnici

¹⁰⁵ DACG, MUD, 1912, f. 125, 778.

¹⁰⁶ DACG, MID, 1912, f. 203, 1371.

¹⁰⁷ DACG, MID, 1912, f. 204, 1511.

¹⁰⁸ DACG, MUD, 1912, f. 128, 2005.

¹⁰⁹ DACG, MUD, 1912, f. 130, 2547.

¹¹⁰ DACG, KS, 1912, f.1, 94, Jovićević – Valiji, 6.7.1912.

¹¹¹ DACG, MUD, 1912, f. 126, 1147.

¹¹² *Isto*, 601.

sa karaule ubili 9 Crnogoraca i 5 ranili.¹¹³ U depešama se tvrdilo da su Turci prelazili granicu i zlostavljali svoje žrtve.¹¹⁴ Pripreme crnogorske na granici, uopšte, vrlo su dinamične. Događaj kod Mojkovca zbog Pržišta direktna je posljedica događaja u Zeti u kome su Crnogorci stradali prije toga. Izabrana je tačka na kojoj su Turci bili nesumnjivo na crnogorskom zemljištu i gdje će sukob ispasti sigurno u korist Crnogoraca. Posljedica osvete za događaj u Zeti bila je mojkovačka afera, ova je, pak, izazivala beransku aferu u kojoj je stradao čitav jedan kraj.

Kralj Nikola i crnogorska vlada naredili su vojnim vlastima da pripreme teren za pokretanje Malisora na oružanu akciju. Taj zadatak je povjeren generalu Blažu Boškoviću, komandantu crnogorske divizije u Podgorici. On je u drugoj polovini jula otpočeo rad preko njemu potčinjenih organa. Prvog avgusta oficir Milo Rašović poslat je u Hote da tamo pokrene Malisore na ustanak. General Bošković je požurivao crnogorske oficire zadužene za rad sa Malisorima da se što prije otpočne sa borbom, pa makar malisorski ustanici bili potpomognuti i crnogorskim vojnicima.¹¹⁵ Zaista, Grudi su 4. avgusta napali jednu karaulu koju su turski vojnici brzo napustili. Tako je počela buna Malisora 1912. godine koju je vodio crnogorski komandant divizije u Podgorici. Oficir Milo Rašović, da bi ih pokrenuo na borbu, odlučio je da 6. avgusta izvrši napad na Dinošu i Planinicu sa oko 180 Crnogoraca iz Kuča i oko 50 Arbanasa iz Gruda. Turske snage na ovim položajima bile su mnogo jače i potpomognute artiljerijom, pa poslije uporne borbe, koja je trajala do duboko u noć, i uz pomoć još Gruda i Hota,

¹¹³ DACG, MID, 1912, f. 204, 1513.

¹¹⁴ *Dokumenta o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 969.

¹¹⁵ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, SANU, 152.

Crnogorci i Arbanasi uspjeli su da zauzmu Dinošu, ali ne i Planinicu. Imali su sedam poginulih, među kojima i dva crnogorska oficira. Milo Rašović je uložio mnogo napora, i poslije mnogo pregovora uspio je da Hote pokrene na ustanak 14. avgusta i to uz pomoć oko 80 vojnika iz crnogorske granice. Ustanak je trajao nekoliko dana, pa je nastupilo zatišje, koje nije bilo u interesu Crne Gore. Komandant divizije u Podgorici je 13. septembra naredio komandantu (majoru) Stojanu Popoviću, koji se nalazio na Fundini blizu turske granice, da još istog dana uputi 100 do 150 vojnika iz svog bataljona, da prikupi što više Gruda i Hota, te da napadne turske snage na položaju Planinica. Naređuje mu da položaj zauzme iznenada, i to noću, jer će se, po njegovom mišljenju, tako postići veći uspjeh. Komandir Popović je preduzeo sve potrebne mjere. Planinica je bila utvrđena s dosta jasnim turskim snagama i naružanjem, pa se uspjela zauzeti samo Mala Planinica, dok napad na Veliku Planinicu nije uspio. Crnogorski vojnici vratili su se sutradan na svoju teritoriju i u povratku pomagali napad Malisora na karaulu Omerbožovići, te je ova karaula istog dana i spaljena, ali su je turski vojnici ubrzo povratili. Pet četa crnogorskog gornjokučkog bataljona narodne vojske sa izvjesnim brojem Malisora stigle su 14. septembra na položaje na liniji Đeljevik – Čafkiše. Oni su preduzeli napad u pravcu Tuzi, ali bez nekog stvarnog rezultata, te su se vratili na polazni položaj. Sutradan, oko 14 časova, ove čete su na položaju Čafkiša iznenada napale jedan turski bataljon koji je nastupao u marševskom poretku i potpuno ga uništile, tako da se spasio samo mali broj vojnika zajedno sa komandantom bataljona. U tom okršaju jedna crnogorska četa imala je šest poginulih

i pet ranjenih.¹¹⁶ Valija i komandant vojske u Skadru 5. septembra saopštava o odluci vojnog suda da u Skadru i Tuzima bude opsadno stanje.¹¹⁷

Direktnim miješanjem u albanska pitanja, potpomaganjem, a često i izazivanjem pobuna, Crna Gora je uoči rata s Turskom 1912. godine uspjela da ozbiljno oslabi, pa čak u izvjesnoj mjeri i istisne do tada veoma jak austrougarski uticaj u skadarskoj Malesiji, a uzdigne svoj ugled i prestiž kod albanskog življa više nego ikad ranije.¹¹⁸ Ako bi kao rezultat svog pokreta na jug, Crna Gora i uspjela da prisajedini dio Skadarskog sandžaka, to joj neke značajnije koristi ne bi donijelo, nego bi je čak oslabilo, dodavši malobrojnim Crnogorcima stotine hiljada ljudi tuđih po vjeri, krvi i jeziku, koji nikad ne bi usvojili crnogorsku tradiciju i ideale, niti bi primili crnogorski duh.¹¹⁹ Svoju riješenost da dublje zakorači u Albaniju, Crna Gora je temeljila na istorijskoj tradiciji i „pravu“ koje je dovodila u vezu sa događajima iz predosmanskog perioda balkanske istorije. Za nju je više značilo u privrednom pogledu domoći se skadarske okoline sa dijelom Primorja, nego se i znatnije proširiti u Novopazarskom sandžaku i Metohiji.¹²⁰ U planovima političkog vrha Crne Gore, koji je rat protiv Turske doživljavao kao pogodno sredstvo za

¹¹⁶ Novica Rakočević, „Crnogorsko-albanski odnosi 1878–1914. godine“, *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, SANU, 153.

¹¹⁷ DACG, KS, 1912, f.1, 132;1.

¹¹⁸ Pavle Milošević, „Operacije Istočnog odreda crnogorske vojske u Sandžaku, Gornjem Polimlju i Metohiji 1912. godine“, *Istorijski zapisi*, XXV, 3–4, 1972, 280.

¹¹⁹ Radoslav Raspopović, „Prilike u pljevaljskom kraju uoči oslobođenja 1912“, *Glasnik zavičajnog muzeja*, knj. 1, Pljevlja, 1999, 184.

¹²⁰ Pavle Milošević, *Operacije Istočnog odreda crnogorske vojske u Sandžaku, Gornjem Polimlju i Metohiji 1912. godine*, 281.

razrješenje, ne samo balkanske krize, već i kao način izlaska iz nagomilanih unutrašnjih problema, oslobođenje i prisajedinjenje susjednih teritorija trebalo je da apsorbuje naraslu energiju političkog nezadovoljstva stanovništva, osigura pozicije dinastije i obezbijedi ekonomski prosperitet zemlje i njenu bolju spoljnopolitičku poziciju.¹²¹

¹²¹ Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crna Gore 1711–1918*, Podgorica, Beograd, 1996, 449.

ÖZETLER

Muhacir sorusu, hareket ettikleri yön ve başlarına gelen tarihsel kaBalkan Savaşlarının öncesindeki son yıllarda İşkodra Konsolosluğunda bulunan tarihsel kayıtlar, iki ülke arasındaki gerçek yoğun ilişkiler hakkında kapsamlı bilgi vermektedir. Bu makalede, Balkan Savaşlarının başlangıcına kadar İşkodra Konsolosluğu kayıtları ile Karadağ-Osmanlı ilişkilerine tarafsız ve zengin bir ışık tutulmaya çalışılmıştır. İşkodra Konsolosluğu'nun varlığının ekonomik öneminin dışında bir de önemli siyasi ve uygulanabilir değeri vardır. Berlin Kongresinden sonra, komşu ülkeler olarak Karadağ ve Osmanlı Devleti doğru ilişkileri kurmaya çalıştılar. Bununla birlikte, sınırlardaki farklı durumlar ve her iki ülkenin politikası, zaman zaman bu ilişkilerin daha çok ya da daha az gergin olmasına sebep oldu. Konsolosluğun rolü, Osmanlı devlet yetkililerinden önce Karadağ vatandaşlarını temsil etmek, onları korumak ve onlara gerekli yardımları sağlamaktı. Bunun yanı sıra, sınır anlaşmazlığı ve Boyana nehrinde ulaşım sorununun çözümlenmesinde yer aldı. Karadağ Konsolosluğunun faaliyetlerinin önemli bir bölümü bu bölgedeki Ortodoks Hristiyanlar arasında Karadağ etkisini yaymak ve onları Karadağ'a daha güçlü bir şekilde bağlamaktır. Dolayısıyla, bu söz konusu dönemdeki karmaşık sosyal ve ekonomik koşullar üzerinde durulacak ve iki ülke arasındaki ilişkilerin birbirinin içine girmesine ilişkin sorularına cevap vermeye çalışılacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: *İşkodra Konsolosluğu, Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu, sınır, toplum*

ABSTRACT

The historical documentation of the consulate in Skadar of the last years before the Balkan Wars gives us more comprehensive information about the truly intensive relations between the two countries. In this paper we will attempt to provide an objective and comprehensive insight into the Montenegrin-Ottoman relations through the example of the consulate in Skadar until the beginning of the Balkan Wars. Apart from the economic importance, existence of the consulate also had great political and practical significance. After the Berlin Congress, Montenegro and the Ottoman Empire tried as two neighbouring countries to build correct relations. However, various circumstances at the borders and the policy of both countries occasionally caused these relations to become more or less strained. The role of the consulate was to represent the Montenegrin citizens before the Ottoman authorities, to protect them and provide all necessary assistance. Besides, the consulate took part in resolving frontier disputes, and the issue of the Bojana River navigation. An important segment of the Montenegrin consulate activities was the dissemination of the Montenegrin influence among the Orthodox Christians in this area, as well as their stronger connecting with Montenegro.

Hence, we will point to the complex social and economic circumstances in the mentioned period and try to answer some questions concerning the interweaving of relations between the two countries

KEY WORDS: *the Skadar Consulate, Montenegro, the Ottoman Empire, frontier, society*

Mr Jadranka Selhanović

DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE
CETINJE

**PREDSTAVE O OSMANSKOM CARSTVU
I SULTANU ABDUL HAMIDU II¹
U JAVNOM ŽIVOTU CRNE GORE
1878–1909. GODINE**

Rad ima za cilj da pokaže kako je u crnogorskoj javnosti prikazivano Osmansko carstvo i sultan Abdul-Hamid, te kakva je predstava stvarana o karakteru Carstva i vladarskoj ličnosti njegovog suverena. Za pisanje rada korišćena je cjelokupna crnogorska štampa toga doba, kao i druge publikacije iz navedenog perioda.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Osmansko carstvo, Abdul Hamid, slika Carstva*

¹ Abdul Hamid II (1842–1918), sultan osmanskog carstva od od 1876. do 1909. godine. Njegovu vladavinu obilježili su veliki porazi i gubitak teritorije na kome se prostiralo Osmansko carstvo. Za vrijeme svoje vladavine, koja je bila u znaku centralizacije i autoritarnog reformizma, raspustio je parlament, i nije ga sazvao narednih trideset godina. Zbog surovog obračunavanja sa demokratskim snagama, dobio je nadimak „krvavi sultan“. Na polju spoljne politike nastojao je da uspostavi dobre odnose sa Rusijom. Protiv njegove despotske vladavine izbio je 1908. godine Mladoturski ustanak. Ovim ustankom sultan Abdul Hamid je početkom 1909. godine, zbačen sa osmanskog prijestola i protjeran u Solun. U Carigrad se vratio u vrijeme balkanskih ratova. Umro je 1918. godine. Podaci preuzeti: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica, 2006, 11.

Nakon završetka crnogorsko-turskog rata (1876–1878), crnogorska država je znatno proširena novom teritorijom. Na prostoru koji je nakon Berlinskog kongresa (1878) pripao Crnoj Gori živjelo je oko 35.000 stanovnika od kojih oko 20.000 muhamedanske i rimokatoličke vjeroispovijesti. Ulaskom novog stanovništva u sastav Knjaževine Crne Gore (koja je do tada brojala oko 170.000 stanovnika isključivo pravoslavaca) bio je izmijenjen i njen konfesionalni sastav. Bila je to nova Crna Gora u kojoj je živjelo i 15% nepravoslavnog stanovništva.

Iz vizure takvog sastava crnogorskog stanovništva, zasigurno se gledalo različito na Osmansko carstvo. Za većinsko pravoslavno stanovništvo bilo je uranjeno da potisne sva sjećanja na Osmansko carstvo kao neprijatelja sa kojim su vjekovima ratovali. Takvu sliku o Carstvu nijesu mogli imati novi crnogorski podanici muhamedanske vjeroispovijesti, koji su doskora pripadali Osmanskom carstvu. O namjeri crnogorske vlasti da za sve svoje podanike stvori jedinstvenu predstavu o Osmanskom carstvu, svjedoče mnogobrojni članci koje je objavljivala zvanična crnogorska štampa. Ovom prilikom predstavimo novinske tekstove u kojima se govori o posjetama crnogorskog knjaza Nikole Carigradu i upriličenim proslavama povodom dana stupanja na prijesto sultana Abdul Hamida II.

Na poziv sultana Abdul Hamida II, knjaz Nikola je u Carigradu boravio dva puta. Prva posjeta crnogorskog knjaza osmanskoj prijestonici upriličena je u avgustu 1883. godine. Odlazak crnogorskog knjaza u Carigrad u domaćoj

štampi predstavljen je izuzetno značajnim. U to vrijeme rješavano je pitanje utvrđivanja granice između Crne Gore i Osmanskog carstva. Od knjaževe posjete Carigradu očekivalo se brže i povoljnije rješavnje graničnog pitanja. Pred odlazak na put u Carigrad knjaz je izdao proklamaciju u kojoj navodi da su vjekovi borbe između Crne Gore i turske carevine okončani mirom, da je, između njih uspostavljeno uzajamno uvažavanje i prijateljski odnosi, što je i povod da on prvi od crnogorskih gospodara posjeti Carigrad. U proklamaciji se sultan Abdul Hamid II oslovljava iskrenim i odanim prijateljem, zbog koga i odlazi u Carigrad sa željom da odnose između Crne Gore i Osmanskog carstva učini još čvršćim i stabilnijim. Time bi, kako smatra Knjaz, Crna Gora bila okružena prijateljskim odnosima sa svim susjedima.² O posjeti crnogorskog knjaza Nikole Carigradu, crnogorska štampa je prenosila i izvještaje koje su objavljivali carigradski listovi. Tako je u jednom od listova pisalo da je na putu prema osmanskoj prijestonici crnogorski knjaz bio na najsvečani način dočekan u Dardanelima. Čim je ugledan brod *Izedin* na kome se nalazio crnogorski knjaz, u njegovu čast oglasio se 21 topovski plotun. Crnogorski knjaz sa predstavnicima crnogorske vlade, stigao je u Carigrad 7. avgusta 1883. godine. Njegov susret sa sultanom Abdul Hamidom II bio je upriličen na najvišem državnom nivou. U štampi je pisalo da je njihov susret bio ispunjen najplemenitijim i najprijateljskijim namjerama. Sultan Abdul Hamid izrazio je veliko zadovoljstvo zbog knjaževe posjete Carigradu i tom prilikom odlikovao crnogorskog knjaza velikim ordenom *Osmanije sa pločom u brilijantima*. U štampi je bilo navedeno da je knjaz Nikola prilikom svih susreta sa turskim zvaničnicima bio dočekan sa najvišim vojničkim počastima. I nepregledna masa naroda, kako je pisalo u

² *Glas Crnogorca*, 24. jul 1883, br. 30, 1.

jednom od izvještaja carigradske štampe, pokazala je radost i zahvalnost Sultanu što je upriličio ovaj susret. Prilikom ove posjete Carigradu sultan Abdul Hamid je darivao crnogorskom knjazu i dvorac *Emirgan*. Ovo velelepno zdanje imalo je 90 prostorija i 4 salona od kojih svaki površine preko 100 kvadratnih metara.³ Po povratku knjaza u Crnu Goru u zvaničnom crnogorskom listu *Glas Crnogorca* zabilježeno je da je učinjena posjeta Carigradu uspješno okončana. Ona je po riječima iz novinskog izvještaja bila rezultat iskrenih razgovora i uzajamnog razumijevanja dva vladara. Očekivalo se da će utvrđivanje turske granice sa Crnom Gorom biti učinjeno na prijateljski i pravedan način.⁴

Druga posjeta crnogorskog knjaza Carigradu uslijedila je 1899. godine. Organizovanje ove posjete osmanskoj prijestonici započelo je sredinom marta 1899. godine. Tada su u Bar doputovali sultanovi izaslanici i u dvorcu na Topolici uručili knjazu Nikoli sultanovo pismo i predali jahtu *Mirmara* kao sulatnov poklon. Četiri mjeseca nakon ovog događaja štampa je najavila da se crnogorski gospodar sa suprugom, knjaginjom Milenom, sinom, knjazom Mirkom i ostalim crnogorskim zvaničnicima, sprema za put u Carigrad u posjetu Njegovom veličanstvu sultanu Abdul Hamidu. Kao povod ovom putovanju navedena je želja crnogorskog knjaza da lično zahvali sultanu za uspostavljanje *srećnih odnosa između Cetinja i Carigrada*. Zadovoljstvo zbog najavljene knjaževine posjete Carigradu, kako je prenijela crnogorska štampa, sultan je pokazao upućivanjem jahte *Izmir* u barski pristan. Od ove posjete se očekivalo da se odnosi između Knjaževine Crne Gore i Osmanskog carstva još bolje učvrste i ojačaju prijateljske veze između

³ *Glas Crnogorca*, 28. avgust 1883, br. 35,1–2.

⁴ *Glas Crnogorca*, 4. septembar 1883, br. 36, 1–2.

sultana Abdul Hamida i crnogorskog knjaza Nikole.⁵ Vijest o knjaževom putu u Carigrad našla se i na naslovnoj strani *Onogošta*. U ovom crnogorskom listu je pisalo: „U petak 2. avgusta Njihova Visočanstva Gospodar, Knjaginja Milena sa Njegovom svetosti Knjazom Mirkom u dobri čas krenuli su sa Cetinja put Carigrada u posjetu Njegovog Carskog Veličanstva Sultana Abdul Hamida“.⁶ I ovoga puta crnogorski knjaz je u osmanskoj prijestonici dočekan sa najvišim državnim i vojnim počastima. Prilikom ove posjete Carigradu, Knjaz i njegovi članovi porodice boravili su u dvorcu *Emirgan* koji je bio renoviran i po sultanovom naređenju opremljen namještajem iz jednog od njegovih dvoraca. Za vrijeme Knjaževog boravka u *Emirganu*, kako je saopštavao dopisnik iz Carigrada, hranu za knjaza i članove njegove porodice pripremao je sultanov kuvar. O posjeti knjaza Nikole Carigradu, crnogorska štampa je prenijela i novinske tekstove iz strane štampe. Crnogorske novine prenijele su izvještaj carigradskog dopisnika petrogradske *Rosije* koji o susretu dva vladoca kaže: *Ni jedan od dosadašnjih uzvišenih sulatanovih gostiju nije bio sjajnije dočekan*. U izvještaju objavljenom u *Glasi Crnogorca* nakon povratka Knjaza u Crnu Goru, pisalo je da se ne pamti da se gospodar veseliji vratio sa nekog puta na Cetinje. Izvještaj o boravku crnogorskog knjaza u Carigradu završava riječima, *neka sam Bog poživi Njegovo Veličanstvo Sultana i Njegovo Visočanstvo Gospodara knjaza Nikolu*.⁷ I list *Onogošt* prenio je izvje-

⁵ U *Glasi Crnogorca* je pisalo da dokazi iskrenog prijateljstva Njegovog Veličanstva prema Knjaževskom Domu su takvi bili da se posjeta sultanu više nije mogla odlagati. „Kakvijem je zadovoljstvom Njegovo Visočanstvo čulo prijavu ove posjete, vidimo po šiljanju svoga jahta *Izmir* sa svojim velikodostojnicima, koji su jutros put Bara krenuli“. *Glas Crnogorca*, 14. avgust 1899, br. 34, 1.

⁶ Njegovo Veličanstvo knjaz Gospodar u Carigradu, *Onogošt*, 19. avgust, 1899, br. 15, 1.

⁷ *Glas Crnogorca*, 21. avgust, br. 35, 1.

štaj o boravku knjaza Nikole u Carigradu. Na stranicama ovog lista, između ostalog je zapisano je da su 20. avgusta, sultan i knjaz, nakon boravka u džamiji, izvršili zajedničku smotru vojske i da je u prisustvu tri carska kneževića, sultan darivao konja knjazu Mirku. Sledećeg dana knjaz je posjetio Velikog vezira, a 27. avgusta upriličen je svečani ručak u Ildizu u čast crnogorskog knjaza i knjaginje.⁸

Nakon prve posjete Carigradu u Crnoj Gori se svake godine proslavljao dan stupanja na prijesto sultana Abdul Hamida II. O ovim svečanostima koje su priređivane 18. avgusta, u čast dana kada je stupio na osmanski prijesto Abdul Hamid II, crnogorska štampa je redovno izvještavala. O proslavi sultanovog dana na Cetinju 1886. godine, u *Glasu Crnogorca* pisalo je da je zgrada turskog poslanstva bila osvijetljena stotinama ferala različitih boja, što je izmamilo Cetinjane da prošetaju pored ukrašenog turskog zdanja. Sjutradan je prvi ađutant knjaza Nikole, Božo Petrović, posjetio tursko poslanstvo i zvaničniku poslanstva Dževad-paši, prenio čestitke crnogorskog knjaza i knjaginje upućene sultanu.⁹

Na stranicama crnogorske štampe pisalo je da je 18. avgusta 1895. godine, u Podgorici na najsvječaniji način proslavljen dan stupanja na prijesto Osmanske carevine, sultana Abdul Hamida II. Za tu priliku varoš je bila okićena barjacima, a molitvi u džamiji prisustvovali su svi građanski i vojni činovnici. U turskom konzulatu u kome je bilo priređeno slavlje, zdravicu u čast sultana održao je brigadir Jovo Martinović. Turski konzul Krikor odgovorio je zdravicom u čast crnogorskog gospodara knjaza Nikole.¹⁰

⁸ *Onogošt*, – domaće vijesti, 26. avgust, 1899, br. 16, 4.

⁹ *Glas Crnogorca*, 26. avgust, 1886, br. 34, 2.

¹⁰ *Glas Crnogorca*, 26. avgust 1895, br. 35, 2.

U vrijeme knjaževe druge posjete Carigradu, 1899. godine, i na Cetinju je svečano proslavljen Sultanov dan. Tog dana crnogorski ministar inostranih poslova, Matanović, sa osobljem ministarstva posjetio je tursko poslanstvo. Proslave Sultanovog dana bile su organizovane u Podgorici i Ulcinju. Povodom proslave godišnjice stupanja na prijesto sultana Abdul Hamida II u crnogorskim novinama je pisalo da Crnogorci ove godine naročito proslavljaju ovaj dan, uvjereni u iskreno prijateljstvo susjedne carevine. Dokaz tome, smatrali su, bio je i boravak crnogorskog gospodara, koji se tog dana nalazio u Carigradu kao osvjeđeni prijatelj osmanskog sultana. Zato su molitvama za sreću i dug život sultana i miliona njegovih podanika bile pridružene i crnogorske želje. O proslavama Sultanovog dana na Cetinju, u Podgorici i Ulcinju moglo se čitati i u listu *Onogošt*.¹¹ U novinskim čestitkama povodom sultanove godišnjice, sultan Abdul Hamid II se oslovljava slavnim, mudrim i pravdoljubivim carem, koji je dobar susjed i vjeran prijatelj crnogorskog gospodara.

Crnogorska štampa je posebno propratila jubilarnu, 25. godišnjicu stupanja na prijesto Abdula Hamida II, koja je proslavljena 1900. godine. Ovaj dan, kako je pisalo, slavljen je svečanije i radosnije nego drugih godina, jer se ispunilo 25 godina da je mudri i plementi car (Abdul Hamid II) počeo vladati svojom prostranom carevinom na sreću svojih naroda. Na svečan način sultanov jubilej proslavljen je u svim crnogorskim gradovima u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Povodom ovog znamenitog dana, kako je ovaj jubilej nazvan u štampi, razmijenjene su depeše između crnogorskog gospodara kralja Nikole i osmanskog sultana Abdul Hamida II. Knjaz Nikola, koji se tog dana nalazio u Nikšiću, uputio je telegrafsku

¹¹ *Onogošt*, 26. avgust 1899, br. 16, 4.

čestitku i Ahmed Fevzi-paši, osmanskom poslaniku na Cetinju. U Podgorici je, po već ustaljenom ritualu iz prethodnih godina, održana molitva u glavnoj džamiji kojoj su prisustvovali turski konzul, građanski i vojni činovnici. Sa utvrđenja iznad Ribnice, u čast sultanovog jubileja, oglasili su se topovski plotuni. U večernjim časovima, po naredbi podgoričkih opštinskih vlasti, osvijetljeno je brdo Ljubović i sve državne zgrade. Slavilo se do kasno u noć. Po odobrenju crnogorskog knjaza proslavi sultanovog jubileja u Tuzima, tada turskoj teritoriji, prisustvovalo je i oko 200 podgoričkih muslimana. Veselu povorku, kako je pisalo u *Glasu Crnogorca*, ispratio je starješina okruga podgoričkog, Jagoš Radović. Na ulasku u Tuzi, dočekaio ih je kajmakan – zapovjednik varoši sa vojnim i građanskim činovnicima i okupljenim građanstvom. Nakon pozdravnih riječi i čestitki upućenih sultanu, podgorički muslimani su povelili kolo uz pjevanje pjesama *Turčin*, *Što te ruže lafe stari*, i *Podgoričko kolo* koje je napisao knjaz Nikola. Sadržina ovih pjesama bila je prevedena turskim činovnicima, koji su tom prilikom iskazali divljenje prema crnogorskom knjazu, koji je svojim stihovima odao počast turskom junaštvu. Proslava u Tuzima, kako je navedeno u novinskom tekstu, završena je ovacijama upućenim turskom sultanu i crnogorskom knjazu.¹² Na stranicama crnogorske štampe bila je objavljena i vijest da je crnogorski knjaz primio telegraf od osmanskog sultana Abdula Hamida II, kojim ga sultan povodom svog jubileja, 25. godišnjice stupanja na osmanski prijesto, imenuje generalom-komandantom Drugog puka carske garde. Ovo visko odlikovanje sa crnogorske strane tumačeno je kao potvrda iskrenog prijateljstva dva suverena i njihovih naroda.¹³ Jubilej 25. godišnjice stupnja na osmanski prijesto sultana

¹² *Glas Crnogorca*, 26. avgust 1900, br. 34, 2.

¹³ *Onogošt*, 24. avgust 1900, br. 34, 3.

Abdul Hamida II, kako su prenijeli neki crnogorski listovi, planirali su da proslave i pripadnici muhamedanske vjeroispovijesti, koji su živjeli u Sarajevu. Takva namjera za austrougarske vlasti bila je neprihvatljiva. Zato je organizovanje ove proslave u Sarajevu bilo strogo zabranjeno.¹⁴

Povodom svečanosti Sultanovog dana (18. avgust) 1903. godine, u ime crnogorskog knjaza, tursko poslanstvo su posjetili Andrija Radović, maršal knjaževog dvora i knjažev sin knjaz Mirko. U ime crnogorske vlade čestitanje je obavio Gavro Vuković, ministar inostranih poslova. Istoga dana, na svečanoj večeri upriličenoj u turskom poslanstvu, na kojoj su bili crnogorska knjaginja Milica i crnogorski ministri sa suprugama, zdravicu u čast sultana Abdul Hamida II, održao je crnogorski knjaz prestolonasljednik Danilo. Zdravicom, u čast knjaza Nikole, odgovorio je Ahmed Fevzi-paša, turski poslanik na Cetinju. Održane zdravice, kako je izvijestio *Glas Crnogorca*, praćene su sviranjem crnogorske i turske himne. Veče je, kako zaključuje novinski izvještač, proteklo u najboljem raspoloženju, zahvaljujući poznatoj gostoprimnosti i ljubaznosti turskog poslanika Ahmed Fevzi-paše.¹⁵

Dvije godine kasnije ovaj turski praznik, po želji knjaza Nikole proslavljen je u Nikšiću, gdje je on u to vrijeme boravio. Tom prilikom turski diplomata sa Cetinja bio je pozvan na svečanu večeru u čast sultana, priređenu u knjaževskom dvoru u Nikšiću. Svečanoj večeri, kako je obavijestila crnogorska štampa, prisustvovali su knjaževska porodica i svi viši činovnici koji su se nalazili u Nikšiću. U istom izvještaju navedeno je da su u svim džamijama u Crnoj Gori održane molitve za zdravlje i dug život sultana Abdul Hamida II.¹⁶

¹⁴ *Onogošt*, 14. septembar 1900, br. 37, 1.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, 23. avgust 1903, br. 36, 1.

¹⁶ *Glas Crnogorca*, 20. avgust 1905, br. 35, 1.

Ovim predstavljanjem tekstova iz zvaničnih crnogorskih novina, nije teško zaključiti da je crnogorska vlast putem štampe stvarala pozitivnu sliku o Osmanskom carstvu i sultanu Abdul Hamidu II. Iz novinskih napisa, može se uvidjeti da je postojala iskrena namjera crnogorskog suverena da uspostavi prijateljske odnose sa Osmanskom carevinom. O tome svjedoče njegove posjete Carigradu, a posebno prvi boravak crnogorskog knjaza u Osmanskoj prijestonici, koji je uslijedio samo par godina nakon okončanja crnogorsko-turskog rata. Bila je to i prva posjeta jednog crnogorskog vladara Osmanskoj carevini, protiv koje su vođeni viševjekovni ratovi. O nastojanjima crnogorske vlasti da u svojoj državi uspostavi skladne međuvjerske odnose, najbolje govori i proslavljanje dana stupanja na prijesto sultana Abdula Hamida II. Organizovanje proslava u slavu suverena tuđe zemlje, bio je, možemo sa sigurnošću tvrditi, jedinstven slučaj u svijetu.

ÖZETLER

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti ve Sultan Abdülhamid'in İmparatorluğun karakteri ve egemenliğinin iktidar kişiliğine ilişkin oluşturulan düşünceye yönelik Karadağ kamuoyuna nasıl sunulduğunu göstermektedir. Yazar, bu makalenin hazırlanışı esnasında o dönemdeki Karadağ'da yayınlanan gazeteler ve diğer yayınlar da kullanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu, Abdül Hamid, İmparatorluğun görünüşü*

ABSTRACT

This work is intended to show how the Ottoman Empire and Sultan Abdul-Hamid were presented to the Montenegrin public, what notion was created regarding the character of the Empire and the ruling personality of its sovereign. As the material for this paper, the author used all the Montenegrin newspapers as well as other publications from the mentioned period.

KEY WORDS: *Montenegro, the Ottoman Empire, Abdul Hamid, image of the Empire*

Dr Abidin Temizer

UNIVERZITET MEHMET AKIF ERSOY U BURDURU
TURSKA

OSMANSKO-CRNOGORSKI DIPLOMATSKI ODNOSI

Osmansko carstvo i Crna Gora započeli su diplomatske odnose obostranim otvaranjem svojih ambasada 1879 godine. Ova studija ispituje uticaj diplomatskih odnosa između ove dvije države na političkom, društvenom i ekonomskom nivou od 1879. do 1912. godine. Studija detaljno analizira politiku ravnoteže osmanskog sultana Abdul Hamida II i ispituje ovu politiku kroz studiju slučaja osmansko-crnogorskih diplomatskih odnosa.

KLJUČNE RIJEČI: *Osmansko carstvo, Crna Gora, diplomatski odnosi*

Uvod

Crna Gora je 1463. godine potpala pod osmanlijsku upravu,¹ zadržavši autonoman status, a 1878. je, odlukom Berlinskog kongresa, dobila nezavisnost. Osmansko-ruski rat iz 1877–78. poslužio je sultanu Abdul Hamidu II kao izgovor da suspenduje parlament i u potpunosti preuzme vođenje unutrašnje i spoljne politike. U međunarodnim odnosima – kako prema velikim silama, tako i prema tek oformljenim balkanskim državama – Abdul Hamid II je pokušavao da vodi politiku ravnoteže moći. Podstičući ih na svojevrсно takmičenje, koristeći njihove probleme i sklapajući prijateljstva sa njihovim liderima, Abdul Hamid II pokušava da odnos snaga okrene u korist Osmanskog carstva. Primjera radi, pomenimo činjenicu da je vještim manevrisanjem u slučaju koji se odnosi na crkve u Makedoniji, Abdul Hamid II spriječio udruživanje Grčke, Bugarske i Srbije protiv osmanlijske države. Na drugoj strani, sa crnogorskim knjazom Nikolom uspostavlja prislan odnos; crnogorski suveren dva puta dolazi u Carigrad i na poklon dobija dvije jahte i ljetnjikovac na Emirganu.² Takođe, crnogorskim studentima je pružena prilika da se školuju u Carigradu,³ a šansu da se snađu dobili su i radnici iz Crne Gore.⁴

¹ Crna Gora je potpala pod osmanlijsku upravu 1496. godine. (*prim. red.*)

² Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, str. 160–231.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, Br. 163/12159, Tarih: 12 Şaban 1310 (01.03.1893); BOA, BEO, Br. 542/40578, Tarih: 01 Recep 1312 (28.12.1894); BOA, İ. HUS, Br. 57/1315/Ca016, Tarih: 05 Cenaziyevvel 1315 (01.10.1897); BOA, İ. HUS, Br. 59/1315/B-070, Tarih: 20 Recep 1315 (14.12.1897); BOA, BEO, Br. 3858/289321, Tarih: 18 Safer 1329 (18.02.1911); BOA, MF. MKT, 1176/86, Tarih: 06 Zilhicce 1329 (28.11.1911).

⁴ Uğur Özcan, “Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devletinde Yabancı İşçiler: Karadağlılar”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2012–2 (Temmuz-Aralık), (Balkan Özel Sayısı), str. 83–106.

Politika ravnoteže moći napuštena je odmah po zbacivanju Abdul Hamida s prijestola, što je uočljivo i na primjeru usvajanja *Zakona o crkvama i školama* (3. jul 1910)⁵ čiji je sadržaj i pokušaj sprovođenja rezultirao međusobnim približavanjem Grčke, Bugarske i Srbije, te njihovim okretanjem protiv Osmanskog carstva, kome je Crna Gora objavila rat 8. oktobra 1912. godine. Time su počeli balkanski ratovi, čiji je ishod, između ostalog, sadržan u činjenici da se Osmanlije faktički povlače sa Balkana, budući da im je zapadna granica pomjerena do Edirna.

Iz politike *ravnoteže moći* Abdul Hamida II vidimo da nema države koja se zanemaruje, ma koliko da je obimom nevelika. Na primjer, Crnoj Gori je posvećena pažnja ne manja od one koja je bila usmjerena ka Srbiji, Grčkoj ili Bugarskoj. O tome svjedoči strpljivo građeno prijateljstvo sa knjazom Nikolom, uspostavljanje diplomatskih predstavništava i posebna osjetljivost kada je u pitanju granica između dvije države. Abdul Hamid II je 1909. godine, malo prije nego što je svrgnut s prijestola, potpisao trgovački sporazum sa Crnom Gorom, prema kojem je ova država dobila pravo na trgovinsku djelatnost u predjelu rijeke Bojane i Skadarskog jezera.⁶ Crna Gora je slala mnogo mladih ljudi – što studenata, što radnika – u Carigrad, gdje im je, uprkos svemu, bilo omogućeno da nesmetano rade i borave. Očekivalo se da posljedica takve politike sultana Abdul Hamida II bude neučestvovanje Crne Gore u protivosmanlijskim aktivnostima drugih država.

⁵ Hale Şıvgın, "İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü", *Akademik Bakış*, tom 6, broj 11, Kış 2012, str. 9-11.

⁶ BOA, BEO, Br. 3666/274907, Tarih: 9 Teşrinisani 1325 (22.11.1909).

Osmansko-crnogorski diplomatski odnosi. Poslanici

Pokušaj da se datira uspostavljanje diplomatskih odnosa između Osmanskog carstva i Crne Gore veoma je kontroverzno pitanje. Crnogorci tvrde da su bili nezavisni i prije 1878. godine, budući da je, nakon njihove pobjede u bici na Grahovcu (1858), došlo do osmansko-crnogorskog razgraničenja. I, zaista, knjaz Danilo (1851–60) pomenute je pregovore o razgraničenju interpretirao kao priznanje crnogorske nezavisnosti. Iz tog razloga, pojedini historičari početak osmansko-crnogorskih diplomatskih odnosa vežu za period neposredno nakon grahovačke bitke. Pa, ipak, knjaz Danilo nije dobio priznanje nezavisnosti niti od Osmanlija, niti od velikih sila. Štaviše, zahtjevi tog tipa su na Carigradskoj konferenciji ignorisani, a knjaz se morao zadovoljiti tek nekim sitnim pravima i privilegijama. Osmansko carstvo nije moglo prihvatiti predlog o međudržavnom karakteru razgraničenja,⁷ a Crna Gora nije uspijevala da nađe međunarodnu podršku, niti za nezavisnost niti za uspostavljanje bilo kog vida diplomatskih odnosa sa Osmanskim carstvom.⁸

Nakon osmansko-ruskog rata 1877–78. održan je Berlinski kongres (1878), na kojem je Crna Gora dobila međunarodno priznanje nezavisnosti. Članom 26. tog ugovora definisano je da „Crnoj Gori priznaju nezavisnost Visoka Porta i sve one visoke ugovorne stra-

⁷ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri, Bilge Kültür Sanat*, İstanbul 2015, str. 39–40; Tatjana Jović, *Diplomatic Missions in The Principality and The Kingdom of Montenegro*, Cetinje 2010, str. 150.

⁸ BOAY.PRK. AZJ, Br.1/3, Tarih: 15 Rebiülevvel 1269 (27.12.1852); Abidin Temizer, “Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dâir Bir Layıha”, *Yeni Türkiye*, Sayı 68 (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı), C. III, Ankara 2015, str. 3006–3015.

ne koje to dosad nijesu učinile“⁹, dok je članom 31. predviđeno da se Crna Gora i Visoka Porta dogovore o ustanovljenju crnogorskog agenta u Carigradu.¹⁰

Preduzeti su koraci ka uspostavljanju diplomatskih odnosa, a Osmansko carstvo biva prva država koja otvara poslanstvo u Crnoj Gori.

U periodu od 1879. do 1912. godine, sedamnaest diplomata, uključujući i četvoricu otpravnika poslova, zastupalo je interese Osmanskog carstva u Crnoj Gori.

Osmansko carstvo je u Crnoj Gori bilo zastupljeno na nivou veleposlanstva. Kasnije je, pak, ministar rezident (*mukim elçi*) bio zamijenjen opunomoćenim ministrom (orta elçi) i, u pojedinim slučajevima, otpravnikom poslova (*maslahatgüzar*). Imena, funkcije i vrijeme službovanja diplomatskih predstavnika Osmanskog carstva u Crnoj Gori u periodu od 1879. do 1912, dati su u tabeli 1.

⁹ *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 5 Receb 1298, str. 261.*

¹⁰ *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi, str. 264.*

TABELA 1: *Osmanlijski diplomatski predstavnici na Cetinju*¹¹

IME AMBASADORA	STUPIO NA DUŽNOST	ZVANJE
Babanzade Halil Halid-beg (<i>Babanzâde Halil Halid Bey</i>)	25. jul 1879.	ministar rezident
Husein Sermed-efendija (<i>Hüseyin Sermed Efendi</i>)	20. septembar 1880 – februar 1881.	opunomoćeni ministar
Aleko Aristaki-beg (<i>Aleko Aristarki Bey</i>)	16. mart 1881 – 2. jun 1881.	otpravnik poslova
Raufpašazade Mehmed Riza-beg (<i>Raufpaşazâde Mehmet Rıza Bey</i>)	14. mart 1881 – avgust 1883.	ministar rezident
Aris Dakes-efendija (<i>Aris Dakes Efendi</i>)	novembar 1882 – mart 1883.	otpravnik poslova
Šedid Džeis-efendija (<i>Şedid Ceys Efendi</i>)	septembar – novembar 1883.	otpravnik poslova
Ismail Haki-paša (<i>İsmail Hakkı Paşa</i>)	6. novembar 1883.	opunomoćeni ministar
Ahmed Dževad-paša (<i>Ahmed Cevad Paşa</i>)	21. januar 1884.	opunomoćeni ministar
Husein Husnu-paša (<i>Hüseyin Hüsnü Paşa</i>)	31. jul 1888.	opunomoćeni ministar
Dagistanli Sejfulah-paša (<i>Dağistanlı Seyfullah Paşa</i>)	12. avgust 1889.	opunomoćeni ministar
Sarajlizade Ahmed Tevfik-paša (<i>Saraylızade Ahmet Tevfik Paşa</i>)	16. avgust 1889.	opunomoćeni ministar
Ajdinoglu Ahmed Fevzi-paša (<i>Aydinoğlu Ahmet Fevzi Paşa</i>)	25. jun 1891.	opunomoćeni ministar
Abdulgaki-beg (<i>Abdulgâki Bey</i>)	1. oktobar 1908.	opunomoćeni ministar
Mehmed Sadredin-beg (<i>Mehmet Sadreddin Bey</i>)	1. jun 1910.	opunomoćeni ministar
Ahmed Rustem (<i>Alfred Bjelinski</i>) Ahmed Rüstem (<i>Alfred Bielinski</i>)	13. decembar 1911.	Opunomoćeni ministar
Rumbejoglu Fahredin Rešad-beg (<i>Rumbeyoğlu Fahreddin Reşad Bey</i>)	avgust 1912.	opunomoćeni ministar
Ibrahim Halil-beg (<i>İbrahim Halil Bey</i>)	septembar – oktobar 1912.	otpravnik poslova

¹¹ *Salnâme-i Nezâret-i Umur-ı Hariciyye, Hariciyye Sicill-i Ahval Müdüriyeti, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1318, str. 197–198.*

U isto vrijeme, Crna Gora je otvorila svoje poslanstvo u Carigradu. No, nije sve proteklo bez problema, budući da je osnivanje ovog predstavništva predstavljalo značajan finansijski teret za nejaku crnogorsku ekonomiju. Stoga se Crna Gora obratila za pomoć Rusiji, šaljući zahtjeve preko pomoćnika Aleksandra Semjonoviča Jonina, ruskog poslanika na Cetinju. Na njegov prijedlog, Crna Gora je u Carigrad poslala Stanka Radonjića, opunomoćenog ministra. On je u osmansku prijestonicu stigao 22. juna 1879. ali je, zbog nekih nenamjernih proceduralnih grešaka, na dužnost stupio tek 5. septembra iste godine¹². S druge strane, Halid-beg, osmanski poslanik na Cetinju, počeo je da radi već u julu 1879.¹³

Crna Gora je, osim ekonomskih, imala mnogo problema i u pogledu pokušaja da se nađe školovani diplomatski kadar.¹⁴ Zato se povremeno dolazilo u situaciju da Crna Gora, suočavajući se sa poteškoćama prilikom imenovanja novog poslanika, prenese punomoćje na ruskog poslanika u Carigradu.¹⁵

Crnogorska vlada je u periodu od 1879. do 1912. godine imenovala jedanaest osoba za mjesto poslanika u Carigradu. Mitar Bakić je biran dva puta, a u donjoj tabeli su navedena imena i trajanje mandata svih crnogorskih poslanika:

¹² Stanko Radonjić je 22. septembra/3. oktobra tražio da bude razriješen dužnosti, a novi crnogorski poslanik, krajem decembra 1879. ili početkom januara 1880. godine, postao je Gavro Vuković. Ime koje je navedeno (Dibude Radvinić) u tabeli 2, ne spominje se, ni u kakvoj varijaciji, u kontekstu crnogorskog diplomatskog predstavništva u Carigradu. (*prim. red.*)

¹³ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 42.

¹⁴ BOA, Y. A. HUS, Nr. 456/58, Tarih:14 Cemaziyelahir 1321 (07.09.1903).

¹⁵ BOA, BEO, Nr. 4026/301879, Tarih: 22 Rebiülahir 1330 (10.04.1912).

TABELA 2: *Crnogorski poslanici u Carigradu*

POSLANIK	OD – DO
Stanko Radonjić ¹⁶	septembar 1879 – avgust 1879
Dibude Radvinić ¹⁷	avgust 1879–1883.
Gavro Vuković ¹⁸	decembar 1883 – decembar 1884.
Mitar Bakić ¹⁹	decembar 1884 – decembar 1887.
Mitar Plamenac ²⁰	novembar 1887 – decembar 1889.
Mitar Bakić ²¹	jun 1890 – avgust 1903.
Jovan Matanović ²²	oktobar 1903–1906.
Dušan Drecun ²³	1906–1907.
Dušan Gregović ²⁴	maj 1907–1909.
Jovo Popović ²⁵	novembar 1909–1912.
Petar Plamenac ²⁶	februar 1912 – oktobar 1912.

¹⁶ BOA, Y.PRK.NMH, Nr. 1/65, Tarih 6 Ramazan 1296 (24.08.1879).

¹⁷ BOA, Ā.HR, Nr.280/17238, Tarih: (Hicri 24.Ş.1296-Miladi 13.8.1879).

¹⁸ BOA, Y.A.HUS, Nr. 175/76, Tarih: 12 Safer 1301 (12.12.1883); BOA, HR.TO, Nr. 282/48 Tarih: 13 Rebiülevvel 1302 (29.11.1887); Historical overview of Montenegrin Diplomacy, Ministry of Foreign Affairs and European Integration, <http://www.mvpei.gov.me/en/ministry/Historical-overview/>, (Datum pristupa: 19.12. 2015)

¹⁹ BOA, HR.TO, Nr. 282/42 Tarih: 4 Rebiülevvel 1302 (22.12.1884).

²⁰ BOA, HR.TO, Nr. 282/48 Tarih: 13 Rebiülevvel 1303 (29.11.1887); BOA, HR.TO, Nr. 48/41, Tarih: 29 Rebiülahir 1307 (23.12.1889).

²¹ BOA, HR.TO, Nr. 48/85, Tarih: 3 Zilkade 1307 (21.06.1890).

²² BOA, Ā. HUS, Nr. 110/1321, 2 Receb 1321 (24.09.1903); BOA, Y. A. HUS, Nr. 456/74, 15 Cemaziyelahir 1321 (08.09.1903).

²³ *Kratki istorijat crnogorske diplomatije*, <http://www.mvpei.gov.me/ministarstvo/Kratki-istorijat-crnogorske-diplomatije> (Erişim Tarihi: 19.12.2015)

²⁴ BOA, Y.A. HUS, Nr. 511/144, Tarih: 13 Rebiülahir 1325 (26.05.1907).

²⁵ Radoslav Raspopović, “Diplomatska Predstavništva Crne Gore 1879–1918”, *Montenegrina, Digital Library of Montenegrin Culture and Heritage*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/diplomatska_predstavništva_cg_1879_1918.htm (Erişim Tarihi: 19.12.2016).

²⁶ BOA, Ā. MBH, Nr. 8/1330, Tarih: 9 Rebiülevvel 1330 (27.02.1912).

Važni zadaci u Crnoj Gori na koje su se obavezali poslanici Osmanskog carstva na Cetinju

Većina problema koji su nakon 1878. iskrsavali između Osmanskog carstva i Crne Gore rješavani su diplomatskim putem. Od ogromnog značaja za takav ishod bilo je prijateljstvo između Abdul Hamida II i knjaza Nikole. Dvije posjete knjaza Nikole Carigradu – prva 1884,²⁷ a druga 1899. godine – bile su ogroman podsticaj zbližavanju dviju država.²⁸ Konkretni primjeri ovog prijateljstva jesu pokloni koje je Abdul Hamid II uručio knjazu Nikoli: dvije jahte, ljetnjikovac na *Emirganu*, konji, medalje, sablje i još mnogo darova, što većih, što manjih. Takođe, od ogromnog značaja za održavanje ovog prijateljstva bile su poruke upućivane u posebnim prilikama: telegrami saučestća, čestitke povodom rođenja ili praznika i sl.²⁹ Tako su u vrijeme sultana Abdul Hamida II Osmansko carstvo i Crna Gora nalazili načine da rješavaju međusobne sporove bez uplitanja velikih sila.

Na primjer, granični sporovi između dvije zemlje su, zalaganjem dvojice lidera, rješavani mirnim putem. Sultan Abdul Hamid II je diplomatama koje je slao na Cetinje skretao posebnu pažnju na ovu stavku.³⁰ Kada je Ahmed Dževad-paša određen za poslanika Osmanskog carstva u Crnoj Gori, sultan mu je dao uputstva koja ukazuju na prioritet osmanlijske politike prema Crnoj Gori: *Imenujem Vas za veoma važnu funkciju. Crnogorski knjaz je sti-*

²⁷ Prva posjeta je bila 1884. godine. (*prim. red.*)

²⁸ Uğur Özcan, "II. Abdülhamid'in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensesi Milena ve Sultan Abdülhamid", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 32, Yıl: 2012, str. 113–140.

²⁹ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, str. 96.

³⁰ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 53–54; 78–79; 81.

*gao u Carigrad. Ponudio je svoju odanost. Želim da ostane vjeran Osmanskom carstvu. Potrudite se da ostane odan Osmanskom carstvu, a podalje od uticaja Rusije i Austrije. Vodite računa o tome da se ne ponove čarke između Crnogoraca i Gusinjana. Ne pružajte povod za uvođenje vojne uprave i okupacije.*³¹

Ono što je sultan zahtijevao od Dževad-paše uistinu sažeto opisuje dužnost poslanika Osmanskog carstva u Crnoj Gori. Obaveza poslanikâ da povedu računa o uticaju koji na Crnu Goru ostvaruju države poput Rusije i Austrije motivisana je namjerom da se spriječi udruživanje više elemenata protiv Osmanskog carstva. Takođe, trebalo je raditi na tome da se sačuva prijateljstvo između crnogorskog knjaza Nikole i sultana Abdul Hamida. No, jedan problem je zaokupljao sultanovu pažnju. Naime, odlukom Berlinskog kongresa, Gusinje i Plav su predati Crnoj Gori. Gusinjani su, međutim, odbili da se povinuju toj odluci, pa je došlo do sukoba između njih i crnogorske vojske. Zbog toga su načinjene izmjene odluka Berlinskog kongresa, pa su, umjesto Gusinja i Plava, Crnoj Gori pripali Hoti, Klimenti i Grude. Sultan je tom prilikom istakao da je promjenom granice sukob između Crnogoraca i Gusinjana zaključen, te da treba raditi na tome da se sukobi rješavaju mirnim putem i spriječiti da dođe do situacije u kojoj bi osmanlijska i crnogorska vojska krenule jedna na drugu.³² U tom kontekstu, osmanlijske poslanike u Crnoj Gori je čekao veliki posao. Što se tiče ostalih obaveza koje su osmanlijski poslanici imali u Crnoj Gori, prvenstveno se ističe doprinos jačanju crnogorske ekonomije. Na primjer, osmanlijski poslanici su pružili značajnu pomoć kada je u pitanju čišćenje rijeke Bojane, kao veoma važnog mjesta za crnogorsku ekonomiju – prvenstveno za sektore trgovine

³¹ Mehmet Hocaoglu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, Türkiye Matbaacılık, İstanbul 1989, str. 67.

³² Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları...*, str. 40–50.

i ribolova. Dalje, očigledan je doprinos Abdalbaki-bega, osmanlijskog poslanika na Cetinju, u pogledu stvaranja uslova za potpisivanje trgovačkog sporazuma između Crne Gore i Osmanskog carstva. Nije zanemarljiva ni pomoć koju su osmanlijski poslanici na Cetinju pružili crnogorskoj vladi na planu očuvanja mira. U tom smislu, uočljivi su vanredni napori osmanlijskih poslanika da se kazne prestupi poput krađe stoke, ubistava, otmice djevojaka, krvne osvete i sl. Problemi sa kojima su se suočavali muslimani takođe su zaokupljali pažnju osmanlijskih poslanika na Cetinju. Sporovi oko imanja koja su, promjenom granice, pripala Crnoj Gori, a u vlasništvu su muslimana, te zaštita prava tih ljudi i sl, jesu teme kojima su se osmanlijski poslanici bavili.³³ Osmanlijski poslanici u Crnoj Gori su uložili ogroman napor u pravcu pružanja mogućnosti Crnogorcima da rade unutar granica Osmanskog carstva.

Ako bi crnogorski radnici u Osmanskom carstvu napravili neki problem, poslanik Crne Gore u Carigradu bi munjevitom intervencijom uspijevaio da spriječi njihovu deportaciju.³⁴

Osmanski konzuli u Crnoj Gori

Nakon što su Osmansko carstvo i Crna Gora obostranim otvaranjem ambasada uspostavili diplomatske odnose, uočena je potreba efikasnijeg rješavanja problema – ekonomske, društvene i kulturne prirode – sa kojima se suočavalo muslimansko stanovništvo u nekim crnogorskim gradovima,³⁵ te su stoga, uz dozvolu knjaza Nikole I, otvo-

³³ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 43–44

³⁴ Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun 2013, str. 189–192.

³⁵ Bu sorunlar için bkz. Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878–1912)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

rena dva osmanlijska konzulata: jedan za Podgoricu, a drugi za Bar i Ulcinj.³⁶

Konzuli u Podgorici

Osmanski konzulat u Podgorici je otvoren 15. februara 1888. kada je Aleksandar-efendija stupio na dužnost vicekonzula. Do 1912. godine još je dvanaest ljudi vršilo funkciju konzula ili vicekonzula.³⁷

TABELA 3: *Konzuli u Podgorici*³⁸

KONZUL	OD	DO
Aleksandar-efendija	15. februar 1888.	jun 1888.
Resul-beg	jun 1888.	1. avgust 1889.
Gregor-efendija	1. avgust 1889.	23. jul 1891.
Ahmed-beg	23. jul 1891.	7. septembar 1892.
Salih Sabri-beg	7. septembar 1892.	8. februar 1895.
Krikor-efendija Hekimoğlu	8. februar 1895.	11. mart 1896.
Mehmed Ali-beg	jun 1896.	oktobar 1896.
Hajri-beg	11. mart 1897.	6. maj 1899.
Necib-beg	6. maj 1899.	3. februar 1901.
Ragib-beg	3. februar 1901.	22. februar 1902.
Kostaki Petropulo-efendija	22. ? 1902.	28. oktobar 1907.
Serkiz Balijan-efendija	31. oktobar 1907.	jul 1910.
Ohanes Nafilijan-efendija	15. jul 1910.	novembar 1912.

Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sam-sun 2007.

³⁶ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 188.

³⁷ BOA. İ.HR, Br. 309/19692, Datum: 2 Cemaziyelahir 305 (15. februar 1888).

³⁸ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 201.

Konzuli u Baru i Ulcinju

Osmansko carstvo je, imajući u vidu neveliku razdaljinu između Bara i Ulcinja, otvorilo jedan konzulat, čija se nadležnost protezala na teritoriju oba grada. Fevzi-beg, prvi osmanlijski konzul u Baru i Ulcinju, stupio je na dužnost 30. marta 1888. Do 1913. godine, kada je zatvoren osmanlijski konzulat, funkciju konzula/vicekonzula obavljalo je osam ljudi, s tim što je Serkiz-efendija dva puta bio u toj ulozi:

TABELA 4: *Konzuli u Baru i Ulcinju*³⁹

KONZUL	POČETAK MANDATA	KRAJ MANDATA
Fevzi-beg	30. mart 1888.	decembar 1892.
Serkiz-efendija	31. decembar 1892.	27. jul 1896.
Rasim-efendija	27. jul 1896.	?
Maksim-beg	?	?
Hajri-beg	16. novembar 1899.	1. januar 1900.
Serkiz-efendija (drugi put)	9. januar 1900.	31. oktobar 1907.
Krikor-efendija	31. oktobar 1907.	9. novembar 1909.
Husein-beg (vicekonzul)	9. novembar 1909.	12. jul 1911.
Namik-beg (vicekonzul)	12. jul 1911.	8. jul 1913.

Zaključak

Nakon što je Crna Gora na Berlinskom kongresu 1878. godine dobila priznanje nezavisnosti, Osmansko carstvo je bilo prva država koja je otvorila svoje poslanstvo na Cetinju.⁴⁰ Odluka da Osmansko carstvo prije drugih dr-

³⁹ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *n.d.*, str. 208.

⁴⁰ Prva poslanstva na Cetinju otvorile su Rusija i Francuska, 1878. godine. (*prim. prev.*)

žava povučé ovakav potez u značajnoj mjeri je određena politikom ravnoteže moći sultana Abdul Hamida II. Po otvaranju poslanstva, Osmansko carstvo je otvorilo dva konzulata, jedan u Podgorici, a drugi za Bar i Ulcinj. Poslanstvo i konzulati su, u svom djelovanju, imali dvojak cilj: s jedne strane je trebalo izgraditi prijateljski odnos sa crnogorskom vladom, a sa druge je trebalo voditi računa o zaštiti prava muslimana koji žive u Crnoj Gori. U ovom razdoblju, obje države su, preko rješavanja graničnih sporova, a zatim i drugih važnih pitanja, radile na sređivanju međusobnih odnosa.

Činjenica da Crna Gora u periodu od 1878. do 1912. godine nije uzela učešće ni u jednoj inicijativi protiv Osmanskog carstva pokazuje da je politika ravnoteže moći Abdul Hamida II bila djelotvorna. Nedugo nakon svrgavanja Abdul Hamida II s trona, Crna Gora je, objavljujući rat Osmanskom carstvu 8. oktobra 1912. godine, bila inicijator balkanskih ratova.

BIBLIOGRAFIJA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI (OSMANLIJSKI ARHIV VLADE REPUBLIKE TURSKE)

- BOA, BEO, Nr. 163/12159, Tarih: 12/Ş/1310 (01.03.1893).
- BOA, BEO, Nr. 3858/289321, Tarih: 18/S/1329 (18.02.1911).
- BOA, BEO, Nr. 542/40578, Tarih: 01/B/1312 (28.12.1894).
- BOA, BEO, Nr. 3666/274907, Tarih: 9 Teşrinisani 1325 (22.11.1909).
- BOA, BEO, Nr. 4026/301879, Tarih: 22 Rebiülahir 1330 (10.04.1912).
- BOA, HR.TO, Nr. 282/42 Tarih: 4 Rebiülevvel 1302 (22.12.1884).

- BOA, HR.TO, Nr. 282/48 Tarih: 13 Rebiülevvel 1903 (29.11.1887).
- BOA, HR.TO, Nr. 48/41, Tarih: 29 Rebiülahir 1307 (23.12.1889).
- BOA, HR.TO, Nr. 48/85, Tarih: 3 Zilkade 1307 (21.06.1890).
- BOA. İ. HR, Nr. 309/19692, Tarih: 2 Cemaziyelahir 305 (15.06.1888).
- BOA, İ. HUS, 57/1315/Ca016, Tarih: 05/Ca/1315 (01.10.1897).
- BOA, İ. HUS, 59/1315/B-070, Tarih: 20/B/1315 (14.12.1897).
- BOA, İ. HUS, Nr. 110/1321, 2 Receb 1321 (24.09.1903).
- BOA, İ. MBH, Nr. 8/1330, Tarih: 9 Rebiülevvel 1330 (27.02.1912).
- BOA, İ.HR, Nr. 280/17238, Tarih: (Hicri 24.Ş.1296-Miladi 13.08.1879).
- BOA, MF. MKT, 1176/86, Tarih: 06/Z/1329 (28.11.1911).
- BOA, Y. A. HUS, Nr. 456/58, Tarih:14 Cemaziyelahir 1321 (07.09.1903).
- BOA, Y. A. HUS, Nr. 456/74, 15 Cemaziyelahir 1321 (08.09.1903).
- BOA, Y.A. HUS, Nr. 511/144, Tarih: 13 Rebiülahir 1325 (26.05.1907).
- BOA, Y.A.HUS, Nr. 175/76, Tarih: 12 Safer 1301 (12.12.1883).
- BOA, Y.PRK. AZJ, Nr.1/3, Tarih: 15 Rebiülevvel 1269 (27.12.1852).
- BOA, Y.PRK. NMH, Nr. 1/65, Tarih 6 Ramazan 1296 (24.08.1879).

SALNAME (GODIŠNJACI)

- *Salnâme-i Nezâret-i Umur-ı Hariciyye*, Hariciyye Sicill-i Ahval Müdüriyeti, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1318.

KNJIGE I ČLANCI

- Hocaoğlu, Mehmet, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, Türkiye Matbaacılık, İstanbul 1989.
- *Historical overview of Montenegrin Diplomacy, Ministry of Foreign Affairs and European Integration*, <http://www.mvpei.gov.me/en/ministry/Historical-overview/>, (Datum pristupa: 19.12. 2015).
- Jović, Tatjana, *Diplomatic Missions in The Pricipality and The Kingdom of Montenegro*, Cetinje 2010.
- *Kratki istorijat crnogorske diplomatije* <http://www.mvpei.gov.me/ministarstvo/Kratki-istorijat-crnogorske-diplomatije> (Datum pristupa: 19.12.2015).
- Özcan, Uğur, “II. Abdülhamid’in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensesi Milena ve Sultan Abdülhamid”, *OTAM*

(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 32, Yıl: 2012, str. 113–140.

- Özcan, Uğur, “Sultan Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devletinde Yabancı İşçiler: Karadağlılar”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2012–2 (Temmuz-Aralık), (Balkan Özel Sayısı), str. 83–106.
- Özcan, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.
- Özcan, Uğur-Abidin Temizer, *Karadağ’da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- Raspopović, Radoslav, “Diplomatska predstavništva Crne Gore 1879–1918”, *Montenegrina, Digital Library of Montenegrin Culture and Heritage*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/diplomatska_predstavnistva_cg_1879_1918.htm (datum pristupa: 19.12.2015).
- Şıvgın, Hale, “İttihat ve Terakki Politikalarının Balkan İttifaklarını Hızlandırmadaki Rolü”, *Akademik Bakış*, C. 6, Sayı 11, Kış 2012, str. 1-15.
- Temizer, Abidin, “Karadağ’da Osmanlı Hâkimiyetine Dâir Bir Layiha”, *Yeni Türkiye*, Sayı 68 (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı), C. III, Ankara 2015, str. 3006–3015.
- Abidin Temizer, *Karadağ’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, (neobjavljena doktorska teza), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, Samsun 2013.
- Temizer, Abidin, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878–1912)*, (neobjavljena magistarska teza), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2007.

ÖZETLER

Osmanlı Devleti ile Karadağ 1879 yılında karşılıklı olarak elçilikler açarak doğrudan diplomatik ilişkilerini başlamışlardır. Bu çalışmada iki ülke arasında 1879 da başlayan ve 1912 yılında sonra eren diplomatik ilişkilerin iki ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerine etkisi üzerinde durulacaktır. II. Abdülhamid'in izlediği denge politikası çerçevesinde konuya yaklaşılacak ve Osmanlı-Karadağ diplomatik ilişkileri örneğinde Abdülhamid'in denge politikasına da değinilecektir.

ANAHTAR KELİMELER: *Osmanlı Devleti, Karadağ, diplomatic ilişkiler*

ABSTRACT

The Ottoman Empire and Montenegro initiated their diplomatic relations by mutually opening their Embassies in 1879. This study examines the impact of diplomatic relations between these two states on political, social and economic relations from 1879 to 1912. The study will closely analyze the balance policy of the Ottoman Sultan Abdulhamit II and examine this policy by a case study of the Ottoman Empire-Montenegrin diplomatic relations.

KEY WORDS: *the Ottoman Empire, Montenegro, diplomatic relations*

Dr Salih Jilmaz

UNIVERZITET YILDIRIM BEYAZIT U ANKARI
TURSKA

OSMANSKO-CRNOGORSKI ODNOSI ZA VRIJEME ABDUL HAMIDA II POLITIKA RUSIJE PREMA CRNOJ GORI

Osmansko carstvo je počelo da zauzima teritorije na Balkanu u XIV vijeku. Balkan koji je bio pod osmanskom vlašću u periodu XIV–XX vijeka svorio je u carstvu multikulturalnu atmosferu. U vrijeme kada je država bila moćna, ova multikulturalnost predstavljala je bogatstvo. Međutim, u periodima kada bi država bila slaba ona bi postajala arenom za sukobe među stranim zemljama. Štaviše, takvi sukobi intenzivirani su partiotskim pokretima. Crna Gora je bila među posljednjim oblastima na Balkanu koje je osvojilo Osmansko carstvo. Osmansko carstvo je vjekovima pokušavalo uspostaviti svoju vlast u ovoj oblasti zbog geografskih uslova kao i socijalnih, političkih i ekonomskih razloga. Crna Gora je ostala pod vlašću Osmanskog carstva 382 godine. U XIX vijeku Crna Gora je postala polje sukoba velikih sila. Evropa i Rusija su najčeće izazivale ratove u ovom regionu pri čemu im je kao izgovor služilo rješavanje istočnog pitanja. Crna Gora je bila svjedok svih faza procesa raspada Osmanskog carstva i bila je primjer regiona na Balkanu gdje se mogu vidjeti svi stadijumi uspostavljanja vlasti Osmanskog carstva. Nezavisna Crna Gora uspostavila je dobre odnose s Osmanskim carstvom tokom tridesetogodišnje vladavine Abdul Hamida II. Prijateljstvo između Abdul Hamida II i knjaza Nikole dostiglo je vrhunac zahvaljujući obostranim dobrim namjerama dvije države. Ova studija analizira odnos između Crne Gore i Osmanskog carstva u vrijeme vladavine Abdul Hamida II kao i uticaj Rusije u ovom regionu.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Rusija, Osmanlije, Abdul Hamid II, Nikola I*

Uvod

Osmansko carstvo je počelo da zauzima Balkan u XIV vijeku. Vladajući ovom oblašću u periodu od XIV do XX vijeka, Osmansko carstvo je uspijevalo da kontroliše multikulturalno područje. U vrijeme kada je država bila snažna, ova multikulturalnost je predstavljala bogatstvo. Međutim, u periodima kada bi osmanlijska država bila slaba, multikulturalni karakter Balkana bi koristile evropske države i Rusija da, pod izgovorom podrške raznim ustanicama ili nečijoj borbi za nezavisnost, ostvare svoje ciljeve.

Crna Gora je bila jedna od posljednjih oblasti na Balkanu koju je osvojilo Osmansko carstvo. Crna Gora je 382 godine bila pod osmanlijskim suverenitetom. Uprkos tome, Osmansko carstvo joj nije nametalo svoju kulturu ili vjeru. Geografski položaj i plemenska struktura su Crnu Goru učinile jednom od glavnih oblasti koje su Rusija i evropske države koristile u svojim borbama protiv Osmanskog carstva. Pod izgovorom rješavanja Istočnog pitanja, Rusija i evropske države su često izazivale i podržavale ustanke i ratove u ovom regionu. Nesporna je snaga ruskog uticaja, kako u Crnoj Gori, tako i u svim balkanskim oblastima gdje je izbijao ustanak protiv Osmanlija. Rusija je pomagala sve ove oblasti: nekad politički, nekad vojno, a nekad finansijski. U kontekstu panslovenske politike, ona je povremeno upotrebljavala čak i Pravoslavnu crkvu.

Porijeklo Crnogoraca i geografska struktura oblasti u kojoj žive

Crna Gora: ime i geografija

Ime *Crna Gora* je u istoriju ušlo preko latinskog naziva *Monte Nigro*, prvi put upotrijebljenog 9. novembra 1053. godine, u pismu pape, kojim se označava oblast dukljanske države. U slovenskim izvorima, ime *Crna Gora*, ispisano ćirilčnim pismom, prvi put se pominje 1276. godine.¹

Početak crnogorske istorije može se vezati za VI–VII vijek, kada slovenska plemena naseljavaju Balkan. U ovoj oblasti je formirana i Zetska kneževina, jedan od najvažnijih slovenskih kulturnih centara u srednjem vijeku. Prva knjiga, i to na ćirilici, štampana je 1493. godine. U XV vijeku se uveliko koristi termin *Crna Gora*, kao naziv kojim se označava crna, gusta šuma.

S druge strane, Pravoslavna crkva je često krivila Osmanlije, navodeći da je primoravala narod na iseljavanje u nepristupačne planinske predjele, pa otud naziv *Crna planina*. Pravoslavni episkopi su, dakle, podsticali stvaranje antiosmanlijskih legendi, prema kojima je narod počeo da koristi naziv *Montenegro*² umjesto predašnjeg *Zeta*.

U različitim vremenskim periodima, Crnogorci su se borili protiv Mletaka, Osmanlija, Srba, Austrijanaca i dr. Zbog svoje vanredne hrabrosti, nazivani su „pravoslavnom Spartom“.

Geografske granice Crne Gore obuhvataju planinsko područje obrazovano spajanjem dalmatinskih Alpa i balkanskih planina, a koje se pruža paralelno sa jadranskom obalom. No, Crna Gora nije sva od planina, jer se u njoj

¹ Šerbo Rastoder, *A Short Review of the History of Montenegro, Montenegro in Transition*, Baden Germany 2003, str. 106–107.

² Originalno ime Crne Gore, *Montenegro*, na venecijanskom dijalektu znači „crne planine-brda“.

nalazi i plodna Zetska ravnica. Prema narodnom predanju o nastanku Crne Gore, „Bog je, nakon stvaranja svijeta, shvatio da mu je u torbi preteklo mnogo stijena, pa ih je zgrabio i posuo na nenaseljenu zemlju. Tako je nastala Crna Gora.“³ Ključni razlog zbog kojeg je Osmansko carstvo godinama imalo problem da kontroliše ovu oblast jeste – njena složena geografska struktura.

Etnički korijeni Crne Gore

Razmatramo li etničko porijeklo Crnogoraca, moramo imati u vidu da je ova oblast domovina mnoštva plemena. Budući planinsko područje, u Crnoj Gori je primat imala usmena književnost, dok su pisani izvori stvar novijeg doba. Crnogorci pokazuju neke osobine koje ih čine različitim od ostalih slovenskih zajednica. Iako Srbi Crnu Goru smatraju srpskom, Crnogorci se ne slažu s takvom kvalifikacijom. Etnička struktura Crne Gore je predmet diskusija između Crne Gore i Srbije. Vezivni faktor između Crnogoraca i Srba svakako je vjera. U osmanlijskoj eri, Crnogorci su, ipak, na bazi etničke posebnosti stvorili vlastiti politički centar, ne pripojivši ga Srbiji.

Osmansko-crnogorski odnosi i Abdul Hamid II

Osmansko-crnogorski odnosi su uspostavljeni u XIV vijeku. Plemenska struktura Crne Gore bila je otežavajuća okolnost u pokušaju Osmanskog carstva da ostvari puni suverenitet u ovoj oblasti. Nakon 1496. Crna Gora jeste podvrgnuta osmanlijskom suverenitetu, budući da su od te godine u ovoj oblasti, koja je pripadala različitim sandžacima, formirane institucije timara, zijameta i hasa.⁴ Osmansko carstvo je poštovalo plemensku strukturu

³ Srđa Pavlović, *Who Are The Montenegrins? Statehood, Identity and Civil Society*, Montenegro in Transition, Baden-Germany 2003, str. 83.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VI, TTK Yayınları, Ankara 1983, str. 70.

Crne Gore. Iz najpoznatijih porodica se birao vladika, koji je upravljao cijelom oblašću. Kada je 1696. za vladiku crnogorskog izabran Danilo I Petrović, ustanovljen je „nasljedni sistem“, tako da su, sve do 1918. godine, Crnom Gorom upravljali članovi porodice Petrović.⁵

Rusija je pokušavala da od Osmanskog carstva preuzme kontrolu nad Balkanom, a jedan od aduta bila je i politika panslavizma. Ruski car Petar Veliki je zasnovao odnose sa Crnom Gorom u eri Danila (1697–1735). Za vrijeme osmansko-ruskog rata 1710, Petar Veliki je tražio pomoć i od Crnogoraca, obraćajući im se riječima: „...Hej, Crnogorci, najveća želja nam je da, za vrijeme ovogodišnjeg rata sa Turcima, prodremo na osmanlijsku teritoriju i spasimo pravoslavne hrišćane... najveća želja nam je vas sačuvamo od Turaka, te da obnovimo crkve i hrišćanstvo...“⁶ Rusi su dobili podršku jednog dijela Crnogoraca. No, izgubili su u ratu na Prutu 1711. Pravoslavlje je bilo sredstvo kojim su se Rusi koristili kako bi pobunili Crnogorce protiv Osmanskog carstva, budući da su prepoznali važnost koju hrišćanstvo ima za Crnogorce. No, nije vjera bila jedini način kojim su Rusi pridobijali podršku Crnogoraca. Katkad su finansijski pomagali plemenske vođe, a vremenom je finansijska pomoć Rusije Crnoj Gori postala dio tradicije.⁷

Odnosi između Rusije i Crne Gore su se pogoršali za vrijeme Šćepana Malog, koji se predstavljao kao ruski car Petar III, inače pogubljeni suprug Katarine Velike. Slučaj lažnog Petra III neko je vrijeme veoma negativno uticao

⁵ M.C. Verloop, *Le Royaume du Montenegro*, Berger Levrault Editeurs, Paris 1911, str. 12–13.

⁶ Süleyman Kocabaş, *Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı, Bir İmparatorluk nasıl Parçalandı?*, Vatan Yayınları, 2009, str. 11–16.

⁷ Rastoder, *n.d.*, str. 115–117.

na pomenute odnose. Ovaj slučaj je, bez sumnje, jedan od najzanimljivijih u svjetskoj istoriji. Tajanstveni uljez koji je nestvarno ličio na Petra III pojavio se u Crnoj Gori 1766. tvrdeći da je prognani ruski car. Osim toga, govorio je mnogo jezika i bio vraški inteligentan.⁸ Bio je, dakle, prihvaćen kao Petar III, odnosno, po crnogorski, Šćepan Mali. Preduzeo je snažne korake u pravcu uspostavljanja redovne vojske i izgradnje puteva. Ovi događaji su se pomno pratili u Petrogradu. Katarina II, ruska carica, bila je veoma zabrinuta kad je čula da na Balkanu živi čovjek koji se predstavlja kao njen suprug.

Katarina je 1768. godine poslala pismo „odgovornom licu u Crnoj Gori“, preko ruskog ambasadora u Beču. Ipak, nije bilo načina da se dođe do željenog sagovornika. Osmanско carstvo je u ovakom zapletu vidjelo svoju šansu. Tada je Rusija, preko Dolgorukova, pozvala Crnu Goru na pobunu protiv Osmanlija. Dolgorukov se, radi poziva na ustanak, sastao sa lažnim Petrom III, sasvim ga prihvativši, čime je otklonjena jedna velika prijetnja.⁹ Za vrijeme rata koji su od 1787. do 1792. Rusija i Austrija vodile protiv Osmanskog carstva, Rusi su opet tražili pomoć od Crnogoraca.¹⁰

Odnos između sultana Abdul Hamida II i knjaza Nikole I

Motivisan ruskom panslavističkom politikom, u Crnoj Gori je u XIX vijeku ojačao nacionalni pokret, praćen mnoštvom ustanaka protiv Osmanskog carstva. Za vrijeme

⁸ А. Р. Вајова, *Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в.*, Москва 1982, стр. 93.

⁹ Ю. Анџаков, *Защитники вольных людей, Черногория и Россия от времён Екатерины II до Крымской войны*, Журнал *Родина*, http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=172&n=11; Е. V. Тарле, *Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаг*, Сочинения, Т. 10, М., 1957, стр. 34.

¹⁰ Francis Seymour Stevenson, *A History Of Montenegro*, Elibron Classics, London 2005, str. 153–158.

Abdul Hamida II došlo je do rata sa Rusima, nakon čijeg je završetka, odlukom Berlinskog kongresa, Crna Gora – do tada na ratnoj nozi sa Osmanlijama – dobila nezavisnost.

Nakon što je Nikola I preuzeo kontrolu nad Crnom Goru, počeo je izgrađivati diplomatske odnose sa Osmanskim carstvom. Po dolasku Abdul Hamida II na istorijsku scenu, između dvije države punih 30 godina nije bilo rata. To razdoblje mira je bilo praćeno i ličnim prijateljstvom između Abdul Hamida II i Nikole. Međudržavni problemi su rješavani bez ulazaka u krizu. Za vrijeme Nikolinih putovanja u Carigrad, međusobni odnosi dvojice vladara su učinili da se u Crnoj Gori promijeni percepcija Turaka kao najvećih neprijatelja.

Carigradska konferencija i Londonski protokol

Nakon 1860. Rusi su ka Balkanu protjerali mnogo kavkaskih muslimana (Čerkeza, Abaza i dr.) iz njihove postojbine. Došlo je do velikih pokolja između Bugara – koji, baš kao i Rusi, pripadaju slovenskoj grupi naroda – i prognanih kavkaskih muslimana. Osmanlije su ugušile pobunu, ali se na Zapadu potegla priča o metodama gušenja pobune, pa se, pod vođstvom Engleske, u Carigradu organizovala konferencija na tu temu. Tako je, dakle, 23. decembra 1876. pod pritiskom evropskih država, organizovana međunarodna konferencija o stanju u balkanskim provincijama Osmanskog carstva. Kako se ministarstvo mornarice (*Bahriye Nezareti*) nalazilo pri brodogradilištu (*Tersane*) na Zlatnom rogu (*Halic*), to je konferencija u tursku historiografiju ušla pod tim nazivom – *Tersane konferansi*. Na ovoj konferenciji su učestvovala Pruska, Engleska, Rusija, Francuska i Osmansko carstvo. Uprkos dolasku Abdul Hamida II na vlast, od konferencije se očekivalo da Osmanskom carstvu oduzme teritorije na Balkanu, a ustanovljena je i Prva ustavna era.

Uprkos ovim promjena u Osmanskom carstvu, očekivalo se i da Srbija i Crna Gora dobiju nezavisnost, a da se Bugarskoj i Bosni i Hercegovini dodijeli autonomija.¹¹ Osmansko carstvo nije prihvatilo ove prijedloge.

U cilju modifikovanja odredbi Carigradske konferencije, u Londonu je održan skup, na kojem su učestvovali predstavnici Engleske, Rusije, Njemačke, Francuske, Austro-ugarske i Italije. Sporazum koji je ovdje postignut bio je poznat pod nazivom – *Londonski protokol*. Prema ovom protokolu, bile su garantovane granice Osmanskog carstva. Dalje, ovaj protokol ne predviđa crnogorsku nezavisnost od Osmanskog carstva, ali bi joj bilo omogućeno teritorijalno proširenje.¹² Ruska diplomatija je bila spremna da izađe u susret nekim osmanlijskim zahtjevima, kako bi se oslobodila pomisli o ulasku u rat. Ruski car Aleksandar II je, pak, bio zagovornik ratne struje. U Rusiji je, inače, postojala jaka ratna struja, koja se zalagala za nastavak rata sa Osmanskim carstvom. Ipak, Ruse je brinula mogućnost da u slučaju njihovog ulaska u rat sa Osmanlijama, Englezi podržati Portu. U tom periodu, panslavistička propaganda je bila prekrila cijelu Rusiju.¹³ Osmansko carstvo je, odlukom medžlisa, 3. aprila 1877. odbilo da prihvati odredbe *Londonskog protokola*. Zbog ove odluke, crnogorski delegati koji su do tada boravili u Carigradu – napustili su ovaj grad. Bilo je, dakle, jasno da je osmanlijska administracija bila spremna za rat sa Rusijom. Kao što se očekivalo, Rusija je objavila rat Osmanskom carstvu. Crna Gora se pridružila toj odluci, kao prirodni saveznik Rusije.

¹¹ M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, Macmillan, London 1966, str. 193.

¹² H. Hikmet Süer, *1877–78 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1993, str. 2–12.

¹³ Yılmaz Öztuna, *Avrupa Türkiyesini Kaybımız Rumelinin Elden Çıkışı*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, str. 30–32.

Osmansko-ruski rat (1877–1878)

Nakon što je Osmansko carstvo odbilo da prihvati *Londonski protokol*, Rusija je pozvala sve balkanske pravoslavce i Slovence na pobunu, što je dovelo do rata širokih razmjera. Rusija diže balkanske narode na pobunu i pod izgovorom da Osmansko carstvo ondje naplaćuje porez. Takođe, uloga kavkaskih migranata u balkanskim ustancima sastojala se u ujedinjenju balkanskih naroda protiv Osmanlija. Prije ulaska u rat, Rusija je postigla sporazum sa Rumunijom i Austrougarskom o prelasku preko njihove teritorije. Na početku osmansko-ruskog rata, Engleska, Francuska, Austrougarska i Njemačka su se izjasnile kao neutralne po tom pitanju.

Izbijanje osmansko-ruskog rata 1877–1878. izazvalo je i nastavak rata između Crnogoraca i Osmanlija, a ponovo je otvoren i sukob između Srbije i Osmanskog carstva. Ruske snage su postigle velike uspjehe protiv Osmanlija. Porazi Osmanskog carstva su bili toliko veliki da se Rusija spremala za pokret ka Carigradu. Osmanlijski vojnici su se povlačili, napuštajući Edirne, kako bi branili Carigrad. Vidjevši da Osmansko carstvo nije u stanju da se brani od Rusa i da je Carigrad u velikoj opasnosti, Engleska je munjevito reagovala, poslavši mornaricu u Dardanele. Rusija je, pak, razmišljajući o blokadi koju joj je Engleska spremala, spremala objavu rata ovoj zemlji. Ipak, nakon pregovora, Rusija i Osmansko carstvo su u Edirnu, 31. januara 1878. potpisali primirje.

Tokom tog razdoblja, otpočela su velika migracijska kretanja iz pravca Balkana ka Anadoliji. Carigrad je bio u potpunom haosu. Ova zbunjenost i kaos su se odrazili i na parlament. Koristeći se novonastalom situacijom, Abdul Hamid II je 13. februara 1878. suspendovao skupštinu.

Nakon toga, državna politika je u potpunosti u rukama sultana. Abdul Hamid se, suočen sa prijeljnom i napadom Rusije, upustio u pregovore sa evropskim silama, posebno sa Engleskom. Ruski car je samouvjereno rukovodio ratnim operacijama i došao nadomak Carigrada. Pregovori između Rusije i Osmanskog carstva počeli su na San Stefanu (Ješilkoju). Osmansko carstvo je, prema ovom sporazumu, priznalo nezavisnost Crne Gore. Rusija je ovaj sporazum smatrala pobjedom panslavizma među balkanskim narodima. U ovom sporazumu je prihvaćena većina ruskih zahtjeva i ona se pozicionirala kao zaštitnica balkanskih naroda. Osmansko carstvo je prihvatanjem ovog sporazuma postupilo suprotno interesima Austrougarske, a djelove teritorije je predalo Crnoj Gori, Srbiji, Rumuniji.

Austrougarska je, dakle, bila nezadovoljna odredbama ovog sporazuma, pa se obratila Engleskoj, ukazujući na opasnost od povećanog ruskog uticaja na Balkanu i tražeći promjene. Zato su evropske države o ovim pitanjima opet raspravljale na Berlinskom kongresu. U međuvremenu, uz podršku Osmanskog carstva, Albanci su formirali nacionalni pokret u Prizrenu, 10. juna 1878. godine. Njihova borba protiv ruskih panslavističkih tendencija je bila podržana kako od Osmanlija, tako i od evropskih država.

Berlinski kongres

Pod pritiskom Austrougarske i Engleske, pristupilo se reviziji Sanstefanskog sporazuma. Engleska je u početku samo pratila tok rata između Osmanlija i Rusa, da bi se, u drugoj fazi, sama suprotstavila ruskom nadiranju. Rusija je, zapravo, željela da spriječi Austrougarsku u nakani da ovlada osmanlijskim dijelom jadranske obale, tako što će pomoći širenje Crne Gore. Engleska je, u prvi mah, branila interese Osmanskog carstva, da bi potom stupila u pregovore sa

Rusijom, nakon čega je, pozivanjem Austrougarske i Njemačke, ponovo na dnevni red stavila Istočno pitanje. Engleska je, zapravo, vidjevši da Osmansko carstvo ne može samo da se brani od Rusije, a ne želeći da Rusi uzmu sve što žele, predložila velikim silama podjelu uticaja. Kao rezultat tih razgovora imamo otvaranje Berlinskog kongresa, voljom Bizmarka, 13. juna 1878. godine.¹⁴ Sporazum je zaključen 13. jula 1878. godine. Crna Gora je doživjela najveći gubitak u ovim pregovorima. Kako je Rusija procijenila da bi pregovorima sa drugim evropskim državama mogla da isposluje bolje stvari, to je Crna Gora na Berlinskom kongresu bila ostavljena na cjedilu, tj. prepuštena samoj sebi. Prava Crne Gore su ostala zanemarena. Crnoj Gori je priznata nezavisnost na ovom kongresu. Nakon priznavanja nezavisnosti, osmansko-crnogorski odnosi su ušli u jedan povoljan period. Osmansko carstvo je bez odlaganja otvorilo poslanstvo u Crnoj Gori i poslalo svog predstavnika na Cetinje. Dvanaest diplomata je, u periodu od 1878. do 1912. godine, zastupalo osmanlijske interese u Crnoj Gori.

Rusija je sve vrijeme pokušavala da iskoristi Crnu Goru u sukobima protiv Austrije i Osmanskog carstva. Ruski konzul se, čak, 1902–03. miješao u nadležnost crnogorskog poslanstva u Osmanskom carstvu.¹⁵ Slična situacija se zbila i 1912. godine. Te godine je, naime, ruski konzulat zastupao interese Crne Gore.¹⁶ Nakon priznanja nezavisnosti, došlo je do krupnih promjena u crnogorskoj politici. Znajući da Rusija vodi svoju politiku i ima zasebne ambicije, Crna Gora se nije oslanjala samo na nju, nego je uspostavila prisne odnose sa Osmanskim carstvom.

¹⁴ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Isparta 2009, str. 81.

¹⁵ Uğur Özcan, *n.d.*, str. 109.

¹⁶ Uğur Özcan, *n.d.*, str. 110.

Evropske države su otvarale svoja predstavništva u Crnoj Gori. Imajući u vidu važnost ovog područja, Abdul Hamid II je posvetio posebnu pažnju Crnoj Gori.¹⁷ Crnogorski knjaz je, znajući da Rusija koristi Crnu Goru za neke svoje planove, uspijevaio da izvuče značajnu finansijsku pomoć. Rusija je, pak, ispunjavala želje crnogorskog suverena, ne hotеći da Crna Gora potpadne pod austrijski uticaj.¹⁸ Crna Gora razvija odnose sa Osmanskim carstvom u skladu sa određenim pravilima. Na primjer, uprkos svim dogovorima, potezi jermenskih političara u Carigradu ostali su bez podrške Crne Gore.¹⁹

Ključna stavka ruske politike u Crnoj Gori bila je finansijska pomoć, nakon čega je dolazila vojna pomoć. Rusija je 1905. godine ustupila Crnoj Gori staro i nekorišćeno naoružanje. Rusija je naoružavala Crnu Goru sve do balkanskih ratova. Zapravo, u ruskim planovima za balkanske ratove nije postojala samo Crna Gora, već je njihova pomoć bila upućena i ka drugim državama.

Ne želeći da pretjerano zavisi samo od Rusije, knjaz Nikola je putovao i po drugim evropskim zemaljama, kao, na primjer, Engleskoj, Francuskoj, Austriji, Osmanskom carstvu. Rusija se nakon Kućuk-kajnardžijskog mira pozicionirala kao zaštitnica balkanskih pravoslavnih hrišćana, pa je Crna Gora bila prisiljena da djeluje po ruskim taktovima.

Kako je Crna Gora na Balkanu često korišćena kao instrument ruske politike, suočila se sa invazijom Austrije, 1918. godine.²⁰ Tokom 40 godina nezavisnosti održavala je dobre odnose sa Osmanskim carstvom. Crna Gora – koja je,

¹⁷ Uğur Özcan, *n.d.*, str. 129.

¹⁸ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, C.2, Küre Yayınları, Çev: İhsan Durdu-Haşım Koç-Gülçin Tunalı Koç, İstanbul 2006, str. 35.

¹⁹ Uğur Özcan, *n.d.*, str. 131.

²⁰ Austrija je okupirala Crnu Goru 1916. godine. (*prim. red.*)

inače, 2006. godine povratila nezavisnost – održavala je dobre odnose sa Osmanlijama tokom sve 33 godine Abdul Hamidove vlasti.

Kroz izgradnju crnogorsko-osmanskih odnosa, prijateljstvo između njihovih vladara, Nikole I i Abdul Hamida II, dostiglo je najviši nivo. Abdul Hamidov odnos prema Crnoj Gori je, nakon proglašenja Ustava, ušao u novu fazu. Abdul Hamid II je na Balkanu, pa i u Crnoj Gori, forsirao politiku „ravnoteže moći“. Ta politika se zasnivala na korišćenju sporova i surevnjivosti između balkanskih država. U odnosima sa njima, Abdul Hamid II se koristio metodom konsenzusa. Kako bi izbjegao sukobe na Balkanu, bio je spreman na ustupke, čak i one teritorijalne. Balkanska politika Abdul Hamida II je bila prilično uspješna, kako na unutrašnjem, tako i na spoljašnjem planu.

Odluka Abdul Hamida II da u Crnoj Gori otvori poslanstvo bila je gotovo pa revolucionaran čin. Crna Gora je, takođe, otvorila poslanstvo u Carigradu. Prvi osmanlijski poslanik bio je Halid Halil-beg. Prilikom slanja prvog poslanika, organizovana je svečanost, na kojoj je crnogorski knjaz Nikola rekao: „Veoma mi je drago što imamo dobre odnose sa Osmanskim carstvom.“ Sam knjaz Nikola je 1881. godine posjetio Carigrad.²¹ U to vrijeme, za poslanika na Cetinju je postavljen Mehmed Riza-beg. Od Nikole je, u ime dobrih crnogorsko-osmanskih odnosa, dobio Danilov orden. Nikola je 1896. godine po drugi put, ovoga puta sa porodicom, boravio u Carigradu.²² Abdul Hamid je za vrijeme ove posjete Nikoli poklonio neke dragocjenosti. Nikola je, primajući darove, izjavio: “Mi, živeći veoma skromno u planinama, smatramo da ovi pokloni predstavljaju veliki događaj za nas.“ Abdul Hamid

²¹ Knez Nikola je prvi put posjetio Carigrad 1883. godine. (*prim. red.*)

²² Druga posjeta Carigradu se desila 1899. godine. (*prim. red.*)

je uzvratio: „Vaše prekrasne planine će biti razvijenije pod vašom kontrolom.“ Abdul Hamid je mnogo polagao na dobre odnose sa Crnom Gorom, što se vidjelo i po instrukcijama koje je dao narednom ambasadoru na Cetinju, Dževad-paši. Trebalo je, dakle, osigurati Nikolinu lojalnost Osmanlijama i raditi sve da ne dođe do kvarenja odnosa.

Blisko prijateljstvo između Nikole I i Abdul Hamida II davalo je snažnu crtu međudržavnim odnosima. Osmanski sultan dariva poklone knjazu Nikoli i finansijsku pomoć. Prema nekim izvještajima, Abdul Hamid II je Nikoli poslao 20.000 zlatnika. Takođe, poklonio mu je vilu na Bosforu. Među poklonima koje mu je uručio, bili su brod *Krokodil*, jahte, konji i poznati turski poculanski setovi. Predajući ove poklone, Abdul Hamid je Nikolu nazivao čovjekom dostojnim najvećeg poštovanja i čovjekom od najveće odanosti carstvu.

Oba vladara su znala francuski jezik. Mogli su, dakle, međusobno komunicirati bez prevodioca. Obojica su, takođe, voljela poeziju i umjetnost. Čak su i pisali poeziju. Bili su podrška jedan drugom, u dobru i u zlu. Slali su čestitke jedan drugom. Ravnoteža između dvije države je poremećena kada je Abdul Hamid II svrgnut s prijestola. Aktivnosti mladoturaka dovele su do kolapsa odnosa Crne Gore i Osmanskog carstva. Mladoturci su stvorili veliku napetost i u Crnoj Gori i na ostatku Balkana i svojim su ponašanjem dali priliku izbijanju balkanskih ratova. U vrijeme Abdul Hamida II, Osmansko carstvo uspostavlja dobre odnose i sa drugim evropskim državama. Kada je Nikola udavao svoje kćeri za italijanske, srpske i ruske suverene, od sultana su se mogle čuti samo najbolje želje. Istoričari navode da je Nikola, uprkos činjenici da je sa ruskim carem Aleksandrom III bio i rodbinskim vezama,

davao veći značaj odnosima sa Abdul Hamidom. Kada su mladoturci počeli da koriste snagu osmanlijske vojske, sva ona politika ravnoteže moći na Balkanu koju je sprovodio Abdul Hamid – nestala je.

Rusko-crnogorski odnosi

Rusko-crnogorski odnosi su započeti 1710. godine, posjetom crnogorske delegacije Rusiji. Car Petar Aleksejevič je imao pozitivan stav prema toj posjeti.²³

Crnogorski izaslanik Danilo Šćepčević je proizveden za crnogorskog mitropolita. U isto vrijeme, ruski car je uputio proglas balkanskim Slovenima, pozivajući ih na ustanak protiv Turaka. Za vrijeme vladavine Danila (1697–1735), ruski car Petar Veliki (1672–1725) je pokušao da dobije pristup Azovskom moru. Petru je, dakle, odgovaralo da razvuče turske snage tako što će i na Balkanu izazvati sukobe. Kako bi ostvario svoje ciljeve, Petar je radio na tome da Sloveni, pod vođstvom pravoslavnog mitropolita, usvoje antitursku politiku. Rusija će u tim borbama imati korist od Crnogoraca. Danilo je, u smislu potpore ruske politike, napao obližnje gradove. Rusi su Crnogorcima uoči ustanaka mnogo obećali. No, 1711. godine, sa jačanjem Osmanlija, Rusi odlučuju da sa njima potpišu mir i da ostave Crnogorce usamljene. Budući napušteni od Rusije, Crnogorcima nije preostalo ništa drugo, no da se vrate u planine. Kao ishod, Crnogorci su napustili gradove koje su osvojili u borbi protiv Osmanlija, a vladika Danilo se bio sklonio u Paštroviće.²⁴ Vladika Danilo je potom oti-

²³ Crnogorska historiografija ne raspolaže podacima koji bi ukazivali na to da je crnogorska delegacija te godine bila u Rusiji. Takođe, vladika Danilo za mitropolita nije posvećen u Rusiji (1710), nego u Sečuju (1700). (*prim. red.*)

²⁴ <http://www.pravoslavie.ru/cgi-bin/sykon/client/display.pl?sid=413&did=443>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015).

šao u Rusiju, koja je prethodno napustila Crnogorce, da traži pomoć. Rusija je Crnogorce pomogla materijalno. Vladika Danilo je uložio veliki trud da ojača crnogorsko-ruske odnose. Danilo je 1743. godine,²⁵ prilikom posjete Petrogradu, dobio pomoć od 4.500 rublji. Osim novčane pomoći, djeci iz uglednijih crnogorskih porodica je bilo omogućeno školovanje u Rusiji. Rusija je još jednom obećala da će štititi Crnogorce od Osmanlija.²⁶ Pet godina kasnije, vladika Vasilije je posjetio Rusiju i predložio stvaranje crnogorske pukovnije u ruskoj vojsci. Kako bi povećao interesovanje ruskog naroda za Crnu Goru, vladika Vasilije je, tokom dvogodišnjeg boravka u Rusiji, napisao *Istoriju o Crnoj Gori* i objavio je 1754. godine.²⁷ Znajući da joj Crna Gora može biti od koristi u kontekstu balkanske politike, Rusija od sredine XVIII vijeka šalje svoje emisare u Crnu Goru. Prvi ruski izaslanici su bili V. Pučkov i M. Tarasov.²⁸ Ruski poslanici su se bavili pripremom organizovanja Crnogoraca na pobunu.

Veoma važan segment u građenju mostova u kontekstu rusko-crnogorskih odnosa svakako su i putopisi jednog od najvažnijih pisaca toga vremena, Petera A. Tolstoja, koji je 1698. bio na proputovanju. Tolstoj je te godine sa 160 pomoraca došao u svojevrsnu izvidnicu – da provjeri da li ima turskih brodova u vodama Jadrana, na granici Venecije. Njegove bilješke su objavljene 1888. U ovom putopisu stoji da im je fregata 10. juna 1698. stigla u Novi i da je sama obala na njih ostavila vrlo upечатljiv utisak. Ovo su Tolstojevi prvi utisci: „Došli smo u mjesto koje se

²⁵ Vladika Danilo je umro 1735. godine, pa 1743. nije mogao ići u Rusiju. To je uradio njegov nasljednik, vladika Sava. (*prim. red.*)

²⁶ <http://www.nasledie.ru>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015).

²⁷ Rastoder, *n.d.*, str. 115–117.

²⁸ S. Pučkov i M. Tarasov. Prvi je u Crnu Goru dolazio 1759, a drugi 1766. godine. (*prim. red.*)

zove Perast. Ovo je kraj u kojem žive Srbi. Ovi Srbi žive u susjedstvu turskih gradova i sela. Po svemu podsjećaju na naše donske kozake. Govore slovenskim jezikom. Kuće su im od kamena. Crnogorci su slobodni ljudi. K tome su i hrišćani... Gosti smo u jednoj kući. U kući se nalaze sto, stolica, tabure, krevet i sve druge stvari što su potrebne za ugodan boravak... Otišli smo do Risna. Tamošnje stanovništvo nas je pozdravilo ispred velike gužve. Primijetio sam da se u risanskoj crkvi nalaze knjige i ikone pristigle iz Rusije... Sljedećeg dana, 13. juna, brodom smo otplovili do Kotora i Perasta. Ovo područje se nalazi pod visokom planinom. Kotor je opasan jakim, kamenim zidinama. Gradske zidine su građene kako bi zaštitile grad od mora. Narod se pribojavao turskog napada. Turci, inače, žive u neposrednoj blizini grada. Stanovnici Perasta i Kotora imaju zajednički pazar.²⁹ Tolstoj je 19. juna napustio crnogorsku obalu i otišao u Italiju, gdje je dvije godine proveo u pomorskoj školi. Kasnije je postao ruski konzul u Carigradu. Njegovi kontakti sa Crnogorcima nijesu prekidani. 1712. je služio u Baltičkoj floti. Prognan je nakon smrti Petra Velikog.

Početak XIX vijeka, Crnogorci su od Rusa zatražili veliku količinu vojne pomoći, jer im je bila potrebna da od Napoleona odbrane obale Dalmacije i Crne Gore. Kao odgovor na taj poziv, car Aleksandar je poslao Jadransku flotu, na čelu sa admiralom Ušakovim.³⁰ Ohrabren činjenicom da mu Rusija šalje podršku i pomoć, crnogorski vladar Petar I je još 1807. godine izradio planove po kojima bi se Crna Gora, sa drugim slovenskim zemaljama,

²⁹ <http://www.imonte.com/extra/detail.php?ID=20984>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015)

³⁰ Yu. Anšakov, Защитники вольных людей. Черногория и Россия от времён Екатерины II до Крымской войны, Журнал *Родина*, http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=172&n=11

ujedinila „pod jedan krov“. Prema tom planu, centar Crne Gore bi trebalo da bude Dubrovnik.³¹ Vjerovalo se da se ovaj plan može ostvariti tako da projekat bude pod autoritetom ruskog cara Aleksandra I. Ovaj plan je, u velikoj mjeri, bio uspješan. Ruske i crnogorske snage su, predvođene ruskom mornaricom, zauzele veliki dio jadranske obale. Ali mir u Tilzitu 1807. godine uništio je sva nadanja Crne Gore.³² Rusi su, još jednom, štiteći svoje interese – prepustili Crnu Goru samoj sebi.

Petar II Petrović Njegoš je imao izrazito veliki uticaj na tok rusko-crnogorskih odnosa. Nakon smrti vladike Petra I, 31. oktobra 1830. godine, vladar Crne Gore je postao njegov sinovac, Radivoje.³³ Prema tradiciji pravoslavne crkve, Radivoje je preuzeo vlast nakon što se zavladičio, a u znak sjećanja na strica, uzeo je ime Petar.³⁴ Petar II je, za početak, činio velike napore u pravcu jačanja države. U tu svrhu, radi osnaživanja veza sa Rusijom, ostao je vjeran maksimi: *Derži se boga i Rusije*. U skladu sa Njegoševom vezanošću za rusku politiku, rusko-crnogorski državljani Ivan Vukotić je uložio znatan napor da uspostavi državne organe u Crnoj Gori. Kao i u većini drugih zemalja, uspostavljen je Senat, koji je imao upravnu i sudsku vlast. Takođe, ispisuju se pasoši koji služe crnogorskim državljanima prilikom putovanja po inostranstvu. Ipak, ideja o štampanju crnogorskog novca – nazvanog zlatni perun –

³¹ Bkz. J. P. Dragović, „Черногория и ее отношение к России в царствование императора Павла 1796–1801“, Т. 33, Русская старина, 1882, s. 419–442; Т. 35, s. 361–373.; <http://i.uran.ru/ruswest/node/12900?page=1>.

³² P. Coquelle, *Histoire De Montenegro Et De La Bosnie*, Ernest Leroux Editeur, Paris 1893, s. 262–270.

³³ Rastoder, *n.d.*, str. 119–120.

³⁴ Prema tradiciji pravoslavne crkve, vladika ne može da stupi u brak niti da ima djecu, pa vladičansko dostojanstvo ostavlja u nasljeđe svom sinovcu.

nije zaživjela. Petar II Petrović Njegoš je razvijao i diplomatsku misiju, budući da je u ime Crne Gore otputovao u Rusiju, gdje se sastaje sa ruskim carem. To je bio ogroman uspjeh, jer je do tada bilo nemoguće doći u situaciju da se direktno razgovara sa ruskim carem. Njegoš je ovdje posvećen za mitropolita i, kao takav, bio prvi crnogorski vladar koji je istupio pred ruskim carem. Njegošev prethodnik, čuveni Petar I, takođe je želio da ode u Rusiju, ali nije mogao dobiti dozvolu za ulazak u zemlju.

Njegoš je u Petrogradu proveo više od mjesec dana i susreo se sa više značajnih ličnosti. Provodio je vrijeme sa članovima ruske carske porodice. Sabirajući utiske s prvog putovanja u Rusiju, Petar II je želio da poveća opredijeljenost naroda za povezanost sa Rusijom. Vladika je drugi put posjetio Rusiju 1836. godine.³⁵ Suočio se sa sumnjama da je austrijski ili osmanlijski agent. Kako bi se oslobodio ovih optužbi i saopštio istinu, Njegoš se odlučio za put u Rusiju. Ruske vlasti mu za dugo vremena nijesu dopuštale ulazak u zemlju. Bio je prisiljen da ostane u Beču i čeka dozvolu, sve od 13. novembra 1836. do 4. februara 1837. godine. Kao posljedica veoma napornog putovanja do Petrograda – preko Varšave – Njegoš je neko vrijeme proveo u Pskovu. Konačno, nakon susreta sa relevantnim faktorima, Njegoš je izdejstvovao godišnju pomoć u iznosu od 30.000 dukata. Njegoš je držao da će sa ovim novcem biti u mogućnosti da u Crnoj Gori izgradi puteve, isplaćuje zaposlene, izgradi mjesto za skladištenje žita itd. Njegoš je bio vrlo inteligentan i obrazovan čovjek. Poznavanje ruskog, francuskog i italijanskog jezika pružalo mu je mogućnost da prati stranu književnost. Impresioniran onim što je vidio u Rusiji, želio je i u Crnoj Gori pokrenuti obrazovnu kampanju. U tu svrhu, iz Rusije je donio štampari-

³⁵ Petar II je posjetio Rusiju 1837. godine. (*prim. red.*)

ju, a za škole u glavnom centru je donio knjige i priručnike. Umjesto pukog pridržavanja stričeve teorije *Derži se boga i Rusije*, Njegoš je radio na tome da pronađe moćne saveznike kako bi osnažio državu i kako bi, na duhovnom planu, radio na učvršćivanju odnosa između dvije zemlje. On je opovrgao teoriju, kojoj su bili skloni njegovi pretходnici, a po kojoj se slijepo trebalo držati Rusije.

Rusko-crnogorski odnosi su prvenstveno počivali na temelju pravoslavlja i slovenstva, mada je Rusija bila sklona tome da pomenute elemente koristi tako što bi ih stavila u službu vlastitih interesa. Njegoš je odustao od takve politike i utro put pragmatičnijem pristupu u crnogorskoj politici. Na primjer, Crnogorci su se, za vrijeme osmansko-ruskog sukoba – Krimskog rata – pod pritiskom Austrije, Francuske i Engleske, oglasili o molbu Rusije da joj se pridruže. Danilo se, recimo, odlučio da, u skladu sa zahtjevima Austrije, Francuske i Engleske, postupi suprotno željama Rusije, pa je na Pariskoj konferenciji zatražio priznanje nezavisnosti Crne Gore. Rusija, kojoj Crna Gora nije pomogla u Krimskom ratu, ne podržava ovaj Danilov zahtjev, čak mu se i suprotstavlja. Danilo zato šalje protestne note zemljama učesnicama Pariske konferencije. Počev od 50-ih godina XIX vijeka, Crna Gora u sferi spoljne politike daje veliki značaj odnosima sa evropskim državama. To je, donekle, uzrokovano činjenicom da je Rusija, nakon Krimskog rata, znatno pasivnija u međunarodnim odnosima. Nakon Krimskog rata, povećava se uticaj Francuske na Crnu Goru. To je išlo dotle da je car Napoleon III svog pomoćnika Anrija Delarija (*Henry Delarue*) imenovao ličnim sekretarom knjaza Danila. Delari je jedno vrijeme bio veoma važan faktor u crnogorskoj politici. Knjaz Danilo je 1857. godine posjetio Francusku, gdje ga je ugostio lično Napoleon III.³⁶

³⁶ Rastoder, *n.d.*, str. 119–120.

U odnosima između Rusije i Crne Gore, veoma važnu tačku predstavlja događaj iz 1868. godine,³⁷ kada je knjaz Nikola, na poziv ruskog cara Aleksandra Nikolajeviča, posjetio Rusiju.³⁸ Dvije ćerke knjaza Nikole, Milica i Anastazija, trebalo je Crnoj Gori da donesu značajnu korist u kontekstu međudržavnih odnosa. One su, naime, otišle u Rusiju. Ondje su postale velike vojvotkinje. Milica se udala za Georgija Maksimilijanoviča, a Anastazija za Pjotra Nikolajeviča.³⁹ Na temelju tih odnosa, Crna Gora je u rusko-japanskom ratu 1905. godine – podržala Rusiju. Crna Gora je, dakle, 1905. godine stala na stranu Rusije u rusko-japanskom ratu, a crnogorsko-japanski odnosi će biti vaspostavljeni tek nakon priznavanja crnogorske nezavisnosti 2006. godine.

Rusko-crnogorski odnosi su zamrznuti nakon Prvog svjetskog rata, jer je Rusija počela da se bavi svojim problemima. Kasnije, zavisno od poretka u svijetu, crnogorsko-ruski prijateljski odnosi su preuređivani. Nakon boljševičke revolucije u Rusiji, Rusi su bili u mogućnosti da izvezu ideje komunizma i socijalizma i na Balkan.

Nakon boljševičke revolucije 1917. neki Rusi su pronašli utočište u Crnoj Gori. Tokom 20-ih godina XX vijeka u zemlji je formirana ruska dijaspora. Ključni razlog za emigraciju Rusa u Crnu Goru bila je činjenica da su sovjetske vlasti razvile snažnu politiku nemilosrdnog uništavanja vlastitog naroda. Bježeći od Sovjeta, mnogi su Rusi emigrirali u druge zemlje, ne samo u Crnu Goru. Ruske izbje-

³⁷ Posjeta se dogodila 1869. godine. (*prim. red.*)

³⁸ Yu. Ya. Solovyev, *Воспоминания дипломата 1893–1922*, Moskva 1959, str. 149–150.

³⁹ N.G. Strunina, “Милица Николаевна и Анастасия Николаевна Романова: От черногорских княжон до великих Княгинь при дворе Николая II”, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 15, №5, Moskva 2013, str. 36–42.

glice od Sovjeta su u Crnoj Gori doživjele toplu dobrodošlicu i razumijevanje. Rusi su bili u mogućnosti da osnivaju svoje škole i ondje stiču obrazovanje. Od ruskih izbjeglica obrazovani ljudi su dali doprinos razvoju obrazovanja, kulture i ekonomije u Crnoj Gori. Jedan od najvažnijih centara za ruske iseljenike u Crnoj Gori bio je grad Herceg Novi. Ovdje postoji rusko groblje, na kojem je pokopano 610 ruskih izbjeglica. Na tom groblju su sahranjivani generali carske ruske vojske, neki univerzitetski profesori i sveštenici.⁴⁰

Ruska dijaspora u Crnoj Gori se početkom Drugog svjetskog rata podijelila i smanjila. Rusa je u Jugoslaviji u 1941. godini bilo oko 25.000.⁴¹ Većina ruskih emigranata je pošla ka Evropi. Prema mišljenju Crnogoraca, jedan dio Rusa je sarađivao sa Hitlerom, jedan dio je želio obnovu carske Rusije, jedan se vratio u SSSR, a jedan je učestvovao u NOB-u. Tako se ruska dijaspora raspršila.

Crna Gora se – nakon osnivanja Jugoslavije i vlastitog pozicioniranja u njoj – upravlja po principima koji su atipični za njen politički identitet.

Za vrijeme Josipa Broza, nasilno su potisnuti glasovi koji su bili na fonu crnogorske nezavisnosti. Za vrijeme Jugoslavije, simpatije Crnogoraca prema Rusiji su se smanjile, zato što su, od početka tog razdoblja, Rusi smatrani izvorom svih nedaća. U kontekstu jugoslovensko-sovjetskih odnosa, hladni odnosi su povećali neprijateljstvo između tih zajednica. Za vrijeme Nikite Hruščova, 1963. godine, delegacija CK KPSS, na čelu sa generalnim sekretarom Andropovim, posjetila je Crnu Goru. Kao rezultat te posjete, SSSR je pomogao izgradnju termoelektrane u Pljev-

⁴⁰ <http://www.russedina.ru/frontend/heading/russian?id=9573>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015)

⁴¹ D. Rajković in *Bizim Balkanlar* adlı makalesi için bkz. <http://www.russedina.ru/?id=294>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015)

ljima. Odnosi su se nakon toga poboljšali, a bili su izraženi i neposredno nakon zemljotresa 1979. Nakon te 1979. odnosi između Crne Gore i Rusije su, da se tako izrazim, zamrznuti. Crnogorsko-ruski odnosi su 1990. godine, baš kao i 1918. godine, nastavljeni u pravcu razvijanja prijateljstva.

Nakon sukoba do kojih je u Jugoslaviji došlo nakon 1990. godine, primjećujemo ponovnu zainteresovanost Rusije za ovaj region. Rusija je posebnu podršku tokom ovog perioda pružala Srbiji. Poslije raspada Jugoslavije, stvorena je Srbija i Crna Gora, a Rusija nije bila za njihovo razdvajanje. Ovaj proces je, međutim, bio nezaustavljiv, pa je Rusija 11. juna 2006. priznala nezavisnost Crne Gore. Nakon toga je, 26. juna iste godine, uspostavila diplomatske odnose sa njom, tako što su Moskva i Podgorica otvorile ambasade jedna u drugoj.

Iako je Crna Gora, zbog istorijskih veza, ostala pod uticajem Rusije, ona se, sticanjem nezavisnosti, okrenula ka Zapadu. U martu 2014. je dobila status službenog kandidata za EU. Nakon što je došlo do krize u odnosima između Ukrajine i Rusije – slučaj ruske aneksije Krima – Crna Gora se našla u veoma nezavidnoj diplomatskoj situaciji. Sa jedne strane, Crna Gora ima tradicionalno dobre odnose sa Rusijom, a na njenu ekonomiju utiču i ruski turisti, a sa druge strane je potencijalno članstvo u EU. Rusi i Ukrajinci čine 35% turista koji posjete Crnu Goru. U 2014. je u Crnoj Gori bilo čak 300.000 ruskih turista. Ipak, obaveze koje je Crna Gora preuzela u procesu pridruživanja EU, onemogućavaju iskazivanje proruskog stava. Ministarstvo vanjskih poslova Crne Gore je jasno saopštilo da ne priznaje rusku aneksiju Krima. Štaviše, Crna Gora je, po uzoru na zemlje EU, donijela odluku da uvede sankcije Rusiji. Crna Gora je izjavila da je rješenje problema u Ukrajini i na Krimu u okviru normi EU. Crnogorski premijer Milo Đukanović

je izjavio da je Crna Gora spremna da preduzme sve potrebne mjere u pravcu pridruženja EU i NATO. Svoj stav je objasnio riječima: „Crna Gora je odabrala svoj put. Crna Gora želi da postane članica EU i NATO. Na taj način, mi ne želimo da narušimo tradicionalno prijateljstvo, ali će naše djelovanje biti usklađeno sa potezima zemalja članica EU i NATO. Crna Gora nije obala Moskve. Crna Gora je suverena država sa snažnom demokratskom tradicijom.“ Tim je, dakle, riječima objašnjen stav Crne Gore prema Rusiji.

U 2014. u Crnoj Gori ima oko 5–7 hiljada Rusa sa stalnim boravkom. Prema podacima Zavoda za statistiku iz 2014. godine, 32% stranih firmi je u ruskom vlasništvu. Prema anketi ruske novine *Nova Gazeta*, više od 40% imovine u Crnoj Gori je u vlasništvu političara i milijardera. Ruski oligarsi Crnu Goru doživljavaju kao *rusku VIP zonu*.

Kada je u pitanju odnos Rusije prema članstvu Crne Gore u NATO, glasnogovornik Kremlja, Dmitrij Peskov, reagovao je nakon vijesti o otvaranju pregovora. On je rekao da će taj potez naići na adekvatnu reakciju Moskve. Navodeći kako NATO nastavlja svoju politiku proširenja i vojnog pozicioniranja u Istočnoj Evropi, Peskov je rekao da Rusija mora da brine u svojoj nacionalnoj bezbjednosti, rekavši da je „nezamislivo da se ne odgovori na ovu akciju“. Na pitanje „Kako će Rusija reagovati u slučaju da Crna Gora krene ka NATO“, Peskov je rekao da je „prerano govoriti o tome“.⁴² Ministri spoljnih poslova zemalja članica NATO-a su, na sastanku u sjedištu ove organizacije u Briselu, uputili Crnoj Gori poziv za članstvo. Ona bi trebalo da bude 29. članica. Komentarišući pitanje pregovora sa

⁴² <http://tr.sputniknews.com/rusya/20151202/1019416715/kremlin-peskov-karadag-nato.html#ixzz3tAMTU4af>. (Datum pristupa: 12. decembar 2015)

Crnom Gorom, generalni sekretar NATO, Jens Stoltenberg, kazao je da je to *istorijski korak*. Proruska opozicija je na pitanje pristupanja NATO-u odgovorila organizovanjem demonstracija i to tako što je pokušala da blokira saobraćaj zauzimanjem ulica. Ipak, ovi protesti koji su bili usmjereni protiv ućlanjenja u NATO nijesu ostvarili efekat – bili su neuspješni.

Zaključak

Iako zauzima zaista mali prostor na svjetskoj mapi, Crna Gora je svojom ulogom u istoriji uvijek uspijevala da privuće pažnju velikih sila, zainteresovanih za Balkan. Poćev od XIX vijeka, ona je jedna od oblasti za koje osmanlijska diplomatija iskazuje posebno interesovanje. Pune 382 godine je Crna Gora pripadala osmanlijskoj državi, a od XIX vijeka privlaći pažnju i drugih velikih sila, odlučnih u namjeri da je iskoriste kao sredstvo u rješavanju Istoćnog pitanja. Na Berlinskom kongresu 1878. došlo je do nove prekompozicije osmanlijskih teritorija na Balkanu, ali meću velikim silama nije postojala saglasnost oko toga – kako podijeliti te teritorije. Crna Gora je bila važan akter u rasparćavanju i podjeli osmanlijskih teritorija tokom balkanskih ratova. Crnogorce, kao hrabre i dobre ratnike, trebalo je podstaći na pobunu raznim obećanjima, tako što bi ulazak u rat sa Osmanlijama kasnije doveo do podjele teritorija.

Sukobi oko podjela, mećusobno nepovjerenje i licemjerje, kasnije su dali snaćan zamah izbivanju Prvog svjetskog rata.

Crna Gora je, prije i poslije ostvarenja nezavisnosti, svoju državnost pokušala da ućvrsti uvijek u saradnji sa velikim silama. No, kada su Crnogorci shvatili da ih se koristi kao sredstvo za ostvarenje interesa velikih sila, oni su uspo-

stavili dobre odnose sa susjedima. Kad bacimo pogled na istoriju Crne Gore vidimo da je ona, bivajući važnim faktorom u borbi Slovena protiv Osmanskog carstva, davala jak primjer u borbi za nezavisnost Balkana. Tokom mnogo godina, Crnogorci su se borili rame uz rame sa Mlečanima. Zanimljivo je, međutim, to što su i Crnogorci i Osmanlije, uprkos tome što su se često sukobljavali, odlučili da poboljšaju svoje odnose, bez insistiranja na međusobnim optužbama i mržnji. Posebno su međusobni odnosi Nikole i Abdul Hamida ražestili mnoge države i izazivali zavist. Oba naroda, kako u prošlosti tako i u sadašnjosti, gledaju jedni na druge s međusobnim uvažavanjem i u budućnost koračaju s povjerenjem.

Veoma važnu ulogu u istoriji oblikovanja crnogorsko-osmanskih odnosa imali su Rusi.

Nećemo biti u krivu ako kažemo da Rusija, u pokušaju da, putem panslovenstva, sprovodi svoje interese na Balkanu – Crnu Goru koristi kao instrument. Ovo iskustvo je rezultiralo smrću mnogih Crnogoraca. Za vrijeme haosa u Jugoslaviji, tokom 90-ih godina, Rusija je Crnoj Gori dostavljala humanitarnu pomoć. U procesu razvoja, dvije zemlje su postigle sporazum da se investicije vrše tako što se izbjegava dvostruko oporezivanje. Crna Gora je postala centar za ruske turiste. Danas, baš kao što je to bio slučaj u istoriji, Rusija poseban značaj pridaje odnosima sa Srbijom i Crnom Gorom.

BIBLIOGRAFIJA

- ANDERSON, M.S, *The Eastern Question 1774–1923*, Macmillan, London 1966.
- BAJOVA, A. P, *Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в*, Moskva 1982.
- COQUELLE, P, *Histoire De Montenegro Et De La Bosnie*, Ernest Leroux Editeur, Paris 1893.
- JELAVIČH, Barbara, *Balkan Tarihi*, C.2, Küre Yayınları, Çev: İhsan Durdu-Haşim Koç-Gülçin Tunalı Koç, İstanbul 2006.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VI, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Osmanlı İsyânlarında Yabancı Parmağı, Bir İmparatorluk nasıl Parçalandı?*, Vatan Yayınları, 2009.
- ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Isparta 2009.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Avrupa Türkiyesini Kaybımız Rumelinin El-den Çıkışt*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.
- PAVLOVIĆ, Srđa, *Who Are The Montenegrins? Statehood, Identity and Civil Society*, Montenegro in Transition, Baden-Germany 2003.
- RASTODER, Šerbo, *A Short Review of the History of Montenegro*, Montenegro in Transition, Baden Germany 2003.
- SOLOVYEV, Yu. Ya, *Воспоминания дипломата 1893–1922*, Moskva 1959.
- SÜER, H. Hikmet, *1877–78 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1993.
- STEVENSON, Francis Seymour, *A History Of Montenegro*, Elibron Classics, London 2005.
- STRUNIĆA, N.G, „Милица Николаевна и Анастасия Николаевна Романова: От черногорских княжон до великих Княгинь при дворе Николая II“, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 15, №5, Moskva 2013.
- TARLE, E. V, *Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаг*, Сочинения, Т. 10, М. 1957.
- VERLOOP, M.C, *Le Royaume du Montenegro*, Berger Levrault Editeurs, Paris, 1911.

INTERNET IZVORI

- ANŠAKOV, Yu, Защитники вольных людей, Черногория и Россия от времён Екатерины II до Крымской войны, Журнал *Родина*, http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=172&n=11
- DRAGOVIĆ, J. P., “Черногория и ее отношение к России в царствование императора Павла 1796–1801”, Т. 33, Русская старина, 1882, s. 419–442; Т. 35, s. 361–373.; <http://i.uran.ru/ruswest/node/12900?page=1>
- <http://www.imonte.com/extra/detail.php?ID=20984> (Datum pristupa: 7. novembar 2015).
- <http://www.nasledie.ru>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015).
- <http://www.pravoslavie.ru/cgi-bin/sykon/client/display.pl?sid=413&did=443>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015).
- <http://www.russedina.ru/?id=294>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015)
- <http://www.russedina.ru/frontend/heading/russian?id=9573>. (Datum pristupa: 7. novembar 2015)
- <http://tr.sputniknews.com/rusya/20151202/1019416715/kremlin-peskov-karadag-nato.html#ixzz3tAMTU4af> (Datum pristupa: 12. decembar 2015)

ÖZETLER

Osmanlı İmparatorluğu, XIV. yüzyılda Balkanlara yerleşmeye başlamıştır. XIV-XX. yüzyıllar arası Osmanlı hâkimiyetinde kalan Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na çok kültürlülük katmıştır. Bu çok kültürlülük devletin güçlü olduğu dönemlerde bir zenginlik unsuru iken devletin zayıf olduğu dönemlerde milliyetçilik akımının da etkisiyle yabancı ülkelerin çıkar çatışmalarına sahne olmuştur. Karadağ, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda en son fethettiği bölgelerden birisidir. Osmanlı Devleti bu bölgede coğrafi koşullar, toplumsal, siyasi ve iktisadi yapı nedeniyle yüzyıllarca egemenlik kurma çabası içerisinde olmuştur. Karadağ, 382 yıl göreceli de olsa Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Karadağ, XIX. yüzyıldan sonra büyük güçlerin çekişme alanı haline gelmiştir. Özellikle Avrupa ve Rusya, Şark Meselesini bahane ederek bölgede sıkça savaşlara sebep olmuşlardır. Karadağ, Osmanlı Devletinin yıkılış sürecinde geçirdiği evrelerin tamamına sahne olmuş ve Osmanlı Devletinin Balkanlardaki egemenlik aşamalarına örnek teşkil etmiştir. Karadağ, Osmanlı hükümdarı II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı döneminde karşılıklı iyi ilişkiler kurmuştur. II. Abdülhamid'in Prens Nikola ile dostluğu iki ülkenin karşılıklı jestleriyle doruğa çıkmıştır. Bu bildiride II. Abdülhamid Döneminde Karadağ-Osmanlı ilişkileri ve Rusya'nın bölgeye etkisi incelenmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Rusya, Osmanlı, II. Abdülhamit, II. Nichola*

ABSTRACT

The Ottoman Empire started occupying territories of the Balkans in the 14th century. The Balkans, that was under the rule of the Ottoman Empire in the 14–20th centuries, contributed to creating a multi-cultural atmosphere in the Empire. At the time when the Empire was experiencing the peak of its power, this multi-culture represented the richness of the Empire. However, it often became an arena for disputes among foreign countries during the Empire's periods of weakness. What is more, these struggles were intensified by patriotic movements. Montenegro was among the regions that were the last to be conquered by the Ottoman Empire in the Balkans. The Ottoman Empire was trying for centuries to establish its authority in this region because of its geographic position, social, political and economic reasons. Montenegro remained under the rule of the Ottoman Empire for 382 years. After the 19th century, Montenegro became a battling ground for the opposing interests of the Great Powers. Europe and Russia frequently caused wars in the region with the excuse of raising "the East Issue". Montenegro witnessed all the stages of the Ottoman Empire's dissolution and became a good example of the region where all the stages of the Ottoman Empire's establishment of authority in the Balkans could be seen. The independent Montenegro established good relations with the Ottoman Empire during the 33-year-reign of Abdulhamit II. Friendship between Abdulhamit II and Prince Nicola reached its peak thanks to the mutual good intentions of the two states. The purpose of this study is to analyse the relations between Montenegro and the Ottoman Empire during Abdulhamit II's reign and the influence of Russia in the region.

KEY WORDS: *Montenegro, Russia, Ottomans, Abdulhamit II, Nicola II*

Dr Nada Tomović

FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET CRNE GORE

**CRNOGORSKO-OSMANSKI ODNOSI
U VRIJEME ANEKSIONE KRIZE
1908–1909. GODINE**

Turska, Srbija i Crna Gora su aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske 1908. godine shvatile kao početak njenog daljeg prodiranja na Balkan. Srbija i Crna Gora u aneksionoju krizi istupale su zajednički. One su pokušale da sklope savez sa Turskom i postave identične zahtjeve koje treba zatim da zajednički zastupaju na međunarodnoj konferenciji koja je trebalo da se održi povodom aneksije Bosne i Hercegovine. Crna Gora imala je drugačiji stav od Srbije kakav treba da bude projekat ugovora sa Turskom. Crnogorska misija u Carigradu predvođena Jankom Vukotićem predložila je Turskoj da suština toga ugovora treba da bude oslobođenje Bosne i Hercegovine od Austrougarske, njeno vraćanje pod sizerenstvo sultana i podjela ovih pokrajina između Srbije i Crne Gore, koje bi za uzvrat plaćale sultanu određenu finansijsku nadoknadu.

KLJUČNE RIJEČI: *aneksija, savez, Crna Gora, kriza*

Aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske 1908. godine dovela je do političke saradnje između Srbije, Crne Gore i Turske. Zvanična Srbija i Crna Gora, doživjele su taj čin kao ugrožavanje svojih nacionalnih interesa.

Od prvog dana kada je proglašena aneksija Bosne i Hercegovine nagovještavala se saradnja između Crne Gore i Turske. Naime, na protestnom mitingu povodom aneksije, pored ostalih, govorio je i turski poslanik Beki Beg (*Beki-beg*).

Nakon uspostavljanja normalnih diplomatskih odnosa između Srbije i Crne Gore, Crna Gora je prepustila Srbiji, da na međunarodnom planu zastupa njihove zajedničke interese izazvane proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine. Međutim, knjaz Nikola preduzimao je više puta samostalne diplomatske misije bez saglasnosti srpske vlade. Inicijativa o zajedničkom istupanju Srbije, Crne Gore i Turske došla je od srpskog dvora.

Srpska vlada je smatrala da su nastalim događajima stvoreni uslovi za zajedničko djelovanje sve tri zemlje protiv Austrougarske. U tom cilju je uputila u Carigrad svog specijalnog izaslanika Stojana Novakovića, koji je na put krenuo u oktobru 1908. godine. Novaković je trebao da pridobije Tursku da zajednički istupa sa Srbijom i Crnom Gorom i da postave identične zahtjeve i da te zahtjeve solidarno zastupaju i prije sazivanja i na samoj međunarodnoj konferenciji koja je trebalo da se sazove povodom aneksione

krize. Srbija se zalagala da se od Austrougarske traži da se Bosni i Hercegovini da autonomija.

U cilju sprečavanja daljeg prodora Austrougarske na Balkansko poluostrvo, ona treba da Srbiji i Crnoj Gori ustupi jedan dio Bosanskohercegovačke teritorije duž Novopazarskog sandžaka, tako da Srbija i Crna Gora dobiju zajedničku granicu. Ukoliko ovaj prijedlog ne bude prihvaćen – da Turska ustupi Srbiji i Crnoj Gori pravo građenja željezničke pruge kroz Sandžak prema Jadranskom moru. Ukoliko Turska ne pristane na to, razgovore bi trebalo voditi u tom pravcu da Srbija i Crna Gora plate Turskoj naknadu u novcu i pored toga zaključiti sa Turskom ugovor saveza o osnovu uzajamnoj odbrani. Ukoliko Turska ne pristane, bilo je planirano da se insistira u pogledu zahtjeva prema Sandžaku.¹

Saopštenja koja su Novakoviću dali predsjednik vlade Ćamil-paša i ministar spoljnih poslova Teufik-paša, da Turska neće priznati aneksiju i da je voljna sklopiti savez sa Srbijom i Crnom Gorom, nijesu bila iskrena. Turska je više bila zabrinuta priznanjem bugarske nezavisnosti, pa je tobožnjim pregovorima o savezu samo htjela uticati na Bugarsku i Austrougarsku da bi diplomatskim pritiskom izvukla od njih što više koristi.²

Srpska vlada je na vrijeme obavijestila Crnu Goru o pregovorima o zaključenju vojne konvencije sa Turskom. Srpski poslanik u Carigradu krajem oktobra pokazao je i sami tekst konvencije crnogorskom poslaniku u Carigradu, Dušanu Gregoviću. Crnogorski poslanik je tom prilikom rekao da Crna Gora ne može da stupi ni u kakve pregovore bez prethodnog odobrenja iz Petrograda.

¹ Dr Luka Vukčević, *Crna Gora u Bosansko-Hercegovačkoj krizi*, Tito-grad, 1985, 152.

² *Isto*, 153.

Knjaz Nikola je rekao da prihvata konvenciju zato što je i srpska vlada usvaja, ali je smatrao da nije trebalo odobriti rješenje o autonomiji Bosne i Hercegovine zbog toga što bi novi vladar, po njegovom mišljenju, u tim pokrajinama osnovao i novu dinastiju, što bi pored već dvije postojeće omelo ujedinjenje jugoslovenskih zemalja. On je zastupao tezu da Bosnu i Hercegovinu treba podijeliti između Srbije, Crne Gore i Turske.³

Radi pregovora sa Portom, Crna Gora je uputila u Carigrad Janka Vukotića. Iako je u početku izjavio da vođenje politike u aneksionalnoj krizi prepušta Srbiji, knjaz Nikola, šaljući u posebne diplomatske misije svoje predstavnike, pokazao je da nijesu savladana stara nepovjerenja.

Srpska diplomatija je predlagala da brigadir Vukotić ne putuje u Carigrad, već se može osloniti na razgovore koje vodi Stojan Novaković. Crnogorski zvanični krugovi sa nepovjerenjem su prihvatili tu preporuku i Vukotić je otputovao za Carigrad.⁴ Njegova se misija satojala u tome da turskoj vladi izrazi želju i odlučnost crnogorske vlade da se sporazumije sa Turskom i da s njom zajednički radi u cilju zaštite zajedničkih interesa. Vukotić je sa sobom ponio projekt tajnog ugovora koji su zajednički izradile crnogorska i srpska vlada.

Tajni ugovor trojnog saveza između Osmanskog carstva, s jedne strane, i Srbije i Crne Gore, s druge strane, u cilju oslobođenja Bosne i Hercegovine od Austrougarske između ostalog predviđao je: da se Bosna i Hercegovina vrate pod sultanov suverenitet; obje pokrajine biće podijeljene

³ *Prevod kopije tajnog vojnog ugovora između Turske, Srbije i Crne Gore za oslobođenje Bosne i Hercegovine*, dokument preuzet iz knjige Branko Pavićević, *Rusija i aneksionalna kriza, 1908–1909. godine*, zbornik dokumenata, Titograd, 1984, 569–570.

⁴ *Isto*, 214.

između Srbije i Crne Gore, a one će zauzvrat sultanu plaćati danak; sve tri ugovorne strane dužne su braniti od austrougarskog napada kako sizerenske pokrajine Bosne i Hercegovine tako i zemljište Srbije i Crne Gore; Srbija i Crna Gora obavezuju se da će od ma kojega napada, zajedno sa Turskom, braniti Novopazarski sandžak, staru Srbiju i Makedoniju. Ta obaveza trebalo je da važi poslije povratka Bosne i Hercegovine pod sultanov suverenitet. Takođe, ugovorom je bilo predviđeno i da se izradi plan vojnih akcija.⁵

Prije nego što je stupio u kontakt sa službenim turskim predstavnicima u Carigradu, Vukotić se sastao sa Novakovićem i saopštio mu da su mu knjaz i vlada preporučili da ne počinje nikakve pregovore s turskim predstavnicima prije susreta i razmjene mišljenja sa njim. Vukotić je zatim upoznao Novakovića s nacrtom ugovora i dodao da je mišljenje knjaza Nikole i crnogorske vlade da treba preduzeti sve diplomatske mjere da ga Porta prihvati.⁶

Kao što se vidi, projekat ovoga ugovora imao je elemente ofanzivne i defanzivne konvencije za slučaj rata protiv Austrougarske.

Vukotića je primio veliki vezir i u razgovoru s njim izjavio da su odnosi Turske i Crne Gore bolji nego ikada ranije. Na Vukotićevo pitanje – na šta Crna Gora može računati u slučaju napada Austrougarske ili pak Albanaca koji su pod njenim uticajem, veliki vezir je odgovorio da u tom slučaju Crna Gora može potpuno računati na Tursku. U jednom kasnijem razgovoru, veliki vezir rekao je Vukotiću da su velike sile obaviještene o projektu trojnog ugovora i da smatra da će one učiniti sve da ne dođe do rata, i da će se zalagati da se održi međunarodna konferencija povodom aneksione krize. Zato one sada vrše pritisak na Austrougarsku da

⁵ Luka Vukčević, *nav. djelo*, 175–176.

⁶ *Isto*, 176.

dā kompenzacije Srbiji i Crnoj Gori, da bi se na taj način odvojile turska i austrougarska granica.

Vukotić je javljao iz Carigrada da ga je Porta uvjerila da će odvojiti jedan odgovarajući pojas zemljišta u Sandžaku u korist Srbije i Crne Gore, graničnom linijom Bosne i Hercegovine, ukoliko Austrougarska na konferenciji zauzme negativan stav.

Vukotića je u audijenciju primio i sultan. Nikada ranije predstavnik jedne balkanske države nije tako ugošćen kao Vukotić, pa je ova njegova posjeta imala neobičan karakter. Vukotić je uručio sultanu knjaževe pozdrave, koje je on sa zadovoljstvom primio i knjazu pozdravima uzvratio. Vukotić je upoznao sultana sa stavom Crne Gore povodom nastalih događaja. Sultan je po pitanju saveza između Srbije, Crne Gore i Turske rekao Vukotiću da, s obzirom na odnose Turske i balkanskih zemalja, zaključivanje formalnog saveza u tom trenutku ne bi bilo podesno. U slučaju da se situacija povoljno riješi, obećao je sultan, granica između Srbije i Crne Gore u bliskoj budućnosti biće zajednička. Na kraju razgovora sultan je dodao da je veoma zadovoljan što su odnosi između Turske i Crne Gore postigli takvu srdačnost kakva se samo poželjeti može.⁷

U Carigradu je Vukotić postigao i saglasnost za rješenje niza pograničnih pitanja i eliminisanje uzroka raznim nesporazumima. Postignut je načelan dogovor o ispravci granice na području Berana kod Ržanice, oko čega su ranije postojali brojni nesporazumi. Međutim, konačan sporazum nije bilo moguće postići jer je trebalo da o tome daju saglasnost i skupštine obiju zemalja i njihovi vladari.

Izgledalo je da je Vukotićeva misija uspjela – ne samo što se Crna Gora oslobodila eventualne opasnosti koja bi u

⁷ *Isto*, 178.

jednom crnogorsko-austrijskom sukobu mogla nastupiti od Turske već joj je sa te strane obećana i pomoć u oružju, municiji i vojsci.

Austrougarska je za vrijeme Vukotičeve i Novakovićeve misije u Carigradu vodila žestoku propagandu protiv Crne Gore i Srbije i stvarala intrige kako će ove dvije zemlje bez turske saglasnosti podijeliti Sandžak i da u tom cilju već prikupljaju vojsku. Takva austrijska propaganda imala je za cilj da parališe diplomatske napore Novakovića i Vukotića u Carigradu i privuče Tursku na austrijsku stranu, da se s njom nagodi oko Bosne i Hercegovine.⁸

Turska nije bila spremna za rat, pa je tobožnjim pregovorima sa Srbijom i Crnom Gorom htjela da utiče na Austro-ugarsku i Bugarsku, kako bi bile izdašnije u svojim ustupcima. Osmanska vlada odugovlačila je sa sklapanjem ugovora insistirajući da treba sačekati rješenje međunarodne konferencije i da će se ona zalagati da odvoji od Bosne i Hercegovine duž granice sa Sandžakom pojas zemlje, koji će pripasti Srbiji i Crnoj Gori, kako bi se Turska zaštitila od dalje austrijske ekspanzije.⁹ Ipak je Porta, 26. oktobra 1908, podnijela nacrt tajne vojne konvencije koja je trebalo da bude osnova saveza. Prijedlog vojne konvencije sadržavao je sljedeće: Srbija, Crna Gora i Turska zaključuju međusobno vojnu konvenciju; nijedna strana ne smije zaratiti bez dozvole druge strane, a ako jedna strana bude napadnuta svom silom će je druga braniti; što bi ratom dobile sve tri strane, dijelile bi na jednake djelove.¹⁰

Vukotičeva i Novakovićeve misija u Turskoj, nijesu imale stvarnog uspjeha. Samo trenutno se činilo da je postignut

⁸ *Isto*, 178–179.

⁹ Vladimir Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd, 1936, 219.

¹⁰ Luka Vukčević, *nav. djelo*, 153.

neki uspjeh, s obzirom na izjave koje su dali sultan i veliki vezir. Knjaz i crnogorska vlada nijesu nikada gajili čvrsto uvjerenje da će Turska izvršiti obećanja. Naprotiv, vlada je od samog početka krize sumnjala da Turska vodi neke posebne razgovore s Austrougarskom radi dobijanja novčanih kompenzacija za Bosnu i Hercegovinu, što su kasniji događaji i potvrdili.¹¹

Nudeći savez Srbiji i Crnoj Gori, Turci nijesu mislili na Austrougarsku, već na Bugarsku. Velike sile su bile protiv saveza koji bi imao ofanzivni karakter. Zbog razlike u shvatanjima o cilju toga saveza i smetnji od strane velikih sila, do sklapanja predloženog saveza nije ni došlo.¹²

Crna Gora je politički djelovala i u Sandžaku, koristeći naklonost mladoturaka u cilju suzbijanja austrougarske propagande i sprečavanju sukoba između Srba i Muslimana. Ona je htjela da u Sandžaku pojača svoj politički uticaj, jer je smatrala da će tamo dobiti zajedničku graniciu sa Srbijom, a i sama nada da će doći do realizacije planiranog srpsko-crnogorsko-turskog saveza protiv Austrougarske činila je opravdanom tu njenu propagandnu aktivnost.

Kada je bilo izvjesno da Turska neće stupiti u savez, Srbija i Crna Gora preduzele su niz diplomatskih misija na evropskim dvorovima da bi na međunarodnoj konferenciji izdejstvovala teritorijalne kompenzacije. Turska je pokušavala, s druge strane, da dobije novčane naknade za priznanje bugarske nezavisnosti i priznanje aneksije Bosne i Hercegovine. Velike sile nijesu bile spremne da podrže zahtjeve Crne Gore i Srbije, dok je Turska uz podršku engleske diplomatije pitanje aneksije riješila novčanom nadoknadom.

¹¹ *Isto*, 179.

¹² Nada Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908–1909*, Podgorica, 2008, 214.

Zaključak

Zajedničko diplomatsko istupanje Crne Gore i Srbije u aneksionalnoj krizi 1908–1909. godine i pokušaj stvaranja saveza sa Turskom nije dalo rezultate. Kada je bilo jasno da nijedna od velikih sila ne želi ući u rat s Austrougarskom zbog Bosne i Hercegovine, sve tri zemlje gledale su da na račun priznanja aneksije dobiju ili novčanu naknadu ili teritorijalno proširenje. Prvobitni zanos i ratoborno ushićenje splasnuli su pred mogućnošću dobijanja koncesija. Moglo bi se čak reći, da je pitanje statusa Bosne i Hercegovine i naroda koji su njoj živjeli zanemareno radi ličnih interesa. Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da su crnogorsko-turski odnosi u vrijeme aneksionalne krize bili dobri i tako će biti sve do stvaranja Balkanskog saveza.

ÖZETLER

Avusturya-Macaristan'ın 1908 yılında Bosna Hersek'i ilhakı, Türkiye, Sırbistan ve Karadağ tarafından "Avusturya-Macaristan'ın Balkanlarda genişlemeye başlaması" olarak algılanmıştır. İlhak krizinde Sırbistan ve Karadağ beraber hareket etmeye karar vermiştir. Sırbistan ve Karadağ, Türkiye ile ittifak kurmaya ve birlikte, Bosna Hersek'in ilhakı vesilesiyle gerçekleşecek olan uluslararası konferansta sunmak için belirli şartlar tespit etmeye teşebbüs etmişlerdi. Ancak, Karadağ ve Sırbistan, Türkiye ile anlaşmanın ne şekilde olacağı konusunda farklı düşünüyordu. İstanbul'daki Janko Vukotić'in temsil ettiği Karadağ Misyonu'nun önerisine göre antlaşmanın özü şöyle olmalıydı: "Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'dan kurtulmalı ve Osmanlı hakimiyetine geri dönmeli; söz konusu bölgeler, Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşılmalı ve bunun karşılığında bu ülkeler, Sultana belirli miktarda maddi tazminat ödemeli."

ANAHTAR KELİMELER: *ilhak, Karadağ, ittifak, kriz*

ABSTRACT

Turkey, Serbia and Montenegro looked upon the annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1908 as the beginning of its further penetration into the Balkans. Serbia and Montenegro decided to act jointly during the Annexation Crisis. They attempted to conclude an alliance with Turkey and lay down identical conditions to represent jointly at the international conference which was to take place on the occasion of the annexation of Bosnia and Herzegovina. Montenegro and Serbia had different stands on what the project of the treaty with Turkey should be. The Montenegrin mission in Constantinople led by Janko Vukotić suggested to Turkey that the essence of that treaty should be the liberation of Bosnia and Herzegovina from Austria-Hungary, and returning it under the Sultan's suzerainty and distribution of all provinces between Serbia and Montenegro who would in return pay the Sultan a certain financial compensation.

KEY WORDS: *annexation, alliance, Montenegro, crisis*

Mr Milan Ščekić

ISTORIJSKI INSTITUT
UNIVERZITET CRNE GORE

OSMANSKI ZAROBLJENICI U CRNOJ GORI (1912–1913)

Dolazak mladoturaka na vlast 1908. godine obilježila su dva bitna događaja: proglašenje nezavisnosti Bugarske i aneksija Bosne i Heregovine. Crna Gora se za vrijeme aneksione krize držala korektno prema susjednoj carevini, što ne znači da nije imala planove da uveća svoje državne gabarite na štetu Carigrada. Odnosi između dvije države u ovom periodu bili su dobri. Tokom 1910–11. godine oni će se ozbiljno poremetiti. Godine 1911. umalo nije došlo do rata zbog podrške koju je Crna Gora pružala Albancima iz Skadarskog vilajeta u borbi protiv Osmanskog carstva. Zahvaljući intervenciji velikih sila rat je izbjegnuto, ali samo na kratko. Ljeta 1912. godine na granici dvije države došlo je do ozbiljnih sukoba, koji se umalo nijesu pretvorili u rat. Mir je ponovo nakratko bio uspostavljen, ali samo do oktobra 1912. godine, kada je Crna Gora, prva od članica balkanskog saveza, zagazila u rat sa Osmanskim carstvom označivši početak sukobima na Balkanu.

KLJUČNE RIJEČI: *granica, prekograničari, emigranti, vojni bjegunci, Crna Gora, Osmansko carstvo*

Crna Gora je objavila rat Osmanskom carstvu 8. oktobra 1912. godine. Već narednog dana, Zetski, Primorski i Istočni odred, jačine 35.600 vojnika (106 topova i 12 mitraljeza), otpočeli su ratne operacije protiv susjedne carevine, koja je na dan objave rata suprostavila crnogorskim snagama 28.450 vojnika sa 150 topova i 32 mitraljeza.¹ Iako naslabija od članica balkanskog saveza, Crna Gora se napadom na Osmansko carstvo prva upustila u sukob sa susjednom carevinom, čime je označila početak sukobima na Balkanu. Najveće zasluge za to, po mišljenju jednog historičara, pripadale su kralju Nikoli, koji je tih dana odlično odigrao ulogu „onoga koji pali vatru“, počevši prvi „da vitla svojom sabljom uz nos sultanu“.²

Nakon početnih uspjeha crnogorske vojske na položajima prema Skadru, operacije na ovom dijelu fronta su usporene zahvaljujući lošem potezu kralja Nikole koji je Zetskom odredu dao četvorodnevni odmor, što će za duže vrijeme prikovati crnogorsku vojsku ispod skadarskih utvrđenja i učiniti nemogućim da Skadar postane dio crnogorskog državnog organizma.³ Istina, crnogorskoj vojsci je pošlo za rukom da osvoji Skadar 23. aprila 1913. godine, ali kako je odlukom velikih sila ovaj grad već bio dodijeljen Albaniji, crnogorska vojska se iz njega mora-

¹ Borislav Ratković, Mitar Đurišić, Savo Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, Beograd, 1972, s.176–178.

² Gi Gotje, *Orlovi i Lavovi: Istorija balkanskih monarhija (1817–1974)*, Beograd, 2002, s. 32.

³ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, s.178–186.

la povući 14. maja 1913. godine. S druge strane, Istočni odred crnogorske vojske osvojio je za kratko vrijeme Mojkovac, Bijelo Polje, Berane, Plav, Gusinje, Rožaje, Pljevlja, Peć i Đakovicu. Nakon završetka balkanskih ratova Crna Gora se uvećala za oko 5.000 km². Na tom prostoru živjelo je oko 240.000 novih podanika, od čega je 160.000 bilo muhamedanske vjeroispovjesti.⁴ Teritorijalno i populacijsko uvećanje Crnu Goru je stajalo prema jednom izvoru čak 11.183 vojnika izbačenih iz stroja.⁵ Nažalost, ispostavilo se da je najveći broj ovih vojnika stradao uzaludno, na položajima pod Skadrom.

Ovako impozantni rezultati imali su za posljedicu, između ostalog, i veliki broj zarobljenih osmanskih vojnika. Istoriografija se do sada nije bavila ovim pitanjem. Za istoričare je daleko izazovnije bila vojnopolitička strana ratova na Balkanu, pa ovom pitanju do sada nijesu posvećivali dužnu pažnju. No, kako su i ratni zarobljenici dio vojne priče, onda je jako upitno koliko je i vojna strana balkanskih ratova istražena. Onaj dio koji se tiče samih operacija, može se smatrati dobro istraženim, ali kako vojnu priču ne čine samo operacije zaraćenih vojski, prostora da se vojna strana ovih ratova dopuni novim znanjima ima sasvim dovoljno, baš kao i građe u domaćim arhivima.

Početak rata s Osmanskim carstvom označila je topovska granata koju je s Gradine u pravcu osmanskih položaja ispalio knjaz Petar, najmlađi sin kralja Nikole, 9. oktobra

⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, s. 275; Živko M. Andrijašević, „O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914. godine“, u: Zbornik radova: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Cetinje – Podgorica, 2015, s. 13–14.

⁵ David Đ. Dašić, *Istorija diplomatije*, Beograd, 2012, s. 208.

1912. godine u 8 sati ujutru. Nakon prvog topovskog hica koji je pogodio posred ušančene turske baterije na Planinici, ove položaje brzo je zasulo više crnogorskih topovskih granata koje su ispaljivane „u kraćim i dužim razmacima vremena“. Na meti crnogorske artiljerije našli su se i Rogami i Dečić. Osmanska vojska slabo je odgovarala na crnogorsko granatiranje, a njen glavni šanac na Planinici uništile su crnogorske granate. U popodnevним časovim prvog dana rata zametnuo se boj iz pušaka „ispred Dečića“. Narednog dana, u 9 sati ujutru, crnogorska vojska zauzela je Dečić. Nakon krvavog boja, gdje su obje strane imale prilične gubitke, u crnogorsko zarobljeništvo pao je „Komandant Dečića pukovnik Salih-edin“ sa nekolicinom oficira i većim brojem vojnika. Dan ranije, nakon dvočasovne borbe, crnogorska vojska zauzela je Mojkovac. Koliko je osmanskih vojnika zarobljeno u ovom mjestu nijesmo uspjeli doznati, ali sigurno taj broj nije bio zanemarljiv, jer je crnogorska vojska prodirući u dubinu osmanske teritorije (utaborila se na Lepencu koji se nalazio na tri sata od Bijelog Polja) zatekla uz put „mnoštvo mrtvih i ranjenih neprijatelja“ Ranjeni su, naravno, postali crnogorsko zarobljenici.

Zarobljenih osmanskih vojnika moralo je biti i na potezu „od Kameničkog mosta do preko Katrkole, a tako i od jezera pa do mimo Pet Ubala“. Osmansko stanovništvo na ovom dijelu fronta nije pružalo nikakav otpor crnogorskoj vojsci, baš kao ni njihova vojska, koja je jači otpor dala lijevom krilu Primorskog odreda tek kada je nastupao „uz desnu obalu Skadarskog jezera do na vrh Pet Ubala i Krajinom do seoca Ckla“. Ali uprkos otporu osmanska vojska se morala povući sa velikim gubicima.⁶ Teški gubici

⁶ *Glas Crnogorca*, br. 43, 29. septembar 1912, 1. Prije nego što je ispaljena prva topovska granata na osmanske položaje, kralj Nikola je u ranim jutarnjim časovima sa knjazom Mirkom i pratnjom „izjahao na Gori-

nanijeti su osmanskoj vojsci i u borbi kod Ćaf Bobotita 11. oktobra 1912. godine. U ovom boju Osmanlije su imale 300 mrtvih i ranjenih vojnika. Ni crnogorski gubici u ovom boju nijesu bili zanemarljivi – 100 mrtvih i ranjenih vojnika, koje je osmanska artiljerija granatirala „sprijeda i s leđa [...] kao i sa dva turska monitora, koji plove po jezeru“. Istog dana crnogorska vojska je zauzela Bijelo Polje, varoš koja je brojala između 6–7 hiljada stanovnika. Broj mrtvih i ranjenih Osmanlija nije bio mali, a među ranjenima su se nalazila i dva oficira, koji su prebačeni u bolnicu. Redovna osmanska vojska se nakon prvih okršaja sa Crnogorcima povukla u pravcu Sjenice. S crnogorske strane stradala su 23 vojnika i jedan oficir, među kojima

cu“, gdje je bio burno pozdravljen od naroda. Odatle se pružao odličan pogled na Dečić i okolna brda. Nakon prvog topovskog pucnja, on je skinuo kapu i prekestio se, a to su učinili i svi prisutni pratioci među kojima su se nalazili vojvode Božo i Šako Petrović. Crnogorska vojska je prilikom zauzimanja Mojkovca imala 5 mrtvih i 15 ranjenih vojnika. U borbama za Dečić sa Crnogorcima su se borili protiv Osmanlija i Malisori. Na potezu „od Kameničkog mosta do preko Katrkole, a tako i od jezera do mimo Pet Ubala“, Crnogorci su imali samo tri ranjena vojnika. Slab otpor dat je i od Klezne prema Katrkoli, visu Vladimir i Šas, kao i drugim mjestima „do blizu Selite i Gorice“. Preko Bojane oborene su dvije nizamske kule, a posada iz njih je pobjegla. Većeg otpora nije bilo ni na položajima Rasovca i Lipovine, koji su se inače smatrali jakim utvrđenjima, baš kao ni na vrh Svrzigaća. Razlog slabog otpora osmanskih vojnika na sektoru kojim je nastupao Primorski odred prvih dana rata, pripisivao se „mnogo ranijem i neočekivanom udarcu, koji je došao turskim pozicijama iza leđa“. Prilikom osmatranja neprijateljskih položaja prema Gorici i Tarabošu crnogorska vojska je imala je dva ranjena vojnika. Za razliku od Primorskog odreda, Zetski odred je imao znatno više ranjenih i stradalih vojnika. Kralj Nikola je sa knjazom Mirkom posjetio ranjenike, i „odio od postelje do postelje i kod svakog ranjenika se zadržavao“, sokolio ih i zahvaljivao im se na „prinesenim žrtvama za otadžbinu“. „Teško ranjene Kralj je celivao u čelo, a isto tako i dvojicu od njih koji su u bolnici izdahnuli.“ Crnogorski suveren je u Zeti hrabrio i savjetovao vojnike Grahovskog i Oputno-rudinskog bataljona, da čuvaju svoje živote, jer će se osmanska utvrđenja brzo naći u crnogorskim rukama. (*Isto*, 1–2.)

je bio „Lakić Krgović iz poljskog bataljona“. Ranjenih crnogorskih vojnika bilo je 82, a oficira 3.⁷ U crnogorsko zarobljeništvo prilikom zauzimanja Bijelog Polja dospjela su 32 osmanska vojnika.⁸

Sjevereno odjeljenje Istočnog odreda pod komandom Mašana Božovića, prvog dana rata prešlo je Taru i poslije uporne borbe zauzelo kulu na Orašcu, koju su oko 5 sati zapalili crnogorski vojnici. Istog dana u večernjim satima zauzeta je i kula na Liscu. Tom prilikom su Crnogorci zarobili 10 askera, a u ruke im je palo i „100 čadora“ i municija. Kula na Izjalovici zauzeta je 10. oktobra 1912. godine, a dva dana kasnije i Šejtan kula, Katabun, karaula na Štrbini i kula na Krupicama. Prilikom osvajanja ove kule izgorjelo je „do 45 ljudi i jedan mitraljez“, a zarobljeno je njih „nekoliko“.⁹

Do većeg zarobljavanja osmanskih vojnika došlo je nakon pada Šipčanika 12. oktobra 1912. godine, nakon čega se crnogorskoj vojsci predalo 6 tabora vojnika. U crnogorske ruke pala je velika količina ratnog materijala i nekoliko topova. Interesantno, u borbi za Šipčanik Crnogorci nijesu izgubili ni jednog vojnika, tvrdio je *Glas Crnogorca*. Dva dana kasnije, 14. oktobra 1912. godine u 10 i po časova predala se varoš Tuzi sa ostalim dijelom Šipčanika. Inače

⁷ *Cetinjski vjesnik*, br. 79, 1. oktobar 1912, s. 2; Među ranjenima u boju oko Bijelog Polja je bio i komandir Sava Lazarević. (*Isto*, br. 80, 3. oktobar 1912, s. 1.)

⁸ *Isto*.

⁹ *Isto*, br. 79, 1. oktobar 1912, s. 2. Dana 11. oktobra 1912. godine vođene su „očajne borbe“ između lijevog krila crnogorskog Primorskog odreda i osmanske vojske. S crnogorske strane poginulih i ranjenih bilo je 10 ljudi, a sa osmanske preko 100. Prilikom zauzimanja Šejtan kule i Katabuna „je palo preko deset naši a njihovih 84. Na bojnopolju bez ranjenih naši su zauzeli oko 200 šatora, velikih i malih, takođe dosta municije, pušaka i taina.“ (*Isto*.)

u Tuzima i Šipčaniku nalazilo se oko 5.000 vojnika posade. Iako je prilikom pregovora o predaji osmanska strana tražila da se njihova vojska pusti s naoružanjem da ode u pravcu Skadra, to im nije dozvoljeno. U pravcu Podgorice 14. oktobra upućeno je preko 5.000 zarobljenika. Među zarobljenima su bila 62 oficira sa jednim pukovnikom, komandantom Tuzi. U večernjim satima 14. oktobra 1912. godine predao se i Hum sa cijelom posadom (200 ljudi), koja je takođe odvedena u pravcu Podgorice. Sigurno da je u tom pravcu krenulo 50 vojnika i jedan oficir koji su bili zarobljeni na Vranjskoj Gori. Na ovom dijelu fronta više nije bilo nijednog utvrđenja prema Skadru, baš kao ni prema Pljevljima, gdje su crnogorski vojnici popalili sve kule. Nema sumnje da tom prilikom u crnogorsko zarobljeništvo nije pao izvjestan broj osmanskih vojnika. No, sve da na ovom dijelu fronta nije bio zarobljen ni jedan jedini osmanski vojnik, u šta se teško može povjerovati, u Andrijevicu je u večernjim satima 13. oktobra 1912. godine stiglo 56 osmanska vojnika zarobljenih na kulama u Pepićima, Gornjoj Ržanici, i Brezojevici i Novšićima. Zauzete su bile i sve glavne pozicije oko Berana, Plava i Gusinja. Stvaran broj zarobljenih nije bilo lako utvrditi, jer komandanti nekih odjeljenja crnogorske vojske nijesu izvijestili nadležne o broju mrtvih, ranjenih i zarobljenih Osmanlija.¹⁰ U borbama crnogorske i osmanske vojske na

¹⁰ *Glas Crnogorca*, br. 44, 6. oktobar 1912, s. 2; *Cetinjski vjesnik*, br. 93, 2. novembar 1912, s. 3; Nakon predaje Tuzi u crnogorske ruke palo je: „9 topova, 8 mitraljeza, 7.000 mauzerovih puška, 800 šatora, više konja, municije i provijanta.“ Crnogorski gubici su od 9. do 14. oktobra 1912. godine iznosili 256 mrtvih i preko 800 ranjenih vojnika. „Najviše mrtvih bilo je pod Tarabošem, kojem su se naše trupe bile primakle na 1.500 metara i osvojile jedan red šančeva, a drugi su većinom izginuli prilikom izvršenog juriša na Dečić. Osjetan je gubitak u oficirima, koji su jurišali pred vojskom. Od ranjenih 90 od sto imaju lake rane tako, da će najdalje kroz deset dana biti sposobni ponovo za borbu.“ (*Glas Crnogorca*, br. 44, 6. oktobar 1912, s. 2.)

Crnom Vrhuru zarobljeno je nekoliko osmanskih vojnika i jedan oficir, a zaplijenjeno je dosta hrane.¹¹

Ako nakon osvajanja Mojkovca, Bijelog Polja i glavnih pozicija oko Plava, Gusinja i Berana nije zarobljen naročito velik broj osmanskih vojsnika, sa padom Berana u crnogorsko zarobljeništvo je dospjelo 700 osmanskih vojnika. Ovu varoš je inače branilo 4.000 redifa i 3.000 Arnauta. Oni koji su imali sreću da nakon sukoba sa donjovasojevičkim ustanicima i crnogorskim vojnicima ne izgube glavu, budu ranjeni ili zarobljeni, nakon pada beranske varoši dali su se u bijeg prema Rožajama. Za njima su u potjeru krenuli Vasojevići, kojima je pošlo za rukom da zarobe njih 500. No, izgleda da to nije bio konačan broj, jer ih, kako je navodio *Cetinjski vjesnik*, Vasojevići „neprestano robe i tuku“, pa su uspjeli da im otmu i jedan brzometni top. Među osmanskim zarobljenicima bilo je i oficira. „Zarobljen je bio i jedan bimbaša, koji veli da je bio pao s konja, a tako i Asim-beg Mahmutbegović sa dva Rugovca, koji su ga pratili.“ Jedan od tih oficira kazao je Crnogorcima po zarobljavanju, da se nakon pada Tifrana i Jajevice „vojska turska pobunila i razbjegla kojekuda tako, da je jedva komandant Ćemal-beg mogao povratiti koju stotinu da s njim bježi preko Rožaja“. Prilikom zauzimanja Berana u crnogorske ruke palo je 12 krupovih poljskih topova, mnogo puščane i topovske municije, „silni materijal ubojni i brašno“. Tajina je toliko zaplijenjeno da ga je imalo za sjevernu crnogorsku vojsku u dovoljnim količinama za 3 mjeseca. Crnogorski gubici bili su 10 mrtvih i 31 ranjeni vojnik.¹²

Ako je vjerovati crnogorskoj štampi, osvajanjem Plava (19. oktobar 1912) i Gusinja (20. oktobar 1912) crnogor-

¹¹ *Isto*, br. 46, 13. oktobar 1912, s. 2–3.

¹² *Cetinjski vjesnik*, br. 81, 5. oktobar 1912, s. 1.

ska vojska nije zaplijenila ni izbliza plijen sličan onome u Beranama. U stvari, štampa uopšte i nije pisala da je bilo ikakvog ratnog plijena prilikom osvajanja ovih varoši. No, u to je teško povjerovati budući da se vojska Riza-bega nakon poraza na visovima oko Čakora, Jezerskog vrha, Ječmišta i Ždrijela razbježala prema Đakovici i Peći.¹³ Inače tu vojsku je činilo hiljadu nizama i 2–3 hiljade bašibozuka, uglavnom Albanaca. Sa njom je pobjegao i Aso Ferović, stari znanac crnogorskih vlasti. Prema navodima štampe zarobljenih osmanskih vojnika prilikom zauzimanja Plava i Gusinja nije bilo, a ako ih je i bilo sigurno da taj broj nije bio naročito velik. Ono što je bilo sasvim sigurno je to, da se Gusinje predalo bez ikakvog otpora i da je osmansko stanovništvo ovih varoši crnogorsku vojsku dočekalo sa hljebom i solju.¹⁴ Nakon zauzimanja Gusinja crnogorska vojska je neprijateljsku vojsku i Albance napala u selu Čerenu i Valboni. Valbonu su crnogorski vojnici predali ognju, likvidirali nemali broj neprijateljskih vojnika, a 5 su zarobili.¹⁵ Zauzimanjem Rožaja crnogorskim snagama predali su se Bijeli Turci, dok je nizam napustio ovu varoš.¹⁶ O kolikom se broju radilo nijesmo uspjeli doznati. Takođe, nijesmo uspjeli doznati ni koliko je osmanskih podanika palo u crnogorsko zarobljeništvo nakon zauzimanja Pljevalja, Peći i Visokih Dečana i Đakovice. Prilikom zauzimanja Đakovice, Osmanlije i Arbanasi, koje su predvodili Bajram Curi i Riza-beg, pretrpjeli su velike gubitke, dok Vasojevička i Kolašinska brigada nijesu imale u svojim redovima žrtava.¹⁷ Nešto kasnije se ipak raspolaga-

¹³ *Glas Crnogorca*, br. 45, 11. oktobar 1912, s.1. „Zauzeti Plav broji 200–250 kuća, a Gusinje 400–450 kuća. Stanovnici su mahom Turci i Arnauti.“ (*Isto.*)

¹⁴ *Cetinjski vjesnik*, br. 83, 10. oktobar 1912, s. 1.

¹⁵ *Glas Crnogorca*, br. 47, 20. oktobar 1912, s. 1.

¹⁶ *Isto*, s. 1.

¹⁷ *Cetinjski vjesnik*, br. 90, 25. oktobar 1912, s. 1.

lo informacijom da su Crnogorci imali gubitaka prilikom zauzimanja Đakovice, ali neznatnih.¹⁸

Na drugom kraju crnogorsko-osmanskog bojišta, Primorski odred i osmanska vojska razmjenjivali su artiljerijsku vatru. Po pisanju *Glasa Crnogorca* crnogorski artiljerici su 23. oktobra 1912. godine pogodili prvim hicem „glavnu tačku na Tarabošu“. I kasniji hici su bili precizni, baš kao i dan ranije kada su, prema pričanju jednog zarobljenog osmanskog vojnika, Osmanlije imali „znatnih gubitaka“, dok su im šančevi bili „razriveni i dosta jako oštećeni“. Zbog toga osmanska vojska nije mogla otvarati vatru na crnogorske položaje sa glavnog, već sa sporednog utvrđenja.¹⁹ Da su Osmanlije na ovom dijelu fronta pretrpjele prilične gubitke potvrdili su i neki osmanski vojni bjegunci.²⁰ Sigurno da ni crnogorski gubici nijesu bili zanemarljivi, ali štampa o tome nije bila voljna iznositi više detalja. Radije je pisala o osmanskim gubicima. Poljednog dana oktobra 1912. godine predao se u štabu generala Mitra Martinovića, škreljski barjaktar, Vat Maraš, koga je *Glas Crnogorca* označio kao jedinog prijatelja Osmanskog carstva (vjerovatno među Malisorima), „koji se držao neprijateljski prema Crnoj Gori“. No, daleko od toga da je Vat Maraš bio jedini prijatelj Osmanskog carstva, a još manje jedini Malisor koji nije gajio simpatije prema Crnoj Gori, iako je prilikom svoje predaje iskazao odanost „prema Kralju Gospodaru i njegovoj vojsci“.²¹ Primjer Vata Maraša slijedio je i Sulejman Batuš koji se predao generalu Janku Vukotiću, baš kao i mnogi drugi Albanci, koji su se prema pisanju *Glasa Crnogorca*, nalazili u rastrojstvu.²²

¹⁸ *Glas Crnogorca*, br. 49, 27. oktobar 1912, s. 4.

¹⁹ *Isto*, br. 45, 11. oktobar 1912, s. 1–2.

²⁰ *Isto*, br. 46, 13. oktobar 1912, s. 2.

²¹ *Isto*, br. 47, 20. oktobar 1912, s. 2.

²² *Isto*, br. 50, 3. novembar 1912, s. 1.

U rastrojstvu se nalazila i osmanska vojska, koja je pretrpjela poraz 14. novembra 1912. godine od desnokrilne kolone generala Mitra Martinovića na Crnom Vrh. Tom prilikom zarobljeno je „pola neprijateljske baterije, dosta nizama i bašibozuka, s velikom količinom pušaka i municije“. Zauzimanje Crnog Vrh stajalo je crnogorsku vojsku 50 mrtvih i ranjenih, a neprijatelj je bio potučen tako da se „dao u divlji bijeg“. Nakon pada Crnog Vrh i bjekstva osmanskih vojnika zauzeti su bili svi položaji „do ispod Bijele Gore“. Jači otpor osmanske snage nigdje nijesu dale od Crnog Vrh do Medove, u koji je desnokrilna kolona generala Mitra Martinovića ušla 16. novembra 1912. godine. Tom prilikom je u crnogorske ruke pala „velika količina hrane i drugih vojničkih potreba“. Podatake o zarobljenima na ovom dijelu fronta nemamo, ali je njih svakako moralo biti, posebno nakon boja kod Luarze 14. novembra 1912. godine, gdje je osmanska vojska bila potpuno uništena. Oni koji su preživjeli ovaj boj povlačili su se u neredu prema Lješ u bez namjere da pruže otpor crnogorskoj vojsci.²³ S druge strane, osmanske snage iz Lješa pokušale su 17. novembra 1912. godine da zauzmu položaje iznad Medove i da osujete ulazak Crnogoraca u Lješ, ali im to nije pošlo za rukom. Zajedno sa srpskom, crnogorska vojska zauzela je u Lješ 18. novembra 1912. godine. Nakon zauzimanja Medove i Lješa, glavni ratni cilj Crne Gore u ovom ratu – Skadar, bio je potpuno izolovan od svog zaleđa.²⁴ Ne sumnjamo da je i prilikom zauzimanja Lješa u crnogorske ruke pao određen broj osmanskih vojnika. No, sve i da nije nijedan osmanski vojnik zarobljen prilikom osvajanja ove varoši, u šta je teško povjerovati, sasvim sigurno jeste u crnogorske ruke pala „pri izlazu iz

²³ *Cetinjski vjesnik*, br. 94, 5. novembar 1912, s. 1.

²⁴ B. Ratković, M. Đurišić, S. Skoko, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912–1913*, s. 185–186.

Lješa na putu za Skadar“ osmanska kasa i pošta sa nemalom sumom novca.²⁵ Za razliku od nekih ranijih sukoba, osmanska vojska je u borbama za Lješ pružila snažan otpor Crnogorcima.²⁶

Do sklapanja primirja na Balkanu ništa se značajnije nije desilo na položajima pod Skadrom, osim što se odigralo nekoliko okršaja. U nekima od njih, kao, recimo, na položajima ispod Taraboša, crnogorska vojska nanijela je suparničkoj strani prilične gubitke („mnogo mrtvih i ranjenih“), pa stoga nesumnjamo da je izvjestan broj osmanskih vojnika morao pasti u crnogorsko zarobljeništvo.²⁷ Tokom prve polovine decembra 1912. godine crnogorska izvidnica sasvim sigurno je zarobila 7 osmanskih podanika (trojica nizami).²⁸ Nakon prekida primirja i obnavljanja ratnih neprijateljstava u crnogorsko zarobljeništvo morao je pasti veći broj osmanskih zarobljenika, posebno u borbama za Brdanjolt i Taraboš, gdje su bili brojni obostrani gubici, pa samim tim moralo je biti i zarobljenih vojnika. *Glas Crnogorca* je u svom broju od 1. februara 1913. godine pomenuo da se pred pad Baradanjolta nalazio neki broj zarobljenih osmanskih vojnika u crnogorskom rukumu, ne pominjući o kom broju se radi.²⁹ S druge strane *Cetinjski vjesnik* je mjesec dana kasnije pisao kako su crnogorske snage s Derignjata i Sirga uz artiljerijsku podršku „sa pozicija desnokriline kolone primorskog odreda“, osujetile jedan tabor nizama koji se s Brdice uputio da pribavi

²⁵ *Cetinjski vjesnik*, br. 96, 9. novembar 1912, s. 1.

²⁶ *Isto*, br. 95, 7. novembar 1912, s. 1.

²⁷ *Isto*, br. 98, 14. novembar 1912, s. 1.

²⁸ Državni Arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo Vojno (u daljem tekstu MV), 1912, Vrhovna komanda (u daljem tekstu VK), Akta i akta bez oznake (u daljem tekstu AiABO), f-1, bez broja, brigadir serdar J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba – Glavnom dežurnom ađutantu, 13. decembar.

²⁹ *Glas Crnogorca*, br. 5, 1. februar 1913, s.1.

furaž iz okoline. Tom prilikom je zarobljeno 23 askera, a u crnogorske ruke palo je 25 pušaka. Crnogorski gubici u ovom sukobu iznosili su svega 3 ranjena, dok je osmanska vojska po pričanju zarobljenika imala 25 mrtvih i 50 ranjenih.³⁰ Padom Skadra aprila 1913. godine predalo se crnogorskoj vojsci 26.000 nizama, 5.000 bašibozuka i 458 oficira. No, ova vojska nije svoju ratnu odiseju završila u crnogorskom zarobljenštvu, već joj je dozvoljeno da se sa lakim naoružanjem povuče u pravcu Lješa i Tirane pod komandom Esad-paše Toptanija.³¹

Ako je vjerovati ondašnjoj crnogorskoj štampi, za vrijeme Prvog balkanskog rata zasigurno je zarobljeno preko 6.500 osmanskih vojnika. Nema sumnje da je taj broj bio i veći, jer crnogorska štampa često nije precizirala koliko je neprijateljskih vojnika bilo zarobljeno prilikom zauzimanja nekih mjesta, već samo konstatovala da taj broj nije bio mali. Ponekad nije donosila nikakve vijesti o zarobljavanju osmanskih vojnika, iako je pisala o osvajanju određenih mjesta od strane crnogorske vojske. Prema takvim navodima imali smo rezervu i nijesmo ih koristili prilikom utvrđivanja približnog broja osmanskih vojnika koji su pali u crnogorsko zarobljeništvo. U svakom slučaju, broj zarobljenih osmanskih vojnika činio je sigurno oko 20% crnogorskog borbenog sastava, što je bio veliki broj.

Nevelika arhivska građa nam nije bila od naročite pomoći prilikom utvrđivanja približnog broja osmanskih vojnika, koji su tokom rata 1912–1913. godine dospjeli u crnogorsko zarobljeništvo. Ono što se zasigurno zna je da su osmanski vojnici svoje zarobljeničke dane provodili širom Crne Gore, u zavisnosti od potreba. Tako je njihovo pri-

³⁰ *Cetinjski vjesnik*, br. 18, 27. februar 1913, s. 2.

³¹ *Glas Crnogorca*, br. 16, 11. april 1913, s. 1. Nakon pada Skadra predala su crnogorskoj vojsci 82 topa. (*Isto.*)

sustvo zabilježeno na Cetinju, Nikšiću, Danilovgradu, Podgorici, Rijeci Crnojevića, Viru, Baru, Ulcinju, Plavnici, Grudama, Kolašinu i drugim mjestima. Najviše zarobljenika bilo je u Podgorici, tj. naselju Zagorič, koje je određeno kao najpodesnije mjesto za njihov boravak. Ali izgleda da to nije bilo trajno rješenje, jer su odatle prema jednoj naredbi ministra vojnog zarobljenici iz Podgorice trebalo da budu upućeni u Nikšić. No, kako vlastima u Podgorici nije bilo najjasnije šta da rade po ovom pitanju, tražili su od dežurnog ađutanta na Kruševcu da im saopšti da li će se po ministrovj naredbi postupiti. Takođe, ađutant na Kruševcu je upoznat i da je u pravcu Podgorice upućen iz Andrijevice vođa Bijelih Turaka iz Peći, Asin-beg Mahmutbegović.³² Crnogorski zarobljenici bili su i Aljuš Dani, Cuf Duli i Hetem Duli iz sela Štodre, koji su iz Ulcinja bili upućeni poručniku B. Markoviću u Murićane. Nijesmo uspjeli saznati zbog čega je ovaj trojac bio upućen Murićane. Jedino što smo doznali je da su određeni bili da ih do tamo sprovedu žandarmi Mato Mihailović i Miloš Jančić.³³

Što se tiče ostalih osmanskih zarobljenika, na Cetinju se sasvim sigurno 15. decembra 1912. godine nalazilo 25 nizama i svi su bili muslimanske vjeroispovijesti. Od tog broja, 22 zarobljenika je bilo iz Anadolije, a 3 iz Makedonije. Zajedno sa njima nalazio se na Cetinju i jedan Grk iz Makedonije, koji je bio upućen u tu varoš iz Vira.³⁴ Par mjeseci kasnije, od 2. do 20. aprila 1913. godine, u Domu

³² DACG, Komanda ratnih zarobljenika (u daljem tekstu KRZ), Akta i spiskovi (u daljem tekstu AiS), 1912–1915, f-1, bez broja, J. Drljević – dežurnom ađutantu na Kruševcu, 5. oktobar 1912.

³³ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, I. Srzentić, predsjednik opštine Ulcinj – poručniku B. Markoviću u Murićane, 28. oktobar 1912.

³⁴ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, Š. Martinović, zastupnik oblasnog upravitelja na Cetinju – Ministarstvu vojnom, 15. decembar 1912.

nizama na Cetinju boravilo je od 161 do 179 osmanskih zarobljenika. U Nikšiću se krajem 1912. godine među osmanskim zarobljenicima nalazilo 17 Bugara, 39 Grka i 15 Jermena;³⁵ u Danilovgradu 107 osmanskih oficira, činovnika i njihovih poslužitelja, od kojih je samo jedan bio jermenske nacionalnosti (poslužitelj);³⁶ u Viru se na usluzi opštinskoj upravi nalazilo njih 15 (10 Grka, 4 Bugarina i jedan Jermenin), a kod Donjo-crmničkog kapetanskog suda njih 21 (2 Bugarina, 11 Grka i 8 muhamedanaca);³⁷ u Podgorici su se krajem decembra 1912. godine u logoru nalazila 3 Grka i jedan Jermenin, a ranije ih je bilo 338.³⁸ U okolini Podgorice taj broj je bio znatno veći. Iz jednog telegrama koji je iz Rijeke upućen u Podgoricu 2. novembra 1912. godine, vidi se da je samo na Vranjskim njivama bilo sasvim sigurno preko 1.200 nizama, ali je od tog broja njih „dvanaest stotinah“ (1.200) trebalo biti upućeno u Bar.³⁹ Dan ranije, u večernjima satima, u Tuzi je stiglo 7 osmanskih zarobljenika sa kojima je uhvaćen i neki osumnjičeni Milo Grujov Brajović „lamar iz Podgorice“. Svi skupa su već sutradan, 2. novembra 1912. godine imali biti upućeni u Podgoricu.⁴⁰ Što se tiče osmanskih

³⁵ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – D. Vukotiću, zastupniku ministra vojnog, 28. decembar 1912.

³⁶ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, kapetan T. Đurović, predsjednik opštine Danilovgrad – D. Vukotiću, ministru, 28. novembar 1912.

³⁷ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, kapetan L. Stanković, predsjednik opštine Vir – Ministarstvu vojnom, 28. decembar 1912.

³⁸ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, vojvoda Đ. Cerović – ministru Vukotiću, 28. decembar 1912.

³⁹ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, dežurni ađutant sa Rijeke – vojvodi Đuru Petroviću, 2. novembar 1912.

⁴⁰ DACG, MV 1912, Vojni sudovi (u daljem tekstu VS), predmeti, f-7, 18, P. Vukašević, šef žandarmerije u Tuzima – Oblasnoj upravi Podgorica, 1. novembar.

oficira i činovnika, njih je krajem novembra u Podgorici bilo 107.⁴¹ U ovoj varoši su, sredinom decembra 1912. godine, boravila i 3 nizama (redifa) i 4 katolika, koje je zarobila crnogorska izvidnica.⁴²

Prvog januara 1913. godine na Rijeci su se nalazila „tri Arapa hrišćanina“ i „tri Jermena hrišćanina“, dok su ostali zarobljenici bili Grci (hrišćani) iz Soluna i drugih mjesta.⁴³ Koliko je ukupno bilo zarobljenika u ovoj varoši početkom 1913. godine nijesmo uspjeli doznati. Za razliku od Rijeke, u Baru je 5. januara 1913. godine bilo 107 osmanskih zarobljenika, od čega su njih 29 bili Grci iz okoline Smirne, jedan Bugarin iz okoline Jedrena, 31 Jermen iz Anadolije (provincija Konja) i 46 Turaka iz Anadolije.⁴⁴ Do kraja Prvog balkanskog rata, morao je još znatan broj osmanskih državljana dospjeti u crnogorsko zarobljeništvo, ali zahvaljujući oskudnoj arhivskoj građi o tome nijesmo uspjeli doznati ništa.

Tretman zarobljenika

Kada je u pitanju tretman osmanskih zarobljenika, iz skromne arhivske građe nije se moglo doznati puno toga o tome, kako su se crnogorske vlasti odnosile prema njima. Prema članu 6 Haške konvencije iz 1907. godine sve zaraćene strane su mogle koristiti zarobljenike „kao radnike, prema njihovim mogućnostima i sposobnostima, sa izuzetkom oficira“.

⁴¹ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, spisak zarobljenih osmanskih oficira i činovnika u Podgorici, 28. novembar 1912.

⁴² DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, brigadir serdar J. Vukotić, šef Vrhovnog štaba – Glavnom dežurnom ađutantu, 13. decembar.

⁴³ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – Ministarstvu vojnom, 1. januar 1913.

⁴⁴ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, N. Tatar, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu vojnom, 5. januar 1913.

Naravno, ti radovi nijesu smjeli biti neumjereni i imati ikakve veze s ratnim operacijama (ratni zarobljenici se nijesu smjeli držati u obimu 30 kilometara iza linija fronta).⁴⁵ Osmanske zarobljenike crnogorske vlasti koristile su za razne državne poslove. Nijesmo uspjeti doznati na koje su državne poslove, krajem 1912. godine, crnogorske vlasti uputile 338 osmanskih zarobljenika koji su bili stacionirani u Podgorici. Ali, zato nije ostala tajna da su te poslove imali obavljati u Rijeci, Plavnici, Baru, Kolašinu, Grudama i u samoj Podgorici.⁴⁶ Pored pomenutih mjesta osmanski zarobljenici obavljali su državne poslove i u drugim krajevima Crne Gore. Tako se na raspolaganju opštinskoj upravi u Viru nalazilo nekih 15 zarobljenika (10 Grka, 4 Bugarina i jedan Jermenin), koji su radili na ukrcavanju i iskrcavanju „drž. potreba“. S druge strane pri Donjocrmničkom kapetanskom sudu nalazio se 21 osmanski zarobljenik (2 Bugarina, 11 Grka i 8 muhamedanaca), koji su bili određeni da „sječu gore za Plavnicu“. Nije isključeno da su ovi zarobljenici u mirnodopskom periodu imali iskustva u obavljanju ovakvih ili sličnih poslova, ali daleko od toga da se sječa gore može smatrati umjerenim poslom,⁴⁷ posebno ako se zna sa kako se primitivnim oruđima tada obavljao ovaj posao. Da li se ovim poslovima u Viru bavio i jedan nizam (Grk iz Makedonije, hrišćanin), koji se od polovine decembra 1912. godine nalazio Cetinju, nijesmo uspjeti doznati. Kako god, nije bio jedini nizam koji se nalazio na radu u Viru tokom 1912. godine, ali se jeste jedini razbolio u tom periodu zbog čega je bio upućen na liječenje na Cetinje.⁴⁸ Nažalost, nijesmo uspjeti doznati

⁴⁵ Luka Gorgolini, *Prokleti sa Azinare*, Novi Sad, 2014, s. 228–229.

⁴⁶ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, vojvoda Đ. Cerović – ministru Vukotiću, 28. decembar 1912.

⁴⁷ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, kapetan L. Stanković, predsjednik opštine Vir – Ministarstvu vojnom, 28. decembar 1912.

⁴⁸ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, Š. Martinović, zastupnik oblasnog upravitelja na Cetinju – Ministarstvu vojnom, 15. decembar 1912.

od čega se razbolio ovaj zarobljenik, niti kakav je medicinski tretman imao na Cetinju. Ostalo nam je potpuno nepoznato da li je i kakav medicinski tretman imao zarobljenik Memed Asker, koji je bio ranjen u ruku. Sve što smo uspjeli doznati je, da se ovaj zarobljenik nalazio u Nikšiću, ali da nije bio smješten u bolnicu već kod nekog nekog Jevta M. Bakrača. Za 21 dan koliko se nalazio kod njega, Bakrač je tražio od Opštinskog suda u Nikšiću da mu isplati 16 kruna i 80 para (0,80 para dnevno).⁴⁹ Takođe, nije nam poznato ni zašto je početkom novembra 1912. godine bilo naređeno da 1.200 nizama krene sa Vranjskih njiva preko Rijeke u Bar. Jedino što smo uspjeli doznati je, da je dežurni ađutant sa Rijeke naredio vojvodi Đuru Ceroviću da ih snabdije tajinom do Bara „i uputi s jednim čovjekom i malo pratnje“.⁵⁰ No, kojim god poslom da su krenuli u Bar ovi nizami, čini nam se prilično neozbiljno od crnogorskih vlasti da su toliku masu zarobljenika povjerali samo jednom čovjeku i malobrojnoj pratnji.

Ako je za ove zarobljenike ostala nepoznanica kojim poslom su krenuli prema Baru, za neke koji su se nalazili u Ulcinju sasvim sigurno se zna da su radili na državnim poslovima i da su im crnogorske vlasti isplaćivale dnevno za te poslove dnevnicu u iznosu od 0,60 perpera. Tako je za posljednja četiri dana septembra 1912. godine, kada su najvjerovatnije i dospjeli u zarobljeništvo, isplaćeno 31.20 perpera: Dimitriju Hrisotvu, Petru Minovu, Janju Hristovu, Jovanu Jovanovu, Iliji Panajotiju, Traju Pantovu, Erakliju Stratinu, Hristu Ilinu, Đorđu Hristovu, Atanasu Petrovu, Kamenu Slatkom, Mihailu Dimitrovu i Antanasu

⁴⁹ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, račun Jevta M. Bakrača o troškovima koje je imao prilikom izdržavanja zarobljenika Memeda Askera, 28. decembar 1912.

⁵⁰ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, dežurni ađutant sa Rijeke – vojvodi Đuru Ceroviću, 2. novembar 1912.

Vasiljevu. Ovi osmanski podanici evidentirani su u Ulcinju u spiskovima zarobljenika od 27. septembra 1912. godine do 20. aprila 1913. godine, gdje su za svoj rad svakodnevno dobijali utvrđenu dnevnicu od 0,60 perpera. Tokom decembra 1912. i januara 1913. godine pridružili su im se zarobljenici: Abdul Mehmed, Usein Bećir, Usein Mehmed, Mehmed Emin, Ahmet Alija, Mehmed Omer, Abdula Mustafa, Alil Mehmed, Osman Usein i Usein Memet. Od 27. septembra 1912. do 20. aprila 1913. godine ovim zarobljenicima je isplaćeno ukupno 1838.80 perpera.⁵¹

Kada je u pitanju prehrana osmanskih zarobljenika, nažalost, nijesmo uspjeli doznati mnogo toga, jer je o tome vođena jako neuredna evidencija. Sve što smo uspjeli doznati je da je u Nikšiću od 1. oktobra 1912. godine do 13. januara 1913. godine izdato osmanskim zarobljenicima 7477,70 kilograma bravljeg mesa. Taocima u ovoj varoši, koji su bili smješteni kod raznih familija („familijama za taoce“), do 8. februara 1913. godine izdato je bilo 8457,40 kilograma bravljeg mesa. Ostalo nam je uglavnom nepoznato na koliko su ljudi podijeljene ove količine mesa. To smo uspjeli doznati samo za neke dane. Tako je, recimo, 22. oktobra 1912. godine (možda i 23. ili 27. oktobra – datum je nečitak) na 91 taoca bilo podijeljeno 45,50 kilograma mesa, što će reći da je na svakog taoca dolazilo pola kilograma mesa dnevno. No, problem je to što količine mesa koje su izdavane zarobljenicima i taocima nijesu svakog dana bile iste. Ako je bilo dana kada su zarobljenici i taoci dobijali po pola kilograma mesa, možda nekada

⁵¹ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, spisak askera u Ulcinju kojima se isplaćivao 0,60 perpera dnevno, 20. april 1913. U septembru 1912. godine im je isplaćeno 31.20 perpera; u oktobru 241.80; novembru 234; decembru 373.80; u januaru 1913. godine 367.80; u februaru 192.40; u martu 241.80; u aprilu (do 20. u mjesecu) 156 perpera. (*Isto.*)

i više, 1. januara 1913. godine na 210 zarobljenika i jednog mulazima izdato je 300 grama mesa dnevno po osobi (63,30 kg). Istu količinu mesa dobila su 13. januara 1913. godine u Nikšiću i šestorica bolesnih osmanskih zarobljenika (1,8 kg). Prema jednom dokumentu, u ovoj varoši je od početka rekviriranja stoke, pa sve do kraja rata, izdato zarobljenicima, taocima, straži i dobrovoljcima 22.473,30 kg bravljeg mesa.⁵² Što se tiče dnevne količine hljeba koji je izdavan zarobljenicima, tu takođe postoje variranja. Tako je na Cetinju od 2. do 20. aprila 1913. godine izdavano od 159, preko 215, 263, 284, 290, 539 do 598 grama hleba dnevno po zatvoreniku. Ukupno je u ovom periodu osmanskim zarobljenicima (broj varirao od 161–179) izdato 847,45 kg hleba.⁵³ Iz jednog računa, koji je 1. marta 1913. godine sačinio liferant Vojnog stana Petko Pajović, Domu zarobljenika na Cetinju je isporučeno 25. februara 1913, 0,288 kg slatkog ulja. Dva dana kasnije, isporučeno je takođe slatko ulje (0,224 kg), ali i pasulj (9,200 kg) i luk (0,560 kg).⁵⁴ Nažalost, više o prehrani osmanskih zarobljenika nijesmo uspjeli doznati.

Ništa izdašnija nije ni građa koja se tiče statusa zarobljenih osmanskih oficira u Crnoj Gori. No, za razliku od prostih vojnika, koji su bili angažovani na raznim poslovima i čija su prava znala biti kršena, položaj osmanskih oficira, zdravstvenih radnika, sveštenika i činovnika u crnogorskom zarobljeništvu bio je neuporedivo bolji. Njihova prava su bila uglavnom poštovana, samim tim što nijesu bili radno angažovani i što su im crnogorske vlasti u zaro-

⁵² DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, spisak izdatih količina mesa osmanskim zarobljenicima, taocima i straži, 4. jun 1914.

⁵³ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, spisak izdatog hleba za Dom zarobljenih nizama na Cetinju od 2. do 20. aprila 1913.

⁵⁴ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, račun za Dom zarobljenika na Cetinju, 1. mart 1913.

bljeništvu isplaćivale mjesečne zarade. U Podgorici je 28. novembra 1912. godine evidentirano njih 108 (ustvari ih je bilo 107). Najmanju mjesečnu platu imali su: odadži Jusuf-aga iz Tuzi (110 groša), mulazim Sali iz III tabora (119 groša), čauš (telegrafski poslužitelj) Mustafa-Efendi iz Tuzi (181 groš) i puškar Ejub iz mitraljeskog odjeljenja iz Skadra (188 groša). Neuporedivo najveće mjesečne zarade dobijali su: miralaj Halit Munir iz I tabora (2.703 groša), kajmekam iz Tuzi Medi-beg (2.500 groša), bimbaša Faik-beg iz alaja 63.eg, I tabor, Berane (1.787 groša), bimbaša (kom. tab.) Selajetin-beg iz I tabora (1786.50 groša) i muftija Omer-lutfi iz I tabora (1417.50). Ostalima se plata kretala od 372 do 1.200 groša. Prosječna plata osmanskih oficira u Podgorici iznosila je 763.06 groša. Crnogorske vlasti su samo tokom jednog mjeseca u Podgorici isplatile ovim oficirima 82.411 groša.⁵⁵ Količko su sredstava crnogorske vlasti izdvajale za održavanje osmanskih oficira u ostalim varošima nije nam poznato. Znamo samo da se prema naredbi Janka Vukotića od 4. oktobra 1912. godine, trojici osmanskih oficira u Beranama na ime pomoći izdalo 200 perpera.⁵⁶ Iz navedenog se jasno vidi da je odnos crnogorskih vlasti prema osmanskim zarobljenicima i taocima bio korektan. No, to ne znači da možda nije bilo slučajeva kršenja njihovih prava. Iako nijesmo uspjeli saznati mnogo o tome kakve su sve poslove vršili, čini nam se da su se tu možda ponajviše kršila njihova prava, jer je dobar dio njih radio na državnim poslovima, koji sami po sebi teško da mogu biti umjereni. Ali kako god, na slučajeve zlostavljanja i maltretiranja osmanskih zarobljenika nijesmo naišli.

⁵⁵ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, spisak osmanskih oficira u Podgorici, 28. novembar 1912.

⁵⁶ DACG, MV 1912, VK, AiABO, f-1, bez broja, rješenje brigadira serdara J. Vukotić, šefa Vrhovnog štaba, 4. oktobar.

Suđenja osmanskim zarobljenicima

Osmanskim zarobljenicima u Crnoj Gori suđeno je uglavnom zbog bjekstava iz logora u koje su bili smješteni, ali i raznih drugih stvari, pa čak i zbog međusobnih svađa između samih zarobljenika (kao npr. kada je u logoru zarobljenika u Duklji, Ahmet Izmirlija (25) „britvulinom nanio povrijedu telegrafskom činovniku Hulusu (19), na lijevoj strani grudnog koša – rebra“).⁵⁷

Među prvim zarobljenicima (možda i prvi), koji su se odlučili da pobjegnu iz logora zarobljenika u Duklji i domognu se Skadra bili su: Sejdin Jelin (18 godina), Šaban Sulejman (21 godina), obojica iz Tuzi, i Zuber Osman (26 godina) iz Domna. Kao zgodan momenat da izvrše bjekstvo iskoristili su odlazak u Velje Brdo da beru drva. Iskoristivši to što su jedan broj zarobljenika (Sejdin Jelin je tvrdio da ih je bilo 30–40; Zuber Osman 60–70) čuvala svega tri stražara, ovom osmanskim trojcu nije bilo teško da umakne, i da se pod okriljem noći uputi „preko Vezirova mosta, iznad Gorice, preko Ribnice i Cijevne“ u pravcu Skadra, gdje ih je uhvatila crnogorska straža („sa one strane rijeke Kira blizu Boksa“). Budući da ih u logoru niko nije zlostavljao, i da su po sopstvenom priznanju imali hrane i ostalih neophodnih potrepština u izobilju (samo je Zuber Osman tvrdio da mu je u logoru bila „velika zima“), Ratni sud Zetskog odreda je smatrao da „su počinili djelo izdaje prema zaštitniku svome“, te da je njihovo bjekstvo moglo imati „štetnih posljedica prema akciji“ crnogorske vojske. Stoga su „po propisima §§ 49. i 75. Krivičnog vojnog zakonika, te na osnovu citiranih propisao kao i u § 1., 10 i... istog zakonika“ osuđeni jednoglasno na smrtnu kaznu. Presuda

⁵⁷ DACG, MV 1912, VS, predmeti, f-7, 19, spisi predmeta za Ahmeda Izmirliju. Izmirlija je oslobođen krivične odgovornosti, a oštećeni ga nije teretio. (*Isto.*)

se imala izvršiti pucnjima „iz pušaka u logoru među zarobljenicima u Duklji“. Iako je smatrao da je presuda Ratnog suda Zetskog odreda „na zakonu osnovana“, Veliki Vojni sud na Cetinju ju je preinačio, osudivši pomenute zarobljenike na „po 10 (deset) godina robije sa lakim okovom“, koja se imala izvršiti u Kaznenom zavodu u Podgorici.⁵⁸ Ova presuda je jedna od najstrožih zbog bjekstva iz logora, koju su donijeli crnogorski vojni sudovi tokom 1912–1913. godine. Nesumnjivo da je ovom presudom trebalo staviti do znanja ostalim zarobljenicima, da će crnogorske vojne vlasti strogo kažnjavati svaki pokušaj bjekstva. No, očito je da ona nije demotivisala osmanske zarobljenike da se bjekstvom domognu slobode i spasu zarobljeništva.

Krajem marta 1913. godine, iz vojne obučarske radionice u Podgorici pobjegli su s ciljem da se domognu Austrougarske (potom svojih domova), četvorica osmanskih ratnih zarobljenika iz Tuzi: Ahmet Veli (28), Arif Sulejman (25), Ahmet Usein (25) i Ibrahim Smail (28). Iako zarobljeni u Tuzima, rodom su bili iz Male Azije (Izmira). Za razliku od gore pomenutog osmanskog trojca, koji je zbog bjekstva bio pravosnažno osuđen na 10 godina zatvora, Ratni sud Zetskog odreda oslobodio je svake odgovornosti ove zarobljenike. Sud je uvažio to što optuženi nijesu poricali namjeru bjekstva, kao i to da su se na taj korak odlučili „čisto i vrlo naivno“. Kako sudskim postupkom nije utvrđeno da su zarobljenici imali loš tretman u zarobljeništvu, te da su se na putu iz Podgorice prema Cetinju pokajali i prijavili vlastima, optuženi su oslobođeni svake odgovornosti.⁵⁹

⁵⁸ DACG, MV 1912, VS, predmeti, f-7, 12, spisi predmeta za Sejdin Jelina, Šabana Sulejmana i Zuber Osmana.

⁵⁹ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 7, spisi predmeta za Ahmet Velija, Arif Sulejmana, Ahmet Useina i Ibrahim Smaila.

Ratni sud Zetskog odreda oslobodio je krivične odgovornosti i Ferim Ragiba (25), Kuzni Kemala (23) i Adem Taira (24), ratne zarobljenike iz Tuzi (rodom iz Janjine), koji su pobjegli iz logora na Čemovskom polju. Ove zarobljenike crnogorski vojnici uhvatili su u Hotima, u noći između 13. i 14. marta 1913. godine. Po njihovom priznanju, oni nijesu namjeravali pobjeći, već ih je na to podgovorio Zef Kačeli, katolik iz Gruda, koji ih je snabdio „odijelom za prurušivanje“. No, dok se čekalo da se sasluša Zef Kačeli (nalazio se u Vuklima), Ratni sud Zetskog odreda oslobodio je ove zarobljenike krivične odgovornosti uz obrazloženje, da su ih na bjekstvo natjerali specifični uslovi života i psihološka pometnja „u kojoj su apsolutno morali živjeti“.⁶⁰

Pored prostih vojnika na bjekstvo su se odlučivali i osmanski oficiri, koji su uživali velike privilegije u zarobljeništvu. No, uprkos tome, oficiri Kadri Nešota (29) i potporučnik Enver Mustafa (21), zarobljenici iz Tuzi (Enver Mustafa je bio rodom iz Alepa, grad Mereš) pobjegli su iz Danilovgrada, u noći između 15. i 16. februara 1913. godine, u namjeri da se domognu Austrougarske (Kotora), a potom svoje domovine (Carigrada). Sa njima je pobjegao i oficir Selim Efendi, ali se na putu razbolio, pa su ga morali ostaviti u mjestu udaljenom 6 sati od Danilovgrada. Inače ovi oficiri namjeravali su pobjeći preko Njeguša u Kotor, ali su se prilikom bjekstva izgubili i došli u Grahovo, gdje ih je policija uhvatila (po dolasku u Grahovo mislili su da su stupili na teritoriju Austrougarske). Kao glavne razloge što su pobjegli iz zarobljeništvu, oficir Kadri Nešot naveo je: da su bili odvojeni od porodica; da im se život u Danilovgradu razlikovao od „dotadašnjeg života kako u hrani, tako i u drugom“; da su čuli „da na svim pozicijama strada“ njihova Carevina, te da ih je „ljubav prema domovini

⁶⁰ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 11, spisi predmeta za Ferim Ragiba, Kuzni Kemala i Adem Taira.

jako“ „mučila i gorčila im život“, te da su bili radiji umrijeti nego da ropski žive i slušaju „glasove o svojoj Carevini“. Inače, da dobiju vijesti o situaciji u njihovoj carevini omogućio im je predsjednik danilovgradske opštine, kapetan Toko Đurović, koga je njihov komandant Sali-Edim beg molio da im dozvoli da čitaju crnogorske novine. I ne samo crnogorske, Sali Edim-begu dolazile su i osmanske novine, a mnogi oficiri dobijali su i pisma od kuća, što mnogo govori o tretmanu osmanskih oficira u crnogorskom zarobljeništvu. O tretmanu osmanskih oficira od strane crnogorskih vlasti govori i to da su imali u zarobljeništvu na raspolaganju i alkohol (bocu konjaka su ponijeli sa sobom prilikom bjekstva), a oficir Kadri Nešot dobio je od crnogorskog Ministarstva vojnog i neku „usku robu“, pošto mu je oficirska bila pocijepana. U svakom slučaju, Crnoj Gori služi na čast ovakav odnos prema zarobljenim osmanskim oficirima. Baš kao i to što je Ratni sud Zetskog odreda uvažio bolest oficira Enver Mustafe (imao gangrenu na oba stopala), pa je obustavio do daljnjeg postupak protiv njega, omogućivši mu liječenje u hotel *Evropa*. Postupak protiv ova dva oficira okonačao je kralj Nikola, koji ih je pomilovao, pa je Ratni sud Zetskog odreda morao obustaviti dalji postupak protiv njih i osloboditi ih svake odgovornosti.⁶¹

Iste večeri pobjegle su iz Danilovgrada i njihove kolege Ahmet Tefik i Dževdet Abas, oficiri iz Tuzi, ali su ubzo uhvaćeni na Njegušima. Istragom koju je poveo Ratni sud Zetskog odreda utvrđeno je, da je broj stražara u ovoj varoši bio nesrazmjeran broju zarobljenika, i da je zarobljenicima za bjekstvo bio podesan „ne samo lokal (zgrada osnovne škole – M. Š.) u kom su bili stanovali, nego i okolina sama“.

⁶¹ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 13, spisi predmeta za Enver Mustafu i Kadri Nešota.

Tome treba dodati i to da su zarobljenici (oficiri i činovnici) u Danilovgradu uživali, možemo slobodno reći, jednu vrstu autonomije. Kretanje poslije večere im nije uskraćivano „jer se je rešpektovao njihov običaj pranja i umivanja na česmi van lokala u kom su stanovali i davati im izvjesni popusti u kretanju“. Po mišljenu ovog Suda to nije je bila privilegija koju su im dali stražari niti mjesne, već „veće i pretpostavljene“ vlasti. Nema sumnje da je ova konstatacija bila tačna, ali da su crnogorski stražari nešto savjesnije obavljali svoju dužnost, sigurno da se ne bi desilo da u dva dana pobjegne iz Danilovgrada 5 oficira (prije ovih pobjegao je i neki Đečević, ali je uhvaćen). Ako su „veće“ vlasti odobrile nešto liberalniji tretman prema osmanskim oficirima i činovnicima, sigurno nijesu odobrile: da se stražari (kao i neki Brđani – Mihailo Mandić i Vlado Pavićević) sa njima kockaju u Državnom rasadniku; da od zarobljenika uzimaju novac kako bi ih vodili u kafane do kasno u noć; da im nesmetano dolazi neka žena u logor; da stražari u toku radnog vremena spavaju svojim kućama i da se međusobno svađaju, itd. U svakom slučaju, da su stražari savjesno obavljali svoj posao, teško da bi Ratni sud Zetskog odreda procesuirao i pritvorio njih desetoricu⁶², i to: starješinu Petra Madžara, Đoka Pavićevića, Joletu Šćepanovića, Jovana Stojića, Neša Vujoševića, Spasoja Jovanovića, Veljka Hajdića, te Radivoja Kalezića, Kostu Despića i Četka Pejovića. No, uprkos svemu tome, odlukom ovog Suda svi stražari su oslobođeni odgovornosti, baš kao i osmanski oficiri, koje je pomilovao kralj Nikola.

⁶² U presudi se ne pominje stražar Šćepan Ljumović, koga je skupa sa ostalih 7 stražara (razvodnik Petar Madžar, stražari: Đoko S. Pavićević, Spasoje Jovanović, Jovan Perov, Veljko Ajdić, Joleta Šćepanović i Nešo Vujošević) zatvorio u Istražnom zatvoru u Podgorici, šef Oblasne žandarmerije, pješadijski kapetan A. Nenezic. (DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 4, pješadijski kapetan A. Nenezic, šef Oblasne žandarmerije u Podgorici – S. Markoviću, zastupniku Oblasnog upravitelja u Podgorici, 18. februar.)

Nakon bjekstva ovih oficira, predsjednik opštine Danilovgrad, kapetan Toko Đurović, donio je odluku da se svi zarobljenici prebroje, jer stražari očitno nijesu vršili brojanje zarobljenika, pa samim tim nijesu ni znali da im je pobjeglo navedenih 5 oficira. Po mišljenju šefa oblasne žandarmerije u Podgorici, pješadijskog kapetana A. Nenezića, glavni krivac za bjekstvo osmanskih oficira bila je upravo straža, koja je „nad njima slabu pažnju vodila nikad ne kontrolišući ih“, a bio je ubijeđen i da nijesu znali uopšte koliko zarobljenika čuvaju. No, ako to nijesu znali, znali su da je nakon bjekstva zarobljenika Đečevića bilo ograničeno slobodno kretanje zarobljenicima; da je im je dnevna porcija mesa smanjena sa 500 na 250 grama (sljedovanje hljeba nije smanjeno i iznosilo je 1 kg dnevno po osobi), da je meso bilo lošeg kvaliteta; da većina zarobljenika nije imala jednog jedinog „solda“; da su znali da su zarobljenici obaviješteni o bombardovanju Skadra, gdje su im se nalazile porodice, kao i to da su zbog toga bili nezadovoljni i da su javno govorili „da im je milija smrt nego život“, itd. Kapetan Nenezić je takođe bio mišljenja da je zdanje u kome su bili smješteni osmanski zarobljenici (oficiri i činovnici) bilo neadekvatno (otvorenog tipa), te da je moralo, najmanje, 20 stražara čuvati zarobljenike, a ne njih 8 sa jednim razvodnikom. Dana 18. februara 1913. godine, u Danilovgradu su se nalazila 92 osmanska oficira i činovnika, koji su bili podijeljeni u 4 odjeljenja osnovne škole, kao i 13 askera (posluga), koji „slobodno se kreću po varoši, kupuju što hoće i t.d“. Po naređenju kapetana Nenezića ova posluga je morala biti dovedena u logor, a njen broj smanjen sa 13 na 6 ljudi.⁶³

Mjesec dana ranije pokušali su da pobjegnu iz crnogorskog zarobljeništva Osman Alijin (24) i Taif Redžov (20),

⁶³ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 14, spisi predmeta za Ahmet Tefika i Dževdet Abasa.

Albanci iz Domna, koji su se nalazili u logoru u Duklji. Ovi zarobljenici iskoristili su odlazak u Velje Brdo da beru drva, kako bi se domogli slobode. Umakavši neopaženo straži, oni su prenoćili prvu noć u Veljem Brdu, a već sutradan su krenuli u pravcu Spuža, gdje ih je uhvatila crnogorska straža koja se dala u potjeru za njima. Optuženi zarobljenici su se branili kako im nije bila namjera da bježe, već da su se izgubili, te da su ne poznajući teren prenoćili u Veljem Brdu. Sutradan su navodno krenuli prema logoru, ali kako nijesu poznavali taj kraj došli su u Spuž. Ratni sud Zetskog odreda povjerovao je njihovoj odbrani „jer se nijesu dali u bjekstvo kuda bi se računalo na njihov uspjeh, već se po svemu vidi da su zalutali“, te ih je zbog toga oslobodio krivične odgovornosti. Moguće je da optuženi nijesu imali namjeru da bježe, ali je simptomatično da su se nakon 14–15 nedjelja boravka u logoru, dvojica zarobljenika, koji su se nalazili „na dva pasa srodstva“, slučajno našli zajedno „iza nekog brda“ berući drva, gdje su izgubili vezu sa ostalim zarobljenicima. Kada su vidjeli da ostalih zarobljenika nema oni su se mogli spustiti u podnožje Veljeg Brda, gdje bi sigurno naišli na nekoga ko bi ih odveo ili im pokazao put do logora. Čudno je da su izabrali opciju da prenoće u planini i da tek ujutru krenu dalje u pravcu Spuža, gdje su lišeni slobode. Kako god, vojnik stražarske čete aktivne vojske Gligo Kilibarda, našao ih je na nekih sat vremena hoda od mjesta gdje su brali drva. I to ne skupa, što bi bilo logično da su krenuli da nađu logor, već se jedan od njih „zbio pod jedan kamen“, a drugi je od ovog bio udaljen „10 do 15 koraka i on se zbio u jedan škrip“. Dežurni oficir iz Komande straže ratnih zarobljenika u Duklji, Mirko Nikolić, nije vjerovao da je po srijedi bilo ikakvo gubljenje, već klasičan pokušaj bjekstva. Po njegovim riječima i Osman Alijin i Taif Redžov, kazali su, kada su uhvaćeni i dovedeni u logor, „da su bili

krenuli da bježe“ No, važnije je od toga je, svakako, bilo da su se u logoru prema njima odnosili korektno, i da su „ljeba, oriza i mesa“ imali u dovoljnim količinama, te da nijesu ni u drugim potrepštinama oskudijevali. „Imali smo šatore, vatre i vode dovoljno“, kazao je isljednicima Osman Alijin, a pod jednim šatorom bilo je njih 19 iz Domne. I Taif Redžov je bio zadovoljan tretmanom u logoru („mesa i ljeba dobivamo dosta i ništa nam ne fali“), ali teško da je mogao biti zadovoljan činjenicom da je on sa svojim rođakom brao drva rukama, dok su ostali to radili sjekirama.⁶⁴

Za razliku od ovih osmanskih zarobljenika, pokušaj bjekstva iz Crne Gore skupo je platio oktobra 1912. godine Asan Sujović (30) iz Tuzi. Naime, Sujović se nije nalazio logoru zarobljenika, već na slobodi koju je uživao kao stanovnik Tuzi. Po osvajanju ove varoši, crnogorska vojska je Sujovića, kao i ostale stanovnike Tuzi, razoružala (oduzela mu pušku sa municijom). No, Sujović se nakon toga ponovo protivpravno naoružao puškom marke *Mauzer* „su 6 kutija fišeka od iste“, i krijući napustio Tuzi. Nakon dva dana bjekstva obreo se u Kopliku, u pozadini crnogorske vojske, koja ga je uhvatila i „stražarno“ sprovela natrag. Ratni sud Zetskog odreda ga je zbog ovog djela osudio 12. oktobra 1912. godine na smrtnu kaznu, a istu je četiri dana kasnije potvrdio Veliki Vojni sud na Rijeci, kojim je predsjedavao vojvoda Gavro Vuković (članovi kom. Maksim Pavićević i Ljubomir Bakić, djelovođa K. Spahić). Otežavajuća okolnost po Sujovića bila je ta, što je od Uprave Zetsko-brdske oblasti okarakterisan kao „čovjek vrlo hrđavog vladanja“ (baš kao i od njegove braće, koji su kazali da je Asan „sumnjiva ličnost i čovjek nepoštenog vladanja“), što se pokazao nepokoran crnogorskim vlastima i što je premetačinom njegove kuće pronađeno

⁶⁴ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 17, spisi predmeta za Osmana Alijina i Taifa Redžova.

600 komada fišeka, za koje su njegova braća tvrdila da su vlasništvo optuženog Asana Sujovića. Veliki Vojni Sud nije prihvatio njegovu odbranu da je pušku dobio od nekog Šalje, čije ime i prezime nije znao, te da je krenuo da se s ostalim albanskim ustanicima bori protiv Osmanlija, protiv kojih se nikada ranije nije borio. Naprotiv, to mu je bila, itekako otežavajuća okolnost. Baš kao i to što je kao ratni zarobljenik kome je život bio oprošten, došao u pozadinu crnogorske vojske „u kojoj je imao i ličnih neprijatelja ponaosob u bataljonu zetskom sa kojim je u grupi svojih Tužana – bijelih Turaka živio uvijek u krvnom neprijateljstvu“. Stoga, po mišljenju ovog Suda, nije bilo razloga da se ne potvrdi presuda Ratnog suda Zetskog odreda i Sujović izvede pred strjeljački vod. Četiri dana po donošenju ove presude, 20. oktobra 1912. godine, Sujović je pogubljen u Tuzima, u prijedopodnevnim časovima (u 10 sati i 30 minuta). Presuda je, po mišljenju zastupnika predsjednika Ratnog suda Zetskog odreda, ispunila svrhu, jer je imala „veliki efekat“ na ostalo stanovništvo.⁶⁵ Ne treba sumnjati u istinitost ovih navoda, ali istina je i da su ovakvim i sličnim mjerama crnogorske vlasti izazivale ogorčenje kod žitelja novooslobođenih krajeva. Posebno kod nepokornih i osvetoljubivih Albanaca.

⁶⁵ DACG, MV 1912, VS, predmeti, f-7/a, 37, spisi predmeta za Asana Sujovića. Izvršenju presude prisustvovali su: Rade Radović, član Ratnog suda Zetskog odreda, doktor M. Radulović, oblasni ljekar, Dušan Đurašković, upravnik Tuzi, B. Ebović, predsjednik opštine Tuzi, i tri člana opštinskog odbora: Elez Mustafa, Bajram Šaba i Alija Lekić. „Smrtna kazna izvršena je pod upravom oficira Vasilija Grujića, koji je komandovao desetini vojnika. Poslije 10 minuta g. Dr. Radulović konstatovao je da je Sujović mrtav iza pušcanih metkova i naređena je odmah sahrana. Svi prisutni sačekali su dok je ubijeni sahranjen i prema ljekarskom uviđaju bio je pogođen sa deset metkova. Sujović je sahranjen u turskom groblju na istočnoj strani od Tuzi – varoši – pošto je njegov jednovjerac predsjednik opštine izjavio da se tako prema njihovom zakonu ima sahraniti.“ (*Isto.*)

Na smrtnu kaznu crnogorski vojni sudovi osudili su i Bata Kuča (22), ratnog zarobljenika iz Tuzi, porijeklom iz Bijelog Polja. Naime, Uprava Zetsko-brdske oblasti teretila je Bata Kuča da se 19. oktobra 1912. godine⁶⁶ samovoljno udaljio iz logora u Duklji i udario šakom stražara Špira Matova Popovića (52) iz Cuca, koji je pokušao da ga fizički spriječi u tom naumu. Prethodno ga je stražar Popović dva puta zvao da se vrati, a nakon što je pokušao fizički da ga vrati u logor, Kuč ga je udario šakom po glavi (Kuč je tvrdio da ga je udario po vratu), nakon čega je Popović Kuča udario revolverom, takođe po glavi („po lijevoj strani od glave iznad uha“). Kuč je i nakon toga pokušao dati otpor zgrabivši kamen, ali su ga u tome spriječili stražari. Nakon što je savladan, Kuč je priznao učinjeno djelo, ali se branio prilično nevješto. Pred policijom je kazao da je pružio otpor tek onda kada ga je stražar Popović prvi udario rukom, nakon čega je „posrnuo“, te da je nakon toga dobio udarac revolverom u glavu. Pred Ratnim sudom Zetskog odreda ispričao je drugu verziju – da je udario stražara tek nakon što ga je ovaj udario revolverom. Optuženi Kuč se nije žalio Sudu da ga je zbog učinjenog djela iko fizički zlostavljao, a svjedok, stražar Maksim Bojović (60), je kazao i to da Popović ne bi fizički ugrozio Kuča kritičnog dana, jer su imali „stroge naredbe“ da sa zarobljenicima postupaju „lijepo, koji hoće da sluša“. Nakon što je podrobno ispitao aktere i svjedoke ovog događaja, Ratni sud Zetskog odreda osudio je optuženog Bata Kuča 22. oktobra 1912. godine na smrt strijeljanjem iz pušaka. Po mišljenju ovog Suda, Kuč je nesumnjivo pokazao nepo-

⁶⁶ Pomoćnik komandanta logora u Duklji, Gavriilo Sekulić u pismu upućenom komandantu logora, vojvodi Đuru Ceroviću tvrdio je da se događaj odigrao 18. oktobra 1912. godine. (DACG, MV 1912, VS, predmeti, f-7/a, 43, G. Sekulić, pomoćnik komandanta logora zarobljenika u Duklji – vodvodi Đ. Ceroviću, komandantu logora zarobljenika u Duklji, 19. oktobar.)

korno i nasrtljivo ponašanje, jer stražar Popović nije imao više od pola lijeve ruke (izgubio je za vrijeme rata u Hercegovini), a i bio je čovjek u ozbiljnim godinama. Stoga je optuženog Kuća osudio na najstrožu kaznu. Pet dana kasnije, presudu Ratnog suda Zetskog odreda potvrdio je i Veliki Vojni sud, da bi 30. oktobra 1912. godine, u 10 sati i 30 minuta prije podne, u logoru zarobljenika u Duklji, nad Kućem bila izvršena smrtna presuda. Presuda je na turskom jeziku objavljena svim zarobljenicima, koji su „u dva reda“ prisustvovali njenom izvršenju.⁶⁷ Presuda je bila, u to nema sumnje, stroga ali i na zakonu zasnovana, a Sud očitno nije uvažio priznanje optuženog, njegove godine i vjerovatno njegovo ranije neporočno ponašanje (mada ga nije ispitivao o eventualnoj ranijoj kažnjavanosti).

Pored navedenih osmanskih zarobljenika, pred Ratnim sudom Zetskog odreda odgovarao je i Bišo Ljomi (18) iz Kamenice (novooslobođeni kraj). No, za razliku od njih, njemu nije suđeno niti zbog bjekstva, niti zbog nepokornog i nasrtljivog ponašanja, već zbog uvrede koju je izgovorio na račun kralja Nikole. Naime, optuženi Bišo Ljomi nije bio ratni zarobljenik, već slobodan građanin, ali se teretio da je u kući svoga strica Jusufa, kazao Nešu Vukčeviću, Srbinu iz Vrake, sa kojim je sjedio sljedeće: „Kako se ne nađe Turčina da trsi kralja Crnogorskoga.“ (po Vukče-

⁶⁷ DACG, MV 1912, VS, predmeti, f-7/a, 43, spisi predmeta za Bata Kuća. Izvršenju presude prisustvovali su: sudija Rade Radović, član Ratnog suda Zetskog odreda, doktor M. Radulović, kapetan A. Nenezić, šef Oblasne policije, Mirko Nikolić, dežurni oficir u logoru i narednik Gavriilo Sekulić, pomoćnik upravnika logora. „Smrtna kazna izvršena je nad osuđenim Kućem u 10 i ½ sati pucnjem iz pušaka desetine redova pod komandom of. dež. u logoru Mirka Nikolića. Za ovijem je oblasni ljekar konstatovao smrt na vrhu 10 minuta i utvrdio, da je Kuč ubijen sa 10 metaka – svakim u prsa – posilje čega je od nekoliko zarobljenika a u prisustvu pomoćnika upravnika gospodina narednika Sekulić“ (valjda sahranjen – M. Š). (*Isto.*)

više riječima optuženi je kazao „đe se ne nađe ko da ga ubije (kralja Nikolu – M. Š.) ili Turčin ili Latin“). Vukčević je bio siguran da optuženi Ljomi ove riječi nije izgovorio u šali, jer ništa šaljivo nijesu pričali. „Šta više on (Biša Ljomi – M. Š.) se nije smijao, već je bio ozbiljan kad je izgovorio one riječi.“ Vrlo ozbiljno ovu optužbu shvatio je i Ratni sud Zetskog odreda, koji je optuženog Biša Ljomija osudio na dvije godine zatvora. Olakšavajuća okolnost po Ljomija je bila ta što nije negirao da je izgovorio pomenute riječi, te da ni pred kim drugim sem pred Vukčevićem nije izgovorio navedene riječi. Kako je bio zadovoljan presudom, na nju se nije žalio, pa je kaznu o svom trošku imao izdržavati u Kaznenom zavodu u Podgorici.⁶⁸

Svakako da ovo nijesu bile jedine, već samo neke sačuvane presude koje su crnogorske vojne vlasti izrekle osmanskim zarobljenicima, a iz kojih se moglo doznati u određenoj mjeri kako su se crnogorske vlasti odnosile prema njima i kakav su tretman imali u zarobljeništvu.

Tokom Prvog balkanskog rata 1912–1913. godine u crnogorsko zarobljeništvu je prema navodima štampe dospjelo preko 6.500 hiljada vojnika. No, navode štampe o tako visokom broju osmanskih zarobljenika koji su dospjeli u crnogorsko zarobljeništvu nije mogla da potvrdi raspoloživa arhivska građa. To, naravno, ne znači da u crnogorsko zarobljeništvu stvarno nije dospio navedeni broj osmanskih zarobljenika. No, ako oskudna arhivska građa nije mogla da nam potvrdi prisustvo više od 6.500 osmanskih zarobljenika, itekako nam je potvrdila da su crnogorske vlasti uglavnom poštovale prava ratnih zarobljenika. To, naravno, ne znači da nije bilo slučajeva njihovog kršenja.

⁶⁸ DACG, MV 1913, VS, predmeti, f-8, 12, spisi predmeta za Biša Ljomija.

Naprotiv. Neke od njih smo i naveli u radu (rad u vojnoj obučarskoj radionici, rad na ukrcavanju i iskrcavanju „drž. potreba“ u Viru, itd). Sigurno da je ovakvih i sličnih slučajeva bilo još, ali, nažalost, iz skromne arhivske građe nijesmo uspjeli doznati više. Što se tiče suđenja ratnim zarobljenicima, ona su uglavnom vođena zbog bjekstva zarobljenika, ali crnogorske vlasti tu nijesu pokazale dosljednost. Dok su prostim vojnicima u početku izricane visoke kazne zbog bjekstva i nediscipline, kasnije su u nekim slučajevima, gdje je bilo više nego očigledno da su zatvorenici namjeravali pobjeći, dosuđivane oslobađajuće presude. To se posebno odnosi na oficire, koji su otvoreno izjavljivali crnogorskim sudskim vlastima da ih je, pored za njih nesnošljivog zarobljeničkog života, na bjekstvo tjerao patriotizam. Oficiri nijesu krili da bi se po dolasku u domovinu, da im je kojim slučajem uspjelo bjekstvo, priključili vojsci i nastavili ratne operacije protiv saveza balkanskih država. Ne sumnjamo da bi ih zbog bjekstva možda i osudili crnogorski vojni sudovi, ali ih je preduhitrio crnogorski kralj, koji ih je pomilovao. No, i to govori o tretmanu prema osmanskim zarobljenicima u Crnoj Gori tokom 1912–1913. godine.

Spisak turskih oficira – zarobljenika u Podgorici,
28. novembar 1912. godine

REDNI BROJ	ČIN	IME I PREZIME	IZNOS MJESEČNE PLATE (GROŠA)
I TABOR			
1.	miralaj	Halit Munir	2703
2.	bimbaša-kom.tab.	Selajetin-beg	1786,50
3.	muftija	Omer-lutfi	1417,50
4.	sekretar-bataleon.	Mehmed Husein	1112,50
5.	kapetan	Bedri Efendi	945
6.	kapetan	Hafis Mehmed-Efendi	945
7.	mulazim II	Mustafa Sabri Efendi	619
8.	mulazim II	Hasan Efendi	619
9.	apotekar	Mustafa Nuri Efendi	573,50
10.	sekretar-bataleon.	Mehmed Ali Efendi	1112,50
II TABOR			
11.	kapetan	Ali Riza Efendi	945
12.	kapetan	Ibrahim Efendi	945
13.	kapetan	Seiful-aga	945
14.	mulazim I	Hilmi Efendi	686
15.	mulazim	Mahmud Dželal-Efendi	573,50
16.	mulazim	Sabri Efendi	573,50
17.	mulazim	Omer Efendi	573,50
18.	sekretar	Džemal-edin Efendi	956,50
19.	kapetan	Dr. Dželal-edin Efendi	945
20.	apotekar	Azis-Efendi	517,50
21.	ljekar.pomoćnik	Čamil-Efendi	663,50
22.	puškar	Nezir Usta	607,50
23.	mulazim	Ramadan-aga	573,50
III TABOR			
24.	kapetan I	Nuri Efendi	1155
25.	sekr. bataleon.	Rahmi Efendi	956,50
26.	imam [odža]	Šaban Efendi	810
27.	ljekar kapetan	Sabri Efendi	945
28.	apotekar	Jontav Efendi	663,50
29.	puškar	Sulejman Usta	517,50
30.	mulazim	Mumin-aga	619
31.	mulazim	Rasim-Efendi	619
32.	mulazim I	Osman-Efendi	686
33.	mulazim I	Sali-Efendi	119
34.	kapetan	Mustafa-asim Efendi	945
35.	I mulazim	Mehmed-ali Efendi	686
36.	I mulazim	Osman-Sati	619
37.	I mulazim	Sali-Efendi	686
38.	I mulazim	Ali-Efendi	619

¹ DACG, KRZ 1912–1915, AiS, f-1, bez broja, Spisak osmanskih oficira – zarobljenika u Podgorici, 28. novembar 1912.

REDNI BROJ	ČIN	IME I PREZIME	IZNOS MJESEČNE PLATE (GROŠA)
IZ SKADRA / OD 70^{-OG} ALAJA / I TABOR			
39.	I kapetan [kom. bat.]	Ali Efendi	1155
40.	imam [bat.svešt]	Mehmed Hilmi Efendi	810
41.	apotekar	Rajif-Efendi	685,50
42.	hirurg	Šerif-edin	382,50
43.	I mulazim	Ahmet-Efendi	686
44.	I mulazim	Mujedin-Efendi	686
45.	I mulazim	Dževdet-Efendi	619
46.	I mulazim	Foad-Efendi	619
47.	I mulazim	Ihsan-Efendi	619
48.	I mulazim	Amzi-Efendi	619
49.	I mulazim	Čemal-Efendi	619
OD ALAJA 71^{-OG}			
50.	kapetan	Cemal-Efendi	945
51.	kapetan	Usein-Efendi	945
52.	I mulazim	Azis-Efendi	686
53.	I mulazim	Abdulah-Efendi	686
54.	I mulazim	Čamil-Efendi	619
55.	I mulazim	Šukmi-Efendi	619
56.	I mulazim	Enver-Efendi	619
57.	I mulazim	Zeki-Efendi	619
58.	apotekar	Kostaki-Efendi	517,50
POGRANIČNA STRAŽA			
59.	kapetan [kom. na Rž. most]	Bećir-Efendi	1200
60.	I mulazim [kom. Vr. Gore]	Alit-Efendi	900
61.	I mulazim [kom. Vr. Gore]	Ihsan-Efendi	810
MITRALJEŠKO ODJELJENJE			
62.	I mulazim	Rahmi-Efendi	686
63.	I mulazim	Femi-Efendi	619
64.	I mulazim	Šukri-Efendi	619
65.	puškar	Ejub	188
ARTILJERIJA			
66.	kapetan	Abdulah-Efendi	945
67.	I mulazim	Asan-Efendi	686
68.	I mulazim	Abdurahman-Efendi	619
69.	marveni ljekar	Nurij	945
REDIV IZ SKADRA			
70.	kapetan	Šaćir-Efendi	945
71.	I mulazim	Riza-Efendi	686
72.	I mulazim	Selim-Efendi	619

REDNI BROJ	ČIN	IME I PREZIME	IZNOS MJESEČNE PLATE (GROŠA)
REDIV IZ KAVAJE			
73.	kapetan	Hajni-Efendi	945
74.	kapetan	Ali-Efendi	945
75.	sekr. bataleon.	Abdulah-Kadir	956,50
76.	I mulazim	Ariv-efendi	686
77.	I mulazim	Kadri-efendi	686
78.	I mulazim	Junus-aga	619
GRAĐANSKI ČINOVNICI IZ TUZI			
79.	kajmekam	Medi-beg	2500
80.	kadija	Sulejman-Efendi	752
81.	šef žandarmerije	Redžep-aga	827
82.	član suda	Muftar-efendija	700
83.	mal. mudir	Asim-Efendi	752
84.	sekretar	Asan-Efendi	376
85.	policajac	Usein-Efendi	376
86.	sekretar u Rapšu	Junus-Efendi	470
87.	odža	Murat-Efendi	376
88.	odadži	Jusuf-aga	110
89.	carinik (naknadno obrisano)	Bektaš-Efendi	400
90.	carinik	Asan-Efendi	450
91.	uprav. telegraf.	Selim-Efendi	470
92.	uprav. telegraf.	Sali-Efendi	376
93.	Čauš [tel. posluž.]	Mustafa-Efendi	181
IZ PEĆI			
94.	mustentik [islj. sudija]	Nafis-Efendi	940
95.	agronom	Ismail-Efendi	752
IZ BERANA			
96.	I sekr. suda	Mehmed-Efendi	376
OFICIRI IZ BERANA ALAJ 63 / I TABOR			
97.	bimbaša	Faik-beg	1787
98.	ljekar	Ruždi-Efendi	945
99.	ljekar	Ahmet Amdi	945
100.	ljekar. pomoćnik	Mustafa-Efendi	1065
101.	kapetan	Nedžmedin-Efendi	945
102.	I mulazim	Akif-Efendi	686
103.	I mulazim	Raif-Efendi	619
104.	I mulazim	Usein-Efendi	619
105.	apotekar	Sali-Efendi	1155
106.	puškar	Čazim-Efendi	607
107.	imam [odža]	Ali-Riza	810

ÖZETLER

1908 yılında Genç Türklerin iktidara yükselmesi iki olaya damgasını vurdu: Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Bosna Hersek'in ilhaki. İlhak Krizi sırasında, Karadağ, komşu İmparatorluk karşısında doğru hareket etti, ancak bu, topraklarını Konstantinopolis pahasına genişletme planları olmadığı anlamına gelmez. Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler iyiydi. Bununla birlikte, 1910–1911 yıllarında bu ilişkiler sert şekilde bozulmuştur. 1911 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen mücadelede Karadağ'ın İşkodra vilayetindeki Arnavutlara yardım etmesiyle neredeyse bir savaşın başlamasına neden oluyordu. Savaş, kısa süreliğine de olsa büyük güçlerin araya girmesi sayesinde önlendi. 1912 yılının yazında, iki ülkenin sınırında neredeyse savaşa dönüşen ciddi çatışmalar meydana gelmiştir. 1912 yılı Ekim ayında barış, uzun süreliğine olmasa da bir kez daha sağlanmıştır. Balkan Birliği üyelerinden birincisi olan Karadağ, Osmanlı Devleti ile savaşa girmiş; bu, Balkanlardaki çatışmaların başlangıcı olmuştur.

ANAHTAR KELİMELEER: *sınır, sınır ötesi nüfus, göçmenler, askeri mülteciler, Karadağ, Osmanlı Devleti*

ABSTRACT

The rise to power of the Young Turks in 1908 was marked by two important events: the proclamation of Bulgarian independence and the annexation of Bosnia and Herzegovina. During the Annexation Crisis, Montenegro acted correctly toward the neighbouring Empire which does not mean it had no plans to expand its territory at the expense of Constantinople. Relations between the two countries in this period were good. However during 1910–11 they were drastically disturbed. The support Montenegro gave to Albanians from the Skadar vilayet in their fight against the Ottoman Empire almost caused the outbreak of a war in 1911. Owing to the intervention of great forces the war was avoided, but only for a short time. In summer 1912 at the frontier of the two countries there were serious conflicts which almost turned into a war. Peace was once again restored but not for long since in October 1912 Montenegro, the first among the members of the Balkan alliance, waded into war with the Ottoman Empire indicating the beginning of conflicts in the Balkans.

KEY WORDS: *borders, transfrontier population, emigrants, military fugitives, Montenegro, the Ottoman Empire*

Dr Rahman Ademi

UNIVERZITET YILDILDIRIM BEYAZIT
TURSKA

OSMANSKI IZVORI O OSMANSKO-CRNOGORSKIM ODNOSIMA ZA VRIJEME ABDUL HAMIDA II

Osmansko-crnogorski odnosi su u naučnim radovima istraživača – kako turskih, tako i regionalnih – posmatrani, uglavnom, kroz prizmu ratova i ustanaka. Ta pitanja su na dnevni red dolazila posebno u kontekstu dešavanja u XIX i početkom XX vijeka. Napokon, Crna Gora je započela Prvi balkanski rat, kojim je ubrzan proces dezintegracije Osmanskog carstva. Nasuprot tome, mnoštvo dokumenata, brižljivo čuvanih u Osmanlijskom arhivu, svjedoče o prijateljstvu između dvije države, zasnivanju diplomatskih odnosa, uzajamnom darivanju odlikovanja i poklona itd.

U ovom radu ćemo se baviti analizom razvoja prijateljskih odnosa u eri sultana Abdul Hamida II, sa ciljem da isti budu oživljeni, budući da za njima danas postoji potreba, kako na Balkanu, tako i u ostatku svijeta.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, Osmansko carstvo, ratovi, pokloni, dokumenta*

Na početku vladavine Mehmeda II Osvajača, Osmansko carstvo je bilježilo pobjede i širilo svoju teritoriju na Balkanskom poluostrvu. Tokom osmansko-mletačkog rata, Crnogorci su se borili na strani Mletaka. Poraz ih je primorao na to da premjeste prijestonicu sa Žabljaka na Cetinje. U godini u kojoj je Mehmed II Osvajač preminuo, Crna Gora je potpala u vazalni položaj spram Osmanskog carstva, a od 1496. počinje puni osmanlijski suverenitet nad ovom zemljom. Mletačka republika je 1504. godine prihvatila realnost u kojoj je Crna Gora bila dijelom osmanlijske države. Pa, ipak, kompleksnost geografskih i klimatskih uslova, te sposobnost Crnogoraca da im se prilagode, u značajnoj mjeri su otežavali kretanje velikih vojnih jedinica kroz ovu oblast. To je bio razlog zbog kojega su Crnogorci, počev od 1513. godine, dospjeli u privilegovan položaj, budući da su, osim poreza u vidu zlatnika po kući, bili oslobođeni svih ostalih vrsta dažbina. U datom kontekstu, može se reći da je Crna Gora – premda, formalno-pravno, integralni dio Osmanskog carstva u periodu od 1516. do 1851. godine – u značajnoj mjeri izgrađivala vlastitu autonomiju i, pod vođstvom vladika, stvarala teokratsko uređenje.¹

Za vrijeme sultana Abdul Hamida II, osmansko-crnogorski odnosi dobijaju jednu sasvim drugačiju dimenziju. Hercegovački ustanak je okončan, a odredbama Berlinskog kongresa je, između ostalog, osigurana nezavisnost Crne Gore. Osim toga, ta država je, proširivši vlastitu

¹ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 4–5.

teritoriju i uspostavivši dobre odnose i, čak, savezništva sa Srbijom i drugim balkanskim državama, počela da se pozicionira kao bitan faktor u regionalnim okvirima. Svi ovi događaji zbivaju se na samom početku vladavine Abdul Hamida II. On je, dakle, bio svjedok vremena u kojem su se izgrađivali i razvijali odnosi između dvije države, praćeni uzajamnim gestovima dobre volje. Osmanlijska prijestonica, pritom, nije gubila svoju privlačnost među Crnogorcima ni onda kada se njihova knjaževina borila za nezavisnost; ništa se tu nije mijenjalo čak ni u ratnim vremenima. Tako je, 1874. godine, pet crnogorskih učenika, pod vođstvom Bojana Novakovića, otputovalo u Carigrad, sa namjerom da pohađa nastavu na *Mekteb-i Sultanî*.² Crnogorski knjaz je, tim povodom, razgovarao sa osmanlijskim poslanikom na Cetinju,³ naglašavajući kako osjeća potrebu da se lično zahvali zbog toga što je sultan potvrdno odgovorio na peticiju koja se ticala školovanja crnogorskih đaka.⁴ Ova saradnja je, na polju obrazovanja, nastavljena i u narednim godinama. U izvorima nalazimo podatke koji ukazuju na to da su, 1892. godine, na *Mekteb-i Sultanî*, nastavu pohađali Crnogorci: Sadik, Dušan, Risto i dva Jovana. Ukupno, dakle, pet učenika, i svi su, na osnovu ličnog zahtjeva sultana, primali mjesečnu stipendiju, u iznosu od po 100 kuruša.⁵ Analizom imena, dolazimo do zaključka da je, od petorice učenika, samo jedan musliman; četvorica su, pak, hrišćani. Već 1897. godine, u *Mekteb-i Sultanî* broj crnogorskih studenata iznosio je 21, a, prema našim saznanjima, Crnogoraca je bilo i u drugim školama, što znači da se pomenuta cifra uvećava. Godine 1901. ukupan broj stranih studenata na

² *Mekteb-i Sultanî* je osmanlijski izraz za *Licej Galatasaray*. (prim. red.)

³ Osmanlijsko poslanstvo na Cetinju je otvoreno 1879. godine. (prim. red.)

⁴ BOA. Y.PRK.EŞA, 11/85.

⁵ BOA.İ.ML, 2/66.

Mekteb-i Sultani iznosio je 132. Ovaj odnos nam govori da je brojnost Crnogoraca bila obrnuto proporcionalna veličini zemlje, pa bi se moglo reći da su oni, u ovom slučaju, bili izloženi pozitivnoj diskriminaciji.⁶ Drugi važan aspekt, u kontekstu osmansko-crnogorskih odnosa u XIX vijeku, jeste činjenica da je veliki broj Crnogoraca nalazio posao na osmanlijskoj teritoriji. Primjera radi, navedimo kako je, samo u Carigradu, u drugoj polovini XIX stoljeća pečalbarilo oko 4.000 Crnogoraca.⁷

Jedan od najkonkretnijih pokazatelja dobrih međudržavnih odnosa nesumnjivo je posjeta knjaza Nikole Carigradu, 1883. godine. Tom prilikom, sultan Abdul Hamid II je crnogorskom knjazu poklonio priobalnu vilu na Emirganu, sa sve skupocjenim posuđem. Kako pored vile nije bilo pomoćnog objekta, to je padišah naložio da se isti sagradi. Detaljima koji su se odnosili na ovaj slučaj bavilo se Ministarstvo unutrašnjih djela. Dodjeljivanje vile koja nema pomoćni objekat svakako nije odgovaralo slavi Osmanskog carstva, pa se pristupilo analizi karte koju je sačinio glavni carigradski inženjer, Mehmed-efendija. Pregledom karte je utvrđeno da na zemljištu na kojem se nalazi vila nije moguće graditi još jednu zgradu. Ovo krupno pitanje je, kako-tako, trebalo privesti kraju, pa je rješenje pronađeno u odluci da se zemljište Mirlive Mehmed-paše, rezervnog komandanta sandžaka Bolu, površine oko 560 m² ili 748 zira, iskoristi za izgradnju spornog pomoćnog objekta. Kako bi se ovaj posao, konačno, priveo kraju, Ministarstvo finansija je donijelo odluku da se izvrši neposredna kupovina zemljišta, koje bi se, odmah potom, tapijom prenijelo na ime crnogorskog knjaza.⁸ Đorđe Popović, istoričar i

⁶ Uğur Özcan, s. 227–228.

⁷ Hana Šarkinović, „Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske“, *Matica crnogorska*, broj 58, ljeto 2014, str. 173.

⁸ BOA. Í.DH, 931/73784.

svjedok epohe u kojoj je vila na Emirganu poklonjena knjazu Nikoli, piše: „Knjaz Nikola je, u avgustu 1883. godine, posjetio Carigrad, gdje je dočekan veoma srdačno. I on je bio krajnje predusretljiv i veoma prijateljski nastrojen. Vjekovni, ljuti neprijatelji su jedan drugome pružili ruku prijateljstva. Sultan je knjazu poklonio vilu *Emirgan*, na Bosforu, uključujući i skupocjeni namještaj i posuđe koji su se ondje našli.“⁹ Među vrijednim poklonima, koje je, 8. maja 1884. godine, sultan Abdul Hamid II poslao knjazu Nikoli, nalaze se sablja, načinjena u Carigradu, te dva revolvera – sa punjenjima od po sedam metaka – proizvedeni u carigradskoj fabrici oružja (*Tophane-i Amire*). Naglašeno je da je izbor poklona izraz stvarne potrebe da se potvrde „dobri odnosi i prijateljstvo“, da se radi o „istinskoj naklonosti“, te da su pokloni „usklađeni sa porcijama uniformi“.¹⁰

Kao odgovor na ovaj gest, knjaz Nikola je, po Božu Petroviću,¹¹ svom rođaku i visokom državnom činovniku, u Carigrad poslao poklone. Izaslanik je, još jedanput, naišao na srdačan doček i prijateljski odnos domaćina. Sadržaj jednog pisma, koje je potpisao sultan Abdul Hamid II, upućuje nas na zaključak da je osmanlijski suveren knjazu Nikoli poslao poklon: sat, ukrašen početnim slovima imena dvojice vladara.¹²

⁹ Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, Štamparija Petra Ćurčića, Beograd 1896, str. 258.

¹⁰ BOA.Y.PRK.NMH. 2/73/4/1.

¹¹ Božo Petrović Njegoš, rođak knjaza Nikole, obavljao je niz veoma značajnih državnih funkcija. Bio je predsjednik Senata, sve do ukiđanja tog organa (1879), nakon čega je prešao na mjesto predsjednika Državnog savjeta. Tu funkciju je obavljao sve do 1905. godine. Državni savjet je, praktično, imao i parlamentarnu funkciju. Pored ovih, Božo Petrović je, neko vrijeme, bio i ministar unutrašnjih djela. (Prema: Marko Kadić, *Kapetan Jefto Miletin Nikolić*, Matica crnogorska, proljeće 2011, Podgorica, str. 505.)

¹² BOA. YEE. 46/126.

U kontekstu osmansko-crnogorskih odnosa, poseban značaj ima godina 1884, zato što je tada donesena odluka da se oživi djelatnost crnogorskog poslanstva u Carigradu. Takođe, po prispijeću crnogorskog diplomatskog predstavnika u Carigrad, sultan je istakao kako on, u želji da sačuva dobre odnose između dvije države, obećava da će, po njegovom naređenju, članovi osmanlijske administracije, uvijek i bezuslovno, biti na raspolaganju crnogorskom poslaniku u pogledu što lakšeg obavljanja poslova, te da, u tom smislu, on može očekivati samo podršku ministara, bez bojazni da bi se nešto moglo zakomplikovati. Naglašeno je, dakle, da će Visoka Porta na sve načine pomagati i pružati podršku crnogorskom poslaniku, te da je ponovno otvaranje poslanstva pokazatelj konsolidacije prijateljskih odnosa između dvije države.¹³ Uistinu, još je članom 31. Berlinskog ugovora bilo predviđeno da Crna Gora otvori diplomatsko predstavništvo u osmanlijskoj prijestonici i, ukoliko se ukaže potreba, u drugim gradovima. Na samom početku, Knjaževina Crna Gora se suočavala sa problemima organizacione i, vjerovatno, finansijske prirode, pa je Rusiji poslata molba da, do otvaranja crnogorskih diplomatskih predstavništava, štiti interese njenih državljana koji borave u inostranstvu. Rusija je prihvatila molbu i vrlo se primjereno starala o pravima Crnogoraca koji su živjeli van svoje domovine. Osmanlijski sultan je, 5. septembra 1879. godine, primio crnogorskog poslanika, kojeg je, prethodno, u Carigrad poslalo Ministarstvo inostranih djela Knjaževine Crne Gore. Time su uspostavljeni osmansko-crnogorski diplomatski odnosi. Oni će, nakratko, u periodu od 1881. do 1882. godine biti prekinuti zbog neefikasnosti i finansijskih problema.¹⁴ Značaj koji je administracija Abdul Hamida II pridavala

¹³ BOA.Y.PRK.NMH. 2/73/2/1.

¹⁴ Hana Šarkinović, s. 184–189.

Crnoj Gori, kao i interesovanje koje su iskazivali spram aktivnosti ove države uistinu su bili iznenađujući. Njen uticaj u Carigradu je bio veoma ograničen, ali joj je data velika pažnja poklanjanjem priobalne vile njenom suverenu. Nakon toga, 27. marta 1886. godine, knjaz Nikola je odlikovan Ordenom časti, i to primjerkom koji je, ranije, izrađen za iranskog šaha.¹⁵

Pisani tragovi svjedoče o tome da je, u osmansko-crnogorskim međudržavnim odnosima, iskazivanje interesovanja za slične teme bilo praćeno učtivošću i naglašavanjem prijateljstva. Interesovanje osmanlijskog dvora za održavanje bliskih odnosa sa Crnom Gorom nije se odnosilo samo na knjaza Nikolu, već i na članove njegove porodice. Tako je, na primjer, 1885. godine, nakon smrti Aleksandra Karađorđevića¹⁶ – srbijanskog kneza i svekra Zorke, kćeri knjaza Nikole – sultan Abdul Hamid II crnogorskom knjazu poslao pismo, kojim mu izražava svoje saučešće. Knjaz Nikola je odgovorio tako što je zahvalio osmanlijskom suverenu na iskazanoj pažnji.¹⁷ Knjaz je, dakle, osjetio potrebu da se oglasi posebnim telegramom, u kojem će navesti kako je, bez ostatka, ganut interesovanjem i iskazanom pažnjom, te činjenicom da je sultan, upućujući „riječi utjehe“, lično izjavio saučešće.¹⁸ Sultan Abdul Hamid II je, 20. maja 1886. godine, putem telegrama knjazu Nikoli čestitao rođendan. U tom telegramu je, pored komplimenata i najboljih želja, naglašavanjem „iskrenog prijateljstva, koje ničim ne može biti pomućeno“, iskazana naklonost prema knjazu Nikoli.¹⁹

¹⁵ BOA. Ā.DH, 982/77540.

¹⁶ Aleksandar Karađorđević je, kao knez, vladao Srbijom od 1842. do 1858. godine. Umro je 1885.

¹⁷ BOA.Y.PRK.NMH.3/10, varak 2.

¹⁸ BOA.Y.PRK.NMH.3/10, varak 3.

¹⁹ BOA.Y.PRK.NMH.3/48.

Odnosi između dvije države su, bez ikakve sumnje, bili usklađeni sa interesima svake od njih pojedinačno. S tim u vezi, jasno je da su se dobri odnosi između Osmanskog carstva i Crne Gore mogli održati pod uslovom da niti jedna od tih država ne preduzima poteze koji bi bili štetni po interese one druge. Nadalje, Osmanskom carstvu je pripadala dužnost da, u određenoj mjeri, vodi računa o interesima muslimana koji su živjeli na teritorijama koje su, prethodno, morale biti ustupljene Crnoj Gori. Sa druge strane, Crna Gora je imala interes u tome da joj pripadnici te manjine, budu lojalni podanici. U tom kontekstu, za odnose između dvije države je od ogromnog značaja bila podrška u oblastima ekonomije, kulture i sličnih tema. Jedan od pokazatelja te podrške nesumnjivo je i školovanje crnogorskih učenika u Carigradu. Trebalo se, takođe, naći pri ruci Crnoj Gori i na polju sticanja iskustva u nekim strogo institucionalnim i proceduralnim pitanjima i, metaforično rečeno, „stajanju na noge“, budući da je bila riječ o novoj državi. I u tom domenu se, razumljivo, osjećao uticaj Osmanskog carstva. Tako je, na primjer, u jednom pismu Abdul Hamida II, iz 1890. godine, određeno da juzbaša Tefvik-beg i još dvojica čauša, sa sve poklonima u vidu neophodnog naoružanja, budu poslati u Crnu Goru, kako bi ondje pomogli u obuci konjičkog odreda.²⁰ Već naredne godine su na Cetinje dopremljeni konji, kao poklon. Osmanlijskom činovniku, koji je te konje dopremio u crnogorsku prijestonicu, dodijeljen je orden trećeg stepena, dok je čaušu, kao poklon, udijeljeno 25 francuskih zlatnika.²¹ Izvještaj iz naredne godine govori o tome kako je Tefvik-beg unaprijeđen iz čina juzbaše u čin bimbaše, te da je, pored toga, dotični nastavio da obavlja funkciju mualima konjičkog odreda. Štaviše, on je tom prilikom – zajedno sa Mustafa-efendijom, koji je

²⁰ BOA. Y.PRK. NMH. 4/89.

²¹ BOA. Y.PRK. EŞA, 22/17.

obavljao funkciju mulazima – za savjesno obavljanje službe i iskazanu pomoć, od strane crnogorskog knjaza odlikovan Ordenom Knjaza Danila.²² Prijateljski odnosi su nastavili da se razvijaju, a Turci su – prema izvještaju koji je poslat osmanlijskom poslanstvu na Cetinju – bili krajnje zadovoljni time što su, 1892. godine, sin i supruga knjaza Nikole izrazili želju da posjete Carigrad. Štaviše, posjeti knjaževog sina i supruge je, naglašavanjem ogromnih mogućnosti koje osmanlijska prijestonica pruža u domenu zdravstva i posebno, isticanjem carigradskog zimskog vazduha koji „djeluje kao melem“, pridata velika važnost. S tim u vezi, naloženo je da se, u sklopu priprema za organizovanje boravka knjaza Nikole i njegove porodice u Carigradu, u ime ostavljanja dobrog utiska, treba postarati da se u vilu, u kojoj bi odsjeli, dopreme sve nedostajuće stvari, a valjalo je povesti računa i o tome da se popravi ono što je pokvareno.²³ U pismima, koja su razmjenjivali knjaz Nikola i sultan Abdul Hamid, redovno je naglašavano kako, voljom obojice, njihov odnos nastavlja da se razvija u duhu prijateljstva. Jedna od najsnažnijih potvrda bliskosti između dvojice suverena nesumnjivo je – njihovo držanje u situacijama koje bi se mogle okarakterisati kao prirodne katastrofe. Carigrad je, 1894. godine, bio pogođen razornim zemljotresom, koji je prouzrokovao smrt i povrede stotina ljudi te uništenje ili oštećenje hiljada objekata.²⁴ Crnogorski knjaz je, tom pri-

²² BOA, I.HR, 324/20934

²³ BOA. Y.PRK.BŞK. 25/25.

²⁴ U zemljotresu koji je, 10. jula 1894. godine, potresao Carigrad, život su izgubile 474 osobe, dok su njih 482 bile povrijeđene. Takođe, srušeno je ili ozbiljno oštećeno 1.087 kuća i 299 poslovnih objekata, dok su manja oštećenja bila vidljiva na preko 10.000 objekata. (prema: Şerife Özata, Sevgül Limoncu, “16. Ve 20. yy. Arası İstanbul ve Yakın Çevresinde Meydana Gelen Deprem Sonrası Barınma Uygulamalarının İncelenmesi”, *Megaron Dergisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Yıl 2014, Cışt 9, Sayı 3, s. 222.)

likom odlučio da se onima, kojima je nakon zemljotresa, bila potrebna pomoć, nađe u nevolji tako što im je poslao 100 lira. Osmanlijski sultan je bio ganut ovim gestom, pa je naložio carigradskim novinama da izvijeste čitaoce o tome.²⁵ Postoji još jedan veoma upečatljiv primjer koji mnogo toga otkriva o odnosu između dvojice suverena. Kad se knjaz Nikola razbolio – bilo je to 1896. godine – sultan Abdul Hamid II je odlučio da ništa ne prepušta slučaju, pa je naložio ljekaru Fevzi-begu, koji je, istovremeno, bio osmanlijski poslanik na Cetinju,²⁶ da posjeti i pregleda crnogorskog knjaza. *Glas Crnogorca* je, u znak zahvalnosti, detaljno i u vrlo pohvalnom tonu izvijestio čitaoce o ovom gestu.²⁷

Razbolijevanje knjaza Nikole i, ne manje važno, zdravstveni problemi njegovog mlađeg sina, Mirka, onemogućili su knjaževu drugo putovanje u Carigrad koje je, 1896. godine, bilo isplanirano, toliko da su bile obavljene sve pripreme za organizaciju putovanja. Ono je trebalo da se dogodi nakon što se na Cetinju proslavi dvjestogodišnjica dinastije Petrović-Njegoš. Sultan Abdul Hamid II je veoma uporno insistirao na realizaciji ove posjete, ali je izbijanje osmansko-grčkog rata, bez ikakve sumnje, uticalo na promjenu planova, pa je i ugošćavanje knjaza Nikole ostavljeno za neka bolja vremena. Takođe, ne treba prenebregnuti ni uticaj Rusije, koja, kao osmanlijski protivnik, svakako nije bila rada da vidi crnogorskog knjaza u Carigradu. Na koncu, pomenuta posjeta je otkazana, a umjesto knjaza, u Carigrad je otputovao Gavro Vuković, crnogorski ministar inostranih djela. Sam Nikola I će, konačno, po drugi put, u pratnji brojne svite, posjetiti Carigrad 1899. godine. Ovu posjetu je organizovao sultan Abdul Hamid II.

²⁵ BOA, Ā.HUS, 28/55

²⁶ Uđur Őzcan, s. 172.

²⁷ BOA, Y.A.HUS, 352/76-1,4.

U toku svog drugog boravka u Carigradu, knjaz Nikola je boravio u vili na Emirganu, koja mu je, prethodno poklonjena, a među njegovim aktivnostima se ističu prisustvo na proslavi godišnjice Abdul Hamidovog stupanja na prijesto, dobijanje finansijske pomoći uz posredovanje Osmanlijske banke, te dogovor o uspostavljanju konzularnog predstavništva u Kosovskom vijaletu. Za tih 17 dana, koliko je proveo u Carigradu, knjaz Nikola je organizovao bankete u svojoj vili, a sastajao se i sa brojnim Crnogorcima koji su boravili u osmanlijskoj prijestonici.²⁸

Proslava dvjestogodišnjice trajanja dinastije Petrović-Njegoš bila je planirana za 1896. godinu. Kako bi sama ceremonija odisala većim raskošem i imala što svečaniji ton, knjaz je naručio šatore iz Carigrada.²⁹ No, kako je svečanost, vjerovatno iz naprijed navedenih razloga, odložena, tako je nestala i potreba za dopremanjem potrebne robe iz Carigrada.³⁰

Zaključak

Odnosi između država su, na mnogo nivoa, slični međuljudskim odnosima, ali, ipak, postoji mnogo više segmentata koji ih čine specifičnim. Bez ikakve sumnje, interesi jedne države presudno utiču na njene odnose sa drugima. Takođe, slično kao i ljudi, države su, u potrazi za saveznicima unutar međunarodne zajednice, usmjerene ka tome da stečena savezništva održavaju.

Osmansko carstvo i Crna Gora su, tokom jednog veoma dugog perioda, trošile energiju na međusobno neprijateljstvo ili ratne aktivnosti. Razumije se, naravno, da Crna Gora, kao mala država, sa malobrojnim stanovništvom, nije

²⁸ Uğur Özcan, s. 172,173,177.

²⁹ BOA. Y.PRK. BŞK. 47/17.

³⁰ BOA. Y.MTV, 145/132-2.

bila usamljena u svojoj borbi protiv Osmanlija. Najveću podršku njenim naporima pružala je Rusija, čija se pomoć protezala i na obavljanje diplomatskih misija i zaštitu crnogorskih državnih interesa. Veoma tijesni odnosi između Crne Gore i Rusije bili su zasnovani na dugom trajanju i zajedničkoj religijskoj osnovi. Štaviše, Crnogorci su Rusiju doživljavali svojom zaštitnicom, a od nje su dobijali pomoć u mnogim aspektima, posebno u vojnom i finansijskom pogledu.³¹ Crnogorsko-ruski diplomatski odnosi su zasnovani 1711. godine, praktično u *ad hoc* formi, a u periodu koji je slijedio se mnogo radilo u pravcu njihovog učvršćivanja.³²

³¹ Prve aktivnosti u pravcu vezivanja Crnogoraca za Rusiju, sa ciljem obezbjeđivanja njene podrške, sežu u XVIII vijek. U tom periodu, vjerski vođa Crnogoraca, vladika Sava, posjetio je Rusiju, ali ondje nije postigao naročit uspjeh u pogledu ostvarivanja svojih ciljeva. Nasuprot njemu, mitropolit Vasilije Petrović Njegoš je, nakon neuspješne posjete Veneciji, donio odluku da se sasvim okrene Rusiji. U ispravnost tog gledšta je uspio da ubijedi i vladiku Savu, koji je, do tada, više bio naklonjen Veneciji. Početkom 1753. godine, Vasilije je oputovao u Rusiju, sa namjerom da od nje dobije političku zaštitu i finansijsku podršku. Mitropolit Vasilije je, noseći pismo vladike Save, iskoristio priliku da naglasi kako su Crnogorci posvećeni u namjeri da „uvijek proliju krv za Rusiju“. Crnogorski mitropolit je ostao u Rusiji oko godinu i po. Za to vrijeme, pisao je uticajnim ličnostima koje su bile bliske ruskoj carici, trudeći se da izdejtstvuje rješenje, prema kojem bi Crna Gora postala dio ruske imperije. Tokom tog boravka, ukazana mu je čast time što je sama carica prisustvovala liturgiji koju je vršio u kremaljskoj crkvi. Možda i najzanimljiviji detalj tog njegovog boravka u Rusiji tiče se prijedloga da se svi Crnogorci, jednostavno, presele u tu zemlju. Tim povodom je osnovana i komisija, ali, uprkos toj činjenici, do pomenutog preseljenja nije došlo. Takođe, za vrijeme boravka u Rusiji, mitropolit Vaslije je napisao *Istoriju o Černoj Gori*, prvo štampano djelo, posvećeno ovoj zemlji. Ova knjiga je, slaveći istoriju Crnogoraca, kao „djela srpskog naroda“, predstavljala značajan doprinos čuvanju i razvoju nacionalnog osjećanja. (prema: Gligor Stanojević, Milan Vasić, *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, od početka 16. do kraja 18. vijeka, *Pobjeda*, Titograd 1975, str. 324–328.)

³² Marko Kusovac, *Odnosi Crne Gore i Rusije*, Matica crnogorska, zima 2013 – proljeće 2014, Podgorica 2014, s. 54.

Značaj koji je Osmansko carstvo pridavalo Crnoj Gori ogleda se u obostranom otvaranju diplomatskih predstavništava. Crna Gora je, odmah po dobijanju nezavisnosti na Berlinskom kongresu, po prvi put, 1879. godine, otvorila poslanstvo u Carigradu.³³ Kada se osvrnemo na istoriju izgradnje crnogorsko-osmanskih odnosa, pred nama se, opet, ukazuje Rusija.

Najvažnija ličnost u pogledu artikulacije crnogorskog nacionalnog osjećanja i najznačajniji simbol na njenom putu ka nezavisnosti, bez ikakve sumnje, bio je Petar II Petrović Njegoš, stric knjaza Nikole.³⁴ On je, 1834. godine, posjetio Rusiju i ondje dobio uvjerljive savjete o potrebi da se sa komšijskim državama, Osmanskim carstvom i Austrijom, izgrade dobri odnosi.³⁵ Zabilježeno je, takođe, da Petar II Petrović Njegoš nije bio naročito impresioniran Austrijom i Njemcima.³⁶ Posmatrano sa ove tačke gledišta, posve je razumljivo to što je Knjaževina Crna Gora, u nekim pitanjima – kao, na primjer, u pogledu obuke konjičkog odreda – preferirala pomoć Osmanskog carstva, a ne Austrije. Takođe, jasno je da dugotrajna kulturna saradnja veoma olakšava razvoj međudržavnih odnosa.

Balkanska strategija i politika sultana Abdul Hamida II svodile su se na to da se izbjegne izbijanje rata. Drugim riječima, suština njegove politike bila je u tome da se spriječi udruživanje malih balkanskih država i njihovo kasnije suprotstavljanje Osmanskom carstvu. U kontekstu odno-

³³ Uğur Özcan, s. 121; Karadağ Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sayfası <http://www.mvpei.gov.me/ministarstvo/Kratki-istorijat-crnogorske-diplomatije> (datum pristupa: 10.06.2016)

³⁴ Petar II Petrović Njegoš nije bio stric knjaza Nikole, već njegovog oca, vojvode Mirka. Nikoli je, pak, bio djed-stric. (*prim. red.*)

³⁵ Niko S. Martinović, „Proučavanje Petra II Petrovica Njegoša“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, IX knjiga, Cetinje 2013, s. 9.

³⁶ Niko S. Martinović, s. 12.

sa sa Crnom Gorom, prioritet je bio u rješavanju spornih pitanja diplomatskim putem. Veoma dobri odnosi, koji su uspostavljeni između dvije države, doveli su čak i do toga da knjaz Nikola bude označen kao Abdul Hamidov špijun.³⁷ U svjetlu ovog rada, pokazuje se da su odnosi između dvije države, započeti ratovima, krajnjim naporom i konkretnim gestovima i jedne i druge strane uzdignuti na znatno viši nivo. Posebno su posjete knjaza Nikole Carigradu, organizovane 1883. i 1899. godine, doprinijele da se saznanja Crnogoraca o Osmanlijama i Turcima znatno prošire. Tako je, na primjer, knjaginja Milena, supruga knjaza Nikole, bila veoma nepovjerljiva i pristrasna prema osmanlijskom haremu, ali su je posjeta tom objektu te topao prijem i prijateljsko držanje valide – sultanije, podstakli da promijeni svoje mišljenje.³⁸

³⁷ Uğur Özcan, s. 129–131.

³⁸ Uğur Özcan, s.176–177.

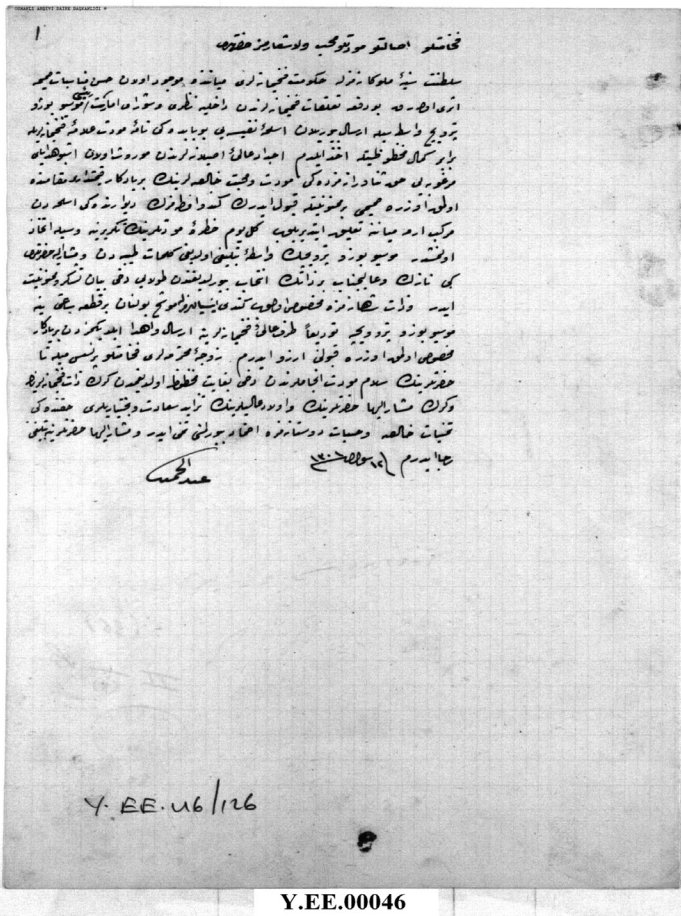
BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA GRAĐA

- BOA, Ā.HUS, 28/55 BOA. Y.PRK. BŠK. 47/17.BOA. Y.MTV, 145/132-2
- BOA. Y.PRK.BŠK. 25/25;BOA. Y.PRK.EŠA., 11/85. BOA.Ā.ML, 2/66.BOA. Ā.DH., 931/73784. BOA.Y.PRK.NMH. 2/73/4/1. BOA.Y.PRK.NMH. 2/73/2/1. ; BOA. Ā.DH., 982/77540. BOA, Y.A.HUS, 352/76-1,4
- BOA.Y.PRK.NMH.3/10, varak 2. BOA. YEE. 46/126.
- BOA.Y.PRK.NMH.3/10, varak 3.
- BOA.Y.PRK.NMH.3/48. BOA. Y.PRK. NMH. 4/89. BOA. · Y.PRK. EŠA, 22/17. BOA, Ā.HR, 324/20934

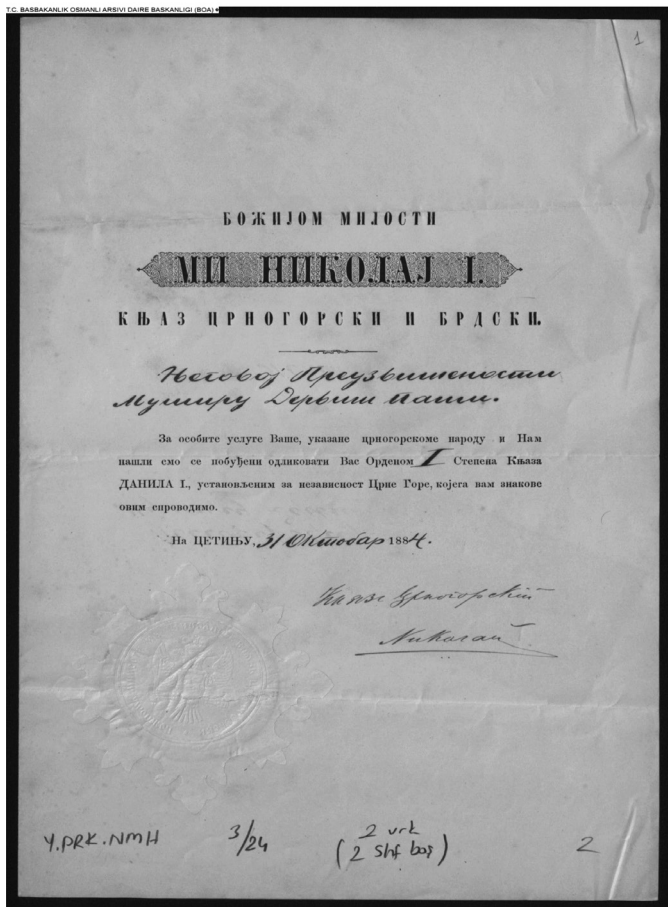
KNJIGE I ČLANCI

- Dorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, Štamparija Petra Āurčića, Beograd 1896.
- Hana Šarkinović, *Diplomatski odnosi Crne Gore i Turske*, Matica crnogorska, broj 58, ljeto 2014.
- Marko Kusovac, *Odnosi Crne Gore i Rusije*, Matica crnogorska, zima 2013 – proljeće 2014, Podgorica 2014, s. 54.
- Niko S. Martinović, „Proučavanje Petra II Petrovića Njegoša“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, IX knjiga, Cetinje 2013.
- Özcan Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- Gligor Stanojević, Milan Vasić, *Istorija Crne Gore*, knjiga 3, od početka 16. do kraja 18. vijeka, Pobjeda, Titograd 1975.

Pismo sa potpisom sultana Abdul Hamida II, u kojem se navodi da se, u ime prijateljstva između Osmanskog carstva i Crne Gore, knjazu Nikoli na poklon – pored dostave pisma koje odiše dobromamjernošću – šalje sat, na kojem su ugravirana početna slova imena dvojice vladara – sultana i knjaza.

PRILOG 2.

Y.PRK.NMH.00003.00024.002

Crnogorski knjaz, Nikola I, odlikovao je Mušira Derviš-pašu
Ordenom I stepena Knjaza Danila I.

ÖZETLER

Gerek bölgenin gerekse Türkiye'nin arařtırmacıları tarafından deęerlendirilen Osmanlı – Karadaę iliřkilerinin ana konusu çoęunlukla savařlar ve isyanlar olmuřtur. Özellikle 19. asır ve 20. asrın bařı bu gibi meselelerin gündemde olması tabiidir. Zira, Karadaę'ın etkin müdahalesi sonucu cereyan eden I. Balkan Savařları, Osmanlı Devleti'nin daęılmasını hızlandıran sonuçlardan biri olmuřtur. Ancak Osmanlı Arřivinde hediyeleřme, diplomatik iliřkilerin kurulması, karřılıklı olarak verilen devlet niřan ve beratlar gibi karřılıklı dostluęu simgeleyen çok sayıda belgenin var olduęu bir hakikattir.

Buęün, Balkanlarla beraber tüm dünyanın řiddetle ihtiyaç duyduęu dostane iliřkilerin canlanması maksadıyla II. Abdülhamit döneminde geliřtirilen bu dostane iliřkiler çalıřmamızda deęerlendirilmeye çalıřılacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadaę, Osmanlı Devleti, hediyeleřme, savařlar, belge*

ABSTRACT

The relationship between Ottoman Empire and Montenegro evaluated both by Turkish and regional researchers has mainly been about wars and riots. Yet, these issues are especially the subject of 19. and the beginning of 20. century's agenda as one of the reasons that fastened the collapsing process of Ottoman Empire was the First Balkan Wars which was effectively initiated by Montenegro.

However, at the same time, there are number of historical proofs in the Ottoman archives which embody the friendship of these two countries such as presents, documents on diplomatic relations, state orders, privilege titles given. Today, efforts are underway, in order to renew amicable relationships that was held during the II Abdülhamit Reign, that the world really needs through this work.

KEY WORDS: *Montenegro, the Ottoman Empire, wars, presents, documents*

Dr Fahri Turk

TRAKIJSKI UNIVERZITET U EDIRNU
TURSKA

TURCI U CRNOJ GORI I TURSKE JEZIK

Napuštajući svoju zemlju Turci iz Jugoslavije migrirali su u Tursku, naročito tokom 1960-ih i 1970-ih godina. Slična situacija je bila i s Turcima u Crnoj Gori. Nažalost, zbog nemogućnosti da se služe turskim jezikom što je rezultiralo smanjenjem njihove populacije, Turci u Crnoj Gori asimilovani su od strane ostalih muslimana i crnogorskog naroda. Međutim, nakon proglašenja nezavisnosti Crne Gore 3. juna 2006. godine turski jezik je postajao sve popularniji. U tom okviru ovaj istraživački rad se fokusira na Turke u Crnoj Gori kao i aktivnosti TİCA-e i Turskog kulturnog centra *Yunus Emre* u pogledu učenja turskog kao stranog jezika i jezika podučavanja. Ne postoji literatura na turskom i stranim jezicima o Turcima i turskom jeziku u Crnoj Gori. U analizi je korišćen metod kvalitativne analize sadržaja na osnovu primarnih izvora.

KLJUČNE RIJEČI: *Turci u Crnoj Gori, turski jezik, obrazovanje, kursevi turskog jezika, TİCA, Turski kulturni centar Yunus Emre*

Uvod

Nakon povlačenja Osmanskog carstva sa Balkana (1912), Turci koji su ostali da žive u balkanskim državama bili su izloženi sistematskom pritisku na kulturnom i vjerskom planu. Po završetku balkanskih ratova, oni su napuštali svoje krajeve. Iseljavanje se nastavilo i nakon stvaranja Jugoslavije. Migracije iz Jugoslavije u Tursku su ubrzane tokom 60-ih i 70-ih godina XX vijeka,¹ a izuzetak u tom pogledu nije bila ni Crna Gora.² Nažalost, crnogorski Turci nijesu bili u mogućnosti da se služe svojim jezikom, pa se njihova brojnost – pored pomenutih migracija – smanjivala i tako što su bili izloženi asimilaciji, kako u brojnije muslimanske zajednice, tako i u Crnogorke. Stoga je broj Turaka koji danas žive u Crnoj Gori – 104 osobe, prema popisu iz 2011. godine – toliko neznan da se ne može govoriti o postojanju nečega što bi se dalo definisati kao „turska manjina“, a pomenuta cifra teško da omogućava osnivanje nevladine organizacije, a da i ne govorimo o školama, udruženjima, novinama i kulturnim aktivnostima. Ipak, aktivnosti Turske agencije za međunarodnu saradnju i razvoj (TIKA),

¹ Za više informacija o iseljavanju muslimana iz Jugoslavije u Tursku u periodu od 1918. do 1966. godine vidjeti: Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918–1966)*, Oldenbourg Verlag, München, 2013.

² Pojam „Crnogorski Turci“ se koristi za opisivanje Turaka koji su naselili Crnu Goru nakon što ju je Osmansko carstvo osvojilo. Ovaj pojam ne obuhvata Turke – državljane Republike Turske – koji su u kasnijem periodu dolazili i naseljavali se u Crnu Goru.

čija je kancelarija u Crnoj Gori otvorena 2007. godine, te uspostavljanje Kulturnog centra *Junus Emre* doveli su do jačanja interesovanja za turski jezik, budući da pomenute institucije godinama organizuju kurseve u Rožajama (od 2008), Podgorici (2009) i Baru (2010). Takođe, turski jezik se uči u rožajskoj i plavskoj gimnaziji, te Medresi *Mehmed Fatih* u Tuzima.

U prvom poglavlju ćemo se potruditi da, koristeći se statističkim podacima, pružimo što više informacija o crnogorskim Turcima i turskom jeziku u Crnoj Gori, počev od vremena kada je ova zemlja bila u sastavu Jugoslavije. U drugom poglavlju, fokusiranom na period nakon proglašenja nezavisnosti Crne Gore (3. jun 2006), bavićemo se opisom aktivnosti TIKA-e i Kulturnog centra *Junus Emre* na planu popularizacije turskog jezika.

Budući da o Turcima i turskom jeziku u Crnoj Gori za period nakon 1990. godine ne postoje izvori na turskom i drugim stranim jezicima, studija *Turci u Crnoj Gori i turski jezik*, oslonjena na seriju intervjuva, predstavlja originalno istraživanje i pokušaj da se, barem donekle, popuni praznina u literaturi koja se odnosi na ovu temu.

Turci u Crnoj Gori

Turci su osvojili Crnu Goru za vrijeme vladavine sultana Mehmeda Osvajača, 1454–55. godine. U tom periodu su osvojeni posljednji ostaci nekadašnje Srbije – Zeta (Crna Gora) i Raška.³ Dvadeset godina nakon osvajanja Meduna (1457), Turci kontrolišu cjelokupno područje današnje Crne Gore – izuzev priobalnog pojasa od Bojane do Kotora, koje je bilo pod mletačkom vlašću.

³ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, prevela: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, str. 91.

Godine 1498. Turci su – obaranjem upravitelja Stefana Crnojevića, Ivanovog sina – pripojili Crnu Goru skadarskom sandžaku, prekidajući dotadašnju tradiciju po kojoj je osvojenom oblašću upravljao lokalni administrator.⁴ Ipak, Osmansko carstvo je imalo ogromnih problema da uspostavi kontrolu nad Crnom Gorom, jer su Crnogorci koristili svaku priliku da se suprotstave Visokoj Porti. Baš kao što su bili vrlo aktivni 1711. i 1714. godine, Crnogorci su uzeli učešće i u događanjima nakon 1875, podržavši hercegovačke ustanike. Kao saveznik Srbije u ratu protiv Osmanskog carstva (1876), Crna Gora je zauzela Nikšić, Podgoricu, Bar i Ulcinj, a svrstavanje uz Rusiju u osmansko-ruskom ratu Crnogorcima je omogućilo da izađu kao pobjednici i odredbama Berlinskog ugovora iz 1878. dobiju nezavisnost.⁵ Nekoliko decenija kasnije (1912), Crna Gora objavljuje rat Osmanskom carstvu, čime počinje Prvi balkanski rat, praćen pokoljima i iseljavanjima stanovništva u Tursku, nakon čega je brojnost turske populacije na Balkanu – pa i u Crnoj Gori – ozbiljno umanjena. Masovna iseljavanja iz Crne Gore u Tursku, u periodu od 1961. do 1971. godine, učinili su tursku populaciju u Crnoj Gori praktično nepostojećom.⁶

U formularima popisa stanovništva u Jugoslaviji iz 1948. i 1953. godine nije moguće pronaći odrednicu *Turci*, a, takođe, nije bilo oznaka kao što su *Bošnjaci* ili *Muslimani*.

⁴ Šerbo Rastoder, *Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu*, <http://www.diplomat.com.tr/atlas/sayilar/sayi13/sayfalar.asp?link=s13-3.htm>, (06.07.2015).

⁵ *İslam Ansiklopedisi*, tom 24, str. 385, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=240385>, (06.07.2015).

⁶ Autor previđa činjenicu da na popisu iz 1971. godine, za razliku od ranijih, postoji *Musliman*, kao odrednica za nacionalnu pripadnost. Od teze o masovnom iseljavanju ubjedljivijim nam se čini objašnjenje prema kojem su se mnogi od onih kojima je 1971. godine konačno bilo omogućeno da se identifikuju sa tom odrednicom ranije izjašnjavali kao Turci, Crnogorci, Srbi, Hrvati i dr. usljed činjenice da nijesu bili priznati kao dio zasebne nacionalne zajednice. (*prim. red.*)

Na pomenutim popisima muslimani su se jedino mogli pronaći pod odrednicom *Šiptari*, što je bila oznaka za Albance.⁷ Popis iz 1961. prepoznaje postojanje 2.392 Turaka u Crnoj Gori, ali ih je, samo deset godina kasnije, svega 397. Ovako drastično smanjenje broja Turaka u Crnoj Gori moguće je objasniti njihovim iseljnjem u druge krajeve Jugoslavije ili u Tursku (vidi tabelu 2).

TABELA 1: *Brojnost Turaka u Crnoj Gori prema popisima od 1948. do 2011.*

GODINA	CRNA GORA	TURCI
1948	377.189	---
1953	419.873	---
1961	471.894	2.392
1971	529.592	397
1981	584.310	---
1991	615.447	---
2011	652.029	104

Izvor: <http://www.rastko.org.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-montenegro.html>, (05.07.2015).

Kada govorimo o mjestima u kojima žive crnogorski Turci, počinjemo sa Barom, budući da ih je ondje najviše.⁸

⁷ <http://www.rastko.org.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-montenegro.html>, (05.07.2015).

⁸ Turci su osvojili Bar 1478. godine,* u eri Mehmeda II Osvajača, držeći ga sve do Berlinskog kongresa (1878), kada je prepušten Crnoj Gori. U Starom Baru se, iako u lošem stanju, može naći nekoliko džamija i turbeta. Prema popisu iz 2011. godine, u Baru je živjelo 42.048 ljudi, od čega 8.137 muslimana. Dakle, od ukupno 106.105 muslimana u Crnoj Gori, preko 8.000 živi u Baru. Za svoju nacionalnu pripadnost upotrebljavaju posve različite pridjeve, pa tako imamo Bošnjake (2.153), Muslimane (3.236), Bosance (53), Bošnjake-Muslimane (12), Crnogorce-Muslimane (48), Gorance (16), crnogorske Muslimane (65), Muslimane-Bošnjake (3) i Turke (36). [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf), (04.07.2015). Većina muslimana i Turaka koji su ranije ovdje živjeli, iselila se u Tursku (Istanbul i Izmir), u periodu od 1912. do 1970. godine. Ti muhadžiri su počesto uzimali prezime "Barli (Barli)", prema mjestu odakle su poticali. (<http://www.today-sa->

Dalje, na Turke je moguće nabasati i u gradovima i kasabama poput Podgorice, Bijelog Polja, Pljevalja, Rožaja ili Budve (vidi tabelu 2). Valja, takođe, napomenuti da Turska sve do 2008. godine nije imala pouzdane podatke o ovdašnjim Turcima. Trenutno u Baru živi osamnaest turskih porodica koje nose prezimena poput Karadžović, Đulomerović, Šahinović, Mustafić, Omerbašić.⁹

TABELA 2: *Turci u Crnoj Gori prema popisu iz 2011.*

GRAD	TURCI
BAR	36
BUDVA	7
PLAV	5
UCĀNJ	1
TĀVAT	2
PODGORĀCA	22
DANILOVGRAD	1
BERANE	2
PLJEVLJA	4
BĀJELO POLJE	18
ROŽAJE	6
UKUPNO	104

Izvor: [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf), (04.07.2015).

Na popisu iz 2011. Turci koji žive u Crnoj Gori uzdržavali su se od identifikovanja sa odrednicom *Turci*. Brojke kažu da oni koji su se na popisu izjasnili kao Turci čine 0,02% stanovništva.¹⁰ Dakle, od 625.266 stanovnika, svega je 104 Turaka.

man.com/ national_turks-in-montenegrin-town-not-afraid-to-show-identity-anymore_257530.html, (04.07.2015). – * Bar je osvojen 1571. godine. (*prim. red.*)

⁹ <http://www.milliyet.com.tr/adriyatik-teunutulanturkler/gundem/gundemdetay/21.09.2011/1441439/default.htm> (04.07.2015).

¹⁰ Prema popisu iz 2011. godine, u Crnoj Gori živi 625.266 ljudi. Crnogorci su najbrojnija nacionalna zajednica (44,9%), slijede Srbi (28,77%), Bošnjaci (8,65%), Albanci (4,91%), Muslimani (3,31%), Romi (1,01%) i Hrvati (0,97%).

Od ukupnog broja Turaka u Crnoj Gori (104), skoro polovina (51) ih živi u primorskim krajevima zemlje, 28 ih je u sandžačkim gradovima, a 25 osoba živi u unutrašnjosti Crne Gore (vidi tabelu 2). S druge strane, prema procjenama Sulja Mustafića s kraja 2015. godine, u Crnoj Gori živi između 300 i 400 osoba turskog porijekla. Značajnu brojčanu razliku između te procjene i podataka sa popisa, Mustafić objašnjava činjenicom da su mnogi, prolazeći kroz proces asimilacije, jednostavno zaboravili svoje turske korijene.¹¹

Turski jezik u Crnoj Gori

Institut *Junus Emre* je sa Filozofskim fakultetom Univerziteta Crne Gore potpisao protokol o osnivanju Odsjeka za turkologiju, ali do kraja 2015. godine taj projekat još nije zaživio.¹² TİKA je, u saradnji sa Institutom za strane jezike Univerziteta Crne Gore ustanovila kurseve turskog jezika u nekim crnogorskim gradovima, poput Rožaja (2008), Podgorice (2009) i Bara (2010). Pomenute kurseve turskog jezika godišnje pohađa oko 500 ljudi. Do kraja 2009. godine, kurseve u Rožajama i Podgorici je prošlo 160 učenika, a 2010. godine, računajući i kurs u Baru, oko 200 ljudi.¹³ Kurs turskog jezika u Podgorici je otvoren uz pomoć TİKA-e, a kasnije je brigu o njemu preuzeo Institut *Junus Emre*.¹⁴ Trenutno vlada veliko interesovanje za aktivnosti koje preduzima Turski kulturni centar *Junus Emre*. Primjera radi, kurs

¹¹ Razgovor sa Suljom Mustafićem, potpredsjednikom Skupštine Crne Gore i političkim direktorom Bošnjačke stranke, vođen je 23. novembra 2015. godine u Podgorici.

¹² <http://www.yee.org.tr/karadag-podgoritsa/tr/turkoloji-universiteler>, (05.07.2015).

¹³ Fahri Türk, *Türk Kültür Dış Politikası*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul, 2014, str.76.

¹⁴ TİKA Karadağda Türkçe kursu açtı, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=69518>, (05.07.2015).

turskog jezika je u 2014. godini pohađalo 70 osoba. Osnovana su dva odjeljenja, a veliko interesovanje potencijalnih učenika ponukalo je organizatore da donesu odluku o otvaranju trećeg odjeljenja.¹⁵ Kurseve turskog jezika u organizaciji Instituta *Junus Emre* u 2015. je pohađalo 95 učenika, od čega čak 96% čine žene. Kada je u pitanju nacionalna struktura učenika, 60% njih su Crnogorci, a 40% Bošnjaci.

Cijena pohađanja kursa je simbolična – iznosi 50 eura. U anketi koja se odnosila na razloge zbog kojih se upisuje kurs turskog jezika, mnogo žena je kazalo da žele poboljšati znanje turskog jezika kako bi bolje razumjele turske serije.¹⁶ Do kraja 2015, od svih kurseva turskog jezika koji su organizovani na teritoriji Podgorice, aktivan je samo onaj o kom se stara Institut *Junus Emre*. Opet, pomenuti institut je 2014. godine organizovao besplatan kurs turskog jezika na Nikšićkom univerzitetu. Iako od pomenutog univerziteta nije dobijena dozvola za održavanje kursa u akademskoj 2015–16. godini, Institut *Junus Emre* je preduzeo neophodne mjere za nastavak projekta u 2016–17.¹⁷

Institut za strane jezike Univerziteta Crne Gore je pružio tehničku podršku TİKA-inom projektu kurseva turskog jezika i na taj način bitno pospješio kvalitet nastavnog procesa.¹⁸ TİKA je, u cilju osiguranja visokog kvaliteta nastave stranih jezika, osnovala računarsku laboratoriju.¹⁹

¹⁵ <https://tr-tr.facebook.com/TurkceOgretimi/posts/73236586813499>, (06.07.2015).

¹⁶ Razgovor sa Emreom Çağlayanom (Emre Çağlayan), profesorom turskog jezika u podgoričkoj ispostavi Instituta *Junus Emre*, vođen je 25. novembra 2015. godine.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ http://www.tika.gov.tr/tr/haber/karadagda_egitime_tika_destegi-5801, (05.07.2015).

¹⁹ TİKA Faaliyet Raporu, 2013, Ankara, str. 40, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2013.pdf>, (06.07.2015).

TABELA 3: Broj učenika koji su 2010. pohađali kurseve turskog jezika u Crnoj Gori

KURS	BROJ UČENIKA
Kurs turskog jezika u Rožajama	102
Turski jezik u rožajskoj gimnaziji	208
Kurs turskog jezika u Baru	115
Kurs turskog jezika u Podgorici	65
UKUPNO	490

Izvor: TIKA Faaliyet Raporu 2010, s. 15, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2010.pdf>, (05.07.2015).

Kao što smo rekli, Institut *Junus Emre* je jedina ustanova koja organizuje kurseve turskog jezika u Podgorici. Za kurseve u Baru, Ulcinju i Rožajama zadužen je Mešihat Islamske zajednice u Crnoj Gori, a turski jezik je zastupljen i kao izborni predmet u srednjim školama, konkretno, u rožajskoj i plavskoj gimnaziji.²⁰

Turska stipendira crnogorske studente, pružajući im šansu da nauče turski jezik i obrazuju se na nekom od turskih univerziteta.²¹ Primjera radi, 2009. godine je 16 osoba iz Crne Gore otišlo u Tursku. Petoro je učilo turski jezik na TÖMER-u,²² osmoro je upisalo osnovne, a troje lju-

²⁰ Istraživačke bilješke sačinjene u Crnoj Gori, u periodu od 22. do 26. novembra 2015. godine.

²¹ Odlazak crnogorskih učenika u Tursku nije fenomen skorijeg doba, jer je još za osmanlijskog vaktu mnogo mladih ljudi iz Crne Gore odlazilo u Carigrad. Pomenimo samo neke od njih: Ahmed-paša Hercegović, Skender-beg, Šejh Ahmed Kadić (Akovali), Osman-paša, Mehmed Šemsikadić. Od Barana koji su se znali zaputiti ka Carigradu, istakli su se Sulejman Mujić, Abdulah Ljubanović, Mehmed Kričković, Omer Bajramović. Za više informacija o crnogorskim učenicima u Carigradu, za vrijeme Osmanskog carstva, pogledati: Ajdin Rakić, „Crnogorski studenti u Carigradu“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, X knjiga, Cetinje, 2014, str. 1–7.

²² TÖMER (Türkçe Öğrenim Merkezi) je Centar za istraživanje turskog i stranih jezika pri Univerzitetu u Ankari. Osnovan je 1984. godine i,

di je upisalo master studije. Takođe, Turska obezbjeđuje 43 mjesta za učenike i studente iz Sandžaka – prekogranične regije između Crne Gore i Srbije.²³ U akademskoj 2015/16. godini, Turska je obezbijedila 40 mjesta za studente iz Crne Gore.

Popularizaciju turskog jezika u Crnoj Gori podstiču i turske nevladine organizacije. Primjera radi, *Edukativni centar Feza* je u martu 2012. godine pokrenuo prvi privatni kurs turskog jezika u Podgorici. Za rad na tom poslu je angažovano dvoje profesora iz Turske. Takođe, ova ustanova, angažujući lokalni kadar, organizuje i kurseve engleskog, njemačkog i italijanskog jezika, a strancima koji žive u Crnoj Gori je omogućeno pohađanje kurseva crnogorskog jezika.²⁴

Sa druge strane, interesovanje za učenje turskog jezika se u Crnoj Gori povećava iz dana u dan. O tome ponajbolje govore riječi Rahmana Ademija, koordinatora Instituta *Junus Emre* za Balkan, koji je naveo da se tokom 2015. godine čak 175 osoba prijavilo za kurs turskog jezika, te da je bilo i onih čija su imena ostala ispod crte. Ademi se istakao i podršku koja je, u vidu doniranih knjiga, data izučavanju turskog jezika u nekim crnogorskim školama.²⁵

Osvrt na turski jezik

Crnogorci iskazuju veliko interesovanje za kurseve turskog jezika, a isti slučaj je i sa malobrojom turskom

osim u glavnom gradu, ima odjeljenja u Istanbulu, Bursi, Izmiru, Adani, Antaliji, Alaniji, Samsunu i Južnoj Koreji. (*prim. red.*)

²³ Türk, *n.d.*, str. 149.

²⁴ http://www.zaman.com.tr/cumaertesi_goller-ve-tuneller-ulkesi-karadag_2242068.html, (06.07.2015).

²⁵ <http://www.aa.com.tr/tr/turkiye/451739--balkanlarda-ikinci-yabanci-dil-olarak-turkce-ogretiliyor>, (06.07.2015).

populacijom u ovoj zemlji. Kao primjer možemo navesti Ilimu, unuku Baranina Bejazita Karađozbegovića (*Beyazit Karagözbekoviç*)²⁶, koja nastavlja da pohađa kurs turskog jezika u Podgorici.²⁷ Karađozbegović navodi da su se njegovi preci u Crnu Goru doselili iz Manise, prije 300 godina. Iseljavanje i asimilacija su doveli do toga da crnogorski Turci praktično zaborave svoj jezik. Sudbinu turskog jezika naš je sagovornik opisao ovim riječima: „Do prije četrdesetak godina, u staroj barskoj čaršiji, svako je govorio turskim jezikom. Ipak, biološki nestanak starijih generacija je doveo do toga da jezik bude zaboravljen. Sada se, međutim, stvari mijenjaju, pa naša djeca i unučad iznova počinju da uče turski jezik.“²⁸

Potpredsjednik Skupštine Crne Gore i politički direktor Bošnjačke stranke, Suljo Mustafić, objašnjava da „ovdje svega pedesetak porodica priča turskim, dok je znatno više onih koji imaju turske korijene, ali ne govore tim jezikom. Sada sam se i ja posvetio učenju turskog jezika, a nadam se da ćemo uskoro imati barem hiljadu ljudi koji će znati da pričaju na turskom. Mi smo jedan narod i treba da učimo taj jezik.“²⁹ Govoreći o ranijim vremenima, Mustafić ističe da su nekada u Baru čak i hrišćani znali turski jezik. Najveće interesovanje za učenje turskog iska-

²⁶ Karađuzović (*prim. red.*)

²⁷ Supruga g-dina Bejazita je Albanka iz Ulcinja, kojoj je, nakon vjenčanja, sasvim solidno išlo učenje turskog jezika, ali se, iako živeći u turskoj porodice, tim jezikom kasnije nije često služila, pa ga danas veoma slabo govori. (Razgovor sa Bejazitom Karađozbegovićem je vođen 22. novembra 2015. godine u Kotoru.)

²⁸ <http://www.milliyet.com.tr/adriyatik-te-unutulan-turkler/gundem/gundemdetay/21.09.2011/1441439/default.htm>, (04.07.2015). Autor je stekao utisak sličan onom koji smo, 22. novembra 2015. godine, mogli čuti od Bejazita Karađozbegovića.

²⁹ *Isto.*

zuju Bošnjaci, a razloge, prema Mustafićevom mišljenju, treba tražiti u istorijskoj bliskosti i kulturnim afinitetima, ali vjerski segment, naglašava naš sagovornik, nije jedini faktor koji podstiče ljude na učenje turskog jezika. Treba, naime, imati u vidu i ogromnu popularnost turskih serija u Crnoj Gori.³⁰

Interesovanje za kurseve turskog jezika povremeno se nađe i u štampi. Upoređujući kurseve turskog i grčkog jezika, službenica TIKA-e, Sabina Pačariz-Bešlić, navodi: „Na kursovima turskog, koje organizujemo već tri godine, imamo polaznike koji su dogurali do četvrtog razreda [...] među razlozima za učenje, bitno mjesto zauzimaju interesovanje za tursku kulturu i želja da se posjeti Istanbul [...] a nesumnjiv je i uticaj turskih serija. U Baru, recimo, imamo jednog vremešnog učenika čiji entuzijazam zavređuje sve pohvale.“³¹

Odnos prema turskom jeziku i Turcima u Crnoj Gori varira, zavisno od toga o kojoj etničkoj skupini govorimo. Tevfik Judžesoj (*Tevfik Yücesoy*), ataše za vjerska pitanja u Ambasadi Republike Turske u Podgorici, smatra da je percepcija turskog jezika i Turaka u Crnoj Gori doživjela pozitivan pomak u posljednjih desetak godina, prvenstveno zahvaljujući djelovanju institucija poput *Turkish Airlines-a*, Odjeljenja za vjerska pitanja Ambasade Republike Turske u Podgorici i TIKA-e. Njihove aktivnosti su bile usmjerene posebno ka tome da se promijeni percepcija Turaka u očima Crnogoraca i Srba i tu se zaista uočava ogroman pomak. Od naroda koji žive u Crnoj Gori, daleko najveće simpatije prema Turcima gaje Bošnjaci, dok su Albanci u tom pogledu nešto uzdržaniji. Judžesoj dalje navodi da laički orijentisani Srbi imaju znatno po-

³⁰ Razgovor vođen sa Suljom Mustafićem.

³¹ *Vijesti*, 27. februar 2011, str. 4.

zitivniji stav prema Turskoj, nego oni koji su pod većim uticajem SPC.³²

Obrazovanje na turskom jeziku

Aktivnost TIKa-e na polju izučavanja turskog jezika se ne svodi samo na pružanje podrške održavanju kurseva, budući da se znatna pažnja posvećuje nastavi u osnovnim i srednjim školama. U Tuzima, nadomak Podgorice, nalazi se Medresa *Mehmed Fatih*. U ovoj ustanovi se, počev od školske 2008/09. godine, školuju učenici bošnjačke i albanske nacionalnosti, kojima je pružena prilika da nauče i turski jezik. Nastava se izvodi dva časa nedjeljno tokom sve četiri godine. U školskoj 2015/16. godini oko 250 učenika je pohađalo nastavu u ovoj medresi. Direktor ustanove, Rahman Kačar, navodi da učenici ovdje stižu tek osnovno poznavanje jezika, a ako žele da nastave školovanje u Turskoj, moraju pohađati časove na TÖMER-u. Kako bi nastava turskog jezika u medresi bila na zadovoljavajućem nivou, od Ministarstva obrazovanja Republike Turske se očekuje potpora u vidu slanja nastavnog kadra. Medresa *Mehmed Fatih* uživa finansijsku podršku Odjeljenja za vjerska pitanja Ambasade Republike Turske u Podgorici.³³

Održavanje nastave u ovoj medresi je, kao što je već navedeno, započeto 2008. godine i to uz podršku Islamske banke za razvoj i TIKa-e. Osim maternjih i turskog, učenici pohađaju časove engleskog i arapskog jezika.³⁴ Dvadeset devet učenika – treća generacija maturanata –

³² Razgovor sa Tefvikom Judžesojom (*Tevfik Yücesoy*), savjetnikom za vjerska pitanja u Ambasadi Republike Turske u Podgorici vođen je 23. novembra 2015. godine.

³³ Aynı yerde.

³⁴ Ömer Çetres, Karadağ'da, Türkçe, 81 yıl sonra 'eğitim dili', <http://www.turkishjournal.com/i.php?newsid=10963>, (06.07.2015).

primila je 2015. godine diplome Gimnazije *Imam Hatip*.³⁵ Nastava turskog jezika je od posebnog značaja, a TİKA je, samo u 2012. godini, izdvojila značajna finansijska sredstva: plate za nastavni kadar (31 profesor), administraciju (5 osoba) i pomoćno osoblje te troškove putovanja.³⁶

Upravi ove škole je veoma stalo do nastave turskog jezika. O tome najbolje svjedoče riječi Omera Halila Kajošaja, bivšeg upravnika medrese i sadašnjeg direktora Kancelarije Islamske zajednice Crne Gore za odnose sa inostranstvom: „Veoma su snažni odnosi Islamske zajednice (Dijaneta) sa Turskom, pa IZCG već postavlja upravu medrese. Nakon što diplomira, većina naših učenika odlazi u Tursku, gdje nastavlja školovanje. Zbog toga nam je veoma stalo do nastave turskog jezika. U ovoj je oblasti, nekada davno, mnogo ljudi poznavalo taj jezik, a vjerujemo da će turski opet postati važan.“³⁷

Zaključak

Kao što je navedeno, crnogorski Turci se 60-ih godina XX vijek masovno iseljavaju u Tursku, čime se drastično smanjuje njihova brojnost i slabi identitet u samoj Crnoj Gori. Nema podataka o brojnosti Turaka u Crnoj Gori u popisima za 1948. i 1953. godinu. Popis iz 1961. bilježi postojanje 2.392 Turaka u Crnoj Gori, a pedeset godina kasnije, 2011, svega ih je 104. (vidi tabelu 1 i 2).

I dok Karađozbegović smatra da se turski jezik gubio porastom onih koji su napuštali ovaj svijet, dotle Mustafić drži da turskim jezikom govori oko pedeset porodica u

³⁵ <http://www.haberler.com/karadag-daki-mehmed-fatih-medrese-si-nde-mezuniyet-7400280-haberi/>, (07.07.2015).

³⁶ TİKA Faaliyet Raporu Ankara, 2012, str. 66, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2012.pdf>, (06.07.2015).

³⁷ Ömer Çetres, Karadağ'da, Türkçe, 81 yıl sonra eğitim dili.

Crnoj Gori, s tim što je, naglašava, znatno veći broj onih koji imaju tursko porijeklo. Turski jezik, dakle, ima značaj i na planu zaštite nacionalnog identiteta. Primjera radi, Gagauzi su, uprkos promjeni vjere, ostali Turci, jer su sačuvali jezik. To sa crnogorskim Turcima nije bio slučaj.

S druge strane, nakon što je Crna Gora postala nezavisna država, došlo je do povećanja interesovanja za turski jezik, kako kod Turaka, tako i kod onih koji sa njima dijele isto porijeklo ili vjeru, posebno u gradovima kao što su Bar, Podgorica ili Bijelo Polje. U organizaciji TIKA-e i Kulturnog centra *Junus Emre*, organizovano je učenje turskog kao stranog jezika, bilo u formi kurseva, bilo u vidu izbornog predmeta u srednjim školama. U tom kontekstu, aktivnosti TIKA-e, poput otvaranja kurseva turskog jezika u Rožajama (2008), Podgorici (2009) i Baru (2010), te uvođenja turskog kao obaveznog jezika u medresi *Mehmet Fatih* svakako su učinili mnogo u pravcu povećanja značaja turskog jezika na nivou Crne Gore.

Velika je, dakle, odgovornost na organizacijama poput TIKA-e i Kulturnog centra *Junus Emre*. One mogu dati ključni doprinos na planu upoznavanja Crnogoraca sa turskim jezikom i svakako bi trebalo da pruže podršku naučnim istraživanjima na tom polju. Takođe, treba održavati živim interesovanje za turski jezik i, generalno, tursku kulturu. Jasno je, naravno, da nastava turskog jezika ima primat u odnosu na ostale kulturne djelatnosti, budući da ljudi koji valjano savladaju turski jezik već imaju odličan osnov za upoznavanje drugih segmenata turske kulture.

BLOGRAFIJA

KNJIGE I ČLANCI

- Castellan Georges, *Balkanların Tarihi*, Prevela: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Çetres Ömer, *Karadağ'da, Türkçe, 81 yıl sonra 'eğitim dili'*, <http://www.turkishjournal.com/i.php?newsid=10963>, (06.07.2015).
- *İslam Ansiklopedisi*, tom 24, str. 385, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=240385>, (06.07.2015).
- Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918–1966)*, Oldenbourg Verlag, München, 2013.
- Rakić Ajdin, „Crnogorski studenti u Carigradu“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, nova serija, X knjiga, Cetinje, 2014, str. 1–7.
- Rastoder Šerbo, *Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu*, <http://www.diplomat.com.tr/atlas/sayilar/sayi13/sayfalar.asp?link=s13-3.htm>, (06.07.2015).
- TİKA Faaliyet Raporu, 2013, Ankara, str. 40, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2013.pdf>, (06.07.2015).
- TİKA Faaliyet Raporu Ankara, 2012, str. 66, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2012.pdf>, (06.07.2015).
- TİKA Faaliyet Raporu 2010, str. 15, <http://www.tika.gov.tr/upload/oldpublication/faaliyet-raporu-2010.pdf>, (05.07.2015).
- TİKA Karadağ'da Türkçe kursu açtı, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=69518>, (05.07.2015).
- „Şeherezada mnoge motivisala da uče“, *Vijesti*, 27. 02. 2011.
- Türk Fahri, *Türk Kültür Dış Politikası*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul, 2014.

INTERNET IZVORI

- <http://www.rastko.org.rs/istorija/srbi-balkan/vrudic-montenegro.html>, (05.07.2015).
- http://www.todayzaman.com/national_turks-in-montenegro-town-not-afraid-to-show-identity-anymore_257530.html, (04.07.2015).

- <http://www.milliyet.com.tr/adriyatik-teunutulanturkler/gundem/gundemdetay/21.09.2011/1441439/default.htm>, (04.07.2015).
- [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf), (04.07.2015).
- <http://www.yee.org.tr/karadag-podgoritsa/tr/turkoloji-universiteler>, (05.07.2015).
- http://www.tika.gov.tr/tr/haber/karadagda_egitime_tika_destegi-5801, (05.07.2015).
- http://www.zaman.com.tr/cumaertesi_goller-ve-tuneller-ulkesi-karadag_2242068.html, (06.07.2015).
- <http://www.aa.com.tr/tr/turkiye/451739--balkanlarda-ikinci-yabanci-dil-olarak-turkce-ogretiliyor>, (06.07.2015).
- <https://tr-tr.facebook.com/TurkceOgretimi/posts/732365086813499>, (06.07.2015).

INTERVJU

- Intervju sa Bejazitom Karadžobegovićem (*Bejazıt Karagöz-bekoviç*), Kotor, 22. novembar 2015.
- Intervju sa Suljom Mustafićem, potpredsjednikom Skupštine Crne Gore i političkim direktorom Bošnjačke stranke, Podgorica, 23. novembar 2015.
- Intervju sa Tevikom Judžesojom (*Tevfik Yücesoy*), savjetnikom za vjerska pitanja u Ambasadi Republike Turske u Crnoj Gori, Podgorica, 23. novembar 2015.
- Intervju sa Emreom Čağlayanom (*Emre Çağlayan*), profesorom turskog jezika u Institutu *Yunus Emre* u Podgorici, Podgorica, 25. novembar 2015.

ÖZETLER

Yugoslavya Türklerinin yaşadıkları ülkeyi terk ederek Türkiye'ye göç etmeleri 1960'lı ve 1970'li yıllarda hız kazanmıştır. Bu durum haliyle söz konusu devletin bir parçası olan Karadağ Türkleri için de geçerli olmuştur. Ne yazık ki Karadağ Türkleri nüfuslarının azalması nedeniyle Türkçeye sahip çıkamadıklarından zamanla bu ülkede yaşayan Karadağlılar veya Müslüman topluluklar içinde eriyip gitmişlerdir. Ancak 3 Haziran 2006 tarihinde Karadağ'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra Türkçeye duyulan ilgi artmaya başlamıştır. Bu bildiriye Karadağ Türkleri ve bu ülkede Türkçenin yükselişe geçmesi çerçevesinde TİKA ve Yunus Emre Kültür Merkezi tarafından Türkçenin bir yabancı dil ve eğitim dili olarak öğretilmesine yönelik yapılan faaliyetler üzerinde durulacaktır. 1990 sonrası dönemde Türkçe ve yabancı dillerde "Karadağ Türkleri ve Türkçe" üzerine yazılmış hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Nitel içerik çözümlemesinin yöntem olarak kullanıldığı bu çalışmada birincil kaynaklar kullanılmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ Türkleri, Türkçe, Eğitim, Türkçe Kursları, TİKA, Yunus Emre Kültür Merkezi*

ABSTRACT

The migration of Turks from Yugoslavia to Turkey was intensified in the 60's and the 70's. Similar situation was also with the Turks in Montenegro. Unfortunately, as they could not use their mother tongue i. e. Turkish, such a situation resulted in decreasing the number of the members of the Turkish population in Montenegro and their assimilation by the other Muslims and Montenegrin people. However, after the regaining of Montenegrin sovereignty on June 3, 2006, the Turkish Language became increasingly popular. To that end, this research is focused on the Turks in Montenegro and the activities undertaken by TİCA and Yunus Emre Cultural Centre, regarding teaching Turkish as a foreign language and as a language of instruction. There is no literature on Turks in Montenegro and the Turkish Language either in Turkish or in foreign languages. As a method of analysis, we have used the qualitative research approach based on the primary sources.

KEY WORDS: *Turks in Montenegro, The Turkish Language, Education, Turkish Courses, TİCA, Yunus Emre Cultural Centre*

Dr Ahmed Ozdžan

UNIVERZITET ČANKIRI KARATEKIN
TURSKA

POKUŠAJ ANALIZE TURSKIH TEKSTOVA O CRNOJ GORI

Ovaj rad predstavlja pokušaj analize turske literature o Crnoj Gori. Vidjećemo da je ograničen broj monografija na turskom posvećenih Crnoj Gori, što ne samo da omogućava našu analizu već i olakšava opis današnjeg statusa ove literature. Radovi o Crnoj Gori na turskom povezaćemo s istorijskim procesima i naglasićemo efekte političke situacije na njihov sadržaj. Takođe napominjemo da je ograničena literatura XIX vijeka o Crnoj Gori uglavnom o vojnoj istoriji. Osim toga Crna Gora se pominje i u opštim radovima o Balkanu i vojnim ekspedicijama u regionu.

KLJUČNE RIJEČI: *Crna Gora, crnogorski izvori, vojna istorija*

Uvod

Istraživači koji se bave balkanskom poviješću saglasni su oko toga da je turska literatura o Crnoj Gori veoma oskudna. Uporedo s tim, ne može se reći ni da sama Crna Gora raspolaže obiljem turskih tekstova o svojoj istoriji. Stoga ćemo se, radi sticanja boljeg uvida u ovo pitanje, poslužiti istraživanjima Sureje Farukija (*Süreyya Faruki*), jednog od najčuvenijih svjetskih osmanista¹.

Kao što se dá zaključiti iz naslova i sažetka, ovaj izvještaj je zamišljen kao eksperiment ili, preciznije rečeno, pokušaj bibliografske analize turskih knjiga i teza o Crnoj Gori. Moguće je, naravno, pronaći regionalne studije, enciklopedije, zbornike radova, izvještaje sa simpozijuma i sabrana djela koja se, u manjoj ili većoj mjeri, odnose na Crnu Goru – kao osmanlijsku oblast ili nezavisnu državu – a mi smo, posvetivši se izvorima koji se striktno tiču Crne Gore, iz bibliografije izostavili one radove koji tu temu tek ovlašno dotiču. Možemo se zapitati kakvo je mjesto jednog ovakvog rada na simpozijumu u čijem je fokusu Crna Gora.

Čak i akademici koji su u Turskoj pisali teze, članke i knjige na ovu temu – a gotovo svi oni su uzeli učešće na ovom simpozijumu – mogu biti upoznati kako sa djelima koja smo uvrstili u bibliografiju, tako i sa nazivima onih koje nijesmo koristili. Opet, stručnjaci u ovoj oblasti pronaći će izuzetke koji još nijesu korišćeni ili uvršteni u bibliografiju. Manjak tekstova, odnosno knjiga, napisanih o Crnoj

¹ Vid. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*; preveo: Zeynep Altıok, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Gori nam olakšava posao. S tim u vezi, valja se zapitati o razlozima zbog kojih do danas nemamo registrovan niti jedan slučaj kvalitetnih sabranih djela na ovu temu.

Posmatrano s ovog aspekta, najbolje će biti ako na pitanja odgovaramo utvrđivanjem aktuelnog stanja. Nesumnjivo, u pripremi bilo koje bibliografije ili bibliografskog rada, treba imati u vidu činjenicu da se ne može uvijek utvrditi ili otkriti baš svaka pojedinost.

Naš izvještaj obuhvata kritički pregled i opštu procjenu turske literature o Crnoj Gori. Potom, preko navođenja teza, rukopisa i štampanih djela, slijedi opis njihovih generalija.

Analiza djela posredstvom bibliografskih podataka

Bibliografski podaci koje koristimo u ovom radu su, sve do dana kada se njima pozabavio istoričar, bili doživljavani kao nečujni dokumenti, skladišteni u prašnjavim arhivima.

Kao što, na primjer, neki istoričar može iznova graditi priču na osnovu sto godina starih dokumenata koji čame u arhivima, tako za čovjeka iz njegove struke može biti upotrebljiva i brošura o crnogorskoj vojsci, nastala prije stotinu godina, a koja još čeka da bude otkrivena. Naravno, crnogorski stručnjaci brošuru ovog tipa mogu procijeniti kao sadržaj kojim proširuju opseg svojih znanja ili, pak, kao tekst kome ne treba pridavati naročit značaj.

Ovdje će, iz analize sadržaja ili numeričke analize za koju su zaduženi bibliotekari, autori i djela koja su svrstana u bibliografske podatke biti procjenjivani u određenom istorijskom kontekstu. Mišljenja smo, dakle, da se djelo i namjera autora mogu razumjeti samo ukoliko se smjeste u odgovarajući istorijski kontekst.

Prihvatamo da jedan dokument – čak i ako se direktno ne bavi sadržajem koji nas zanima – odražava informacije koje odgovaraju istorijskoj stvarnosti. Na primjer, tragaјуći za odgovorom na pitanje zašto je Ahmed Sedad napisao knjigu o strateškim operacijama crnogorske vojske, dolazimo do toga da je, u vrijeme kada je ona nastala, bila izražena potreba za jačanjem vojnog izdavaštva i širenjem spektra tema u toj sferi. Posljedica takvog pristupa je činjenica da možemo doći do knjiga u kojima se razmatra pitanje strategije.² Ove knjige se pretežno bave prvom četvrtinom XX stoljeća, predstavljajući reference za određeno razdoblje i generaciju.

Prije i poslije ove epohe ne nalazimo sličnu strukturu. Radi se, naime, o tome da, prije njihove iznenadne pojave, u pisanim tekstovima ne nalazimo tragove pjesničkih djela. Pisци su mahom bili vojnici sa činom. Uočava se da su na pisanje djela golem uticaj imali iskustveni podaci koji su dobijeni prilikom službovanja u pojedinim krajevima. Velika većina objavljenih knjiga predstavlja proizvod vojnih ustanova i štampe. Teme kojih se autori poduhvataju fokusirane su na drugu polovinu XIX i prvu četvrtinu XX vijeka. Kada razmišljamo o našoj temi u okviru ovog vremenskog perioda, možemo da vidimo kako ona ukazuje na Crnu Goru u kontekstu sjećanja na ratove i prispijeća u žarišnu tačku međunarodne krize.

Čak i onda kad su se djela ticala geografije ili bila štampana u civilnim štamparijama, bilo je zamišljeno da imaju vojnu svrhu. Zaista, neka od tih djela su bila štampana sa svrhom da posluže za nastavu u vojnim školama. Njihova proizvodnja se podudara sa vremenom u kojem do kraja dolazi praksa da oficiri osmanlijske vojske ne znaju da čitaju i pišu.

² Bkz. *Osmanlı Askeri Tarih Literatürü*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, 2 cilt, İstanbul 2004.

Otkako je osmišljeno moderno obrazovanje za oficirski kadar, u tom obrazovnom procesu se znanja dobijena naučnim istraživanjem posredstvom pisanih tekstova dostavljaju primaocu, odnosno učeniku. Ogroman problem tradicionalnog sistema jeste činjenica da se u njegovim okvirima vojna kultura nije prenosila pismenim putem. Zato se, u novom sistemu, ta kultura prenosila upravo posredstvom pisanih djela – propisa, vojne tehnike, istorijskih knjiga, informacija o svjetskim vojskama i slično. Jedan štab je preko karte uočavao detalje fizičke i antropogeografije, što mu je bilo neophodno za razvijanje taktičkih i strateških planova. Neizostavne bilješke, izvještaji i knjige napisane u okviru precizno utvrđene metodologije ostvaruju ogroman doprinos, ali ta djela čak i do danas reflektuju ozbiljan problem, jer se, uprkos njihovoj jednostavnosti i razumljivosti, ne može reći da su počivala na zdravoj epistemološkoj osnovi.

Naravno, u djelima koja se direktno odnose na ratove, kao što smo maloprije spomenuli, istražuje se akumulacija iskustva koje se dobija učešćem pisca ili iz potrebe za obrazovanjem. Na primjer, Halil Sedes, učitelj na Vojnoj školi (*Erkan-ı Harbiye Mektebi*) i komandir u osmanlijskoj vojsci, svojim djelom *Osmansko-crnogorski rat 1876–1878 (Osmanlı-Karadağ Seferi 1876–1878)*, može poslužiti kao primjer za ovu situaciju. Komentari koje je ovdje autor napisao mogu pojačati kriterijum kada je u pitanju istraživanje ove tematike, premda, istina, nju možemo, bez proširenja, procijenjivati i direktno, kroz postojeću literaturu.

Nesklad između ogromnog broja deftera i dokumenata koji govore o Crnoj Gori, a kojima raspolaže Osmanlijski arhiv, i crnogorske bibliografije ima zaista paradoksalne razmjere. Kad u ovo uključimo vojne arhive, manjak radova još više dolazi do izražaja.

Koliko možemo zaključiti na osnovu analiziranog sadržaja, ako ostavimo po strani arhivsku građu o Crnoj Gori, te pojedina poglavlja u djelima hroničara jednog vremena ili istoričara amatera, do XIX vijeka nije napisano niti jedno djelo o ovoj zemlji. Evlija Čelebija svjedoči da su teškoće planinskog života ili komfor grada u ovoj oblasti bile uslovljene mogućnošću da se prikupi što više sredstava.

Kao što je već rečeno, malobrojni tekstovi – štampani i rukopisni – napisani o ovoj oblasti i događajima koji su se u njoj zbivali nastajali su krajem druge polovine XIX i početkom XX vijeka.

Za vrijeme tanzimata, *entuzijazam* se iz centra širio sve do najudaljenijeg kutka carstva, pa je to omogućilo da istina o Crnoj Gori bude znatno razumljivija. U tom smislu, veoma važni izvori što govore o Crnoj Gori su *Mirat-ı Hakikat*, *Zübdetü'l-hakayık*, *Maruzat*, *Tezakhir* i drugi.

Kao što se može vidjeti i knjizi *Umdetü'l hakayık* Sulejmana-paše, sve što je bitno u vezi sa događajima u regiji jeste potraga za istinom, odnosno činjenicama.

Kao što se da zaključiti iz bibliografskih podataka koje ćemo dolje navesti, velika većina djela je nastala u osmanlijskoj eri. Što se, pak, tiče perioda republike, interesovanje za Crnu Goru je poslije raspada Jugoslavije, čak i nakon crnogorske obnove nezavisnosti – jeste umjereno.

Teze

Prema podacima YÖK-a³, odbranjeno je šest magistarskih i pet doktorskih teza u oblastima kao što su istorija, međunarodni odnosi, komunikacije i sl.

³ Yükseköğretim Kurulu (YÖK) je Savjet za visoko obrazovanje Republike Turske. Položaj ove institucije je definisan Ustavom iz 1982. godine. (*prim. red.*)

Uzimajući u obzir datume početka rada na tezama koje su odbranjene u periodu od 2007. do 2015. godine, uočava se da porast interesovanja za teme koje se tiču Crne Gore korespondira sa činjenicom da je ova država 2006. godine dobila nezavisnost. Na master studijama imamo tri teze iz oblasti istorije, a na doktorskim – četiri. Ove teze su tematski fokusirane na XIX vijek, što se poklapa sa činjenicom da su i pisci iz osmanlijskog vremena bili zainteresovani za isti period.

Ako govorimo o razlozima za odsustvo interesovanja za istoriju Crne Gore u periodu prije XIX vijeka – pa čak i u vremenu prije druge polovine tog stoljeća – jasno je da je nedostatak materijala, odnosno dokumenata morao imati značajan uticaj na opredjeljenja.

Uprkos tome što je broj dokumenata za ranije periode neznatan u poređenju sa onima koji se odnose na XIX vijek, može se reći da razni podaci koje nalazimo u njima – broj stranih lica, defteri koji sadrže toponime, težina jezika deftera – utiče na raščlanjivanje mnogih problema, kao što je, na primjer, pitanje statusa Crne Gore, odnosno zamišljene autonomije i slično.

Naravno, u kontekstu priče o osmanlijskoj istoriji, interesovanje uglavnom klizi ka modernom dobu, što, razumije se, negativno utiče na kvantitet i kvalitet radova koji se odnose na ranije periode. Kada je riječ o doktorskim radovima koji se odnose na istoriju Crne Gore, treba reći da u njima, baš kao što je slučaj sa master radovima, prevladava interesovanje za isti period.

Master teza⁴

1. *Milliyetçilik ve Etnik Milliyetçilik*, Sırbistan ve Karadağ örneği, Metin Kriliç, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2007, Yüksek Lisans.
2. *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878–1912)*, Abidin Temizer, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Samsun 2007, Yüksek Lisans
3. *Arşiv Vesikalarına Göre XIX. Yüzyılda Karadağ İsyamları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.
4. *Güvenlik Topluluğu Kavramı Üzerine Bir Analiz: Karadağ'ın Avrupa Birliği Üyelik Süreci Örneği*, Ervine Drakoviç, Dokuz Eylül Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Anabilim Dalı, 2013. Yüksek Lisans. Uluslararası
5. *Karadağ Meselesi (1851–1863)*, Kamil Çayır, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, Yüksek Lisans.
6. *Batı Balkanların entegrasyonunun karşılaştırmalı analizi: Karadağ ve Sırbistan örnekleri*, Jasmina Guberinic, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Kocaeli 2015. Yüksek Lisans

⁴ Prevodi naslova magistarskih i doktorskih teza te rukopisa su navedeni u fusnoti. (1) Nacionalizam i etnički nacionalizam: primjer Srbije i Crne Gore; (2) Osmansko-crnogorski granički sporovi i rješenje (1878–1912); (3) Crnogorski ustanci u XIX vijeku prema arhivskoj građi; (4) Analiza koncepta bezbjednosne zajednice: primjer procesa učlanjenja Crne Gore u EU; (5) Crnogorsko pitanje (1851–1863); (6) Komparativna analiza integracija Zapadnog Balkana: primjeri Crne Gore i Srbije. (*prim. red.*)

Doktorske teze⁵

1. *II. Abdülhamid dönemi Osmanlı-Karadağ siyasi ilişkileri*, Uğur Özcan, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Isparta 2009.
2. *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliği'ne Karşı Mücadelesi (1830–1878)*, Ali Gökçen Özdem, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Elazığ 2012, Doktora.
3. *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853–1913)*, Abidin Temizer, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Samsun 2013
4. *Türk Dizilerinin Balkanlar'daki etkileri (Sırbistan, Karadağ ve Bosna Hersek örnelemi)*, Sibel Akova, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Anabilim Dalı, 2014, İletişim Fakültesi.
5. *Karadağ'ın bağımsızlığını kazanması (1851–1878)*, Vahit Cemil Urhan, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih, Ankara 2015.

⁵ (1) Osmansko-crnogorski politički odnosi za vrijeme Abdul Hamida II; (2) Borba Crne Gore protiv osmanlijskog suvereniteta (1830–1878); (3) Društvena i ekonomska struktura Crne Gore (1853–1913); (4) Efekti turskih televizijskih serija na Balkanu (primjeri Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine); (5) Sticanje nezavisnosti Crne Gore (1851–1878). (prim. red.)

Rukopisi⁶

Rukopisi koji se odnose na istoriju Crne Gore su, baš kao i sva druga djela o kojima govorimo, fokusirani na dešavanja iz XIX vijeka. Ratovi se ne nalaze samo u memoarima ili analizama koje za sobom ostavljaju vojnici sa činom, nego do tekstova dopijevaju i posredstvom pjesničkih djela koja narod čita i pamti. Od djela koja pripadaju epskom žanru, posebnu pažnju pobuđuje *Crnogorska epopeja* Baba Džemija (*Baba Cem'i*) iz Urfe. Ovo djelo je, zajedno sa transkripcijom koju je uradio Mahmut Karakaš (*Mahmut Karakaş*), štampano kao faksimil.

1. *1278'den 1279 Tarihine Kadar Cereyan Eden (Osmanlı-Karadağ) Muhârebâtına Dair Tarihçe*, Ergirili Ahmet Hamdi İbn-i Resul, Atıf Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın Koleksiyonu, Arşiv Nu 34 Mzp 112
2. *Ahmed Cevad Paşa Seyahatnamesi*, BOA, Y.E.E, 86/74, Hicrî 09/N/1301
3. *Türk-Yunan-Bulgar-Karadağ [Balkan] harp seferine âit geçirdiğim günlere ait harp hatıratı*. Belediye Yazmaları, Bel_Yz_K.000929

⁶ (1) Kratak pregled osmansko-crnogorskog rata koji se odvijao od 1278. do 1279. godine; (2) Putopis (*sejihatname*) Ahmeda Dževad-paše; (3) Ratni memoari: uspomene na dane provedene u Balkanskom ratu; (4) Saveznička borba Bugarske, Srbije, Grčke i Crne Gore protiv Osmanskog carstva: ratni registar za 1328. godinu; (5) Zbirka pisama, zvanična i privatna prepiska: nota iz 1269. godine o predlozima Rusije spram pravoslavaca i Austrije spram Crnogoraca, proglas (*bejanname*), kopije zapisnika, zvanična i privatna pisma; (6) Crnogorska epopeja; (7) Crna Gora, 1293. (o ratu sa Srbijom); (8) Bilješka o dokazivanju povezanosti Crne Gore sa Osmanskim carstvom; (9) Istorija istočnog rata; (10) Crnogorska epopeja. (*prim. red.*)

4. *Devlet-i aliye – Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan, Karadağ, Müttefik Muharebesi: 1328 Senesi Harb Ceridesi*, Bellediye Yazmaları, Bel_Yz_K.000385/02 956.0743 DEV 956.0743 DEV 1329 R 1
5. *Münşeat Mecmuası, Muhaberat-ı resmiye ve hususiye: 1269 H'de Rusların Rumlar ve Avusturya'nın Karadağlılar hakkındaki teklifleri üzerine verilen nota, beyanname, mazbata suretleri, resmi ve hususi mektuplar*, Atatürk Kıtaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, MC_Yz_K.000388, 351.092 MÜN 351.092 MÜN 1
6. *Karadağ Destanı*, Cönk, 06 Mil Yz Cönk 36. (44 Kıta, 1292 tarihli)
7. *1293 Karadağ (Sırbistan'la Savaş Hakkında)*, 06 Mil Yz Cönk 92. (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu)
8. *Karadağ'ın Devlet-i Aliyyeye İsbat-ı Taallukuna Dair Layiha*, 06 Mil YzB 117. (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu)
9. *Muharebe-i Şarkıyye Tarihidir*, Ferik Selami, 06 Mil Yz B 335/1. (Ovdje se pojavljuje još jedna varijanta, pod imenom: *Muharebe-i Şarkıyye Rumeli Vakayii Harbiyesi*, broj B 335/15)
5. *Karadağ Destanı*, Urfalı Baba Cem 'i, Priređivač: Mahmut Karakaş, Urfa 2006. (Rukopis pripređivača Mahmuta Karakaşa nalazi se u privatnoj biblioteci Sedata Sarača – 'Sedat Saraç')

Štampana djela na starom i novom pismu⁷

Najstarije istorijsko štivo koje ulazi na ovu listu jeste sedmostranični *Karadağ Meselesi Hakkında Muhtıra (Memorandum o crnogorskom pitanju)*, kapetana Tophaneli Kamila. Ovaj memorandum je, u formi teksta, objavljen

⁷ (1) Ekspedicije osmanlijske vojske (1875–1878): osmanko-crnogorski rat 1876–1877; (2) Iz časova vojne geografije i vojne istorije: Hercegovачka ekspedicija (91–92), osmanko-crnogorski rat (92–93) i sadašnje stanje na bojištu; (3) Osmanko-crnogorski rat (92–93); (4) Ekspedicije vojnih snaga balkanskih vlada; (5) Ekspedicije vojnih snaga balkanskih vlada; (6) Vojna organizacija balkanskih vlada; (7) Crnogorska vojska: stanje i vojna reforma; (8) Žalosna epopeja: bježanja Grka, Crnogoraca i Srba nakon što su, u napadima na Čataldžu (*Çatalca*), Hadimkoj (*Hadımköy*), Lileburgaz (*Lüleburgaz*), Edirne i Skadar, dobili po nosu od hrabre osmanlijske vojske. Bugari, jedna skupina prljavih svinja, čobana, pasa, što prodaju pet jaja za metak (9) Žalosna ratna epopeja grčkih, bugarskih, srpskih i crnogorskih pasa koji su se, uz veliku larmu, razbježali na sve strane pred potomcima Bajazita I i ućucima Mehmeda II Osvajača – Turcima, Arapima, Kurdima, Čerkezima, Lazima, Albancima – koji su branili Galipolj, Čataldžu, Bolajir (*Bolayır*), Šarkoj (*Şarköy*), Tekirdag (*Tekirdağ*), Čorlu (*Çorlu*), Uzunkopru (*Uzunköprü*), Edirne, Skadar, Janjinu (*Yanya*) i Bitolj (*Manastır*) (10) Opšta ratna panorama. Ratni album. Prikazi i karte u vezi sa ratom u kojem učestvuju Njemačka, Francuska, Rusija, Engleska, Austrougarska, Srbija, Belgija, Crna Gora (11) Ratna epopeja crnogorskih, srpskih, bugarskih i grčkih pijanica i kabadahija što bježe glavom bez obzira (12) Geografija Crne Gore; (13) Memorandum o crnogorskom pitanju; (14) Brošura o crnogorskoj vojsci; (15) Službena turska dokumenta o Grbaljskoj nahiji na crnogorskom primorju; (16) Crna Gora i njena vojska; (17) Crna Gora; (18) Stragegija i utvrđenja kod Crnogoraca; (19) Osmanlijsko roblje i crnogorska granica; (20) Bilješka iz naše slavne vojske; (21) Tragom muhadžira: kesitler iz tragične istorije iseljavanja Bošnjaka; (22) Zbirka: Rat između Osmanskog carstva i Srbije i Crne Gore (OSK); (23) Turske ambasade i konzulati u Crnoj Gori od osmanlijskog vaktā do republikanske ere (24) Osmanko-crnogorski rat; (25) Prvi put automobilom preko Balkana (1908): putevima Dalmacije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine; (26) Istorija turskih oružanih snaga: Balkanski rat: Zapadna vojska, crnogorski front; (27) Uputstvo koje je šejh-ul-islam napisao o islamskim zajednicama u Grčkoj, Rumuniji, Srbiji, Bugarskoj i Crnoj Gori. (*prim. red.*)

1853/1269, a kao knjiga, pod imenom *Karadağ* (*Crna Gora*), 1877. godine. Tophaneli Kamil svoj spis počinje historijom Crne Gore, a sadrži i mnogo informacija o geografiji ove zemlje. *Memorandum o crnogorskom pitanju* ima svojstva djela zaštićenog autorskim pravima, pa samim tim zauzima veoma posebno mjesto. U generalijama koje su dolje date nalazimo da su neka djela – od dvadeset sedam navedenih – prevedena, a šest ih je – putem preštampavanja – napisano novim pismom.

Na ovu listu su uključeni i jednostranični epovi koji predstavljaju pravi primjer popularnih proizvoda, pravljenih u propagandne, ratne svrhe, tj. sa ciljem ohrabrenja za rat. Uporedo sa rukopisima i tezama, djela koja su navedena u ovom sektoru takođe su fokusirana na XIX vijek. Razumije se, poređana su po abecednom redosljedu.

1. *1875–1878 Osmanlı Ordusu Seferleri: 1876–1877 Osmanlı-Karadağ Seferi*, Sedes, İ. Halil, İstanbul 1936, 327 S. Genelkurmay Onuncu Şubesi Yayınları.
2. *91-92 Hersek Seferi 92-93 Osmanlı Karadağ Seferi ve Hâl-i Hazır Dariülharekâtı- Coğrafya-Yı Askerî ve Tarih-i Harb Derslerinden. İkinci Kitab*, Ali Fitrî, İstanbul 1327(1911), Mekteb-i Harbiye Matbaası, 3+103+2. 6 Levha.
3. *92-93 Osmanlı-Karadağ Seferi*, İsmail Fazıl Paşa, İstanbul 1329 1913, Necm-i İstikbâl Matbaası, 59+2 stranice.
4. *Balkan Hükümetlerinin Kuvve-i Hazariye Seferiyesi*, Hakkı, İstanbul 1326 (1910) Mekteb-i Harbiye Matbaası, 72 stranice.
5. *Balkan Hükümetlerinin Kuvve-i Hazariye Seferiyesi*, İstanbul 1330 (1914), Yeni Osmanlı Matbaası.

6. *Balkan Hükümetlerinin Teşkilât-ı Askeriyesi*, Ragıp Rıfka [Özgürel], İstanbul 1330 (1914), Şems Matbaası, İkbâl Kütübhanesi, 26+3.
7. *Balkan Kısmı Karadağ Ordusu Ahvâl ve Tenkisat-ı Askeriyesi*. Yalnız Zâbitâna Mahsûs Olmak Üzere, İstanbul 1325 (1909) Matbaa-i Askeriye, Umûm Erkân-ı Harbiyye Dairesi 2 Şubesi, 26 stranica.
8. *Çatalca-Hadımköy-Lüleburgaz-Edirne-İşkodra Hücumlarında Kahraman Osmanlı Ordusundan Kurşun Baklavası Yiyip Kapelasını Atıp Kaçan Yunan Karadağ Sırbıya Yakası Kirli Domuz Çobanı Beş Yumurta Bir Kurşuna Satan Kapı Köpeği Bulgarların Matem Hazinengiz Yas Destâmı*, Mehmed Kemalî, İstanbul 1328 (1912), Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1 str.
9. *Gelibolu Çatalca Bolayır Şarköy Tekirdağ Çorlu Uzunköprü Edirne İşkodra Yanya Manastır Müdafaa-i Türk Arab Kürd Çerkes Laz Arnavud Yıldırım Evlâdları Fatih Ahfâdları Önünde Çil Yavrusu Gibi Çağrışıp Kaçan Yunan Bulgar Sırp Karadağ Çomarların Matemengiz Harb Destâmı*, Mehmed Kemalî, İstanbul 1912, Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1 str.
10. *Harb-i Umûmî Panoraması. Album de La Guerre Generale. 1914 Almanya-Fransa-Rusya-İngiltere-Avusturya ve Macaristan Sırbistan Belçika, Karadağ Hükümetleri Arasında Vukubulmakta Olan Muhaberata Dair Tasavir ve Haritalar*, İstanbul 1330 (1914), Kitabhane-i İslâm ve Askerî; Müdafa-i Milliye Cemiyeti.
11. *Kapelasını Bırakıp Kaçan Karadağ Sırbıye Bulgar Yunan Şarab Konyak Kabadayılarının Muharebe Destâmı*, Mehmed Kemalî, İstanbul, Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1 str, ilustrovano.

12. *Karadağ Coğrafyası*, Ahmed Tevfik Paşa, İstanbul 1329 (1913), Mahmud Bey Matbaası, 60 stranica.
13. *Karadağ Meselesi Hakkında Muhtıra*, 1269(1853), 7 stranica.
14. *Karadağ Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, Karargah-ı Umûmi İstihbarat Şubesi İstanbul 1331 (1915), Karargâh-i Umûmi Neşriyatı, 13 stranica, 2 lista, 2 Planş.
15. *Karadağ Sahilinde Grbaly Nahiyesi Hakkında Resmi Türk Vesika*, Hamit Hacıbeğiç, Ayrı Basım, 67–90 S.
16. *Karadağ ve Ordusu*, Mehmed Subhi Baskı, İstanbul 1317(1900), Feridiye Matbaası, 92+3 stranice, 2 lista, 5 Planş.
17. *Karadağ*, Tophaneli Kamil Kaptan, İstanbul 1294 (1877), Mihran Matbaası, 49 stranica.
18. *Karadağlılarda Sevkü'l-Ceyş ve Ta'biye*, Ahmed Sedad, İstanbul 1327(1911) Mekteb-i Harbiye Matbaası, 57 stranica, 1 list.
19. *Memâlik-i Osmaniye ve Karadağ Hududu*, İstanbul 1307 (1890), Askerî Matbaa, 15 stranica.
20. *Meşahir-i Askeriyemizden Bir Sahife*, İsmail Fazıl, 1329, 24 stranice.
21. *Muhacirlerin İzinde, Boşnakların Trajik Göç Tarihinden Kesitler*, Derleyen: Hayri Kolaşinli, Editör: Mirze Mehmet Zorbay, Lotus Yayınları, Ankara, 2004.
22. *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu (OSK)*, Ankara 1993, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.

23. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Karadağ'da Türk Büyükelçileri ve Konsolosları*, ÖZCAN, Uğur-Abidin Temizer, İstanbul 2015.
24. *Osmanlı-Karadağ Seferi*, Ali Fitri, Harbiye Matbaası, İstanbul 1327, 103 stranice.
25. *Otomobille İlk Gezi Balkanlar 1908: Dalmaçya, Karadağ, Bosna ve Hersek Yollarında*, Hutchinson, Frances Kinsley, Preveo: Gül Çağalı Güven, Show Kitap, İstanbul 1999, 312 stranica.
26. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi : Balkan Harbi : Garp Ordusu Karadağ Cephesi*, Özatalay, Fehmi, Ankara 1984, CILT: IX, 232 Sayfa, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.
27. *Yunanistan ve Romanya ve Sırbije ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslâmiyenin Husûsat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhülislâmîden Kalemeye Alınan Talimâtıdır*, İstanbul 1302 (1885), Matbaa-i Âmire, 23 stranice.

ÖZETLER

Bu deneme Türkçe bibliyografya üzerinden yapılacak bir analize dayanmaktadır. Doğrudan Karadağ üzerine yapılmış araştırmaların sınırlı olması analizimizi kolaylaştırmanın yanı sıra mevcut durumun ortaya konulmasına da katkı da bulunacaktır. Metinler tarihsel süreçle ilişkilendirilecek bunların ortaya çıktığı dönemdeki siyasal ve konjonktürel duruma dikkat çekilecektir. Karadağ üzerine yazılmış Türkçe eserlerin azlığına benzer şekilde Karadağ'da da Türkiye çalışmalarının sınırlı örnekleri bulunmaktadır. Türkçe literatürde 19. yüzyılda görülmeye başlayan Karadağ üzerine yazılı az sayıdaki metin daha çok askeri tarih çerçevesinde değerlendirilmeye müsaittir. Bunların dışında genel olarak Balkanlar ve bu bölgeye yapılan askeri seferlerle ilişkili olarak Karadağ'ın konu edildiği metinlere rastlanılmaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: *Karadağ, Karadağ Bibliyografyası, askeri tarih*

ABSTRACT

This article is an attempt to analyze the Turkish literature on Montenegro. It is argued that the number of monographs on Montenegro in Turkish is limited, which does not only make our analysis easier but also facilitates the depiction of the current status of this literature. The works on Montenegro in Turkish will be discussed in light of the historical processes, whereby the effects of the political situation on their content will be emphasized. It will also be noted that the limited literature on Montenegro in Turkish in the 19th century is mostly about the military history. Moreover, Montenegro is mentioned in the general articles and books on the Balkans and the military expeditions in the region.

KEY WORDS: *Montenegro, literature on Montenegro, the military history*

Dr Husein Emiroglu

UNIVERZITET KIRIKKALE
TURSKA

KLJUČNA DRŽAVA U STVARANJU I RAZBIJANJU JUGOSLAVIJE: CRNA GORA OD VREMENA OSMANLIJA DO DANAS

Odnos centralnih i centrifugalnih sila na Balkanskom poluostrvu regenerisao se nekoliko puta na različitim nivoima od XIX do XXI vijeka. Napori da se uspostavi „država Južnih Slovena“ (Jugoslavija) u XIX i XX vijeku kao i napori Slobodana Miloševića da izgradi novu Jugoslaviju od 1989. godine nijesu nepovezani, nezavisno od njihovog promjenljivog razmjera i dometa. Crna Gora je, svakako, bila jedan od najvažnijih učesnika tokom tih napora u cilju uspostavljanja Jugoslavije od XIX do XX vijeka. Ulogu koju je Crna Gora igrala u tom procesu rasvijetlila je Barbara Jelavić, istaknuto ime među istoričarima koji su proučavali balkanske odnose, koja tvrdi da je „Crna Gora akter s ulogom koja nadmašuje njenu veličinu u političkoj istoriji i međunarodnim odnosima na Balkanu“. Crna Gora je igrala značajnu ulogu kako u oblikovanju Jugoslavije u XIX i XX vijeku tako u kolapsu jugoslovenskog ideala krajem XX i početkom XXI vijeka. Takav odnos i strategije Crne Gore treba posmatrati kao odraz borbe za moć između centralnih i centrifugalnih aktera na Balkanskom poluostrvu, a ne kao sredstvo širenja negativnih istorijskih predstava među etničkim grupama danas ili u prošlosti. Cilj ove studije je da se ispituju i analiziraju strategije, akcije i rezultati Crne Gore kao „centrifugalnog“ aktera u balkanskoj političkoj istoriji.

KLJUČNE RIJEČI: Balkan, Crna Gora, Jugoslavija, odnos centralne i centrifugalne moći

Uvod

Sposobnost Rimskog carstva da drži pod kontrolom prostranstva istočne Evrope i Balkanskog poluostrva postepeno je, počev od druge polovine III vijeka, slabila, pa se javila potreba za izgradnjom novog imperijalnog centra na Balkanu. Najezdom germanskih plemena pokrenut je talas krupnih društvenih i političkih promjena, a 476. godine Rimsko carstvo je prestalo da postoji. Na drugoj strani, Istočno rimsko carstvo, kasnije znano kao Vizantija, rađa se u periodu od 330. do 395. godine, da bi, nakon 476. gotovo cio milenijum bilo ključni akter na istorijskoj sceni, oblikujući vojne, političke, diplomatske i društvene tokove na Balkanu. Padom Vizantije, 1453. godine, ulogu najvažnijeg aktera preuzima Osmansko carstvo. Neke od najznačajnijih odrednica vizantijskog nasljeđa na Balkanu svakako su nesposobnost te imperije da kontroliše migracije i spriječi izgradnju slovenskih (V–XI vijek) i turskih (XI–XV vijek) političkih struktura. Politička istorija Balkana je istorija sukoba između centralne političke strukture i mnoštva centrifugalnih sila, koje su nastajale tako što su razne etničke skupine koristile tzv. istorijski vakuum, tj. prazninu u istorijskom procesu. Do pada Vizantije (1453), na Balkanu su se dvije etno-političke skupine profilisale kao centrifugalne sile: Sloveni i Turci. Nakon 1453. Turci postaju ključni akter, a Sloveni nastavljaju da igraju ulogu centrifugalnog elementa.

Osmansko carstvo je uspijevalo da štiti svoju centralnu političku strukturu onoliko dugo koliko je bilo u stanju da kontroliše centrifugalne elemente na Balkanu. Nakon što

su, u periodu od XVI do XVIII vijeka, u kontinentalnoj Evropi osnovane i institucionalizovane nacije-države, slične tendencije se uočavaju i na Balkanu, gdje djeluju kako centralne političke strukture koje ga okružuju, tako i lokalni akteri koji teže stvaranju vlastite centralne etno-političke strukture. Vojni, politički i društveni uticaj okolnih centralnih političkih struktura na region oslabili su sposobnost Osmanskog carstva da kontroliše pomenuto područje. Francuska i industrijska revolucija prokrčile su put uništenju „legitimiteta“ koje je Osmansko carstvo vjekovima gradilo među balkanskim narodima. Ujedinjenje Italije (1861) i stvaranje Njemačke (1870) su, posmatrano sa stanovišta balkanskih Slovena, uzeti kao primjer koji potvrđuje „nepovratnost“ ovog procesa.

Kao što je navedeno u sažetku, odnos između centralnih i centrifugalnih sila na Balkanu u periodu od XIX do XXI vijeka – bez obzira na razlike u intenzitetu i nivou – nekoliko puta se regenerisao. Napori da se uspostavi „južnoslovenska država“ (Jugoslavija) u XIX i XX vijeku i težnja Slobodana Miloševića da od 1989. gradi novu Jugoslaviju – bez obzira na razlike u obimu i dometu – nijesu sasvim nepovezane inicijative.

Jedan od najvažnijih činilaca u procesu stvaranja Jugoslavije – potkraj XIX i početkom XX vijeka – nesumnjivo je Crna Gora. Barbara Jelavić (*Jelavich*), jedna od najeminentnijih istoričarki koje se bave balkanskom poviješću, ističe značaj Crne Gore u pomenutom procesu, navodeći da je „Crna Gora akter čija uloga u političkoj istoriji i međunarodnim odnosima na Balkanu višestruko prevazilazi njene kapacitete.“ Crna Gora je, dakle, igrala jednu od najznačajnijih uloga kako u procesu stvaranja Jugoslavije, krajem XIX i početkom XX vijeka, tako i u fazi razgradnje te velike države, koncem XX i početkom XXI vijeka.

Takvo pozicioniranje Crne Gore treba posmatrati u kontekstu borbe za moć između centralnih i centrifugalnih elemenata, a ne kao sredstvo kojim bi se jačale negativne istorijske predstave među balkanskim narodima, bilo u prošlosti, bilo u sadašnjosti. Ova studija za cilj ima ispitivanje i analiziranje strategija, akcija i, opšte uzevši, efekata koji su proizilazili iz centrifugalne pozicije Crne Gore u istoriji Balkana.

Ova studija se, u pogledu analize istorijskih procesa, oslanja na *Teoriju države* Ibn Halduna.

Krajnji politički cilj plemena (porodice) koje je iskazalo neku političku volju unutar jedne široke etno-demografske strukture jeste da, pravilnim usmjeravanjem asabije,¹ preuzme punu kontrolu nad zajednicom/državom, smatra Ibn Haldun. U istoj etno-demografskoj strukturi, ona plemena (porodice) koja imaju najveći stepen asabije, iskazuju pretenziju da se pozicioniraju kao politički centar. Osnova politike tog plemena (porodice) koje od etno-demografske strukture prigrabi poziciju političkog centra jeste da jača svoje kapacitete tako što druge centrifugalne elemente drži pod kontrolom, potencirajući razlike u njihovim osobinama. Skupina koja ima dominaciju u državi pokazuje pretenziju da druge skupine, unutar zajedničke etno-demografske strukture, usmjeri ka pretapanju (asimilaciji) i to preko promjene njihove prirode. Sa druge strane, prema skupinama iz različitog plemena nastupa tako što održava ravnotežu među njima. Ta ravnoteža se, pak, održava tako što se, posvećivanjem velike pažnje jednom ili nekolicini elemenata, sprečava njihova

¹Asabija (arapski: عصبية, 'aṣabiya) je centralni koncept Ibn Haldunovog promišljanja o teoriji države. Pojednostavljeno rečeno, ona predstavlja društvenu koheziju koja se spontano uzdiže u plemenima i vodi do moći, ali u sebi sadrži i klicu propasti istog tog plemena. (*prim. red.*)

homogenizacija. U ovom procesu, centrifugalni elementi se, na jednoj strani, bore za to da preuzmu dominaciju u centralnoj političkoj strukturi, dok se, na drugoj strani, svim silama upiru da spriječe kako centralnu, tako i druge centrifugalne strukture da im promijene prirodu. Osnovna politika centrifugalne političke jedinice svodi se na to da spriječi promjenu vlastite prirode i da sačuva sposobnost političkog manevrisanja. Ova studija, pozivanjem na Ibn Haldunovu *Teoriju države*, opisanu u kratkim crtama, ima za cilj pružanje „teorijskog okvira“ za razumijevanje političkih akcija i strategija koje je razvijala Crna Gora.²

Novi centrifugalni akteri na Balkanu u VI i VII vijeku: Sloveni i Crnogorci

U II i III vijeku germanske najezde su bile pred vratima Rimskog carstva. Već u IV vijeku, carstvo je podijeljeno na dva dijela, Istočno i Zapadno. U V vijeku, carstvo je prestalo da postoji. U IV vijeku, Balkan je postao centralna osa tek stvorene Vizantije, a u VI vijeku germanški naleti su počeli da gube zamah, dočim su slovenske mase, pod pritiskom Avara, prelazile rijeku Dunav i spuštale se ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Iako su se avarsko-slovenski upadi u vizantijske krajeve južno od Dunava završavali povlačenjem, Sloveni koji su zaposjeli Podunavlje nijesu bili prolaznici, već masa koja je počela da pušta korijene. Rasprostranjivanje po vizantijskoj teritoriji učinilo je da Sloveni napuste pljačku, kao pređašnji način privređivanja, i okrenu se poljoprivredi.

Nakon pobjede nad Sasanidima, potkraj VI vijeka, Vizantija je pokušala da potisne Slovene sjeverno od Dunava, ali

² O Ibn Haldunovoj *Teoriji države* vid. Hüseyin Emiroğlu (2010), *Soğuk Savaş Sonrası Kosova Sorunu (1989–2000)*, Ankara, Asil Yayınları, str. 24–70.

se taj plan izjalovio, budući da su, kako je već rečeno, stigli da se ukorijene. Vizantijski poraz od Sasanida, početkom VII vijeka, za posljedicu je imao prevlast slovenskih naroda na Balkanu. Vizantinci su 627. godine odnijeli pobjedu nad Sasanidima, a ništa bolje se nijesu proveli ni Avari, čime su, sa dvije strane, oslabili pritisak na svoju državu. U ovom periodu, Zapadni Sloveni su uspjeli da prežive avarski jaram, a Samo je osnovao prvu južnoslovensku državu. Istovremeno, Srbi i Hrvati su, ostavljajući svoju prapostojbinu iza Karpata, uz dopust vizantijskog cara, naselili Balkan. Krajem VII vijeka, Balkansko poluostrvo je, u značajnoj mjeri, izašlo iz okvira vizantijske države i potpalo pod suverenitet slovenskih plemena. Iako je Vizantija povremeno uspijevala da povrati Balkan pod svoju kontrolu – na primjer, krajem VIII i u XI vijeku – njenim carevima nije pošlo za rukom da spriječe slovenizaciju ove oblasti.

Sloveni, koji su mnogo vremena potrošili u međusobnim sporovima, više su predstavljali skup raštrkanih plemena, nego jedinstvenu cjelinu. Nemajući nikakve veze sa drugim drevnim narodima, a k tome i krajnje primitivni, Južni Sloveni su, pod vođstvom plemenskih prvaka, napredovali od svoje prapostojbine ka jugu. Geografija Balkana je onemogućila konsolidaciju ovih naroda u okviru jedne države. Umjesto toga, Južni Sloveni ostaju organizovani u odvojenim grupama. Oni nijesu pokušavali da vrše vojne operacije krupnih razmjera ili, pak, opsade, već su napredovali u nepravilnim formacijama. U toku VI vijeka masovno su prešli Dunav. Najbrojnija slovenska grupa su Srbi. Danas razbacani po Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, a nekad su solidnu zastupljenost imali i u Dalmaciji i Makedoniji. Istra i Ilirija, cijela jadranska obala, kompletna unutrašnjost poluostrva, uključujući i Grčku, tokom VII vijeka je bila preplavljena Slovenima. Sloveni su, na-

kon penetracije u najjužnije krajeve Grčke, izvršili upad i na Krit. Otprilike u IX vijeku, oni su ovladali teritorijama koje pripadaju Grčkoj. Slovenski nazivi mjesta u Grčkoj dokazuju njihovo postojanje na tom prostoru. Ipak, njih su u Grčkoj, baš kao i u savremenoj Rumuniji, asimilovali starosjedioci. Sloveni – danas poznati kao Jugoslavija, odnosno južnoslovenska država – bili su dominantan narod u svim balkanskim oblastima.

U osnovi, Srbi su zauzeli južne i istočne krajeve Hrvatske. Planinski vijenci i smjer riječnih tokova ih je tjerao na ekspanziju ka jugu. Srpskom životnom prostoru pridodate su Crna Gora, zatim Bosna, Hercegovina, a i svi pravoslavci iz Hrvatske su računati kao Srbi. Pitanje muslimana – da li su Srbi, Hrvati ili ni jedno ni drugo – predmet je žestokih rasprava. (Volf/Wolf, 1956, 39–40).

Borba Crnogoraca protiv centralističke politike Osmanskog carstva na Balkanu

Počev od druge polovine XIV vijeka, Turci Osmanlije osvajaju ostatke balkanskih carstava – bugarskog (osnovano u X vijeku) i srpskog (osnovano u prvoj polovini XIV vijeka). Ipak, iako su ta carstva uništena, sjećanje na njih je, prenoseći se sa koljena na koljeno, ostalo veoma živo u narednim vjekovima. U Srbiji su Turci preuzeli vlasništvo nad zemljom i živjeli su u gradovima, dok je Srbima – pravoslavnim hrišćanima – preostalo povlačenje na selo. Takvo pozicioniranje je, međutim, osnažilo osjećaj narodnog jedinstva među njima, a najveću prijetnju istorijskom sjećanju tog naroda predstavljao je manir grčkih fanatika da uništavaju srpske pisane izvore. Stoga je Mehmed-paša Sokolović, želeći da osujeti grčki pokušaj asimilacije srpskog stanovništva, 1557. godine osnovao srpsku patrijaršiju, postavljajući svog brata na njeno čelo. Srpska

crkva – Pećka patrijaršija – u narednom je periodu bila temelj narodnog jedinstva, sve do 1766. kada je ukinuta, a srpsko pravoslavno stanovništvo podređeno autoritetu Grčke patrijaršije, sa sjedištem u Carigradu.³

Jedino se Crna Gora mogla držati izvan okvira osmanlijske dominacije, ali, doduše, po cijenu stalnog sukobljavanja sa Visokom Portom. Od početka XVI vijeka, Crnom Gorom upravlja čovjek koji je, istovremeno, i princ i episkop. Sveštenstvo bira lidera – vladiku – čije je zaduženje da upravlja zajednicom, bivajući simbolom fanatičnog patriotizma. Početkom 1696. godine, presto zauzimaju pripadnici porodice Petrović-Njegoš, a nasljednik se bira po liniji stric-sinovac. U osnovi, crnogorska istorija ovog doba predstavlja stalnu borbu protiv centralističke osmanlijske politike. (Volf/Wolf, 1956, 55, 64–65).

Po osvajanju Crne Gore, 1499. godine, osmanlijska vlada nije ulagala mnogo napora da uspostavi punu kontrolu nad unutrašnjim, planinskim dijelom ove zemlje: niti su porezi bili visoki, niti se striktno pridržavalo sistema naplate istih. Od Crnogoraca se, pak, očekivalo da ispunjavaju vojnu obavezu. Kako 1699. godine Mletačka republika postaje osmanlijski susjed u Dalmaciji, od Crnogoraca se očekuje angažovanje na odbrani granice. Ignorišući osmanlijske potrebe, Crnogorci se bore rame uz rame sa Mlečanima. Većina tadašnjih Crnogoraca – slično kao Albanci ili Grci – živi u planinama, a osnovna zanimanja su stočarstvo (uzgoj krava i ovaca), lov i razbojništvo koje je, reklo bi se, bilo veoma unosan način privređivanja. Osnovna društvena i politička jedinica, sačinjena od više bratstava, jeste pleme. Institucija plemena omogućava veći stepen zajedništva među mnoštvom porodica: efika-

³ U pitanju nije bila Grčka pravoslavna crkva, već Vaseljenska patrijaršija. (*prim. prev.*)

sno se organizuje zaštita od susjeda i upravljanje zajedničkom imovinom – livadama i šumama. Uz planinske djelove Albanije, Crna Gora je predstavljala jednu od najprimitivnijih oblasti, ne samo u ondašnjim evropskim okvirima, nego i na Balkanu. U prvoj polovini XIX vijeka, u toj zemlji živi oko 120.000 stanovnika, od čega 20.000 otpada na vojno sposobne muškarce. No, uprkos siromaštvu, zaostalosti i nevelikom broju stanovnika, Crna Gora igra veoma važnu ulogu u istoriji Balkana. Ta uloga, već smo rekli, daleko prevazilazi njene kapacitete. (Jelavić/*Jelavich*, 1983; Tojnbi/*Toynbee*, Mitrani/*Mitrany*, Hogart/*Hogarth*, 1915, 90; Pavlović/*Pavlovic*, 2008, 50).

Crna Gora – čije je stanovništvo srpske narodnosti i pravoslavne vjeroispovijesti – bila je podijeljena na više međusobno zavađenih plemena, a jedini kohezioni element bila je crkva.⁴ Njen centar je bio u Cetinjskom manastiru, a mitropolit je imao ingerencije nad čitavom oblašću. Biraio ga je Sinod (crkvena skupština), a do 1766. godine njegovo je postavljenje potvrđivala Pečka patrijaršija. Od XVIII vijeka, episkopski autoritet je u rukama članova njeгуške porodice Petrović. Prvi mitropolit iz te porodice bio je Danilo (1696-1737).⁵ Poticao je iz Katunske nahije – oblasti koja je pružala daleko najžešći otpor vojnim udarima susjednih muslimanskih ejaleta. Pored toga što su služili interesima zajednice, crkveni lideri su, na službenom nivou, uspostavljali odnose sa drugim državama, omogućavajući tako Crnoj Gori da u međunarodnim odnosima igra ulogu koja nadrasta njene kapacitete. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 85).

⁴ Autor ne navodi izvore za ovu tvrdnju. (*prim. red.*)

⁵ Vladika Danilo je upravljao Crnom Gorom od 1697. do 1735. godine. (*prim. red.*)

Crna Gora kao baza stranih sila u borbi protiv centralističke politike Osmanskog carstva na Balkanu

Prva država sa kojom je Crna Gora uspostavila prisniju vezu jeste Mletačka republika, odnosno Venecija. U zamjenu za podršku u ratu, Venecija je finansijski pomagala vođe crnogorskih plemena. Jedan od primjera crnogorsko-mletačkog savezništva jeste i angažovanje nekih crnogorskih plemena u akcijama Svete lige. Nadalje, ruski car Petar Veliki je 1710. godine⁶ pozvao balkanske hrišćane na ustanak, što je naišlo na potvrdnu reakciju u crnogorskim plemenima. To je bio pokazatelj jačanja veza između Crne Gore i Rusije, mada je Mletačka republika još neko vrijeme ostala ključni saveznik Crne Gore. To je postalo posebno izraženo nakon što je, odredbama Karlovačkog sporazuma, Veneciji pripala cijela Dalmacija, čime je postala crnogorski susjed.

U periodu od 1714. do 1718. Mletačka republika je opet ratovala protiv Osmanlija. Kako bi osigurala podršku Crnogoraca, Venecija je odlučila da učvrsti veze sa Crnom Gorom, tako što je 1717. godine, na inicijativu vojvode Kornara, uspostavila guvernadura čije se zaduženje, u prvo vrijeme, svodilo na posredovanje u sporovima između Crnogoraca i mletačkih podanika u Kotoru, da bi kasnije poprimilo državnički karakter. To je, u praksi, značilo da dvije osobe – mitropolit i guvernadur – pretenduju na jednu, političku, ulogu. Iako je bilo predviđeno da vladiku i guvernadura bira skupština glavara, u stvarnosti su te uloge pripadale članovima porodica Petrović-Njegoš, odnosno Radonjić. U početku su vladike i guvernaduri saradivali, ali su prve nesuglasice bile nagovještaj oštrog sukoba različitih koncepcija oko uređenja i vršenja vlasti. (Jelavić/Jelavich, 1983, 85).

⁶ Poziv je upućen 1711. godine. (*prim. red.*)

Crnogorsko-mletačke veze slabe nakon 1718. godine, budući da Crna Gora ništa nije dobila odredbama Požarevačkog sporazuma. U narednom periodu su ojačane veze sa Austrijom, a odnos sa Rusijom postaje prioritet crnogorske politike. Uz sjećanje na poziv Petra Velikog iz 1710. i grubo ugušene pobune hercegovačkih i brdskih plemena, radilo se na jačanju crnogorsko-ruskih veza. Vladika Danilo je 1716. bio u Rusiji, gdje je dobio novac i knjige. Kasnije je vladika Vasilije čak tri puta išao u Petrograd, tražeći od carice Jelisavete zaštitu i informišući Ruse o svojoj zemlji posredstvom svoje *Istorije Crne Gore* (1754), u kojoj je, ne bez pretjerivanja, isticao brojne uspjehe Crne Gore. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 85–86).

Uporedo sa pomenutim dešavanjima, crnogorsko-osmanlijski odnosi ostaju trajno napeti. Crnogorci često prelaze osmanlijsku granicu, uznemiravaju svoje susjede i ostavljaju utisak stalne opasnosti. Godine 1756. Crnogorci se suočavaju sa pohodom bosanskih vojnika. Nakon što su osmanlijske snage ovladale njihovom zemljom, Crnogorci su se obavezali da će se uzdržavati od hajdučije, te da će ubuduće redovno plaćati porez. Godine 1766. desio se jedan od najbizarnijih incidenata. Jedan prevarant je, predstavljajući se kao ruski car Petar III – dotični je, zapravo, ubijen 1762. godine – učenim pristupom i slatkorečivošću ubijedio mnoge, doista primitivne ljude u svoju verziju priče i, uprkos nepovjerenju vladike Save, uspio da 1767. preuzme vlast. Prozvan je Šćepanom Malim. Na stranu sumnjivo porijeklo, Šćepan se pokazao kao preduzimljiv upravitelj. Pokušao je da stvori nešto nalik civilnoj upravi i suzbije krvnu osvetu. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 86).

Šćepanovi postupci izazivali su nepovjerenje velikih sila. Rusi su prestali da pružaju pomoć, a Crnogorci su opet počeli da upadaju na osmanlijsku i mletačku teritoriju, zbog

čega je 1768. pokrenut osmanlijski pohod koji, međutim, zbog zauzetosti Porte ratom sa Rusima, nije dao značajnije rezultate. Carica Katarina je 1769. poslala kneza Jurija Dolgorukova u Crnu Goru, a ovaj, uprkos tome što je shvatio da se Šćepan lažno predstavljao, nije preduzeo nikakve mjere protiv njega. Štaviše, ostavio mu je nešto municije i novca. Crna Gora, ipak, nije uzela učešća u osmansko-ruskom ratu i, kao epilog, Šćepana je 1773. ubio sluga grčkog porijekla. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 86).

Nakon Šćepanove smrti, crnogorsko-ruski odnosi su se naglo pogoršali. Carica Katarina je 1777. odbila da primi crnogorsku misiju. Jedan od razloga ruskog distanciranja od Crne Gore i, generalno, zapadnog Balkana jeste pokušaj da se spoljnopolitička aktivnost usmjeri u pravcu saradnje sa Austrijom. Takvo držanje Rusije nije naišlo na odobravanje u Crnoj Gori, koja nastoji da tješnje saraduje sa Bečom. Nikola Marković je 1777. pokušao da učini nešto na tom polju, ali bezuspješno, jer se Austrija nije željela upuštati u bilo kakve aktivnosti na nedovoljno poznatom terenu. Zato je 1781. u Crnu Goru poslala pukovnika Paulića, sa zadatkom da ispita stanje. Njegov raport je sadržao negativnu ocjenu, budući da je situacija – usljed međusobne zavađenosti plemena, nesposobnosti mitropolita Save da ih kontroliše, te potencijalnog sukoba sa Venecijom i Osmanskim carstvom – bila izrazito nepovoljna. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 86; *Tojnbi/Toynbee*, *Mitrani/Mitrany*, *Hogart/Hogarth*, 1915, 116–117).

Sava je umro 1782. a novi mitropolit je, 1784. godine, postao Petar I. On je bio član neuspješne misije u Rusiju (1777), a kako mu ponovo nije odobren ulazak u tu zemlju, za mitropolita je posvećen u Sremskim Karlovcima. Nakon toga je – uz podršku guvernadura Jovana Radonjića – pokušao da od Austrije dobije vojnu pomoć. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 86–87).

Do kraja XVIII vijeka, ključna opasnost Crnoj Gori prijeti iz pravca Albanije, budući da se ondje istakao Mahmud-paša Bušatlija, koji je želio da stvori autonomnu kneževinu. Njegov prvi pohod na Crnu Goru zbio se 1785. godine, kada je čak i dobio podršku nekih plemena. Ratni uspjesi i otpor centralnoj vlasti u Carigradu učinili su ga poželjnim u očima Austrijanaca i Rusa. Aktiviran je Katarinin *Grčki projekat*, a Austrijanci su kovali planove o stvaranju Albanije, čime bi ojačali svoju, a oslabili osmanlijsku poziciju. U takvim okolnostima, Osmansko carstvo je bilo u velikom problemu, jer se, istovremeno, trebalo suočiti sa dvije centrifugalne tendencije: crnogorskom i Mahmut-pašinom. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 87).

Nakon završetka rata sa Osmanskim carstvom, ponovo se mijenja ruska politika prema Crnoj Gori. Po izbijanju rata 1787. godine, Rusi pozivaju balkanske hrišćane na pobunu protiv Osmanlija. Austrija, takođe, razvija svoju mrežu na Balkanu. Njeni emisari dolaze u Crnu Goru sa ciljem da ojačaju centrifugalni element, a čija bi funkcija trebalo da bude – potkopavanje osmanlijskog centra. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 87).

Istovremeno, habsburška vlada traži i druge potencijalne centrifugalne elemente, sa kojima bi se moglo saradivati u ratu protiv osmanlijske vojske. Jedan od ljudi sa kojima su namjeravali da pregovaraju o saradnji bio je Mahmud-paša Bušatlija, kome je u junu 1788. poslata austrijska delegacija. On ih je pobio i poslao njihove glave sultanu, računajući da će tim potezom ojačati svoju stratešku poziciju. Iz Carigrada mu je stigao oprost „ranijih grijehova“ i imenovanje za skadarskog upravitelja, nakon čega je, za račun Porte, ratovao u Crnoj Gori i Bosni. Ipak, njegova umješnost u sprečavanju realizacije austrijskih planova za Zapadni Balkan biće protumačena kao veliki izazov autoritetu osmanlijske vlasti. (Jelavić/*Jelavich*, 1983, 87).

Uprkos tome što je sa Austrijom potpisan mir 1791. godine, u Crnoj Gori je ratno stanje ostalo na snazi, prvenstveno zato što je Mahmud-paša Bušatlija imao veoma ambiciozne planove u pogledu proširenja teritorije kojom upravlja. Neposlušnost ga je dovela u novi konflikt sa Visokom Portom. Nakon što je taj nesporazum izglađen (1794), on se mogao posvetiti planiranju napada na Crnu Goru. Godine 1796. se ukazala savršena prilika, jer je Crna Gora, zbog mletačke i austrijske zauzetosti ratom sa Francuskom, ostala usamljena i nezaštićena, pa se činila lakim plijenom. Mahmud-paša je krenuo u pohod, ali je u bici na Krusima poražen i pogubljen. Ovaj događaj je, nesumnjivo, jedan od najvažnijih u crnogorskoj istoriji. Smrću Mahmut-paše je okončano razdoblje u kojem su Osmansko carstvo ili upravitelji pojedinih oblasti te imperije pokušavali da pokore ili vrate pod kontrolu teritoriju Crne Gore. S druge strane, pobjedom nad Mahmud-pašinom vojskom, Crnoj Gori je otvoren put ka ekspanziji, budući da je stekla moć da anektira susjedna brdska plemena – Pipere i Bjelopavliće i tako učvrsti osnovu za dalje širenje. Time je dodatno ojačana pozicija Crne Gore kao centrifugalnog elementa na Balkanu. (Jelavić/Jelavich, 1983, 87–88).

Crnogorsko pitanje u kontekstu vanjskih i unutrašnjih faktora, motivisanih centrifugalnim tendencijama, uperenih protiv centralističke politike Osmanskog carstva na Balkanu u XIX vijeku

Početak XIX vijeka rasplamsava se borba balkanskih naroda protiv osmanlijske vlasti. Podignuto je nekoliko ustanaka, koji su imali kako ekonomsku, tako i nacionalnu pozadinu. Balkanski narodi su se trudili da privuku pažnju velikih sila. Takođe, veoma su umješno koristili ratove između tih velikih sila i Osmanskog carstva kao priliku da, što lakšim putem, načine korak više ka neza-

visnosti. Osim borbe za nezavisnost, balkanski narodi su veoma aktivno radili na izgradnji i razvoju vlastitih političkih struktura. Taj put su prokrčili Grci i Srbi, a njihovim trgovinama su kasnije pošli i drugi narodi.

U ovom periodu se tendencije slične ranije opisanim – dakle, izgradnja političkog sistema – uočavaju i u Crnoj Gori, drugoj srpskoj državi. Na početku XIX vijeka, Crna Gora nema priznate granice niti definisan status u odnosu na Osmansko carstvo. I dok su crnogorski lideri često govorili o nezavisnosti svoje zemlje, dotle je Visoka Porta ovu oblast smatrala svojom teritorijom. Crna Gora je, kako u ekonomskom, tako i u političkom smislu, najnazadnija oblast. Iako je Cetinje bilo sjedište mitropolije i političke uprave, stvarna vlast se nalazila u rukama plemena. Povezanost je utemeljena na porodičnim vezama i uticaju plemenskih glavara. Ekstremno siromaštvo i planinski karakter zemljišta imali su veliku ulogu. Stanovništvo se dominantno bavilo stočarstvom – gajili su koze i ovce – a u nekim manjim oblastima izvjesnu zastupljenost je imala i poljoprivreda. Kao što smo već napomenuli, organizovanje upada i krađa stoke bijahu bitan ekonomski segment. Glad je, pak, ostala ključni problem tokom više vjekova. Površina zemlje je bila nedovoljna da zadovolji potrebe tolikog broja stanovnika, pa se izlazna strategija tražila u proširenju Crne Gore i iseljavanju, usmjerenom, mahom, ka Srbiji, Rusiji ili Habsburškom carstvu. Crna Gora, motivisana ekspanzionističkim ciljevima, uspostavlja saradnju sa Srbijom. Na drugoj strani, učvršćuje bliske odnose sa spoljašnjim političkim strukturama. Crna Gora, dakle, jačanjem veza sa različitim političkim akterima jača svoju „centrifugalnu“ ulogu, istovremeno se pozicionirajući kao bitan element u stvaranju buduće južnoslovenske države. (*Jelavich, 1983, 247*).

Kao što smo već istakli, jedna od najvažnijih odrednica strateške orijentacije bila je težnja ka teritorijalnom proširenju. Tako su Crnogorci, tokom Napoleonovih ratova, osjetili priliku da izbore izlaz na more. Nakon konačnog poraza Napoleona, 1815. godine, propalo je i očekivanje Crne Gore da će dobiti neku luku na dalmatinskoj obali. U ovom periodu, Crnogorci se pridružuju antifrancuskoj inicijativi, podržavajući napore Rusije i Engleske u tom pravcu. Crnogorci osjećaju da im, u pogledu bezbjednosti, pored francuske vojske, veliku opasnost predstavljaju vojne vođe iz susjedstva. Kako Osmansko carstvo, kao centralna struktura, nije bilo u stanju da zavede red i lokalne vođe stavi pod svoju kontrolu, to je crnogorski konflikt bio ophrvan stalnim sukobima, odnosno permanentnim ratnim stanjem. Ali-paša Janjinski, bosanski i drugi albanski begovi konstantno su se odupirali osmanlijskoj vlasti, ali su, sa druge strane, istrajavali i u međusobnim sukobima. U Skadru, Mostaru, Sarajevu i Travniku su upostavljeni međusobno suprotstavljeni centri moći. Iako su se Crnogorci, u određenoj mjeri, možda i mogli upustiti u igru sa tim centrima, uvijek su bili svjesni opasnosti od mogućeg ujedinjavanja zavađenih begova protiv hrišćanskog susjeda. Osmansko carstvo je uspjelo da, do izvjesne granice, navede pobunjene paše da prihvate autoritet centralne vlasti. Takav epilog je znatno ozbiljnijom činio i prijetnju prema Crnoj Gori koja je, dakle, stalno osjećala opasnost od moguće osmanlijske okupacije. (*Jelavich*, 1983, 247–248; *Toynbee, Mitrany, Hogarth*, 1915, 116–117).

Prijetnje koje su vrebale sa strane imale su pozitivan odjek na dugotrajan proces u kojem su crnogorska plemena prihvatila autoritet jedne vlasti. Jasno je, naime, da crnogorska država, bez postignutog jedinstva među plemenima, ne bi mogla da se odupire osmanlijskim snagama i bila bi

podložnija padu pod puni suverenitet Porte. Kao što smo već napomenuli, žestoku borbu za prevlast u Crnoj Gori vodili su vladika i guvernador. Osim toga, uprava na Cetinju je raspolagala veoma skromnim resursima. Praktično nije ispunjavala uslove za normalno funkcionisanje države. Redovna naplata poreza, održavanje vojske, upravne strukture za pojedine oblasti i pravni sistem nijesu postojali. U prvoj polovini XIX vijeka, u Crnoj Gori živi oko 120.000 ljudi, izdijeljenih na 36 plemena i 240 sela. Puteva nema, već se putuje na konju ili kakvoj drugoj životinji. Na Cetinju, osim manastira, postoji tek nekoliko zgrada. Zbog toga su crnogorski lideri, prije svega, bili svjesni činjenice da raspolažu veoma skromnim materijalnim resursima za izgradnju političke strukture. (*Jelavich, 1983, 248*).

U tom kontekstu, prvi krupni koraci ka uspostavljanju neke vrste centralne administrativne strukture načinjeni su krajem XVIII vijeka, za vrijeme Petra I Petrovića Njegoša. U cilju rješavanja zajedničkih problema i rasprave o odbrani teritorije, 1798. na Cetinju održan je Zbor plemenskih glavara Crne Gore i Brda. Na ovom zboru je usvojen *Zakonik*, a osnovan je i sud – poznat kao *Kuluk* – koji je imao administrativne i pravosudne funkcije. Uprkos ovom uspjehu, Petar I, tokom svoje dugotrajne vladavine, nije uspio da izgradi snažnu centralnu strukturu koja bi imala stvarnu vlast u cijeloj zemlji.

Nemogućnost da se uspostavi redovna naplata poreza, inače višeg u odnosu na onaj koji je plaćan Osmanskom carstvu, dovodile su Cetinje u situaciju u kojoj nije bilo moguće izgraditi snažan administrativni aparat ili efikasnu organizaciju vojske. Koliko je bilo teško raditi na sprečavanju sukoba između plemena, toliko je bilo naporno postići neki značajniji uspjeh na polju sprečavanja pljačke i upada na drugu teritoriju. (*Jelavich, 1983, 248*).

Problem koji se ticao dvojne vlasti – vladika i guvernadur – riješen je za vrijeme nasljednika Petra I. Kao što je položaj vladike nasljeđivan u porodici Petrović, tako se i guvernadurska funkcija prenosila u okviru porodice Radonjić. Vladičansko dostojanstvo se prenosilo sa strica na sinovca, budući da vladika nije mogao da stupi u brak. Godine 1830. za novog vladiku je izabran sedamnaestogodišnji Rade. Prethodno, niti je bio sveštenik niti je prošao formalno obrazovanje. Nakon što je izabran za novog vladiku, nastupila je otvorena borba za prevlast između porodica Petrović i Radonjić. Iako nadležnost guvernadura nikada nije bila precizno definisana, njegovi podržavaoci su smatrali da on treba da ima jednak autoritet kao i vladika. Ovoga puta je Vuk Radonjić pokušao da stekne prevlast u zemlji, tvrdeći da mu pripada pravo da vrši vlast u svjetovnim pitanjima. On nije mogao da pridobije podršku plemenskih glavara, budući da su oni u vladikama iz porodice Petrović vidjeli manju prijetnju po vlastitu moć na lokalnom, plemenskom nivou. Kao rezultat ovog sukoba, institucija guvernadura je ukinuta, a članovi porodice Radonjić su što protjerani, što pobijeni. Nakon toga je vladika postao nesporni duhovni i svjetovni gospodar. (*Jelavich, 1983, 249*).

Poštujući tradiciju, Rade je postao vladika i uzeo ime Petar II, uprkos činjenici da u kasnijoj fazi života njegovo djelovanje nije imalo nikakvu vjersku konotaciju.

Istovremeno, Rade se predstavljao i kao Njegoš. On se, poput svog strica, suočio sa brojnim ograničenjima u pogledu vršenja vlasti. On, naime, nije komandovao vojskom, milicijom ili policijom. Sve što je u tom pogledu mogao da učini jeste korišćenje malobrojnih snaga iz vlastite porodice ili plemena. Najveći problem predstavljala su mu pogranična plemena koja nijesu htjela da mu se podrede

ili ona koja su otvoreno stajala na stranu neprijatelja. U svim plemenima postoji snažan otpor prema autoritetu centralne vlasti. Upadi na osmanlijsku teritoriju, budući važnim elementom u ekonomskom pogledu, nijesu mogli biti stavljeni pod kontrolu. Nasuprot tome, načinjeni su neki koraci ka uspostavljanju postojanije upravne strukture. (*Jelavich*, 1983, 249).

Ponovo je bilo očito da se pokušaj stvaranja državne službe odvija pod budnim okom ruskog dvora. Kao što možemo vidjeti, Rusi su, uviđajući strateški značaj ove oblasti za svoju politiku, posvećivali veliku pažnju crnogorskim prilikama. Primajući rusku pomoć u određenim vremenskim razmacima, mitropolija je stvorila jedan od rijetkih izvora finansijskih sredstava. Ruska vlada je 1831. poslala dvojicu delegata – Crnogoraca – Ivana Vukotića i Matiju Vučićevića. Bili su u pratnji D. Milakovića, sektetara Petra II. Glavni zadatak ovih delegata bio je da pomognu vladici da izgradi snažne institucije centralne vlasti. (*Jelavich*, 1983, 249–250).

Te 1831. je osnovan Senat Crne Gore i Brda koji je zamijenio institucije iz 1798. godine, tako što je spajao upravnu i sudsku funkciju. Senat se finansira iz državnog budžeta, a broji 16 članova, uglednih muškaraca. Imenovanje plemenskih glavara za državne funkcije oslabilo je mogućnost stvaranja otpora prema državi. Istovremeno, osnovan je poseban organ – *Gvardija* – koji je imao sudsku i policijsku funkciju i bivao je slan u oblasti i plemena. Na čelu *Gvardije* je bio kapetan, a za članove su birani ugledni članovi raznih plemena. Svi oni su primali plate od centralne vlasti. Službenici su pomagali centralnoj vlasti tako što su imali zadatak da sprovode odluke Senata i obezbjeđuju granicu. Svi potezi, usmjereni ka jačanju državnih institucija imali su, istovremeno, efekat i na snaženje centrifugal-

nog identiteta Crne Gore. Izgradnja političkih institucija Crne Gore nije bila usmjerena samo protiv osmanlijske centralne uprave, nego je bila osmišljena i kao strateško pozicioniranje prema drugim centralnim i centrifugalnim elementima. (*Jelavich*, 1983, 250).

Uloga Rusije u ovim reformama vrlo je jasna, budući da je njena vlada pokrivala finansijski aspekt, odnosno plate i troškove. Godine 1833. ponovo se pristupilo redovnom oporezivanju, ali, uprkos niskim poreskim stopama, ovaj potez je naišao na veliki otpor. Ruska pomoć je i dalje višestruko premašivala novac koji bi bio prikupljen oporezivanjem. Iste godine, Petar II je posjetio Rusiju, gdje je posvećen za mitropolita. Ruski car Nikolaj I ga je u potpunosti podržao, obećao mu još veću pomoć. Petar II se u Crnu Goru vratio sa novcem, poklonima, knjigama, ikonama i štamparijom. Osjetivši da mu je moć porasla nakon ove posjete, Petar II je smijenio Vukotića sa funkcije i preuzeo punu kontrolu nad upravom. (*Jelavich*, 1983, 250).

Najbolja politika po interese mitropolita bila je sadržana u manipulisanju svojim protivnicima i igranju na kartu njihovih međusobnih sukoba. Kako bi pojačao ugled svoje porodice, Petar II je svog prethodnika i strica, Petra I, proglasio za sveca.

Petar II je, barem u prvoj polovini svoje vladavine, primao redovnu pomoć od Rusije. Nastavio je da održava službene veze sa Rusijom, i to preko njenog konzulata u Dubrovniku, na čijem je čelu bio Srbin Jeremija Gagić, učesnik Karađorđeve revolucije. Budući prinuđen na iseljenje, potražio je pomoć od Rusije, koja ga je 1815. postavila za svog konzula u Dubrovniku. Na toj će funkciji ostati četrdeset godina. (*Jelavich*, 1983, 250). Mjere koje je Petar II preduzeo u pogledu izgradnje političkih institucija biće od velikog značaja

prilikom kasnije izgradnje Jugoslavije, o kojoj se sve glasnije govorilo tokom 30-ih godina XIX vijeka.

Osim aktivnosti u pravcu jačanja unutrašnje političke strukture, Petar II je bio angažovan i u spoljnoj politici. Najveći cilj u XIX vijeku bilo je obezbjeđenje izlaska na Jadransko more. Takva ideja svakako nije naišla na oduševljenje u Habsburškoj monarhiji. Beč je, baš kao i druge velike sile, bio siguran da izlazak Crne Gore na more zapravo predstavlja širenje ruskog uticaja. U tom smislu, veza sa Rusijom Crnoj Gori predstavlja prepreku za ostvarenje pomenutog cilja. Na ostalim djelovima granice, pažnja je bila usmjerena na tri strateške tačke: Spuž i Podgoricu na istoku, te Grahovo na sjeverozapadu. Crna Gora je 1831. i 1832. pokušala da uzme Podgoricu, ali u tome nije uspjela, uprkos činjenici da su Osmanlije bile vojno oslabljene zbog zauzetosti rješavanjem problema u Egiptu sa Mehmed Ali-pašom. Tokom sukoba lokalnog karaktera, obje strane su se 1842. dogovorile da Grahovo ostane neutralna zona. U tom periodu, Petar II se konstantno suočavao sa pobunama u plemenima. On je 1837. otišao u Rusiju, kako bi dobio pomoć u rješavanju postojećih problema, kao i žito, kojim bi riješio pitanje gladi. Pri povratku ga je ispratio ruski službenik Jakov Ozeretski. (*Jelavich*, 1983, 250–251).

Najveći problemi Petra II bili su, nema sumnje, sukobi na planu unutrašnje politike. Tako se, tokom 1846–47. godine, suočio sa još jednom pobunom. Ustanici su uspostavili saradnju sa skadarskim pašom, ali je njihova pobuna ugušena upotrebom vojske. Državne institucije su, uprkos nastojanjima Petra II i pomoći Rusije, ostale prilično slabe. Nije postojalo ministarstvo finansija, a Petar II je samo na jednom mjestu mogao čuvati državni novac. Pored toga, pravosudni sistem i zakon nijesu poštovani. Kapetani su presuđivali tek u nekim manjim slučajevima. Senat

je bio zadužen za krupnije slučajeve, ali je pravosudni sistem ostao primitivan. Prva škola je otvorena 1833. godine, ali u njoj nije bilo ni minimum, uslova za održavanje pristojne nastave. Petrov rad na razvoju institucija može se posmatrati kao proces *stvaranja centralne strukture unutar* Crne Gore. (Jelavich, 1983, 251–252).

Petar II se razbolio od tuberkuloze i umro 1851. godine. Naslijedio ga je sinovac Danilo. Novi vladar se obrazovao u Rusiji, ali nije, poput svog strica, primio vlašičansko dostojanstvo. Nije imao želju da bude mitropolit, a, k tome, želio je da se oženi. Uz podršku Rusije i Habsburškog carstva, Danilo je razdvojio svjetovnu od duhovne vlasti i proglasio se knjazom. Poput svojih prethodnika, Danilo je imao velike probleme da uspostavi kontrolu nad plemenima. Ovaj put se situacija pogoršala, zbog situacije u Carigradu. (Jelavich, 1983, 252).

U eri reformi, Osmansko carstvo je pokazalo čvrstu namjeru da povрати vlast u Bosni, koristeći se sukobima između begova. U želji da takvu osmanlijsku politiku sprovede u cjelosti, Omer-paša Latas, veoma važna ličnost tog doba, vodio je aktivnu i čvrstu politiku.

Kada su, 1853. godine,⁷ crnogorske snage pokušale da zauzmu Žabljak, izbio je otvoreni sukob. Prvi potez Omer-paše svodio se na to da Pipere navede na neposlušnost prema Cetinju. Omer-paša je, dalje, prodro duboko u crnogorsku teritoriju, nakon čega je knjaz Danilo bio prinuđen da traži pomoć od velikih sila. Danilo je, zaista, ovaj put dobio podršku Habsburškog carstva, kome se više sviđala ideja da na granici sa Dalmacijom ima jednog knjaza, nego Turke. Poslali su ultimatum Porti, nakon čega se Omer-paša morao vratiti i predati Crnoj Gori osvojene teritorije. (Jelavich, 1983, 252).

⁷ Bilo je to 1852. godine. (*prim. red.*)

Nakon ovog sukoba, Danilo radi na jačanju vojne organizacije. Pleme je uzeto kao osnovna vojna jedinica. Počeo je voditi evidenciju vojnih lica. Na planu unutrašnje politike, naišao je na neku vrstu opozicije u Senatu, čija je funkcija ojačala u posljednjim godinama Petra II. Danilo je, ipak, bio jak vođa i učvrstio je svoju vlast. Već 1855. objavljen je *Zakonik*, kojim se predviđa načelo jednakosti pred zakonom i zaštita privatnog vlasništva.

Tokom Krimskog rata, Danilo je pokušao da iskoristi za sebe zauzetost Osmanskog carstva krupnijim pitanjima. Ipak, pod pritiskom Austrije, Danilo nije krenuo u pokret, već je ostao nečujan. Ovako pasivan stav knjaza Danila doveo je do toga da mu neka plemena otkažu poslušnost, ali je on, ipak, uspio da povрати kontrolu u svoje ruke.

Vidjevši da je pozicija Rusije prilično nepovoljna, Danilo je uspostavio odnose sa Francuskom. Nakon rata, Rusija je povratila svoj uticaj na Crnu Goru. Godine 1858. je buknuła kriza u odnosima sa Osmanskim carstvom. Ovog puta, došlo je do velike zbrke među hrišćanskim stanovništvom u Hercegovini. U ustanku koji je izbio, učešće su uzela i crnogorska plemena. U maju 1858. crnogorske i hercegovačke snage su zauzele Grahovo. Francuska i Rusija ovog puta ometaju Osmansko carstvo, radeći u korist Crne Gore. Kao rezultat, dobilo se to da je uspostavljena granica između osmanlijske i crnogorske teritorije. Kao što se moglo uočiti tokom Krimskog rata, temelj crnogorske spoljne politike jeste proširenje prostora za manevrisanje protiv osmanlijskog centra i drugih centrifugalnih elemenata. Zbog toga se zasnivaju dobri odnosi sa drugim velikim državama – centralnim strukturama – kako bi se ojačala vlastita pozicija. (*Jelavič*, 1983, 252–253).

Danilo je ubijen 1860. godine. Naslijedio ga je Nikola I, koji je vladao sve do kraja Prvog svjetskog rata. Rođen je 1841. godine i obrazovao se u Francuskoj. Nikola I preuzima vlast u knjaževini čija je uloga u međunarodnim odnosima u popriličnom neskladu sa nevelikom površinom i ekstremnim siromaštvom njenog stanovništva. Rusija šalje veliku pomoć u cilju stvaranja snažne centralne strukture. Austrija, takođe, budno motri na dešavanja u ovoj oblasti. U Evropi je bila raširena šala o Cetinju, crnogorskoj prijestonici, kao gradu koji se sastoji od trinaest konzulata i jednog hotela. (*Jelavich*, 1983, 253).

Tokom tog razdoblja, odnos Crne Gore prema Osmanском carstvu ostao je nejasan. U Carigradu su tvrdili da Crna Gora i dalje pripada Osmanskom carstvu, mada u njoj nijesu ubirani danak i porez.

Osmansko carstvo nije imalo nikakav uticaj na unutrašnje prilike u Crnoj Gori niti na tamošnju administrativnu strukturu, a nijesu željeli da kušaju volju evropskih velikih sila. Ohrabreni ovakvim držanjem svog protivnika, Crnogorci su tokom narednih godina unosili konfuziju u odnosima na Zapadnom Balkanu. Crnogorci su, u želji da uklone sve tragove vlasti Osmanskog carstva i prošire svoju teritoriju, održavali dobre odnose sa Srbima. (*Jelavich*, 1983, 253).

U eri bujanja nacionalnih pokreta, karta Evrope se često mijenja, što podstiče i balkanske vlade da krenu sličnim putem. U ovom periodu, u Crnoj Gori i Srbiji, koje imaju status knjaževina, upravljaju vlade koje su nezavisne i autonomne. Prema *Načertaniju*, projektu srbijanskog lidera Garašanina, Srbija je trebalo da zauzme Bosnu, Hercegovinu i Kosovo, a preko zajedništva sa Crnom Gorom, do-

mogla bi se i izlaska na Jadransko more. Ipak, proširenje srpskih teritorija na račun Osmanskog carstva naišlo je na prepreku. Britanija je, prije i poslije Krimskog rata, snažno podržavala očuvanje Osmanskog carstva. Habsburška monarhija ima slične interese, budući da ne želi vidjeti Srbiju kao snažnog južnog susjeda. Oni vide Zapadni Balkan kao prirodni prostor za svoje dalje širenje, pa na njemu ne žele vidjeti zajedničko djelovanje centrifugalnih elemenata. Stav Crne Gore prema budućoj izgradnji Jugoslavije, u ovom je periodu počeo da ima veliki značaj. (*Jelavich*, 1983, 331).

Sve aktivnosti balkanskih vlada u ovom periodu bile su usmjerene isključivo protiv Osmanskog carstva. Najozbiljniji pokušaj u tom pravcu bio je napor Mihaila Obrenovića da stvori neku vrstu balkanskog saveza. Sredinom XVIII vijeka, vrlo je očigledna postala opasnost od uplitanja velikih sila u balkanska pitanja. Nijedna balkanska država nije bila impresionirana idejom da mjesto Carigrada bude popunjeno nekom evropskom silom, kao što su to Rusija ili Austrija. Ovdje je ključno pitanje – da li su balkanske vlade bile u stanju da ostvare svoje ciljeve bez pomoći sa strane, tj. od velikih sila? Veliki problem je bio u tome što njihove vojske nijesu bile u stanju da se nose sa reformisanom vojskom Osmanskog carstva. Najmoćnijom balkanskom vojskom je smatrana srpska, a njena brojnost je procjenjivana na svega oko 90.000 ljudi. (*Jelavich*, 1983, 332–333).

Balkanskim državama se najveća prilika ukazala 1866. godine, kada je u Evropi nastupila krizna godina. Februarska revolucija je okončana svrgavanjem Aleksandra Kuze. Na ljeto je Austrija, najveći protivnik srpskog proširenja, poražena od Pruske u bici kod Sadove. Istovremeno, buknuo je ustanak na Kritu. Srbija i Crna Gora u to vrijeme potpi-

suju sporazum. Mihailo je, u pokušaju da okupi balkanske države, radio na uspostavljanju dobrih odnosa sa Crnom Gorom, čiji su se stanovnici smatrali Srbima. Knjaz Nikola je, zarad stvaranja zajedničke države, bio spreman da se povuče sa prijestola. Knjaz se nadao da će kasnije moći da se domogne upražnjenog srpskog trona, budući da Mihailo nije imao djecu. Prema odredbama sporazuma, obje strane će zajedno raditi na pripremanju ustanka protiv Osmanskog carstva. Cilj je bio – uspostavljanje jedinstvene srpske države, sa Mihailom na njenom čelu. Kao što se može primijetiti, knjaz Nikola, predstavnik crnogorske dinastije, jedan je od ključnih aktera u procesu izgradnje Jugoslavije, a cilj mu je bio da preuzme srpski prijesto. (*Jelavich*, 1983, 333–334).

Tokom tog razdoblja, dešavanja u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Albaniji su međusobno ispreplijetana. Osmanlijska centralna struktura želi da od lokalnih vođa preuzme kontrolu, tako što će silom povratiti svoj autoritet u ovoj oblasti. U poređenju sa drugim centrifugalnim političkim akterima u regionu, Crna Gora je bila kadra da se vojno odupre osmanlijskim snagama. (*Jelavich*, 1983, 349–350).

Kao što je već navedeno, među prvim ciljevima srpskog nacionalnog programa jeste uspostavljanje kontrole nad Bosnom i Hercegovinom, a u cilju stvaranja Jugoslavije. Osvajanjem Novopazarskog sandžaka, znatno bi se proširila teritorija, ojačala pozicija i stvorila snažna srpska država. Srpski lideri su tokom 40-ih godina XIX vijeka usmjeravali svoju pažnju ka zapadu. Oni su, uprkos vjerskim razlikama, smatrali da muslimansko stanovništvo ima srpsko etničko porijeklo, pa su, posljedično, Bosnu i Hercegovinu doživljavali srpskim državnim prostorom. No, za razliku od muslimana iz BiH, crnogorski lideri su

željeli da sarađuju sa Srbijom. Crna Gora je zadržala svoj cilj – izboriti izlaz na more i proširiti državnu granicu u pravcu Hercegovine i Albanije. Crnogorski lideri su, uporedo sa sprovođenjem politike teritorijalne ekspanzije, sebe smatrali Srbima i podržavali su srpske nacionalne ciljeve. U tom smislu, za vrijeme Mihailove vlade, dok je Garašanin bio premijer, Srbija je u Bosnu i Hercegovinu poslala agente sa zadatkom da razrade mrežu koja bi svoje aktivnosti usmjeravala u pravcu ostvarenja srpskih nacionalnih ciljeva. Dakle, kao što je ovdje objašnjeno, Crnogorci i Srbi imaju zajedničke strateške ciljeve i, s tim u vezi, procjenjuju da zajedničko djelovanje ima veći efekat. (*Jelavich*, 1983, 350).

Godine 1875. je buknuo ustanak u Hercegovini i brzo se proširio na Bosnu. Osnova problema je sadržana u statusu poljoprivrednog imanja, tj. odnosa između zemljoposjednika i seljaka. Kao što je već napomenuto, obje strane su, uprkos razlici u društvenoj strukturi i vjeri, po etničkom porijeklu i jeziku – od iste, južnoslovenske grane. Pobuna je imala prvenstveno socijalni i ekonomski karakter, a ne nacionalni. Ustaničnici su bili u veoma jakoj poziciji. Iz Crne Gore je stigla podrška ustanicima. Ovi naoružani gorštaci su bili veoma iskusni ratnici, a dobili su pomoć iz Dalmacije. Osmanski centar je pozvan da uguši ovu pobunu. Ovaj incident je izazvao otvaranje Istočnog pitanja i još jedan osmansko-ruski rat. (*Jelavich*, 1983, 351–352).

Crna Gora je u prošlosti bila odveć uključena u „poslove“ u susjedstvu. Ona je željela proširenje u Hercegovini i izlazak na obale Jadranskog mora. Kao što smo vidjeli, za ostvarenje tog cilja su vođeni pregovori sa Mihailom Obrenovićem. Nakon njegove smrti, srpska vlada se pasivizirala i mnogo je manje pažnje posvećivala programu nacionalne ekspanzije. Spoljna politika u doba mladog

kneza Milana bila je u rukama Jovana Ristića. Uprkos nedostatku inicijative na službenom nivou, nekoliko skupina je nastavilo propagandni rad u pravcu nacionalnog ujedinjenja. To je, ipak, bilo vrijeme romantičarskog nacionalizma i revolucionarnog vrenja. Tokom ljeta 1875. knez Milan i knjaz Nikola su bili pod velikim pritiskom da pomognu ustanike i iskoriste slabosti Osmanskog carstva. Dok je Nikola bio pobornik ulaska u sukob, dotle je Milan bio neodlučan. Iako je većina u Srbiji bila za rat, Milan je priznao da država nije spremna za tako nešto. U igri je, međutim, bila i Rusija. (*Jelavich*, 1983, 354–355).

Iako se ruski car u početku protivio ulasku Srbije i Crne Gore u rat, on je bio veoma aktivan po ovom pitanju, posebno u odnosu prema velikim silama. Od Panslovenskog pokreta je stigla podrška ustanicima. Slali su novac i dobrovoljce. Maja 1876. u Beograd dolazi general Černjajev, tvorac velikih ruskih pobjeda u centralnoj Aziji. Preuzeo je komandu na Moravskom frontu. Pritisak srpske javnosti i panslovenskih krugova na kneza Milana pojačao se. Posljedica tog pritiska – u julu 1876. Srbija i Crna Gora su stupile u rat protiv Osmanskog carstva.

Milanova procjena o nedovoljnoj pripremljenosti srpske vojske brzo se pokazala ispravnom. I dok su Crnogorci bili prilično uspješni u ratu, Srbi su u otvorenim sukobima doživjeli pravu katastrofu. Černjajev se pokazao kao slab zapovjednik u ovom ratu. Od pet hiljada ruskih dobrovoljaca, bilo je veoma malo obučениh vojnika, što je izazvalo nervozu i nepovjerenje. Nasuprot tome, osmanlijska vojska, reformisana i dobro opremljena, nizala je pobjede. U oktobru su Osmanlije nastavile pritisak ka Beogradu, ali su pod pritiskom Rusa bili primorani da potpišu primirje. (*Jelavich*, 1983, 355).

Rusija se, na samom početku kampanje, suzdržavala od pomaganja balkanskim državama, cijeneći da bi tako zapala u nezavidan položaj.

Balkanske vlade su od Rusa tražile pomoć u oružju i novcu. Bile su u veoma delikatnoj poziciji, vojske im nijesu bile naročito dobro organizovane, pa je i odnos prema ulasku u sukob bio veoma složen. Crna Gora je bila u ratu sa Osmanskim carstvom. Srbija je u martu dogovorila mir, Grčka je ostala neutralna, a pozicija Rumunije je bila daleko najsloženija. (*Jelavich*, 1983, 356–357).

Srbija je veoma teško donijela odluku o ulasku u rat. Zemlji je ponestalo snage u prethodnom ratu. Srpska vlada je bila zabrinuta za podjelu teritorija u slučaju ulaska u rat. Velike sile su na Carigradskoj konferenciji dogovorile stvaranje dvije bugarske autonomne države, koje bi se protezale od sjevera prema jugu. Oblasti na koje je Srbija polagala pravo – Niš i Skoplje – ovim sporazom su bile dodijeljene Bugarima. Srpski lideri su, prije ulaska u rat, tražili da se razjasni šta Srbija dobija i da se uputi finansijska pomoć. Srbi su, iako nezadovoljni dobijenim garancijama, ušli u rat nakon pada Plevne, 13. decembra. Srpska vlada se plašila da će, u slučaju neulaska u rat, na mirovnoj konferenciji biti sasvim ignorisane njihove težnje. (*Jelavich*, 1983, 357–358).

Suočena sa vojnom katastrofom, Porta je željela mir. Nakon pregovora, Rusija i Osmansko carstvo su u San Stefanu potpisali mirovni ugovor, 3. marta 1878. godine. Iako su na početku ovog ugovora bile date izvjesne garancije, evropske sile time nijesu bile zadovoljne, tražeći nove pregovore, pa je tako i bilo. Sporazum je, naime, zaprepastio evropske metropole. Smatralo se da je njime narušena ravnoteža moći između velikih sila, što je izazvalo krizu

u njihovim odnosima. Ostali članovi ugovora takođe nijesu bili zadovoljavajući za sve. Crna Gora je utrostručila svoju teritoriju, ali je zato Srbija dobila svega 150 kvadratnih milja, što je bilo manje od crnogorskog dobitka. (*Jelavich*, 1983, 358–359; *Toynbee, Mitrany, Hogarth*, 1915, 124–125).

Sanstefanski mir je izazvao nezadovoljstvo među velikim evropskim silama, pa je njemački kancelar Oto fon Bismarck (*Otto von Bismarck*) sazvao novu konferenciju, koja je započela rad u Berlinu, 13. juna i trajala je mjesec dana. Glavna tekovina ove konferencije jeste fragmentiranje značajnoj dijela Osmanskog carstva, odnosno povlačenje ove države iz nekih balkanskih krajeva. Posmatrano iz perspektive balkanskih država, Berlinski kongres je predstavljao veliko razočaranje. Crna Gora, Srbija i Rumunija su priznate kao nezavisne države. Crna Gora nije dobila onoliko zemlje koliko je željela, ali je dobila izlaz na Jadransko more. Srbija je, pak, dobila tek malo teritorijalno proširenje. (*Jelavich*, 1983, 359–360; *Toynbee, Mitrany, Hogarth*, 1915, 124–125).

U avgustu 1878. velike sile su, kako je i predviđeno Berlinskim ugovorom, formirale komisiju koja je imala zadatak da definiše granicu između Crne Gore i Osmanskog carstva. Velike sile su imale problem, jer lokalno stanovništvo nekih krajeva nije prihvatilo odluke Berlinskog kongresa. Čekala se aktivnost Porte u tom pravcu, ali ona nije bila kadra da učini tako nešto. Iako je pokazivalo kakvu-takvu volju za sprovođenje odluka velikih sila, Osmansko carstvo je procijenilo da od pobune Albanaca može imati koristi. Za tu svrhu, ustanicima je podijeljeno oružje i odobreno je prikupljanje poreza. Nakon što su se osmanlijske snage, poštujući mirnovni sporazum, povukle iz nekih oblasti, ondje su Albanci preuzimali kontrolu. Težnja Crnogoraca da prošire svoju teritoriju i na krajeve

naseljene Albancima naišla je na žestoku reakciju tog naroda. Albanci su, dakle, bili spremni da ratuju kako protiv Crnogoraca, tako i, ako bude potrebno, protiv Osmanlija. Protiv Crnogoraca su bili veoma uspješni. Suočene sa snažnom reakcijom Albanaca, velike sile su odlučile da naprave neke izmjene u pogledu podjele teritorija. Tako je Crna Gora, umjesto Gusinja i Plava, dobila Ulcinj. Albanci su se oštro opirali predaji ovog grada. Evropske sile su onda izvršile pomorsku blokadu i prisilile Osmansko carstvo da djeluje u pravcu poštovanja njihovih odluka. U tom trenutku, Osmansko carstvo je imalo jedan težak izbor. Bilo pod ogromnim pritiskom velikih sila da preda Ulcinj Crnoj Gori. Problem je riješen upotrebom sile. Uprkos oklijevanjima da se sprovede odluka velikih sila, Osmansko carstvo je, pritisnuto unutrašnjim i spoljašnjim problemima, predalo Ulcinj Crnoj Gori. Derviš-paša je poveo veliku vojsku ka Albaniji i bio je pomognut lokalnim Albancima. Prizrenska liga je dugo pokušavala da se odupre, ali je Prizren zauzet 1881. a pokret je posustao. Na sličan način je slomljen otpor i u Ulcinju. Osmanlijska vlada je obnovila centralni administrativni aparat. Uprkos konačnom neuspjehu, Prizrenska liga je ostvarila neke rezultate. Crna Gora i Grčka su zauzele manji dio albanske teritorije. Kao što je uočljivo u ovom slučaju, Crna Gora se borila kako protiv Osmanskog carstva, tako i sa drugim centrifugalnim akterima, poput Albanaca, kako bi se utvrdila granica njihovih staništa. (*Jelavich*, 1983, 365–366).

Tokom vjekova, Crna Gora je, kao planinska oblast, bila utočište za sve one koji su odbijali da prihvate muslimansku prevlast. Iako je, u očima hrišćanskog svijeta, imala neznatan ekonomski, politički ili vojni značaj, Crna Gora je svojom neumornom borbom za slobodu protiv Osmanlija zadobila divljenje i povjerenje balkanskih naroda koji

su se nalazili pod kontrolom Porte. (*Barbara and Charles Jelavich*, 1965, 25).

Nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, mjesto Osman-skog carstva na Balkanu u značajnoj mjeri je popunila Au-strougarska. Južni Sloveni predstavljaju najveću opasnost po integritet Austrougarske. Ovdje se mora naglasiti da su unutar dvojne monarhije postojali snažni nacionalni po-kreti, a oni su sa Srbima, Crnogorcima i bosanskim musli-manima radili na dezintegraciji same Austrougarske. Za-ključujemo, dakle, da razbijanje Austrougarske i stvaranje Jugoslavije nije bilo izazvano unutrašnjim problemima, koliko spoljnopolitičkim okolnostima. Posebna stavka u razmatranju tih procesa jeste surevnjivost između Beča i Beograda. Odlukom Berlinskog kongresa 1878. Austrou-garska je okupirala Bosnu i Hercegovinu. Svrha ovog po-kreta bila je u tome da se kompenzuje očekivana ruska dominacija u Bugarskoj. Austrijska inicijativa je naišla na oštru, nacionalizmom inspirisanu reakciju u Srbiji, zato što su Srbi mislili da polažu prava na tu oblast u cjelosti. Na kraju je Srbija, ipak, ostala pod uticajem Austrije. 1903. je ubijen Aleksandar Obrenović, pobornik zbližavanja sa Austrougarskom, a vlast je preuzeo Petar Karađorđević, pa su se odnosi između ovih država pogoršali. Petar je izvukao Srbiju iz austrijske orbite i moralnu i materijalnu potporu je potražio u Francuskoj i Rusiji. Austrougarska je 1908. godine izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, što je izazvalo krizu u međunarodnim odnosima, a, u isto vri-jeme, Petar podržava dalji razvoj nacionalnog programa. No, sadržaj tog programa nije bio dovoljno jasan. Tokom ovog procesa, Crnogorci su svoju spoljnu politiku defini-sali tako da se ona poklapa sa spoljnopolitičkom orijen-tacijom Srbije. U određenom smislu, sudbine Crne Gore i Srbije dobijaju karakter ispreplijetanosti. (*Barbara and Charles Jelavich*, 1965, 72).

Era Abdul Hamida II (1876–1908) može se smatrati „zlatnom erom“ u istoriji osmansko-crnogorskih diplomatskih odnosa. Prijateljstvo koje su uspostavili Abdul Hamid II i Nikola I je održavano, uprkos protivljenju Austrougarske i Rusije. To pokazuje da je politika Crne Gore u tom periodu imala mnogo više pragmatičan karakter, nego što je bila zasnovana na temeljima ideologije, vjere ili etniciteta. Crnogorski kralj Nikola će, upravo na bazi dobrih odnosa sa Abdul Hamidom, imati snažnu reputaciju u balkanskoj diplomatiji. No, 1909. godine, nakon svrgavanja Abdul Hamida II, Crna Gora će se – kao što smo prije naveli – okrenuti savezništvu sa Srbijom.⁸ Crna Gora u tom periodu nije mogla pobjeći od ideje o izgradnji Jugoslavije, zato što je 1917. potpisana Krfska deklaracija, kojom su predsjednik srpske vlade u egzilu, Nikola Pašić, i Ante Trumbić, član Jugoslovenskog odbora – organizacije južnoslovenskih političara iz Austrougarske – dogovorili stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. (*Barbara and Charles Jelavich*, 1965, 80–81).

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (jugoslovenska država), priznata na Versajskoj konferenciji, bila je tri puta veća od predratne Srbije. Srpskoj kraljevini su prethodno priključene teritorije Kranjske, Koruške, Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Vojvodine i Bosne i Hercegovine. Crna Gora se 1918. odlučila na priključivanje novoj državi. (*Barbara and Charles Jelavich*, 1965, 83–84)⁹. Stvaranje

⁸ O osmansko-crnogorskim odnosima za vrijeme Abdul Hamida II vid. Uğur Özcan, *II. Abdülhamit dönemi Osmanlı-Karadağ ilişkileri*, Ankara, TTK yayınları, 2012.

⁹ U političkom životu Crne Gore je 1918. godine iskrsao sukob između „zelenasa“, koji su Crnu Goru vidjeli kao zaseban politički entitet, i „bjelasa“, koji su se zalagali za jedinstvo sa Srbijom. Ova razlika u odnosu prema političkom identitetu Crne Gore je ostala prisutna sve do naših dana, doduše u različitom obimu i intenzitetu. Tokom Drugog svjetskog rata, ovo pitanje je ponovo došlo na dnevni red – „zelen-

ove velike i potencijalno moćne države bilo je posljedica velikih promjena koje su se na Balkanu desile nakon izbijanja Prvog svjetskog rata. U tom procesu transformacije odnosa na Balkanu, volja naroda Crne Gore, zemlje-simbola vjekovne borbe protiv osmanlijske dominacije, nije bila usmjerena ka stvaranju uslova za opstanak samostalne države, nego ka priključenju tek osnovanoj političkoj strukturi¹⁰. Kraj Prvog svjetskog rata predstavljao je završnu fazu u formiranju modernih balkanskih država. Centrifugalni politički akteri na Zapadnom Balkanu su stvaranjem Jugoslavije – i uključivanjem drugih slovenskih elemenata – pokušali da stvore „centralnu političku strukturu“.

Uloga Crne Gore u izgradnji i održavanju Jugoslavije (1919–1990)

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je stvorena 1. decembra 1918, a 1929. godine je dobila novo ime – Jugoslavija. U tom periodu ključno političko pitanje jeste nesa-

ši“ su, uz podršku Italije, pokušali da sprovedu u djelo vlastitu viziju Crne Gore. Ipak, suočeni sa ekstremističkim tendencijama u italijanskoj spoljnoj politici, oni su praktično ostali bez ikakvog uticaja na dešavanja. Za vrijeme Titove vladavine, uticaja „zeleniške struje“ se u Crnoj Gori postepeno smanjivao. Ipak, Crna Gora, koja se 1918. odrekla suverenosti, obnovila je svoju nezavisnost tako što se na referendumu 2006. godine razila sa Srbijom. Tako je Crna Gora, nakon 88 godina zajedništva sa Srbijom, proglasila nezavisnost. Može se reći da su „zeleniši“, sa određenim zakašnjenjem, stigli na svoje odredište. (Castellan, 1992, 469–470; Cviic, 1991, 77–78).

¹⁰ Rebecca West u djelu naslovljenom kao *Black Lamb and Grey Falcon* (Crno jagnje i sivi soko), pita svog vodiča, Crnogorca, zašto kaže da ne voli Srbe i dobija odgovor: „(...) Nakon rata, Srbi su nas maltretirali i uzeli našu zemlju.“ U suštini, ovaj izliv bijesa je, u značajnoj mjeri, pokazatelj nezadovoljstva činjenicom da je nezavisnost Crne Gore, tog simbola balkanskih ustanaka protiv osmanlijske vlasti, završena priča. (West, 1982, 1000–1001).

glasje oko karaktera države, tj. nepostojanje konsenzusa oko toga da li Jugoslavija treba da bude unitarna država ili labava federacija. Vidovdanskim ustavom, usvojenim 28. juna 1921. godine, Srbija preuzima centralnu ulogu, a srpski politički lideri izbijaju u prvi plan. Srpska ideja o „izgradnji unitarističke države“ prvo je naišla na otpor Hrvata, na šta su se kasnije nadovezali Slovenci, Makedonci, Bošnjaci i Albanci.

Uprkos tome što su se i Crnogorci suprotstavljali centralističkoj politici Srbije, najvećom opasnošću po opstanak Jugoslavije doživljavana je hrvatska težnja za jakom autonomijom. Ovakva percepcija prijetnje navela je jednog crnogorskog fanatika da 20. juna 1928. godine u skupštini ubije Radića, lidera Hrvatske seljačke stranke. Uprkos svim neugodnostima koje su njime izazvane, atentant koji je izvršio jedan Crnogorac bio je shvaćen kao izraz političkog opredjeljenja za izgradnju Jugoslavije. U januaru 1929. kralj Aleksandar I je, ukidanjem parlamenta i suspenzijom Vidovdanskog ustava, zaveo diktaturu. Iako je u tom periodu status Crne Gore bio posve sporedna stvar, nije došlo do stvaranja ozbiljnog opozicionog pokreta. Do početka Drugog svjetskog rata, nije bilo značajnih promjena na polju jugoslovenske unutrašnje politike, pa ni kada je Crna Gora u pitanju. (Volf/Wolf, 1956, 120–124; Jelavić/Jelavich, 2006, 163–166).

Unutrašnja politika Jugoslavije u međuratnom periodu bila je, u poređenju sa ostalim balkanskim državama, daleko najsadržajnije. U Drugom svjetskom ratu, Njemačka je okupirala veći dio Balkana, a Italija je u nekim oblastima formirala političke strukture koje je, potom, vezala za sebe. Musolini je takav plan zamislio i za Albaniju i Crnu Goru, no, dok je Albanija tokom rata ostala pod italijanskom okupacijom, u Crnoj Gori je buknuo ustanak. Tako

nešto je bilo u savršenom skladu sa istorijskom slikom Crnogoraca. (Kasteljan/*Castellan*, 1992, 469–470).

Tokom Drugog svjetsko rata, u Jugoslaviji djeluju dva pokreta otpora. Prvi, četnički, pod komandom pukovnika Draže Mihailovića, borio se za očuvanje monarhističkog uređenja i srpske centralističke pozicije.

Drugi, partizanski, pod komandom Josipa Broza Tita, borio se s pozicija komunističke ideologije. Crna Gora je imala izlaz na more i veoma krševit teren, što ju je činilo veoma privlačnom za djelovanje, kako četnicima, tako i partizanima. Italijani su, pak, za svoje ciljeve koristili „zeleniše“, imajući u vidu centrifugalni karakter njihovog djelovanja prema Jugoslaviji, 1918. godine. Tokom 1942. i 1943. u Crnoj Gori partizani ratuju protiv Italijana i četnika. Oni se, takođe, surovo obračunavaju sa svojim političkim i ideološkim neistomišljenicima. Takva politika prema protivnicima je rezultovala snažnim otporom crnogorskog stanovništva. Direktna posljedica – uticaj partizana je praktično iščezao, što su iskoristili četnici, učvrstivši svoj položaj. Italijani su 1943. godine potpisali sporazum sa saveznicima – kapitulaciju – što je partizanima pružilo šansu da povrate uticaj u Crnoj Gori. Oni su stekli veoma jako uporište u ovoj zemlji, a pobjede protiv Njemaca osnažile su im ugled i u očima saveznika. Partizani su u oktobru 1944. oslobodili Beograd od Njemaca i jasno pokazali koja će struktura u poslijeratnom periodu oblikovati društvene odnose. Formiranje Federativne Narodne Republike Jugoslavije, izvršeno 2. decembra 1945. te donošenje ustava (januar 1946), predstavljali su političku realnost koja je bila najbliža ideji stvaranja „Velike Jugoslavije“, razvijanoj još od XIX vijeka. Uprkos tome što je SSSR onemogućio ostvarenje Titovih ideja o povezivanju sa Bugarskom i Albanijom, te oduzimanju djelova itali-

janske teritorije, Zapadni Balkan je, po završetku Drugog svjetskog rata, ipak uspostavio centralnu političku strukturu. Crna Gora je pružala snažnu podršku Titovom projektu „Velike Jugoslavije“, a, prema ustavu iz 1946. godine, predstavljala je i jednog od osnivača nove jugoslovenske države. Komunistička partija je imala veoma snažno uporište u Crnoj Gori. U znak iskazivanja lojalnosti prema novoj Jugoslaviji i samom Titu, glavni grad Crne Gore je promijenio ime – iz *Podgorica* u *Titograd*. Ove poteze Crnogoraca treba posmatrati kao snažnu potporu jugoslovenskoj ideji, koja se pokušala graditi na temelju koji je Tito definisao kao „bratstvo-jedinstvo“. (Wolf, 1956, 211–215; Jelavich, 2006, 335–343; Morrison, 2009, 66–68).

Nakon Drugog svjetskog rata, Crna Gora je pružila podršku izgradnji Jugoslavije, ali to ne treba shvatiti kao pristanak na utapanje u centralnu političku strukturu. Crna Gora je, u pojedinim periodima, iskazivala centrifugalnu tendenciju, budući da njena politika nije uvijek bila na liniji diktata centralne političke strukture. Primjer kojim se najbolje ilustruje povremeno iskakanje Crne Gore iz kolosijeka svakako je sukob između Tita i Staljina, koji se produbljuje još od 1947. godine i rezultuje izbacivanjem Jugoslavije iz Kominforma. Crnogorci u toj situaciji iskazuju veću lojalnost Staljinu, nego Titu, pa ovaj drugi odlučuje da izvrši čistku unutar Komunističke partije Crne Gore. Nakon toga, značajno se povećava uloga Crne Gore u političkom životu Jugoslavije. Na primjer, u vrhu SKJ tokom 1963. godine sjedi čak pet Crnogoraca. Osim njih, po pet predstavnika imaju Srbi i Hrvati, dok su Sloveniju i Makedoniju predstavljala po trojica delegata. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina, raste otpor unitarističkoj politici u Jugoslaviji, posebno među Hrvatima, Slovencima i Albancima, koji se zalažu za jačanje svojih autonomi-

ja. Crnogorci, pak, svoju politiku ne vode u tom pravcu. Koliko su bili blizu centra moći u Jugoslaviji, toliko su bili daleko od uloge centrifugalnog elementa u državi. Godine 1947. je ustanovljen petogodišnji plan razvoja, a 1953. je osnovan *Opšti investicioni fond*. Crna Gora je, uzmemo li u obzir odnos dobijenih sredstava i veličine oblasti, dobila najviše. Težnje drugih republika da pojačaju stepen svoje autonomije ugrožavale su prednosti koje je Crna Gora ostvarila u okviru Jugoslavije. Primjeri koje sam naveo otkrivaju kako je pozicioniranje Crne Gore prema centralnoj političkoj strukturi bilo utemeljeno u pragmatizmu. (Morrison, 2009, 70–73).

Jačanje centrifugalnih tendencija Crne Gore u kontekstu kosovske krize

Tokom trajanja kosovske krize, u retorici liderâ Sjedinjenih američkih država (SAD) i drugih država Zapada te zvaničnikâ Sjevernoatlantskog saveza (NATO) bila je uočljiva namjera da se podstakne povećanje postojećih razlika u mišljenjima između Srbije i Crne Gore – odnašnjih članica jugoslovenske federacije. Ta tendencija je postala znatno izraženija nakon 24. marta, kada je NATO počeo da bombarduje Jugoslaviju. Tokom aprila, dok je bombardovanje još trajalo, Crna Gora je demonstrirala jedan izrazito oprezan pristup. Dok je premijer Milo Đukanović bio u jasnoj konfrontaciji sa Miloševićevim režimom, NATO je nastavio da bombarduje ciljeve u Crnoj Gori. Jugoslovenska vojska je otvoreno podsticala otpor prema civilnoj vlasti u Crnoj Gori, kako bi destabilizovala tamošnju vladu. Ovakav stav jugoslovenske vojske je, uz bombardovanje zemlje, doprinio stvaranju potpuno suprotstavljenih tendencija na planu unutrašnje politike, što je dovelo do određenih rezultata. Nakon što je za komandanta Druge armije Vojske Jugoslavije – čije je sjedište bilo u Crnoj

Gori – postavljen general Milorad Obradović, prepoznat kao predstavnik „tvrde linije“, počele su kružiti vijesti o pripremi državnog udara protiv Đukanovićeve vlade. Imenovanje generala Obradovića svakako nije naišlo na oduševljenje u NATO-u. Na dan kad je objavljeno njegovo imenovanje, 3. aprila, Havijer Solana (*Javier Solana*), generalni sekretar NATO, izjavio je da NATO neće sje-djeti skrštenih ruku u slučaju da Milošević u Crnoj Gori pokuša da svrgne reformističku vladu. No, uprkos Solani-noj prijetnji, general Obradović je 20. aprila zahtijevao da se crnogorska policija potčini Vojsci Jugoslavije, što je bio prvi korak u pokušaju da vojska uspostavi kontrolu nad Crnom Goru. Premijer Đukanović je odmah odbio taj zahtjev, a u izjavi za *The Financial Times*, 21. aprila 1999, rekao je da ne može biti govora o tome da crnogorski MUP bude podređen jugoslovenskoj vojsci. Đukanović je, da-lje, upozorio na Miloševićeve namjere, navodeći kako on, pod izgovorom da brani zemlju, pokušava da ojača svoju političku poziciju, tako što bi, koristeći ratno stanje, voj-ska preuzela vlast od civilne vlasti. Napetost je značajno porasla nakon što je Vojska Jugoslavije odlučila da, na-kon 20. aprila, zatvori jedini granični prelaz između Crne Gore i Hrvatske – Debeli Brijeg – koji se nalazio nadomak Herceg Novog. Ipak, crnogorska policija nije željela da prepusti kontrolu nad tim graničnim prelazom.

Na ovakvo ponašanje Srbije je reagovala Hrvatska. Ona je od Savjeta bezbjednosti OUN tražila da se vojska povuče iz demilitarizovane zone koja je, inače, pod pokrovitelj-
stvom SB OUN. Kako se na teritoriji Crne Gore nalazio značajan dio sistema protivvazdušne odbrane Jugoslavije, to NATO, uprkos ranijim uvjerenjima i želji same Crne Gore, nije mogao odmah da prekine bombardovanje, već samo da pokuša da ograniči napade. Stoga je Crna Gora

pretrpjela veliku muku od intenzivnog bombardovanja koje je trajalo do 28. aprila. Glavni ciljevi napada su bili Podgorica, glavni grad, i Luka Bar. Crnogorska vlada se, želeći obustavljanje napada, obratila NATO-u, navodeći kako Slobodan Milošević namjerava da iskoristi bombardovanje kao opravdanje za vlastitu vojnu intervenciju u Crnoj Gori. Ipak, uprkos tom obraćanju, bombardovan je most u jednom mjestu, nadomak granice sa Kosovom. Epilog – troje mrtvih i mnogo ranjenih. S jedne strane, argumentacija crnogorske vlade je ocijenjena kao istinita. Sa druge, pak, bombardovanje Crne Gore je bilo u skladu sa strategijom NATO. Suština te strategije je u sljedećem: produbiti ionako izražene razlike između Crne Gore i Srbije što, imajući u vidu izuzetnu važnost strateške pozicije Crne Gore, onemogućava Srbiju da iskoristi taj prostor za jačanje svoje logistike. Tokom bombardovanja Kosova, nastupio je vrlo važan korak u pravcu jačanja ideje o razdvajanju Crne Gore od Srbije. Ovdje se, međutim, ne smije zanemariti sljedeća činjenica: SAD i EU jesu podsticale povećanje razlika između Crne Gore i Srbije tokom bombardovanja, ali nijesu podržavale ideju potpunog osamostaljenja Crne Gore. Uprkos tome, Crna Gora je preduzela odlučne korake u tom pravcu. Milo Đukanović, jedna od najvažnijih političkih figura u Crnoj Gori krajem devedesetih, u jednom je intervjuu iz 2001. godine istakao da je, u kontekstu borbe protiv diktature Slobodana Miloševića, beskonačno odlaganje puta ka nezavisnosti moglo dovesti do petog rata na Balkanu. Prema njegovim riječima, Crna Gora se opredijelila za to da svoje ciljeve ostvari mirnim putem, što je čini pouzdanim partnerom u međunarodnoj zajednici. (*News Digest for April 1999*: 42 902; Balmer, *Reuters*, 8 April 1999; Djucanovic, 2001, 2).

Uloga Crne Gore u slamanju jugoslovenske ideje

Slobodan Milošević, predsjednik Srbije i stare Jugoslavije, u periodu od 1989. do 2000. godine sprovodio je politiku koja je podrazumijela ili okupljanje Srba "pod jednim političkim krovom" ili, barem, autonomiju za srpsko stanovništvo u onim oblastima u kojima bi imalo značajnu procentualnu zastupljenost. Ovakva strategija Srbije dovela je do toga da Hrvatska, koja se iz federacije izdvojila 25. juna 1991. godine, protjera Srbe iz Krajine. Predsjednik Milošević je, nadalje, koristio prognanike kao faktor kojim bi, bilo u Srbiji, bilo u Bosni i Hercegovini, poremetio demografsku ravnotežu. Tokom 90-ih, srbijanska politika „čvrste ruke“ na Kosovu, spram koje je postojala politička reakcija tamošnjih Albanaca, bila je praćena i pokušajem da se promijeni etnička struktura stanovništva.

Jedna od oblasti u kojima su slične inicijative dobile zamah bila je i Crna Gora. Ondje je, prema popisu iz 1991. živjelo 13,5% Srba, a već 12 godina kasnije bilo ih je 30,3%.

Uticaj promjene ravnoteže stanovništva u Crnoj Gori na tamošnji politički život u vrlo jasnoj formi se istakao na referendumu za nezavisnost, održanom u maju 2006. godine, kada je pobjednička opcija imala svega 0,5% više od 55%, koliko je bio propisani minimum za prolaz. (Morrison/Morrison, 2009, 11–12).

Najvažniji političar u Crnoj Gori je Milo Đukanović, ali je politički identitet te zemlje, još od 1992. godine, potpuno ignorisan, prvo od strane Slobodana Miloševića, a, od oktobra 2000. godine, slične tendencije iskazuje i tada izabrani predsjednik države, Vojislav Koštunica. Stvaranje konfederacije Srbije i Crne Gore 2003. ne donosi nikakve promjene u tom pravcu. (Đukanović, 2001, 2–3). Kao glavna prijetnja je tretirana strategija Srbije, usmjerena

ka tome da mijenja strukturu stanovništva u Crnoj Gori, zemlji koja još od XVI vijeka ima ulogu centrifugalnog političkog aktera. Milo Đukanović je, kao predsjednik Crne Gore, 26. februara 2001. godine, kazao kako će, sve dok postoji unija Srbije i Crne Gore, nastaviti da živi ideja „Velike Srbije“, kao glavna prijetnja stabilnosti na Balkanu. Đukanović je, dalje, naglašavao, nakon oktobarskih izbora (2000) na kojima je Milošević poražen, uz podršku međunarodne zajednice, značaj isticanja državne suverenosti Crne Gore i, s tim u vezi, jačanja volje, u cilju uklanjanja prijetnji. (Đukanović, 2001, 3–5)

U svim odlukama SB UN koje se tiču kosovskog pitanja, koristi se termin „teritorijalni integritet Jugoslavije“. U februaru 2006. su u Beču otpočeli direktni pregovori između delegacija Srbije i kosovskih Albanaca. Ti pregovori su, nakon izdvajanja Crne Gore iz konfederacije SCG, ušli u novu fazu. SB UN je naglasio kako je, pomenutim osamostaljenjem Crne Gore, jugoslovenski koncept praktično iščezao. Po jednostranom proglašenju nezavisnosti Kosova, februara 2008. godine, Crna Gora je odigrala veoma važnu ulogu u pravcu smirivanja napetosti.

Zaključak

Crna Gora je, od dobivanja nezavisnosti u XVII vijeku, pa sve do 1878. godine, bila ključni akter u iskazivanju otpora prema Osmanlijama. Upravo krajem XVII stoljeća, Crna Gora uspostavlja bliske odnose sa Mletačkom Republikom, čija je moć bila u silaznoj putanji, budući da je gubila uticaj na Zapadnom Balkanu. Uprkos pritisku Venecije, Crna Gora uspostavlja odnose i sa Austrijom i Rusijom. Suprotstavljajući se širenju Austrije ka Balkanu, veći značaj se pridavao odnosu sa Rusijom. Austrijsko posijedanje Bosne i Hercegovine, dopušteno na Berlinskom kongresu

1878, kao ozbiljnu prijetnju vlastitoj bezbijednosti shvatala je ne samo Srbija nego i Crna Gora. Ujedinjenje Italije (1861) i austrijska ekspanzija ka Balkanu dali su zamah jugoslovenskoj ideji, koja se, još od 30-ih godina XIX vijeka, razvijala među balkanskim Srbima. I dok su Hrvati i Slovenci pokušavali da pronađu model opstanka u okviru Austrije, dotle je Crna Gora pružala najsnažniju podršku stvaranju Jugoslavije. Kraj Prvog svjetskog rada je donio i nestanak Austrije, pa su Hrvati i Slovenci bili prinuđeni da potraže novi politički okvir za budućnost. Najveća prijetnja po Zapadni Balkan u tom periodu bila je Italija, budući da se, sporazumom sa članicama Antante, našla na pobjedničkoj strani u Prvom svjetskom ratu. Nakon tog rata nastaje tzv. vakuum moći, a novi izazovi postavili su pred Južne Slovene pitanje Jugoslavije kao logičan izbor. Srbija i Crna Gora su u ovom procesu bili dobrovoljni akteri, dok je za Hrvate i Slovence to bilo pitanje nužnosti. Iz tog razloga, odnos Srbije i Crne Gore, počev od stvaranja Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1919), pa do kraja Hladnog rata (1990), ima odlučujući značaj u stvaranju i očuvanju Jugoslavije. Crna Gora je 1919. prestala da egzistira, ali se, po svršetku Drugog svjetskog rata, obnovila kao republika u Titovoj Jugoslaviji, pa nakon toga nije pružala podršku razgradnji jugoslovenske ideje. Uprkos tome što nije učestvovala baš u svim akcijama koje je, usred jugoslovenske krize i raspada države (1990–2003), preduzimalo srpsko rukovodstvo, Crna Gora je gledala da, sprovodeći strategiju konflikta, ostvaruje vlastite političke ciljeve. Crna Gora je, na referendumu organizovanom maja 2006. godine, napustila konfederaciju SCG, stvorenu 2003. Crnogorska nezavisnost predstavlja posljednju fazu razgradnje jugoslovenske ideje. Crna Gora je, počev od 17. vijeka, suprotstavljajući se mletačkoj, osmanlijskoj, austrijskoj i ruskoj strateškoj orijentaciji, izgrađivala iden-

titet centrifugalnog političkog aktera, a taj identitet u 21. vijeku potvrđuje kroz odnos sa etnički i vjerski bliskom Srbijom.

Na kraju, najvažniji pokazatelj današnjeg centrifugalnog položaja Crne Gore jeste to što ona, uprkos protivljenju Rusije i Srbije, ne odustaje od članstva u NATO-u. Crna Gora se opredijelila za put ka NATO-u, pa je u decembru 2015. dobila pozivnicu da se, kao 29. članica, pridruži pomenutoj organizaciji.

IBLIOGRAFIJA

- ARMAOĞLU, Fahir (1992), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1980–1990*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- CASTELLAN, George (1992), *History fo The Balkans*, (Translated by Nicholas Bradley) Columbia University Pres, New York.
- CVIIC, Christopher (1991), *Remaking the Balkans*, Pinter Publishers, London.
- ĐUKANOVIĆ, Milo (2001), 'Keynote Address' *The Future of Montenegro, Proceedings of an Expert Meeting*, 26 February 2001, Keynote: Milo Djukanovic, Editor. Nicholas Whyte, Organized by Centre for European Policy Studies, International Crisis Group, Friedrich Ebert Stiftung, Brussels.
- Edited by UDOVICKI, Jasminka & RIDGEWAY, James (1995), *Yugoslavia's Ethnic Nightmare*, Lawrence Hill Boks, New York.
- JELAVICH, Barbara (1983), *History of The Balkans, Twentieth Century, Volume: II*, Cambridge University Press, New York.
- JELAVICH, Charles (1990), *South Slav Nationalisms and Yugoslav Union Before 1914*, Ohio State University Pres, Columbus.
- JELAVICH, Charles and Barbara (1968), *The Balkans*, Prentice Hall Inc., New Jersey.

- MORRISON, Kenneth (2009), *Montenegro A Modern History*, I.B. Tauris & Co. Ltd., London,
- NELSON, Daniel N. (1991), *Balkan Imbroglia, Politics and Security in Southeastern Europe*, Westview Press, San Francisco.
- OSTROGORSKY, Georg (1999), *Bizans Devleti Tarihi*, (çev: Prof. Dr. Fikret İşıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZCAN, Uğur (2012), *II. Abdülhamit dönemi Osmanlı-Karadağ ilişkileri*, Ankara, TTK yayınları.
- PAVLOVIĆ, Srđa (2008), *Balkan Anschluss The Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, Purdue University Press, Indiana.
- SOWARDS, Steven W, *Twenty-Five Lectures On Modern Balkan History (The Balkans In The Age of Nationalism)*, <http://www.lib.msu.edu/Sowards/staff/balkan/index/htm>.
- THOMAS, Robert (1999), *Serbia Under Milosevic Politics in the 1990s*, Hurst&Company, London.
- TOYNBEE, Arnold J, MITRANY, D, HOGARTH, D. G, (Edited by Nevill Forbes) (1915), *The Balkans A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford University Pres, London.
- WEST, Rebecca (1982), *Black Lamb and Grey Falcon A Journey Through Yugoslavia*, Penguins Books, New York.
- WOLF, Robert Lee (1956), *The Balkans In Our Time*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- WOODWARD, Susan L. (1995), *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after Cold War*, The Brookings Institution, Washington, DC.

ÖZETLER

Balkan yarımadasında yaşanan merkez-merkezkaç güç ilişkisi, 19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla kadar, bazı ölçek farklılıklarına karşın, değişen yoğunlukta defalarca kendi kendini yeniden üretme iradesini ortaya koyabilmiştir. 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılda 'Güney Slav Devletinin' (Yugoslavya) inşası çabası ile değişen boyut ve kapsamına karşın 1989 yılından itibaren Slobodan Milosevic tarafından yeni Yugoslavya'nın inşası birbirinden kopuk girişimler değildir. 19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar Yugoslavya'nın inşası çabasının en önemli aktörlerinden birisi de, hiç kuşkusuz, Karadağ'dır. Karadağ'ın oynadığı rolün önemi, Balkan Tarihi araştırmalarının en önemli isimlerinden Barbara Jelavich'in, 'Balkanların siyasal tarihinde ve uluslararası ilişkilerinde ölçeğinin ötesinde rol oynayan bir aktördür' ifadesinde ortaya konmuştur. Karadağ, bir yandan, 19. ve 20. Yüzyılda Yugoslavya'nın inşasında en önemli rollerden birisini oynarken; diğer yandan ise 20. Yüzyılın sonunda ve 21. Yüzyılın başında Yugoslavya düşüncesinin/idealinin parçalanmasında/yok olmasında da çok önemli bir rol oynamıştır. Karadağ'ın ortaya koyduğu davranışlar ve geliştirdiği stratejiler, ne dün ne de günümüzde, etnik gruplar arasında negatif tarih imajlarını beslemenin bir aracı olarak değil, Balkan yarımadasında yaşanan merkez-merkezkaç güç mücadelesinin bir yansıması olarak alınmalıdır. Çalışma, Balkanlar siyasi tarihinde Karadağ'ın bir 'merkezkaç' siyasal aktör olarak geliştirdiği stratejileri, ortaya koyduğu eylemleri ve doğurduğu etkileri incelemeyi ve analiz etmeyi amaçlamaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: *Balkanlar, Karadağ, Yugoslavya, merkez-merkezkaç güç ilişkisi*

ABSTRACT

The central-centrifugal force relations in the Balkans have regenerated themselves several times at various levels, despite some differences in their strength, from the 19th to the 21st century. The efforts to establish a “South Slavs’ State” (Yugoslavia) in the 19th century and the 20th century, as well as the efforts to establish a new Yugoslavia by Slobodan Milosevic from 1989 on, are not disconnected from each other, notwithstanding their changing scales and scopes. By all means, Montenegro was one of the most important actors during those efforts to found Yugoslavia from the 19th century to the 20th century. The role which Montenegro played in this process is emphasized by Barbara Jelavic, one of the prominent historians dealing with the Balkans, who argues that “Montenegro is an actor with a role beyond its gauge in the political history and international relations of the Balkans”. Montenegro had a significant part both in the establishment of Yugoslavia in the 19th and the 20th century and in the collapse of the ideal of Yugoslavia during the late 20th century and the beginning of the 21st century. Such behaviour and strategies of Montenegro should be considered as a reflection of the power shift between central and centrifugal actors in the Balkans, not as a tool to spread negative historic views among ethnic groups, either today or in the past. This study aims at examining and analyzing the strategies, actions, and effects stemming from the role of Montenegro as a “centrifugal” actor in the Balkans’ political history.

KEY WORDS: *The Balkans, Montenegro, Yugoslavia, central-centrifugal power relations*

BILJEŠKA O PREVODIOCU

Tomaš Damjanović je rođen 1988. godine u Nikšiću. Diplomirao je na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore (2011) nakon čega je, kao stipendista Vlade Republike Turske, upisao master studije na Odsjeku za istoriju novog vijeka Instituta za društvene nauke Istanbulske univerziteta (*İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi*). Radi master temu Migracije iz Crne Gore u Carigrad 1878–1912 (*Kadarağdan İstanbul'a Göçler 1878–1912*). Pored bavljenja istorijskim temama, radi kao honorarni prevodilac za turski jezik. Do sada je bio angažovan na projektima Matice crnogorske i CANU.

SADRŽAJ

Dragan Radulović UVODNA RIJEČ	7
Dr Radenko Šćekić CRNA GORA NA GEOPOLITIČKOJ MAPI TURSKE – INTERESI, SARADNJA, IZAZOVI	11
Dr Ugur Altug INSTITUCIJE OSMANSKE VLASTI U CRNOJ GORI	39
Dr Zafer Golen STATUS CRNE GORE U OSMANSKOM CARSTVU	59
Dr Marijan Premović NOVI U OSMANSKOM POPISU IZ 1585. GODINE	85
Dr Ugur Ozdžan ODNOS OSMANSKE VLASTI PREMA HRIŠĆANSKOM STANOVNIŠTVU U PODGORICI U XIX VIJEKU	103
Dr Hatidže Oruč CRNOGORSKA VOJSKA U DJELU MEHMEDA SUBHIJA <i>CRNA GORA I NJENA VOJSKA</i>	149
Dr Živko Andrijašević CRNOGORSKO-OSMANSKI POGRANIČNI ODNOSI NAKON RATA 1862. GODINE	185
Dr Bulent Akçaj DOPIS BRITANSKOG OFICIRA O VOJNOJ POZICIJI NA CRNOGORSKOJ GRANICI TOKOM OSMANSKO-RUSKOG RATA 1877–1878	219
Mr Ivan Jovović BARSKA NADBISKUPIJA POD OSMANSKOM VLAŠĆU	243
Dr Vahit Džemil Urhan DEŠAVANJA KOJA SU PROUZROKOVALA ULAZAK SRBIJE I CRNE GORE U RAT PROTIV OSMANSKOG CARSTVA 1876. GODINE	295

Mr Sait Š. Šabotić MUHADŽIRI U BIHORU NAKON 1878. GODINE	323
Dr Mudžize Unlu SLUČAJEVI BJEKSTAVA IZ KOSOVSKOG VILAJETA U CRNU GORU NAKON OSMANSKO-RUSKOG RATA I POTRAGA OSMANSKOG CARSTVA ZA RJEŠENJEM TOG PROBLEMA	343
Dr Ajşe Ozkan PITANJE NEPOKRETNE IMOVINE MUSLIMANA U CRNOJ GORI NAKON BERLINSKOG KONGRESA	373
Mr Ivan Tepavčević SKADARSKI KONZULAT I CRNOGORSKO-OSMANSKI ODNOSI DO 1912. GODINE	399
Mr Jadranka Selhanović PREDSTAVE O OSMANSKOM CARSTVU I SULTANU ABDUL HAMIDU II U JAVNOM ŽIVOTU CRNE GORE 1878-1909. GODINE	435
Dr Abidin Temizer OSMANSKO-CRNOGORSKI DIPLOMATSKI ODNOSI	447
Dr Salih Jilmaz OSMANSKO-CRNOGORSKI ODNOSI ZA VRIJEME ABDUL HAMIDA II & POLITIKA RUSIJE PREMA CRNOJ GORI	465
Dr Nada Tomović CRNOGORSKO-OSMANSKI ODNOSI U VRIJEME ANEKSIONE KRIZE 1908-1909. GODINE	495
Mr Milan Šćekić OSMANSKI ZAROBLJENICI U CRNOJ GORI (1912-1913)	507
Dr Rahman Ademi OSMANSKI IZVORI O OSMANSKO-CRNOGORSKIM ODNOSIMA ZA VRIJEME ABDUL HAMIDA II	547
Dr Fahri Turk TURCI U CRNOJ GORI I TURSKE JEZIK	567

Dr Ahmed Ozdžan POKUŠAJ ANALIZE TURSKIH TEKSTOVA O CRNOJ GORI	587
Dr Husein Emiroglu KLJUČNA DRŽAVA U STVARANJU I RAZBIJANJU JUGOSLAVIJE: CRNA GORA OD VREMENA OSMANLIJA DO DANAS605
Bilješka o prevodiocu653

CRNA GORA I OSMANSKO CARSTVO (Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa: *Crna Gora i Osmansko carstvo – Iskustvo međudržavnih odnosa*, Podgorica, 23. i 24. novembar 2015) / Biblioteka: *Kultura i istorija* / Izdavač: *Matica crnogorska* / Za izdavača: *Novica Samardžić* / Urednik: *Dragan Radulović* / Prevod s turskog: *Tomaš Damjanović* / Prevod rezimea: *Jelena Samardžić-Kotri (engleski), Amela Ibrahimović, Ivana Leovac (turski)* / Korektura: *Saša Živković* / Grafičko oblikovanje: *Suzana Pajović* / Štampa: *Grafo Bale, Podgorica* / Tiraž: 800

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-39-006-8

COBISS.CG-ID 33957648